

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1974.

REPUBLIC OF TURKEY
MINISTRY OF NATIONAL EDUCATION

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

V

ČAČAK
1974.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

V

ЧАЧАК

1974.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

V

Редакциони одбор

**Радомир Станић, Милена Икодиновић,
Душанка Ранковић и Милован Вуловић**

Одговорни уредник

Милован Вуловић

Технички уредник

Зоран Максимовић

Насловна страна

арх. Слободан Ђорђевић

Лектор и коректор

Радован М. Маринковић

Превод на француски

Вукосава Ковачевић

Издавач Народни музеј — Чачак

Штампа „Литопапир“ — Чачак

РАДОМИР СТАНИЋ

КОНЗЕРВАТОРСКЕ БЕЛЕШКЕ

ПОТПИС ЈАНКА МИХАИЛОВИЋА МОЛЕРА У ЖИЧИ

За историју заштите споменика културе у Србији значајна је 1822. година, када је, по налогу кнеза Милоша Обреновића, његов секретар Димитрије Давидовић, за то време један од најученијих људи Србије, пошао да обилази, пописује и описује споменике.¹ Манастир Жича, за који се одувек сматрало да је један од најзначајнијих споменика српске средњовековне културе, био је први објект који је Давидовић требало да посети и да тако отпочне један племенити посао, који ће много касније успешно наставити његови стручнији и ученији следбеници. Податке о овом подухвату први је саопштио Ото Дубислав Пирх.² Он је, пишући о манастиру Жичи, управо забележио следеће: „Жича је сад само једна велика рушевина; један део краљевске палате, ауле и цркве још стоји и свуд се опажа необична величина димензија. Зидови су пуни старих натписа. Да се ти натписи прочитају књаз је 1823.³ слао г. Давидовића који је за тај посао нарочито спреман био, са свог научног образовања и тачног познавања ста-

рословенског. Давидовић је био тако обазрив, да је повео једног молера, који се ту баш онда десио; тај је молер допуњавао према траговима на зиду оно што је било непотпуно у натписима и г. Давидовићу пошло је за руком, да их потпуно прочита. У његовом Српском Алманаху налази се тачан опис Жиче.⁴

Сликар, кога помиње Пирх, био је, у ствари, Јанко Михаиловић Молер. То се види из натписа, који је уклесан у Жичи на јужном доворотнику портала цркве св. Спаса, кроз који се улази у нартекс храма.

Натпис, који је одавно уочен и са извесним грешкама публикован,⁵ представља занимљив документ и за историју заштите споменика културе и за потпуније сагледавања живота и рада овог сликара. Он гласи: Г· Димитрије Давидовичъ: П: Јанко молеръ, Јоанъ Петровичъ ковачъ земљски, Симеон Иеромонахъ Ігуменъ Жиче П: Петар сажител Маркови(чъ).⁶

У неколико махова овај натпис је коришћен као значајан податак из живота Јанка Михаиловића,⁷ али ни једном није потпуније разматран. Његов значај огледа се, у првом реду, у томе што представља један од аутентичних и својеврсних докумената за историју заштите и проучавање споменика културе. Он је, такав, у својој врсти, ретко сведочанство о племенитим тежњама кнеза Милоша да се сплишу и заштите угрожени споменици културе и то у временима када је у полуослобођеној Србији било тешко и помишљати на делатности ове природе.

Натпис је, судећи по облику слова, врло лепо и вешто уклесан (сл. 1, 2 и 3). Таква његова одлика указује на сасвим одређену могућност да га је лично клесао или бар дао нацрт слова сам Јанко Молер.

Мисија Димитрија Давидовића и Јанка Молера у Жичи, овековечена овим натписом, била је врло успешна и плодна. Зна се да је том приликом Димитрије, иначе по неким мишљењима најобразованији и најученији човек Србије,⁸ стручно и доста коректно описао архитектуру манастирске цркве и затечени живопис са натписима који је шест година касније објавио.¹⁰ Овај опис манастира сматра се једним од најстаријих и у стручне сврхе употребљивих текстова. Давидовић је међу првима објавио жичку повељу, изузетно значајни српски средњовековни писани споменик, који је у то време био знатно боље очуван.¹¹

Поставља се питање: у чему је био удео Јанка Михаиловића Молера приликом посете Жичи и какав је његов допринос у прикупљању грађе о овом манастиру у заједници са Димитријем Давидовићем?

Сасвим је сигурно да је сликарско опредељење и искуство Молерово приликом ове посете Жичи адекватно искоришћено. Уосталом, он и није без разлога упућен од Милоша са Давидовићем у манастир да се није веровало у извршење посла који му је намењен. Поред натписа, који је, како верујемо, сам уклесао, Молер је у Жичи у радном погледу био веома ангажован. Он је, то се поуздано зна, копирао повељу Стефана Првовенчаног, исписану на северном и јужном зиду манастирске куле. О томе нас обавештава и Пирх.¹² Још сигурнију потврду о томе налазимо у Давидовићевом писму упућеном кнезу Милошу 1832. године. Наиме, кнез Милош је од Давидовића затражио натписе и копије из Жиче да их пошаље Павлу Јосифу Шафарику, познатом чешком слависти и историчару, који је имао огромне заслуге у објављивању наших писаних средњовековних извора. На Милошево писмо Д. Давидовић је одговорио: „Светљејши, милостивјејши Господару! По височајшем налогу Ваше Светлости имам част приложити надпис Манастира Жиче који је поп Јанко копирао (подвукао Р. С.). Ваше Светлости понизњејши Дим. Давидовић. У Крагујевцу 13 августа 1832 у 4,5 ноћи“.¹³ Део текста у Давидовићевом писму „надпис Манастира Жиче који је поп Јанко копирао“, односи се на жичку повељу, коју је Шафарик, заједно са Житијем Ћирила и Методија, Житијем Стефана Немање од Стефана Првовенчаног и св. Саве и Закоником цара Стефана Душана, објавио 1851. г.¹⁴ Под речју копирао није најсигурније шта се подразумева. Да ли је у питању преписивање или исписивање повеље, или, пак, заиста сликарско консеквентно копирање, није познато. Може се основано претпоставити да је Јанко Молер, заиста, сликароки копирао текст повеље у смањеној размери. Уколико би то било тачно, онда би Молерова копија жичке повеље била не само прва копија ове врсте споменика, већ и најстарија сликарска копија једне фреско-декорације код нас. С правом би се онда овај сликар могао означити претечом и пиониром копијистичке сликарске делатности у Србији као врло значајног облика рада на документовању и заштити нашег средњовековног ликовног наслеђа.

Постоји, међутим, још једно отворено али врло занимљиво питање, везано за Молеров рад у Жичи. Уз текст описа архитектуре и живописа цркве св. Спаса у Жичи и препис повеље Стефана Првовенчаног, Д. Давидовић¹⁵ је објавио цртеж жичке главне цркве у рупевинама — свакако једну од најстаријих очуваних графичких представа овог споменика. Испод цртежа се налази запис: „начерт Д. Јанковића в Н. Саду.“ Треба рећи да је овај цртеж, на основу кога се види

да је манастирска црква била у великој мери порушена (недостаје калота главног кубета, затим све остале куполе, читав свод и добар део зидова припрате и др.), веома значајан документ за сагледавање првобитних обележја овог споменика. Као такав он је после првог обелодањивања 1828. године више пута публикован.

Разматрајући све чињенице, које се везују за Давидовићев и Молеров боравак и рад у Жичи и објављивање текста и цртежа Жиче 1828. године, падају у очи неке појединости, које наводе на закључак или бар на претпоставку о томе да је овај цртеж радио Јанко Молер, а не потписани Д. Јанковић(?). Назначени Д. Јанковић је сликар који је непознат у стручној литератури. Он свакако није Димитрије Јанковић, о коме се само зна да је 1769. године учествовао у сликању Успењске цркве у Новом Саду и да је позлатио крст у овој цркви,¹⁶ јер је тешко претпоставити да је он око 1828. године био жив и да је долазио из Војводине у удаљену Жичу. Како је онда дошло до тога да се овај цртеж припише њему, односно да се његово име потпише испод цртежа?

Постоје једино два могућа објашњења. Јанко Михаиловић је, боравећи у Жичи и радећи на копирању повеље, свакоко нацртао Жичу. Он је тиме једино могао у потпуности да реализује задатке који су пред њега као сликара постављени. Кнезу Милошу, односно Димитрију Давидовићу, било је од значаја да се, поред писменог извештаја о стању Жиче, припреми, односно обезбеди, и друга документација, која би била очигледно сведочанство о стању у коме се манастир налазио. Кад је већ један сликар упућен у Жичу, онда је сасвим логично претпоставити да ће ликовним средствима документовати затечено стање цркве. Јанко Молер је то, свакако, учинио овим цртежом. Навођење Д. Јанковића као аутора овог „начрта“ могло је да уследи или грешком (дакле уместо Јанко) или, пак, тако што је евентуално, Димитрије Јанковић, уколико је био жив, обрадио и припремио Молеров цртеж за штампу, па је из тих разлога потписан. Верујемо да се првој могућности може поклонити већа пажња. Давидовић је, вероватно, Матици српској, уз рукопис о манастиру Жичи, приложио и Михаиловићев цртеж, који, можда, није био сигниран. Редакција Сербских летописа је, на основу непотпуне сигнатуре, или без ње, означила Д. Јанковића као аутора цртежа.

Да се овај цртеж може поуздано приписати Молеру, говоре нам његова стилска обележја, која представљају јединство са његовим стилским изразом. Наивност схватања, извесна неспретност у перспективи и пропорцији, упрошћеност и тежња ка стилизацији, затим еле-

менти архаичности, ослоњени на превазиђене византијске концепције, указују на својства која су врло типична за Јанка Михаиловића, а позната на основу његових потписаних икона.

Треба, најзад, нагласити да је цртеж Жиче, који предочава стање цркве у које је dospела за време великог страдања 1813. године, имао, поред историјске и музеолошке, и изванредну конзерваторску вредност, јер је фиксирао готово све најважније стилске архитектонске елементе грађевине. Његова драгоценост и значај дошли су до изражаја тек 1855. године, када је манастирска црква радикалније обновљена¹⁷ и када је цртеж послужио као незаменљив документ за реконструкцију неких важнијих делова објекта. Он ће и у највећој обнови Жиче између 1925. и 1935.¹⁸, када су учињене и неке произвољне и неоправдане преправке, послужити као једна од полазних основа исто тако као што ће у многим студијама о овом споменику бити важан ослонац за анализу хронологије његовог грађења и архитектонских трансформација.

ЦАРСКЕ ДВЕРИ ЈАНКА МИХАИЛОВИЋА МОЛЕРА У ДОБРОСЕЛИЦИ

Међу занимљивим личностима наше културне прошлости свакако запажено место заузима Јанко Михаиловић Молер. И својом појавом и својим стваралаштвом заслужује да с потпуније осветли. Његово, још увек несагледано, дело захтева компетентну валоризацију и оцену, нарочито с обзиром на време и услове у којима је настало. Досадашњи покушаји у том правцу нису дали адекватне резултате, тако да је овај сликар, све до сада, остао не само недовољно проучен, већ многима и непознат. Испитивања, која су до данас учињена, осветлила су само поједина важнија поглавља из његовог живота, док је његова сликарска активност углавном остала неистражена.¹⁹ У погледу његове уметничке активности, шта више, учињене су извесне произвољне и погрешне констатације, које истраживаче обавезују да неосновано приписивање неких дела овом уметнику исправе и да истовремено преиспитају поузданост критерија при оцењивању стилских обележја и стваралачких домета овог иконописца.²⁰ Кад се све то има у виду, онда се потреба за свестранијим и критичнијим проучавањем Михаиловићевог стварања указује као неопходна.

Циљ овог прилога није у томе да трага за таквим произвољностима, нити да укаже на неке упадљиве погрешке у атрибуцији, већ

да обелодани једно његово дело, које је само каталошки регистровано,²¹ а које, по својим занимљивим обележјима, заслужују да се посебно обради. Ово тим пре што двери доносе неке сасвим нове податке и аргументе за могућност приписивања овом уметнику још неких остварења.

Познато је, наиме, да је Јанко Михаиловић (1792 — 1852), родом из Негришора, где је и умро, био не само сликар, већ и активни борац у време устаничких дана. По професионалном опредељењу био је свештеник, рукоположен у цркви манастира Трнавe код Чачка. Читав свој живот углавном је везао за родни крај, где су му сведочанства о животу и раду поглавито сачувана. Међутим, због тога што је био релативно цењен као сликар — иконописац (постоје подаци о томе да је извесно време боравио у Италији и Русији ради сликарског образовања и усавршавања), имао је доста сликарских наруџбина и ван свог ужег завичаја. Тако се његова дела, углавном иконе и иконостаси, налазе у црквама и изван подручја западне Србије.²² Она, још увек, нису у целини идентификована, па је, у овом тренутку, тешко поуздано установити његов опус. Претпоставља се да је прилично велик и доста разноврстан.²³ За сада се, без икакве сумње, може тврдити да је овај сликар радио иконе у Гучи, Прилишцу, Тијању, Жежевици, манастиру Успењу и вероватно у манастиру Годовику код Пожеге.

Све до недавно било је потпуно непознато да је Михаиловић сликао царске двери у цркви св. Илије у Доброселици на Златибору, код Чајетине. По свој прилици ово је једно од његових најквалитетнијих сликарских остварења.

Црква у Доброселици саграђена је 1821. године, што се види по једном запису. Припада типу мањих цркава брвнара, које се одликују складношћу пропорција и лепотом израде.²⁴

Иконостас ове цркве сачињавају царске двери и две престоне иконе „Богородица са Христом“ и „Исус Христос“. Царске двори и орнаментика на архитектури иконостаса су несумњиво рад Јанка Михаиловића.

Али, пре него што пређемо на опис и стилску анализу двери, да се задржимо на престоним иконама, чији је аутор изгледа познати сликар с краја XVIII и почетка XIX века — Алексије Лазовић, син Симеона Лазовића (Лазаревића), који су део своје делатности везали за чачански крај.

„Богородица са Христом“ (44 x 63 x 3 см). На црвено-зеленој позадини насликана је Богородица ($\overline{m\phi} \overline{a\psi}$) како у наручју држи малог Христа ($\overline{ic} \overline{x\sigma}$). Одевена је у плаву хаљину и црвени мафориј, који је украшен орнаментима вегетабилног порекла, златне и црне боје. На глави јој је златна круна, а у десној држи крст. Христ, одевен у светлу одећу, десном руком грли Богородицу. Десно од Богородице је попрсје св. Николе ($\overline{\sigma}$ Никола). а лево св. Јована ($\overline{\sigma}$ Јованъ К.). Оба ова светитеља насликана су у облацима. Св. Никола у левој руци држи затворену књигу, а десном благосиља, а св. Јован је приказан скрштених руку.

„Исус Христос“ (42 x 61 x 3 см). Христ ($\overline{ic} \overline{x\sigma}$) је представљен у фронталном ставу у црвеном хитону и плаво-зеленом хитматону, украшеном стилизованим биљним орнаментима. На глави има раскошну златну царску круну. У десној држи скиптар, а у левој куглу. У горњем левом и десном углу у облацима представљен је по један анђео.

Нагласили смо већ да су ове две иконе вероватно рад Алексија Лазовића, плодног сликара, који је, нарочито у ужичком крају, заједно са својим оцем Симеоном, оставио више својих дела.²⁵ Иако нису сигниране, може се, са доста сигурности, закључити да је аутор ових икона млађи Лазовић, јер носе сва она обележја типична за његово стилско схватање. Ове иконе су настале вероватно непосредно после завршетка градње цркве, јер је познато да се црква није могла осветити без престоних икона.

Архитектура иконостаса, заједно са царским дверима, израђена је 1830. године.²⁶ По запису на полеђини царских двери сазнајемо да је двери радио Јанко Михаиловић Молер. Овај запис гласи: *писо поп Анко Михайловичъ у Драгачевъ 1830. јуння 19: го. 27.*

Царске двери (32 x 144 x 2 см), рађена на јеловој дасци, дуборезбарене су само у горњим сегментима, завршецима и по вертикалним и хоризонталним ивицама. У посебним пољима су насликане иконописне представе Благовести и пророка Соломона и Давида. Остале површине су испуњене црвеним стилизованим биљним орнаментима на зеленоплавој позадини.

На северном крилу насликана је стојећа фигура Богородице ($\overline{m\phi} \overline{a\psi}$), која је одевена у дугу плаву хаљину и црвени огртач. Изнад ње је сигнатура *Благовѣщенне прѣстѣла дѣкви мари*. На елипсоидном пољу изнад Богородице насликан је пророк Соломан ($\overline{\sigma}$ Соломонъ) у црвеној хаљини и зеленом огртачу. На глави му је златна царска круна. У десној руци држи развијен свитак.

На јужном крилу, наспрам Богородице, а у оквиру сцене Благовести, представљен је арханђео Гаврило (G = архистр. Гавриљ) у белој хаљини и зелено-црвеном огртачу. У десној руци држи гранчицу са три цвета. Изнад њега, наспрам Соломона, насликан је пророк Давид, чија је сигнатура уништена. Одевен је у плаву хаљину и црвени огртач.

Сликане представе на царским дверима из Доброселице не разликују се готово ни по чему од познатих Молерових остварења ове врсте. Упадљиве су управо оне црте које срећемо код његових већ познатих икона. Основне карактеристике ових двери своде се на доминацију графичких елемената над колористичким својствима. Цртачка коректност фигура и пажљива обрада инкарната у доста сиромашној тонској оркестрацији указују на све оне просечне сликарске квалитете овог мајстора, чије су развојне фазе врло занимљиве.

Двери из Доброселице нису по квалитету најзначајније остварење овог сликара, јер се у том погледу битно не разликују од његових других бољих радова. Има, међутим, нешто што их чини врло особеним и за атрибуцију неких раније евидентираних и обрађених иконописних творевина веома вредним делом. Истакнуто је већ да је двери њихов аутор потписао са ознаком године и дана настанка. Оне су, дакле, још једно Јанково сигнирано дело.²⁸ У тој чињеници и не би се огледао њихов посебан значај. Ради се о нечем другом.

Својим иконографским и стилским обележјима ове двери пружају могућност да се прошири круг Јанкових радова међу евидентираним иконама наших крајева. Чак, чини нам се, да се помоћу њих могу решити нека кључна питања из сликарске делатности овог иконописца. Наиме, на основу несумњивих аналогичности између ових двери и икона на иконостасу у цркви брвнари у Цветкама, код Краљева,²⁹ долазимо до нових закључака да је иконостас у овој цркви по свој прилици радио Јанко Михаиловић.³⁰ Упадљиве су црте које су заједничке за двери из Доброселице и иконе у Цветкама. Издужене фигуре светитеља и светитељки, нешто умањене главе у односу на њихова тела, наивна чедност и извесна благост у ликовима светитеља, затим начин обраде инкарната и драперија, расветљеност колорита — чија је скала иначе прилично сиромашна — најважније су одлике једног и другог дела.

Како је иконостас у Цветкама сликан 1812. године, што нам казује запис на царским дверима,³¹ то би онда он био најранији познати Михаиловићев рад.³² У време када је овај иконостас сликао, Јан-

ко Молер је имао само двадесет година.³³ Из његових млађих година потичу и царске двери из цркве св. Арханђела у Прилипцу код Пожеге, које је радио 1820. године.³⁴ Иако јако оштећене, прилипачке двери носе сва она обележја која су карактеристична за двери из Доброселице, с једне, и за иконе из Цветака, с друге стране. Цветачки иконостас, највећи очуван иконописни ансамбл овог мајстора, царске двери из Прилипца и царске двери из Доброселице припадају ранијој фази Михаиловићеве сликарске делатности, која се у стилском погледу разликује од његових познијих дела. Намеће се утисак да су му иконе из млађих година свежије и ведрије у изразу, полетније и спонтаније сликане, наравно са свим оним недостацима који га понекад изводе из сфере уметничког стварања и потврђују њихову креативну немоћ. Радови из каснијих година,³⁵ са светитељима укочених и безизразних физиономија, често неспретно пропорционалних, уз употребу сирових и дречећих боја у хладним тонским односима и варијацијама, датим у одбојно тврдој сликарској форми, показују извесну уморну засићеност, манир и слепо повлађивање укусу наручилаца.³⁶

Ова запажања о Михаиловићевом делу, која, још увек, имају прелиминарни карактер, могу да послуже као основа за даља истраживања и као извештај путоказ у трагању за његовим непознатим творевинама. Тек када се установи обим његовог дела, затим изврше конзерваторски захвати на угроженим и патинираним иконама, моћи ће се, на основу стилских анализа и упоредних испитивања, донети објективан и дефинитиван суд о његовом стваралаштву.

ИКОНЕ ЈАЊЕ МОЛЕРА У ПРИДВОРИЦИ И КАОНИ

Плодни и за свог живота необично ангажован и цењен иконописац Јања Молер, чије је право име Јован Стергевић, још увек није довољно проучен, нити је његово веома обимно дело критички осветљено. Досадашње оцене вредности његових остварења засниване су најчешће на појединим делима. Непознавање укупног опуса или бар његовог већег дела, који није ни мали, ни безначајан, условио је да ови судови понекад буду једностранни, са извесном тежњом занемаривања и негирања сваке уметничке вредности. Већ сада се може рећи да он заузима истакнуто место у сликарском стварању прве половине XIX века у Србији као носилац једног типичног и снажно укорењеног стилског схватања. Нема сумње да ће објективнији суд о овом сликару моћи да се донесе само онда када се потпуно упозна и истражи његово дело.³⁷

Потпунијем сагледавању опсежног дела овог мајстора, који је био нека врста дворског сликара кнеза Милоша, и његове делатности у нашим крајевима, допринеће, свакако, обелодањење његових мало познатих икона у цркви св. Преображења у Придворици и иконо-стаса у храму св. Јована у Каони.

У придворичкој цркви, старој средњовековној грађевини, која је обновом из XVI и половине XIX века, ипак задржала првобитна обележја,³⁸ налазе се престоне иконе „Исус Христос“ и „Богородица са Христом“, које су у стручној литератури само евидентиране.³⁹ Обе иконе биле су од стране свог ктитора приложене цркви св. Стефана у Ивањици, што ћемо видети из очуваних записа.

Икона „Исус Христос“ (81 x 124 x 2,5 см). Сликана је на троделној липовој дасци. Иконописна представа уоквирена је са две зелено-црвене траке. На зеленој позадини приказан је Христ ($\text{ї } \text{с̄х}$) који седи на раскошном царском престолу, украшеном стилизованим барокним елементима. Одевен је у љубичасто-црвену дугу хаљину са златом орнаментисаним рубовима око рукава и врата. Преко хаљине је архијерејска одежда пурпурне боје, која је украшена златним, жутиим и зеленим цветовима. На глави му је златна царска круна. Десном благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље, на коме се чита следећи текст: *И҃зъ е҃мѣ пастырь добрый пастырь добрый дѣшѣ свою полѣ пасть за овци а наемъ ниже нѣсть пастырь е҃мѣ же несть овцы свои видѣти волка грядѣша поставлетъ.*

У сваком углу иконе насликан је по један јеванђелист, односно њихов симбол. У горњем левом представљен је Матеј (мѣт), који је одевен у зелено-жути хитон и црвено-златни химатион. Орао, симбол јеванђелисте Јована (їѡ), насликан је у горњем десном углу, док је симбол јеванђелисте Марка (мар) — лав — у доњем левом углу. Простор у доњем десном углу заузима представа вола — симбола св. Луке (лѣ). На дну иконе на издуженом и размотаном свитку исписан је следећи запис: *сію иконѣ приложи рабъ војинъ Іліа Поповићъ ис села Приеліне совѣтникъ княжества сербскогъ правительства преложи въ храмѣ свѣтлѡ архііакона Стефана у Ивањици за свой вѣчний споменъ у Крагуевци 18- іанваріа 1841: изобразію ішванъ Стегевичъ.*

Икона „Богородица са Христом“ (81 x 124 x 2,5 см). Сликана је на истој подлози. Богородица ($\text{мр } \text{лч}$) је представљена како седи на раскошном престолу. Обучена је у тамно-зелену хаљину, чије рубове оивичава златна трака орнамената у облику цветова. Изнад хаљине носи раскошни пурпурни мафориј, постављен зеленом тка-

нином и украшен стилизованим орнаментима вегетабилног карактера. На глави јој је златна круна, украшена драгим камењем. У десној руци држи скиптар, а левом придржава малог Христа ($\text{ic} \text{xc}$), одевеног у зелено-жути хитон и црвени химатион. Десном благосиља, а у левој држи велику зелену куглу. У горњим угловима насликан је по један анђео. Анђео у левом углу обучен је у зелену хаљину и црвени огртач. У десној руци држи црвену куглу, а левом дотиче Богородичину круну. Анђео у десном углу одевен је у црвену хаљину и зелено-златни огртач, држећи у левој руци куглу, а десном дотиче круну Богородице. На свитку при дну иконе на сличан начин је убележен текст следећег записа: *Сію иконѣ приложи рабъ вошіи Іліа Поповићъ ис села Прилепѣ совѣтникъ княжества сръскогъ правительства преложи въ храмѣ сѣго архідіакона Стефана: у: Иваниці за свой вѣчний споменъ: 1841: лѣта.*

И једна и друга икона су рад Јање Молера. Икона Исуса Христа је, као што смо видели, потписана од стране аутора. Обе се карактеришу одликама које су сасвим типичне за стилска схватања овог мајстора.

Настале у познијој фази Јањине делатности,⁴⁰ која се одликује губитком свежине и падом сликарских квалитета, па чак и техничке солидарности којом се рад овог иконописца увек одликовао, ивањичке, односно придворичке иконе, мада рађене за наручиоца знатнијег друштвеног угледа,⁴¹ чине она Стергевићева остварења која знатно изостају иза његових дела из тридесетих година XIX века. Шта више, на овим иконама дошле су до изражаја неке слабости, које су често уочаване и истицане код овог водећег мајстора Милошевог доба. Диспропорционална решења у цртежу, укоченост фигура, затамњеност колорита и конзервативност стилског схватања, заснована на превазиђеним византијским обрасцима, чине ове слике делима оне сликарске продукције која је, упркос продорима и све већој афирмацији модерне западњачке уметности, заузимала чврсте позиције код одређених друштвених слојева. Повлађујући укусу необразованих наручилаца, Јања Молер, сликар са највећим нарудбинама свог времена, коме се не може оспорити извесна уметничка вредност, често је губио меру и при том показивао ону тамнију страну своје уметности. Придворичке иконе нису, ипак, његова најслабија остварења, али показују очигледну тенденцију осипања у квалитету. Изгледа да је карактеристично за овог сликара да су му познија дела квалитетно

слабија од оних из прве деценије његове делатности. Иконе, дариване ивањичкој цркви, спадају међу последња Јањина дела.^{41a} Тако се и могу објаснити њихове скромне уметничке вредности.

За хронологију стварања Јована Стергевића ове слике имају несумњиви значај. Спадају међу његова доста ретка сигнирана дела. У приложничком запису на икони Исуса Христа уметник се потписао целим именом и презименом, означавајући и место, дан и годину сликања. У даљем проучавању његовог дела иконе из Придворице могу бити значајна одредница у сагледавању развојних путева овог занимљивог сликара, чији су уметнички утлед и изузетна ангажованост били у извесној супротности са његовим сасвим скромним креативним могућностима.

Своју већу иконописну целину Јања Молер је оставио у цркви св. Јована у Каони.⁴² Иконостас ове цркве, који је неосновано приписиван Јанку Михаиловићу Молеру, демонтиран је и на његово место постављен нов и безвредан.

Иконостас, чије су све иконе са царским дверима очуване и налазе се у цркви у добром техничком стању,⁴³ састојао се од царских двери (39 x 146 см) са представом Благовести и четири јеванђелиста, престоних икона „Богородице са Христом“ (63 x 87 см), „Исуса Христа“ (68 x 88 см) и „св. Јована Крститеља“ (52 x 94 см), затим икона „Сабор арханђела“ и „Св. Тројице“. Његов горњи део сачињавају тз. апостолске и друге иконе и то: „Св. Јован Крститељ“, „Св. Павле и Јован“, „Св. Андреј и Марко“, „Св. Лука и Симеон“, „Исус Христос“, „Св. Вартоломеј и Филип“, „Св. Матеј и Петар“ и „Св. Тома и Јаков“. Иконостас се завршава крстом, на коме је насликано распеће Христово.

Занимљиви су и вредни приложнички записи на иконама, који садрже податке не без значаја за историју овог краја.

На престоној икони св. Јована Крститеља читљив је текст следећег записа: *Сію іконѣ прѣложи рабѣ вѣжій Радосавѣ Кнежевичѣ и села Еластелице за свой вечнї споменѣ и своихъ родителей.*

Добро је очуван запис на престоној икони Исуса Христа који гласи: *Сію іконѣ прѣложи рабѣ вожїй Спасоѣ Петровиѣ ѿ села Каѣни себи и домѣ за здравѣ и мертвыхъ за тѣшѣ лѣта 1831.*

При дну треће престоне иконе Богородице са Христом исписан је запис следеће садржине: *Сію іконѣ прѣложи рабѣ вожїй Парѣнѣ Марковиѣ ѿ села Еластелица себи и домѣ за здравѣ и мертвыхъ за тѣшѣ лѣта 1831.*

Добро очуване царске двери такође су сигниране. На северном крилу очуван је запис: Сію кріла преложи дав божіи Милићи(?) Дковићъ себи за здравіѣ и мертвых за тѣшѣ лѣта 1831. а на јужном: Сію кріла преложи давъ божіи Евлета Дковићъ себи за здравіѣ и мертвых за тѣшѣ лѣта 1831.

Мада ове иконе нису потписане, нема никакве сумње да су оне рад Јање Молера. Потпуно иста обележја са карактеристикама које се срећу код других икона овог мајстора уверавају нас у чињеницу да се оне могу са сигурношћу њему приписати. У типолошком погледу, затим по начину сликања, уз све оне стереотипности које се огледају у другој фази његовог стварања, може се, без тешкоћа, уочити рука овог иконописца. Круте и беживотне фигуре светитеља са лутколиким физиономијама, тврдоћа у изразу и хладни тоналитет, затим местимична цртачка неспретност, сиромаштво у колориту и рустичност чине ове слике сасвим минорним у уметничком погледу. Оне по квалитету заузимају последње место међу до сад познатим делима Јована Стергевића.

О цинцарском пореклу овог сликара сведоче нам записи које је аутор забележио на овим иконама. Они се одликују бројним језичким грешкама. Већ на први поглед може се, наиме, уочити да он није добро знао српски језик. Грешно је у исписивању појединих речи. Тако он уместо душа пише туша, уместо приложи — преложи, уместо здравље — зравле, уместо крило — крилу и сл. Чак је погрешно исписивао имена и презимена приложника. Треба рећи да је Јања правио сличне грешке у записима оних икона које је потписао. И на основу тога, дакле, каонске иконе му се могу са сигурношћу приписати.

Представа о још увек несагледаном и неистраженом делу овог неправедно форсираног сликара Милошевог времена, свакако ће бити употпуњена публиковањем његових икона из Придворице и Каоне, које, заједно са иконама из Савинца, чине незанемарујући део његовог стварања. Шта више, за сазнања о уметничким збивањима и токовима у нашим крајевима у првој половини XIX века представљају занимљива и вредна сведочанства.

ИКОНЕ СРЕТЕНА ПРОТИЋА МОЛЕРОВИЋА

Сликарска делатност у нашим крајевима прве половине XIX столећа обележена је појавом једног броја народних уметника, тзв. молера или зографа, који су, нарочито у годинама националне борбе

за ослобођење од Турака, стицања потпуне независности и културне афирмације, покушавали да се, упоредо са општим друштвеним замахом, ликовно изразе и да, на тај начин, задовоље потребе нове клијентеле. Подизањем нових или обновом старих цркава и манастира,⁴⁴ чији су ктитори, почев од Карађорђа и Милоша, били многи световни и духовни прваци, јављају се захтеви и потребе за сликањем иконостаса и фресака. Тешке политичке и економске прилике у унутрашњости Србије, као и општа несигурност у периоду првог и другог устанка, па и касније, када је Милош, изузетном спретношћу и лукавством, покушавао да одржи тешко стечену слободу, нису омогућавале континуирану уметничку делатност, нити су обезбеђивале стваралачки рад способнијих и образованијих сликара који су живели ван тадашње Србије. Стога је готово сва сликарска продукција била усредсређена на круг локалних самоуких или полуобразованих мајстора, чија је активност нарочито дошла до изражаја на подручју Драгачева, моравичког и таковског краја и у околини Чачка.

Међу таквим ствараоцима истиче се Сретен Протић Молеровић, који је доскора стручним круговима био скоро потпуно непознат.⁴⁵ По свом сликарском схватању Протић припада уметничком кругу Јанка Молера, тим пре што му је овај био отац, од кога је, свакако, наследио сликарску обдареност и примио прве и основне сликарске поуке. Рођен је у Негришпорима 1814. године. Подаци о његовом животу и раду су толико оскудни да се многе важније појединости не могу установити. Није познато, на пример, где је учио основну школу, мада извесни подаци упућују на могућност да се читању и писању учио у Заблаћу, једној од најстаријих школа у нашим крајевима, где му се и отац, заједно са Јевремом Обреновићем, његовим побратимом, научио писмености. Његово евентуално касније школовање не можемо да пратимо, иако је несумњиво да му је отац, један од ученијих и виђенијих људи свога времена, то омогућио. Да је био образован и да је, поред сликарске надарености, поседовао и друге интелектуалне способности, говоре одређени подаци. У народној традицији остало је сећање на ову личност: да је по својим духовним способностима био прави наследник свога на далеко чувеног и уважаваоног оца. Из епитафа на његовом споменику, који се данас налази на гробљу родних Негришпора, сазнајемо, поред осталог, да је умро 1848. године и да је десет година био срески писар у Тијању, где му је отац дуже времена био протојереј и где је уз цркву саградио нартекс и, 1816. године, насликао иконостас.⁴⁶

На основу досадашњих сазнања о сликарској делатности Сретена Протића Молеровића,⁴⁷ до којих смо дошли теренским истраживањима, може се закључити да је његов опус, без обзира што је умро релативно сасвим млад — у 34. години, прилично мали. Не може се, међутим, рећи да он, и у том обиму, не представља наслеђе вредно пажње.

Треба нагласити да је, до сада, у свакој прилици, где је овај сликар спомињан, квалификован неправедно као молер који је помагао свом оцу и који се сасвим узгредно бавио сликарством. Неки од ових навода могу се узети само са резервом, али да су се његове сликарске претензије и способности сводиле само на асистирање Јанку Михаиловићу, сасвим је неприхватљиво гледиште. Тешко је, додуше, установити колико је овај сликар, у доста краткотрајној активности, самостално остварио дела, али да је, у свом скромном опусу, оставио слике које је сам насликао и да их је као аутор, свестан њихове извесне вредности, потписао, то је недвосмислено тачно. О томе нам сведочи пет до сада познатих његових остварења и то: царске двери у цркви св. Преображења у Придворици, икона Исуса Христа у цркви св. архистратига Михаила у Приликама, икона св. Луке која се налазила у цркви св. арханђела у Прилици и две целивајуће иконе недавно откривене у капели гробља у Горњем Милановцу, а сада у милановачкој цркви св. Тројице.⁴⁸ Осврнућемо се опширније на прва два дела.

Царске двери из Придворице (92 x 150 x 3 см) у дуборезном погледу спадају у ред остварења која су саздана у сасвим модерном концепту система стилизованих биљних орнамената. У доњем делу, на једном и другом крилу, изрезбарена је по једна ваза, из којих израста стилизована разлистала и расцветана биљка, у чијем се декоративном склопу налазе по два елиптична проширења, на којима су насликане иконописне представе.

На северном крилу, у горњем, мањем, елипсоидном пољу, насликан је пророк Давид (српски цркви давид) са представом до испод појаса. Одевен је у зелену хаљину, украшену златним орнаментима флоралног карактера и потпасану златним појасом. Изнад хаљине је црвени огртач са златним рубовима. Декорисан је орнаментима од злата. На глави му је раскошна златна круна.

Испод Давида, на средишњем делу крила, у већем пољу истог облика, приказан је арханђел Гаврило (Св. арханђел Гаврило) из сцене Благовести. Насликан је како клечи на жуто-зеленим и смеђим обла-

цима. Обучен је у жуту хаљину са украшеним рубовима и оковратником. Огртач изнад хаљине је црвене боје и јако издрапиран. У десној руци држи разлисталу и расцветану гранчицу, а левом благосиља. Крила су му златна, са црвеним и црним осенчењима. Коса мрко-љубичасте боје пада му по раменима.

На јужном крилу, на пољу наспрам пророка Давида, насликан је у истом ставу пророк Соломон (Г. пророкъ Соломон) у црвеној хаљини са златним појасом. Огрнут је смеђе-жутим огртачом. Одећа и златна круна су му декорисани на сличан начин као код Давида. У рукама држи развијен свитак са читљивим текстом: *Кса добра порока и встѣ.*

Испод њега је дата Богородица (*Мб лч*) из Благовести, која седи на престолу љубичасто-смеђе боје. Десну руку је повила у лакту, а левом придржава отворено јеванђеље. Обучена је у тамно-зелену хаљину са драперијама, изведеним златно-жутом бојом. Над хаљином је жуто-црвени мафориј, који је постављен зеленом тканином.

Да су двери дело Сретена Протића сведочи потпис мајстора, који је оставио на вазама при дну двери. Аутор се потписао овако: *У Драгачев(у) писао Сретен Протић*

Икона „Исус Христос“ (52 x 86 x 2 см) у приличкој цркви, поред иконе „Богородице са Христом“ из 1814. године, за коју Никола Кусовац мисли да је дело Николе Апостоловића,⁴⁹ и иконе са представом истих светитеља из 1867. године, представља значајну творевину међу очуваним старинама овог храма. Христ је насликан како седи на раскошном царском престолу, украшеном златом. Одевен је у црвени хитон и златни химатион. На глави му је златна круна. Десном благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље.

У левом доњем углу налази се опширан приложнички запис са потписом аутора. Запис, који је делимично оштећен, гласи: *сі сѣм иконнъ Кметъ... Миловановићъ, Миѣо, Ђорђе, Тодоръ Стефановићъ, Ћованъ Николићъ, Манойло Ковачъ; Петаръ Стефановићъ, Ћован Милићевићъ, Петаръ Марићъ... Ћовановић, Арсение Радославѣвићъ, Милосав Гл... ићъ, Кеселинъ Грећковић, Леодор Айдача, Панто Павловићъ; сий жителі села Лисе Приложнише у Церковъ приличкѣ, у Стари Кла. Писа ю Сретенъ Молеровић, Протићъ у Негришори оу Драгачевъ.*

М. Д. Протић⁵⁰ бележи да се у цркви св. арханђела у Прилипцу налази „један од најбољих радова“ овог мајстора, без ознаке године, икона св. Луке. На њој је био читљив следећи запис: „Настојашчаја икона Радована Новичића из села Пилатовића нахије Пожешке, откупи свомеу дому за здравље. ПИСА СРЕТЕН МОЛЕРОВИЋ У ДРАГАЧЕВУ СЕЛО НЕГРИШОРИ“. Нисмо успели да ову икону пронађемо. Она се данас не налази у овом храму.

Напред описане двери из Придворице и престопа икона Исуса Христа из Прилика спадају међу веома типична дела Сретена Протића Молеровића. Судаћи по њиховим карактеристикама, може се рећи да овај сликар, иако није нити оригиналан, нити изузетно талентован, улази у ред занимљивих аутохтоних иконописаца наше сликарске делатности из прве половине прошлог века.

Прва мисао, која се намеће кад се разматрају стилске особности овог молера, везује се за питање: до које мере је утицао Јанко Михаиловић на сликарско стварање свога сина, односно шта представља заједништво у њиховом сликарском изразу? Одмах се може рећи да Сретен није био сликар такве стваралачке снаге да се једноставно могао отргнути утицаја свог далеко познатијег и истакнутијег оца — сликара. Кад се, при том, има у виду чињеница да му је отац био можда једини учитељ, онда се, тим пре, може разумети сродност између стилског схватања ових двају уметника. По неким сасвим поузданим подацима отац и син су сликали у заједничком атељеу, при чему није искључена могућност да су неке слике обострано радили. Међутим, и код једног и код другог иконописца има довољно посебности и самосвојности, које нас уверавају у њихов самостални рад.

Пре свега неодрживо је мишљење да је Сретен у односу на сликарство свог оца инфериоран иконописац. Он, додуше, није бољи цртач нити у било којим елементима надмашује Молера, али није, ни у ком случају, његов подражавалац, нити компилатор.

Заједничке одлике оба сликара огледају се у следећим обележјима: наивност схватања, оданост византијским иконописним традицијама, уз бојажљиво и несигурно прихватање новина са запада, неспретност у пропорцијама, тврдоћа у изразу и укоченост у покрету и гесту фигура, затим упрошћеност и сведеност колористичких односа.

Постоје, међутим, и извесне разлике у сликарству ових иконописаца. Док је, на пример, Јанко у неким својим иконама испољавао смисао за стилизовани експресионизам, а каткад и осећање за лиричност и лакоћу израза, дотле је Сретен готово увек оптерећен строгаошћу, тежњом за чврстом моделацијом и звучношћу колорита. Инкарнат лица његових светитеља извођен је пажљиво и брижљиво. Увек преовлађује топли жуто-окераста тон. Осенчена места он обрађује зелено-смеђим тоновима.

Постоје извесне црте код овог сликара на основу којих се може доста једноставно препознати. Поред већ наведених својстава, на веома карактеристичан начин третира главе и руке светитеља. Де-

лове лица исцртава потезима тамно-смеђе боје. Готово на свим иконама очи светитеља су на истоветан начин обрађене. Упадљиво је наглашавање капака и подочњака, при чему се постиже чудни ефекат стакластог погледа. Шаке светачких руку, сигурно моделоване и брижљиво исликаване, представљају акценте који доприносе лакшем распознавању његових дела. Најзад, уочљива је ауторова јако наглашена наклоност ка узнемиренем драпирању одеће светитеља, чији набори не прате увек покрете. Упркос томе, он понекад постиже лепа и занимљива решења, која су лишена тврдоће, а којом иначе обилују његове слике.

Сретен Протић гради свој сликарски концепт на искуствима свог оца, усвајајући и она решења која су доминирала у једном делу сликарске делатности у Србији тог времена. Реч је о оним конзервативним сликарским схватањима чији су поклоници били иконописци окупљени око Милошевог двора, а на челу којих је био цинцарин Јања Молер. Протић није, ни у ком погледу, излазио из оквира ових концепција, мада је у своје слике уносио неке особености. Оне га и чине сликаром за кога се не може рећи да је сасвим незанимљива личност. Напротив, познавати његово дело значи проширити сазнања о једном нашем уметничком раздобљу, које, уколико се помније истражује и савесније разоткрива, постаје занимљивије и својим токовима и струјањима значајније за историју нашег сликарског стварања XIX века. Посебно значење има осветљавање његовог живота и рада у настојањима и напорима око сагледавања доприноса локалних мајстора на плану укупне сликарске делатности прве половине XIX столећа у Србији.

Последња истраживања на терену ушла су, изгледа, у траг новим, до сад непознатим и несигнираним делима овог рано преминулог драгачевског молера.⁵¹ Готово је сасвим сигурно да је Сретен Протић насликао царске двери у цркви брвнари у Јабланици код Чајетине.⁵² Ова творевина, изванредно лепо очувана (172 x 81 x 3 см), вероватно је настала одмах после градње цркве.⁵³ На дверима су насликане Благовести са представом четири јеванђелиста у посебним кружним пољима.

По типолошким одликама светитеља и начину обраде, иконописне представе на овим дверима су у општим цртама и у појединостима веома сличне потписаним Сретеновим делима. Подробније анализе, које би се могле поуздано извести само после конзерваторских интервенција на његовим иконама, довеле би, уверени смо, до констатације да су двери из Јабланице заиста рад сликара из Негришора.⁵⁴

Без двоумљења се може рећи да је од особитог значаја одговор на питање: ко је сликао престоње иконе и царске двери у прањанској цркви брвнари?⁵⁵ Чини нам се да смо сасвим близу тачног одговора ако кажемо да је двери и престоње иконе у овом храму радио Сретен Протић. Наравно, не располажемо ни са каквим писаним подацима који би на ову могућност указивали. Али, стилска сродност, а може се рећи и подударност у појединим елементима његових сигнираних дела и икона из Прањана, недвосмислено упућују на чињеницу да је њихов аутор овај мало познати драгачевски сликар. Чишћење Протићевих икона обезбедиће чвршћи ослонац за стилске анализе, на основу којих ће се једино моћи потврдити или оповргнути ово мишљење. За сада, већ на први поглед, уочавају се подаци који су довољно индикативни за сасвим основану могућност да се каталог Протићевих дела може допуњити како царским дверима из Јабланице, тако и престоним иконама и дверима из цркве брвнаре у Прањанима.

Нова истраживања, која треба да уследе, и њихови резултати обезбедиће, верујемо, услове за потпуније осветљавање и сагледавање живота и рада овог иконописца, чији допринос стварању локалне, с правом назване драгачевске сликарске школе XIX века, није мали, нити занемарујући.

НАПОМЕНЕ

1. Индивидуално интересовање за наше „споменике древности“ први је показао Вук Караџић, који је већ 1820. године обишао споменике Овчарско-кабларске клисуре и у околини. Шест година касније он је објавио опис следећих манастира: Никоља, Јовања, Ваведења, Преображења, Благовештења, Тројице, Сретења, Вазнесења, затим цркве у Савинцу и манастира Вујна. Уп. Почетак описанија српски манастира, Даница — забавник за годину 1826, Беч, 1826, 9—26.
2. Путовање по Србији у години 1829, Београд, 1899, 136.
3. Погрешно је наведена 1823, а треба 1822. година.
4. Ото Дубислав Пирх, нав. дело, 136.
5. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, Београд, 1903, бр. 4021 и 4022.
6. Овај натпис представља целину — уклесан је истовремено. Међутим, публикован је у виду два натписа, што је свакако погрешно. Уп. Љ. Стојановић, нав. дело, бр. 4021 и 2022. Треба рећи да је овом натпису придодат текст црном бојом „1822 када...“.
7. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, Зборник заштите споменика културе, I, Београд, 1950, 112; М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић, заборављени сликар, сепарат из Православне мисли, I, Београд, 1958, св. 2, 11, и С. Томић, Правна заштита споменика културе у Југославији, Београд, 1958, 20.
8. Није нам познато да је пре или касније у првој половини XIX века очуван натпис, уклесан у камен, а сличног карактера као овај.
9. Енциклопедија Југославије, 2, Загреб, МСМЛVI, 669.
10. Србски љетописи за год. 1828, друга частица, у Будиму, 9—22.
11. Нав. дело, 15—22.
12. Нав. дело, 336.
13. М. Д. Протић, нав. дело, напомена 38.
14. Р. Ј. Šafarik, Pamatky drevního písemnictví Jihoslovanuv, Praze, 1851, 6—10.
15. Жича, манастир у Србији зидан измеђ 1190 и 1224 год., Србски љетописи за год. 1828, друга частица, у Будиму, 9—22.
16. М. Коларић, Димитрије Јанковић, Енциклопедија ликовних уметности, 3, Загреб, МСМЛXIV, 60.
17. М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, Жича — историја, архитектура, сликарство, Београд, 1969, 91.
18. Нав. дело, 91.
19. О Јанку Михаиловићу написана је једна мања врло информативна монографија, у којој је са успехом обрађен његов живот, али је његов уметнички рад неоправдано прецењен. Види: М. Д. Протић, нав. дело.
20. О Јанку су успутно писали још: М. Коларић, нав. дело, 112—113; Исти, Ликовна култура Карађорђевог времена, Историјски гласник, 1—2, Београд, 1951, 64—65. С. Шакота, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, Зборник музеја Првог српског устанка, I, Београд, 1959, 131—133; Р. Станић, Сретен Протић, драгачевски сликар XIX века, Чачански глас од 21. VI 1968; С. Живојиновић, Рача украј Дрине, Београд, 1974, 77—88. и др. Користан чланак представља: Р. Јованчевић и Р. М. Маринковић, Велики Молер из Драгачева, Чачански глас од 15. и 21. I 1971.
21. Класицизам код Срба — каталог сликарства, Београд МСМЛXVII, 106.
22. Јанко Молер је, поред Јеремије Михаиловића, био помоћник сликару војводи Петру Николајевићу Молеру приликом живописања Карађорђевог цркве у Тополи. Уп. С. Шакота, нав. дело, 133.
23. Последњих година значајна истраживања Молеровог дела извршила је Душанка Ранковић — Вучићевић, кустос Народног музеја из Чачка, која је открила неколико икона са ауторовим потписом или која се са сигурношћу могу њему приписати.
24. Др Д. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд, 1962, 136.

25. О овоме види опширније: Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у Ужичком крају — прилог евиденцији сликарских дела Алексија Лазовића у Ужичком крају, Ужички зборник, 2, Титово Ужице, 1973, 88—96.

26. Престоне иконе се не уклапају у архитектуру иконостаса, што је доказ да нису истовремене.

27. Поред записа Јанко Молер је црвеном бојом нацртао две птице окренуте једна према другој, које га одају добрим цртачем.

28. Недавно је Душанка Ранковић — Вучићевић открила Михаиловићев потпис на једној престочној икони која се налази у манастиру Успењу код Овчар Бање, а кога ће, заједно са другим резултатима испитивања његове делатности, ускоро публиковати.

29. Р. Станић, Иконостас цркве у Цветкама, Зборник Народног музеја, III, Чачак, 1972, 33—54.

30. Приликом обраде иконостаса ове цркве, аутору ових редова није било познато Молерово дело из Доброселице. Стога је питање аутора овог иконостаса (све иконе осим представа на северним и јужним дверима) оставио отвореним; нав. дело, 47—51.

31. Р. Станић, нав. дело, 39.

32. По Милисаву Д. Протићу, међу прве Молерове иконописне радове долази иконостас у Тијању, који је сликао 1816. Уп. нав. дело, 7.

33. Рођен је у Негришорима — Раздољу 1792. године. Уп. М. Д. Протић, нав. дело, 2.

34. По М. Д. Протићу, на дверима је био очуван запис који је гласио: ПИСА ПОП ЈАНКО ИЗ РАЗДОЉА 1820. (Нав. дело, 8). Тај запис данас не постоји на дверима. Вероватно је уништен. Добро је очуван и читљив следећи запис: *Све двери приложи рабъ вжи Овсад Тијанићъ из села Дисцида за вечни споменъ общоцремъ братъ своимъ Радованъ 1829. у црковъ Прилипацъ*

Штета је што није очуван иконостас у цркви у Тијању, који је, с обзиром на годину свог настанка, друго најраније познато Молерово дело.

35. Иконе из Гуче, Жежевице и Вазнесења.

36. Неке од ових икона одликују се обилном употребом златне боје и упадљивом декоративношћу, као што је случај са престоним иконама из Жежевице.

37. О овом сликару види: Р. Станић, Иконостас цркве у Савинцу, Зборник Народног музеја, IV, Чачак, 1973, 5—23, где је и најважнија литература.

38. Детаљније о овој цркви види: Р. Станић, Скулпторални портрети ктитора и мајстора на црквама XV—XVII века у западној Србији и Санцаку, Зограф, 4, Београд, 1972, 68—71.

39. П. Васић, Сликарство у Србији после другог устанка, Политика, 28, 29. и 30. XI 1963. Исти, Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба, Пожаревац, 1968, 12, и Класицизам код Срба — каталог црквеног сликарства и примењене уметности, Београд, MCMLXVII, 29.

40. Иконе су очигледно намењене за иконостас цркве св. архистратига Стефана у Ивањици, која је саграђена 1836 (Класицизам код Срба — Грађевинарство, Београд, MCMLXVI, 311). Не зна се када су доспеле у Придворицу. У сваком случају, оне су пренете после 1862. године, када је Димитрије Посниковић у ивањичкој цркви насликао нови иконостас и украсио унутрашње зидне површине фрескама.

41. Илија Поповић се врло често среће у архивским документима свог времена. Види: М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, I, Београд, 1897, стр. 532, 538, 539, 541, 564 и 606; Д. Вуловић, Књажевска канцеларија, I, — Нахија Пожешка 1815—1839, Београд, 1953, стр. 466 и 519; Б. Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815—1865, издање Историјског архива, Чачак, 1968, стр. 24, 269—270, 357 и 449; и исти, Једно столеће Краљева 1815—1915, издање Историјског архива, Краљево, 1966, 75.

41а. Последње сигнирано дело овог сликара потиче из 1844. године. Уп. Р. Станић, Иконостас цркве у Савинцу..., 16.

42. Каонска црква је саграђена између 1825. и 1827. Њени ктитори су били Симо Радовић и нека кнегиња Неранца (?). Уп. М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, 43.

43. Утолико више зачуђује чињеница што је иконостас уклоњен и замењен новим, који је без икаквих уметничких вредности.

44. У периоду између 1790. и 1860. године изграђене су следеће цркве: у Такову (1791), Гучи (1797 — стара, а нова 1831), Љутовници (1809), Горачићима (1807-1810), Тијању (1810), Цветкама (1812), Савинцу (1819), Краљеву (1822), Ласцу (1825), Бресници (1825), Прањанима (1827), Каони (1827), Брусници (1836), Брезни (1837), Ивањници (1837) и Мрчајевцима (1847 — 1849), а обновљене: у Вујну (1805), Годовику (1809), Брезови (1811), Никољу и Преображењу (1817), Г. Трпчи (1824), Прилипцу (1811. и 1845), Враћевшници (1825, 1841. и 1860), Сретењу (1818), Котражи (1822), Краљеву (1841), Чачку (1834) и Савинцу (1860).

45. Прве податке о његовом животу и раду саопштио је М. Д. Протић, Драгачево..., 99. Аутор ових редова је на популарно-стручни начин покушао, у оквиру тадашњих сазнања о овом иконописцу, да изнесе прве закључке о његовом раду. Уп. Р. Станић, Сретен Протић, драгачевски сликар XIX века, Чачански глас од 8. XI 1968.

46. На Сретенском споменику, изнад епитафа, исклесана је фигура човека на коју која треба да представља покојника. Према казивању потомака породице Протић из Негришора, овај споменик са коњаником клесао је лично његов отац — Јанко Михаиловић. Уп. М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер..., 15.

47. Друго презиме, Молеровић, Сретен је узео из поштовања према свом оцу Молеру, као што су и сви потомци прете Јанка од његове смрти узели презиме Протић.

48. Ове иконе, заједно са дверима које су рад Петра Николајевића Молера, открио је Бранко Вујовић, сарадник Завода за заштиту споменика културе града Београда. Протићеве иконе са записом Вујовић ће публиковати у првом броју Рашке баштине — публикације Завода за заштиту споменика културе из Краљева. Занимљиво је да је на једној од ових икона Сретен Протић, поред потписа, забележио и годину — 1833, што није учинио ни на једној познатој потписаној икони.

49. Класицизам код Срба — каталог сликарства, Београд, МСМЛXVII, 38.

50. Прота драгачевски Јанко Молер..., 15.

51. Најранија Сретенска слика, колико се до сада зна, потиче из 1833. године. Пошто је умро 1848, то се његова делатност може пратити у периоду од 15 година.

52. Црква у Јабланици саграђена је 1836. Уп. Др Д. Павловић, нав. дело, 136.

53. У цркви се налазе две престоне иконе из 1861. Нови иконостас је сликао Ј. Кратина.

54. Интересантно је да је народна традиција сачувала веровање у то да је двери сликао Јанко Михаиловић. О томе нас је обавестио свештеник — парох Рафован Ђосић. Оно се не може прихватити, јер се заиста ради о његовом сину као аутору.

55. У овој цркви, која је саграђена 1827. (уп. др Д. Павловић, нав. дело, 160), постојао је до после другог светског рата стари иконостас, од кога су очуване царске двери и престоне иконе „Богородица са Христом“ и „Исус Христос“. Пошто је црква била у врло тешком стању, делови иконостаса су пренети у нову цркву, где се и данас налазе. У међувремену је Завод из Краљева рестаурирао цркву брвнару и тако створио услове да се у њу врати стари иконостас.

NOTES SUR LA CONSERVATION

La signature de Janko Mihailović Moler

En 1822, Miloš Obrenović, prince de Serbie, donna l'ordre à son secrétaire Dimitrije Davidović d'aller avec le peintre Janko Mihailović Moler au monastère Žiča ayant pour tâche d'y faire les copies des inscriptions et retracer une description générale de ce monument historique. A l'occasion de leur visite à Žiča, Davidović et Mihailović ont laissé une inscription et leurs noms, à côté des autres, sur le chambranle du portail du sud par lequel on entre dans le narthex de l'Eglise St. Sauveur.

Janko Moler a sans doute gravé lui-même cette inscription qui est importante pour étude historique de la conservation des monuments culturels en Serbie. A part cela, Moler a fait une copie picturale de la bulle de Žiča, et probablement un dessin du monastère qui était publié ensemble avec la description de ce monument de la part de Dimitrije Davidović en 1828. Avec sa copie de la bulle de Žiča Janko Moler apparaît comme premier copiste de fresques serbe, tandis que son dessin est d'une grande importance documentaire pour la chronologie de la construction du monastère Žiča.

Les portes royales à Jablanica — oeuvre de Janko Mihailović Moler

Une oeuvre de ce peintre est restée conservée. Ce sont les portes royales dans l'église en bois du village Jablanica, près de Cajetina à Zlatibor. Une inscription, au dos de cette oeuvre, peinte 1830, en témoigne. Les portes royales de l'église à Jablanica ne sont pas importantes seulement du fait qu'elles représentent une des plus belles réalisations signées de ce peintre d'icônes, mais aussi du fait qu'elles nous donnent la possibilité d'établir les éléments grâce auxquels peut-on lui attribuer d'autres réalisations trouvées dans ce genre. De sorte, on suppose avec plus de certitude que Mihailović est l'auteur de l'iconostase dans l'église en bois à Cvetka, près de Kraljevo. L'iconostase à Cvetka est le plus grand ensemble de la peinture d'icônes de Janko Mihailović Moler et en même temps l'une des ses premières oeuvres qui date de 1812.

Les icônes de Janja Moler à Pridvorica et à Kaona

Janja Moler, peintre apprécié et bien productif, qui en quelque sorte était aussi peintre de cour du prince Miloš, avait lié une partie de son activité picturale à la région de Čačak. Il a fait en 1841, pour l'église à Ivanjica, construite en 1837, deux icônes capitales qui se trouvent actuellement dans l'église de la St. Transfiguration, à Pridvorica, près d'Ivanjica. Le donateur des icônes à l'église d'Ivanjica est Ilija Popović, conseiller de la Principauté serbe. Une inscription détaillée sur icône de Jésus Christ témoigne que ces icônes sont l'oeuvre de Janja Moler, dont le nom officiel était Jovan Stergević. Ces images, en dépit de leurs valeurs assez modestes, sont importantes car elles appartiennent aux dernières réalisations signées de Janja Moler.

En 1831 il a fait l'iconostase à l'église St. Jean à Kaona. Bien que le peintre n'a pas signé son oeuvre, nous pouvons conclure, selon les caractéristiques de son style, que cet iconostase est complètement son travail. Par leurs qualités les icônes de Kaona appartiennent aux réalisations le moins réussies de ce peintre d'icônes, mais pour étude de l'art pictural de la première moitié du XIX siècle dans la région de Dragačevo, leur importance est incontestable.

Les icônes de Sreten Protić Molerović

L'oeuvre picturale de Sreten Protić Molerović, fils de Janko Mihailović Moler, n'est pas recherchée séparément. En général, on pensait qu'il travaillait plutôt avec son père et qu'il ne s'occupait presque pas à peindre les icônes tout seul.

Mais, dans ces dernières années on a trouvé plusieurs icônes qu'il a fait seul et qu'il a signé. Parmi elles se distinguent: les portes royales de l'iconostase dans l'église de la St. Transfiguration à Pridvorica; icône principale de Jésus Christ à l'église de St. Archange Mihail à Prilike, près d'Ivanjica; icône de St. Lucas à l'église de St. Archange à Prilipac, près de Požega; deux icônes qui sont aujourd'hui à l'église de la St. Trinité à Gornji Milanovac. Selon les éléments proches de son style, on peut attribuer à Sreten Protić Molerović les portes royales, non signées de l'église en bois à Jablanica, près de Cajetina; deux icônes principales et les portes royales dans l'église en bois à Pranjane.

Les études les plus récentes sur l'oeuvre de ce peintre d'icônes démontrent qu'il s'occupait de la peinture indépendamment et que par son talent il n'était pas si loin de son père Janko Moler.

RADOMIR STANIC

Г·ДМІТРІЄ ДАВІДО

ОВІЧУЪ: П: НАНКО

МОЛЕРЪ

ІОАНЪ ПЕТРОВІЧЪ

КОВАЧЪ ЗЕМЪНСКИ

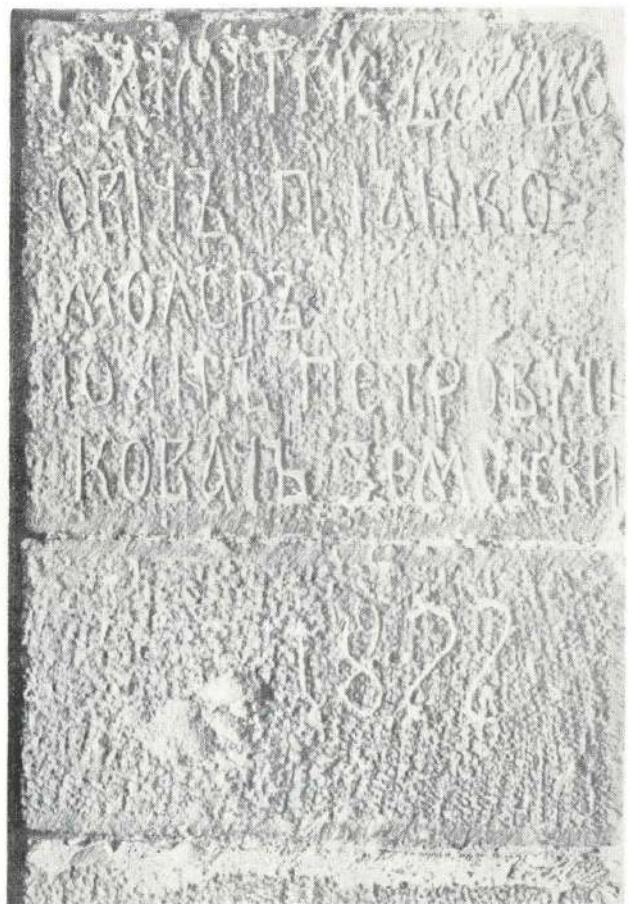
1822

СІМЕОН ІЕРОМОНАХЪ
ІГУМЕНЪ М: ЖІТЧЕ

П: ПЕТАЪ СЛЖНТВА
МАРКОВТ

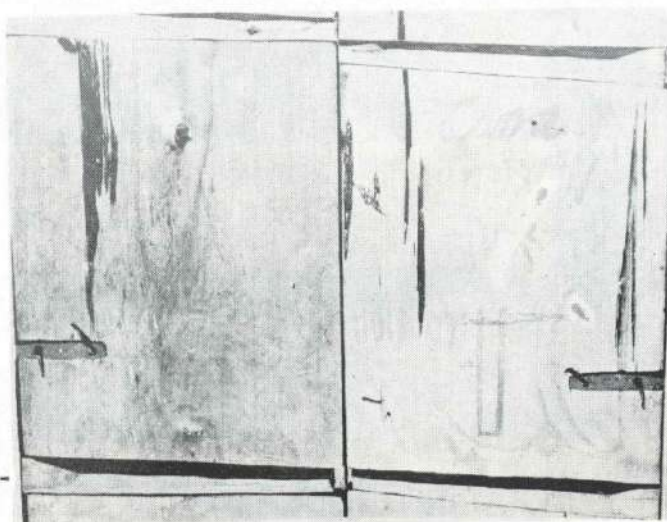
Сл. 2. Натпис у Жичи са именима манастирског особља из 1822. године

Сл. 3. Натпис у Жичи са потписом Димитрија Давидовића, Јанка Молера и Јована Петровића, ковача из Земуна.

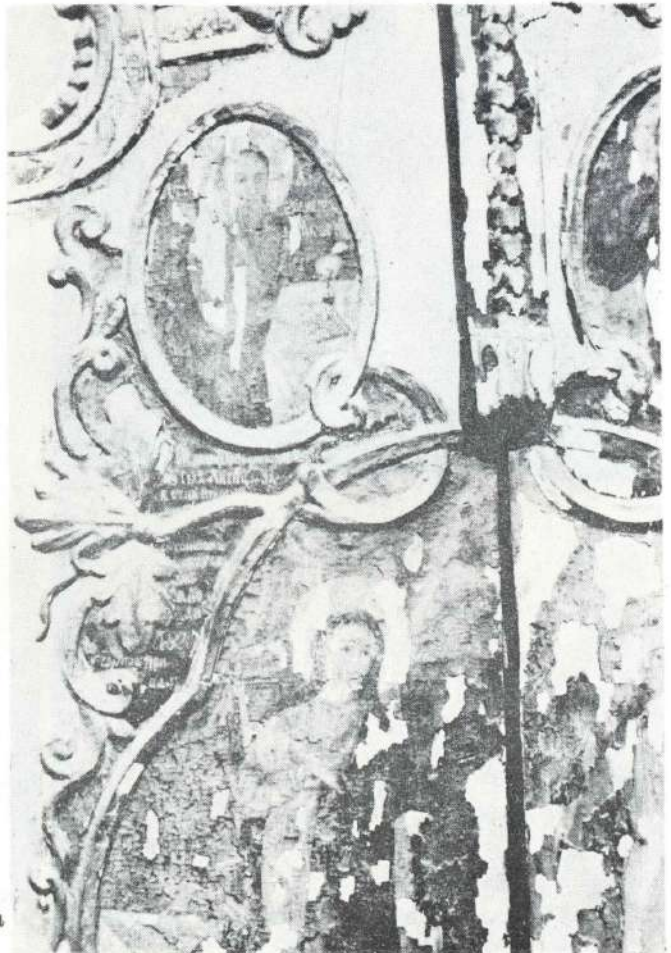
Сл. 4. Царске двери цркве брвнаре у Јабланици — рад Јанка Михаиловића

Сл. 5. Петписе Јанка Михаиловића на полеђи-ни царских двери из Јабланице

Сл. 6. Царске двери из цркве св. Арханђела
у Прилици — рад Јанка Михаиловића

Сл. 7. Царске двери из цркве св. Арханђела
у Прилици (детал)

Сл. 8. Престона икона
на Исуса Христа из
Придворице — рад Ја-
ње Молера

Сл. 9. Престона икона Исуса Христа из Придворице — детаљ записа
са потписом Јање Молера — Јована Стергевића

Сл. 10. Престона икона Богородице са Христом из Придворице — рад Јање Молера

Сію Иконѣ Приложи Рѣчь Божіи Иліа Поповиъ къ Несељу Приелине Совѣ
Тинкѣ Кнажеводства Сербскогъ Правителства Предложи Вхрѣмѣ Стаѣ Архіидіакъ
Стефану Ивановичу Засвои Вѣчній Споменъ 1841 Лѣта

Сл. 11. Престона икона Богородице са Христом из Придворице — детаљ записа

Сл. 12. Престона икона Исуса Христа из Каоне — рад Јање Молера

Сл. 12а. Икона св. Јована Крститеља из Каоне — рад Јање Молера

Сл. 13. Апостолска икона из Каоне — рад Јање Молера

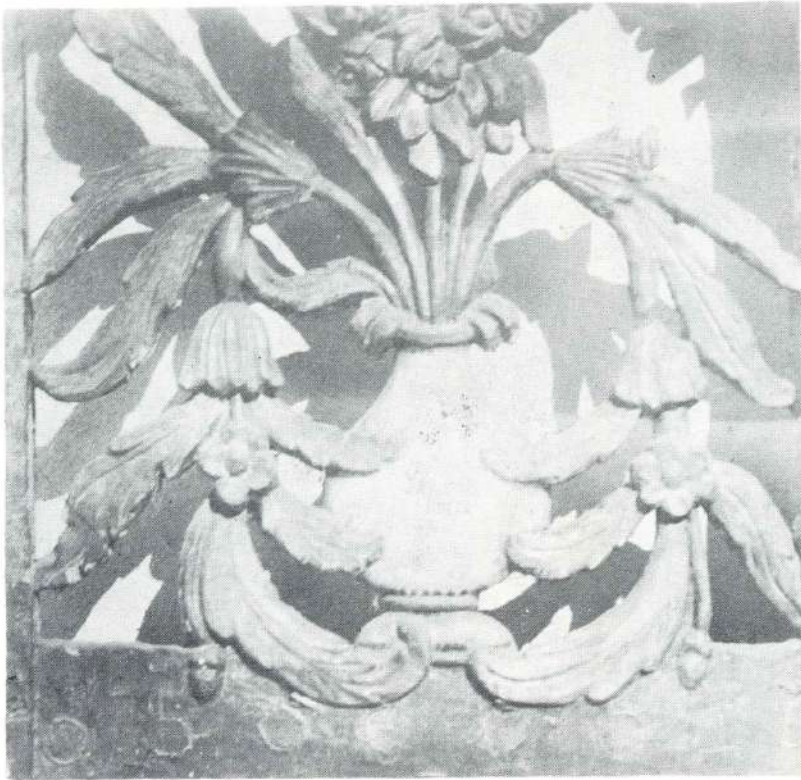
Сл. 14. Царске двери из цркве у Придворици — рад Сретена Протића

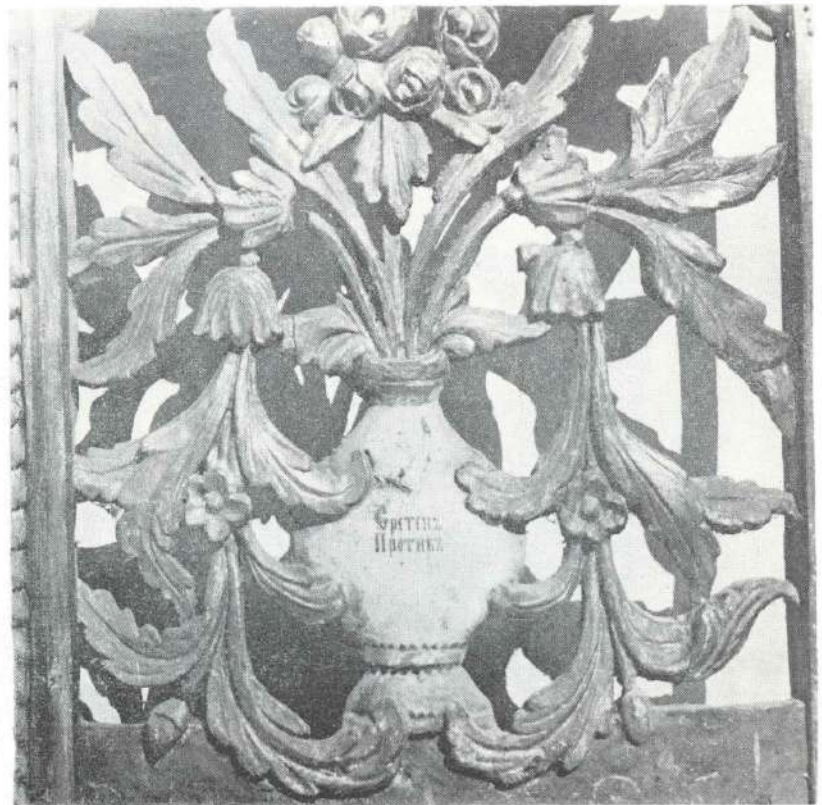
Сл. 15. Царске двери из цркве у Придворици — детаљ арханђела Гаврила

Сл. 16. Царске двери из цркве у Придворици — детаљ Богородице

Сл. 17. Царске двери из цркве у Придворици — детаљ потписа аутора Сретена Протића

Сл. 18. Царске двери из цркве у Придворици — детаљ потписа аутора Сретена Протића

Сл. 19. Царске двери из цркве у
Јабланици — рад Сретена
Протића (?)

Сл. 20. Царске двери из цркве у Јабланици — детаљ
Благовести

Сл. 21. Царске двери из цркве у Јабланици — детаљ
јеванђелиста Матеја и Марка

Сл. 22. Царске двери из цркве брвнаре у Прањанима — рад Сретена Протића (?)

Сл. 23. Царске двери из цркве брвнаре у Прањанима — детаљ Богородице

Сл. 24. Надгробни споменици Јанка Михаиловића Молера и Сретена Протића на гробљу у Негришорима

ПРИЊИЙ БЛІЖЕ, БРАТЕ
 И РЕЦИ, БГЪДАГА
 ПРОСТИ, МСАМЪ РОКЪ
 УОВОМЪ СЕЛЪ НЕГРІШ
 ОРН, ЛЪТА, 1814, ОД
 ПРОТО ІЕРЕА, ГАНКА
 МІХАНІ-ИМАТЕРЕ БЛІКЕ
 БІОСАМ ПІС ДРЪУОВО
 СРЕЗУ, 10 ГОДИНА
 ПРІТОМЕ Є, БГЪ.
 ПОЗВАО, КСЕБЕ
 Г. 1848. ДЕК. 30
 СРЕТЕНЪ, ПРОТОВ
 ПОЧІВА. ПОДОВО
 ПЛОЧОМ:

Сл. 25. Надгробни споменик сликара Сретена Протића.

ПРИЊИЙ БЛІЖЕ, БРАТ
 И РЕЦИ, БГЪДАГА
 ПРОСТИ, МСАМЪ РОКЪ

Сл. 26. Надгробни споменик сликара Сретена Протића (деталъ)

ВУКИЦА ПОПОВИЋ

СРПСКИ ПОСЕДИ У РУМУНИЈИ У XIX ВЕКУ

У историји двеју суседних земаља Србије и Румуније XIX век, време у коме је текао процес обнављања балканских држава, представља период њихових најинтензивнијих односа, претежно економског карактера. Србија је представљала предстражу турског царства, уносећи стално хаос у турско-европску политичку равнотежу. Румунске кнежевине Влашка и Молдавија, осим властитих акција и пружања помоћи Србији, што је најзначајније, постале су сигурно уточиште у тешким временима за српске владајуће династије, после бура које су више пута потресале српско престоље. Правна заштићеност и сигурност приватне својине утицале су на одлуку српских кнезова и других угледних људи у Србији да купују у румунским кнежевинама непокретна имања, наилазећи, при том, и на разумевање код румунских владајућих кнезова.

До данас је врло мало истраживано и објављено докумената у вези са српско-румунским односима у XIX веку. У тим односима врло важно место заузима кнез Милош Обреновић, и у време када је био владар Србије, и у годинама кад се налазио у изгнанству (1839—1858). Кнез Милош се и из чисто економских интереса везује

за румунске земље. Био је врло способан трговац соли и један од великих власника имања у Румунији. Поред њега, и многи други људи из Србије купују или узимају у закуп земљу, обогаћују се и постају утицајни представници нове српске буржоазије у брзом успону после делимичног ослобођења од турског јарма. Многи од њих су политички прваци, као браћа Симићи, Алекса и Стојан, Миша Анастасијевић и други. Из овог сталежа јављају се критори и приложници, нове мецене српске уметности XIX века. За нас је значајна и појава да су имања Срба насељавана претежно српским становништвом. Српски живаљ на тим поседима био је многобројан и развио је веома живу трговинску и занатску активност. Током последњих десетина XIX века постепено се смањивао да би се између два рата потпуно изгубио. Остале су лепе српске цркве и богате ризнице уметничких предмета. Поред сакралне архитектуре, Срби су подизали и урбанистичке комплексе.

Овај рад ограничен је само на приказивање података сакупљених из румунске стручне литературе, архивске грађе и теренских испитивања. Истраживања, која смо вршили у Румунији, трајала су кратко време, рад се обављао у доста специфичним условима. Захваљујући предусретљивости Министарства за културу НР Румуније и помоћи Дирекције за историјске споменике у Букурешту, омогућено нам је да посетимо већи део српских споменика XIX века, разасутих на широком подручју четири жупаније: Илфов (Ilfov), Телеорман (Teleorman), Јаломица (Ialomita) и Долж (Dolj). Материјал, који се односи на живот и рад Срба у Румунији, нарочито на династију Обреновић, веома је богат. У румунским архивима не постоји посебан фонд материјала о животу и раду Обреновића и других Срба. Много је богатија документација која говори о њиховој економској делатности, али се налази у најразличитијим фондовима. До данас, у румунским стручним часописима објављен је мали број докумената. Јон Дардала у чланку „Имања српских династија у Румунији“¹ објављује документа у вези са судским процесом који је покренула Јулија Обреновић против наследника Михаила Обреновића. Сава Јанковић објавио је четири документа из Државног архива у Букурешту, који се односе на трговину соли Милоша Обреновића.² Много је већи број чланака о дворцу на имању Херешти (Herești). Имање Херешти и дворец кнез Милош је купио од породице Настурел, једне од најстаријих бојарских породица, у чијем је власништву имање било више од сто година.

Из кореспонденције Милоша Обреновића са трговачком кућом Хаги Јанус (Hagi Ianus) из Крајове дознајемо да се он почео бавити трговином соли, отприлике од 1817. године.³ Трговина соли нарочито се разгранала за време руско-турског рата 1828—1829. године. Због рата, који је почео на територији румунске земље и дуж Дунава, извоз соли био је прекинут. У великом делу Балканског полуострва, на територији Србије, Босне, Бугарске и Албаније, осећала се велика оскудица соли, коју су те земље увозиле из Румуније. Предузимљиви Милош Обреновић умео је да насталу ситуацију у свом интересу искористи. Он потписује уговор са трговачком кућом барона Стефана Мејтанија (S. Meitani), који је у то време поседовао право на експлоатацију солана у Румунији.⁴ Кућа Мејтани је 1831. године банкротирала. Један од главних кредитора Мејтанија био је барон Христифор Сашеларије (Hristifor Sachelari). Милош је, из ранијих заједничких послова, добро познавао Сашеларија. Сашелари интервенише код Милоша и тражи да се секвестрирају контингенти соли које је у Србију пласирала кућа Мејтани.⁵

Још за време своје прве владавине, због трговине сољу, Милош је често путовао у Румунију. Стеченим новцем од уносне трговине куповао је имања у румунским кнежевинама. Године 1831. кнез Милош је, каже доктор Куниберт, његов лекар и историчар, постао власник врло лепе сеоске куће у близини Галаџиа (Galati). Кућу је ставио на располагање удовици и сину Карађорђа, јер се бојао да им да уточиште у Србији.⁶ Исте године купује имање Херешти у жупанији Илфов и леп дворца саграђен 1644. године.⁷ Емил Ђеркез (Emil Cerkez), румунски историчар, у једном свом делу каже: „Дворец је саграђен од камена. Полузасвођени подруми имају мале одбрамбене прозоре. Са висине куле пружа се поглед на долине река Арђеш и Сабар. Из старих времена сачувала су се још два држача на улазу изнад главних врата, на којима су некад били постављени оклопи породице Настурел. Када су Обреновићи постали власници овог имања, оклопи су уништени. Изнад главних врата види се и данас српски орао у бронзи који се помоћу јаких клинова одржао на фасади. Немо сведочанство склоништа које су овде некад нашли владари Србије“.⁸

Село Херешти налази се на 36 км десно од главног пута Букурешт — Ђурђу, на десној обали реке Арђеш (Arges), на једном брежуљку окруженом са три стране долинама. Дворец у селу саградила је 1644. године Хелена, жена румунског владара Матије Басараба, из породице Настурел. Дворец, познат под именом „Камена кућа“, и имање Херешти били су у власништву породице Настурел све до

1831. године. Константин Настурел је, због великих дугова, био принуђен да имање прода. Његов опуномоћеник Гика Опран (Ghica Organ) обавио је тај посао са Милошем Обреновићем.⁹

Нови власник дворца започео је да га преправља. Додаје источном зиду латерални део, који обухвата по једну просторију у партеру и на спрату. Изнад спрата подиже кулу на два спрата од малтерисане цигле: „Са куле су Арнаути мотрили дању и ноћу преко реке Арђеш не били спазили у даљини свигу која долази да би позвала кнеза да се врати у Србију“.¹⁰

После напуштања Србије 1839. године, кнез Милош је краће време боравио у Букурешту, а затим је прешао у Херешти. Из дворца је водио врло живу дипломатску преписку са својим агентима у иностранству и покушавао да поврати изгубљени престо.

Црква у Херештију налази се у непосредној близини дворца. Првобитна црква саграђена је у епоси Матије Басараба, између 1644. и 1650. године. Имала је правоугаону основу без латералних делова, полигонални олтар и била је без куполе изнад наоса. Предворје, додато у каснијој фази реконструкције, заједно са целом спољном архитектуром цркве, преправио је кнез Милош 1833. године. Тада су сазидани отворени сводови предворја, па је цела конструкција после дотеривања појаса и оригиналне корнише добила неокласицистичко обележје, специфично за ту епоху. У зиду пронаоса, према југу, постоје и данас правоугаона врата. Врата је, како кажу становници села, направио кнез Милош да би му била ближа дворцу у коме је становао. Зид, који окружује цркву, подигао је такође кнез Милош, и он има испред ових врата на цркви пролазну капију.

Црква је посвећена св. Тројици. Иконостас цркве представља једноставну дашчану конструкцију, која дели олтарски простор од наоса. Дуборезни елементи су скромног облика. Иконе на иконостасу и живопис су дело непознатог мајстора, настало 1866. године.¹¹ Сви унутрашњи зидови цркве су живописани, али је живопис веома оштећен. Површине су потпуно тамне од чађи и дима, а сликани слој се у великој мери љушти и опада. Слојеви чађи и прљавштине не дозвољавају да се каже нешто одређеније о том сликарству. Српски грб у рељефу, који се чува у цркви, потиче са расходованог кнежевог трона.

Звоно цркве ливено је у Будиму. На звону је утравирани српски грб и запис: „Милош Обреновић, владар Србије даровао је ово звоно цркви села Херешти у земљи Румунији 1833.“

У црквеној порти, уз сам зид цркве с јужне стране, налази се надгробни споменик од црвеног мермера у облику саркофага. Гроб је украшен пиластрима, српским грбом и владарским амблемима у рељефу. Саркофаг је покривен мраморном плочом, на којој је урезан запис:

„У овом каменом гробу почивају неутрудне бивше кости верног сина отачаства свога Србије, господара Милана Обреновића, војводе српског, у Брусници у нахији рудничкој, у Букурешту 16 децембра 1810, умршег. За вечно воспоминаније обнови гроб овај једино утробни брат његов врховни кнез и предводителъ народа српског, Милош Обреновић, 8 јуна 1816.“¹²

Милана Обреновића, брата кнеза Милоша, војводе рудничке нахије, отровали су у Букурешту 1810. године Карађорђеви људи.¹³

Између података о години обнове споменика и куповини имања Херешти има разлике. Услед непостојања аутентичних извора, претпостављамо да је кнез Милош гроб обновио у Букурешту, а пренео га у Херешти после 1831. године.

Испред гроба Милана Обреновића, на другом надгробном споменику стоји запис:

„Овде почива Ефрем Милетић
рођен у Параћину у Србији 1829,
који је престао да живи 8 маја 1867.“

У порти цркве сачуван је још један надгробни споменик са записом:

„Овде почива раб божији
Иван Константиновић
рођен 8 маја 1826
умро 26 новембра 1886.“

Кнез Милош је имање Херешти колонизовао многобројним Бугарима и Србима, који су се склањали од Турака.¹⁴ По казивању К. Александреска: „Становници села Херешти сви су Срби, и старији људи скоро и да не знају румунски“.¹⁵ Данас се једно село, некадашњи катун имања Херешти, зове Милошешти.

После смрти кнеза Милоша, имање Херешти са дворцем наследио је његов син Михаило. После убиства кнеза Михаила, наследница постаје његова сестра Савка, удата за барона Николића од Рудне. Њу наслеђује њен син Михаило, који је у то време живео у Будимпешти. Управник имања био је неки Стенер, под чијом управом су подигнуте господарске зграде и зграда за администрацију, које и да-

нас постоје. Барон Михаило Николић 17. јуна 1881. године продаје имање Херешти од 20.000 парцела Анастасију Столожану (Anastasije Stolojan) за четири милиона у злату. Године 1931. пожар је захватио дворцац и уништио кров и дрвену конструкцију. Дирекција за историјске споменике у Букурешту рестаурирала је дворцац и вратила га у првобитно стање из 1644. године. Данас је у дворцу смештен музеј.

На крају села Извоареле, некадашњег катуна имања Херешти, од кога је удаљено 7 км према истоку, налази се црква коју је:

„Кнез Милош започео да зида 1834, а довршио је 1836. године“¹⁶

Садашња црква посвећена је арханђелима Михаилу и Гаврилу. То је релативно ниска једнобродна грађевина, зидана од цигле и омалтерисана, са полукружном апсидом на источном и егзонартексом и припратом на западном делу, изнад које се диже мањи звоник од дрвета.

Иконостас ове цркве представља једноставну конструкцију од дрвета. Иконе на иконостасу, као и зидне композиције у своду и олтарском простору, нису дела вредна посебне пажње. Њихов садржај је нечитак, јер им је површина потамнела. Од већег значаја за нас је велика ктиторска композиција на југозападном зиду припрате (вел. 2,20×2,5 м) иако ју је радио мајстор без већег сликарског знања. На њој су у природној величини браћа Обреновићи. С лева на десно: Милош, Јеврем и Јован. Сва три модела су готово индентично постављена у ставу и покрету и на исти начин остварена. Са помало строгим изразом лица, држе се укочено и достојанствено. Фигуре су постављене по површини слике. Цртеж је несигуран, а моделација тврда. Сликар у није пошло за руком да савлада проблеме перспективе и анатомије. Па ипак, и поред крутог става и неспретног, усиљеног држања руку, и поред строгости и сувоће израза, насликане личности нису лишене индивидуалности. Ликовна вредност ових портрета није од велике важности за нашу културну историју. За њу је значајније што су овом композицијом сачувани ликови људи од већег значаја за нашу историју.

Од црквених предмета овде постоје четири посребрена кандила, рађена техником искуцавања. Према казивању свештеника цркве, кандила потичу из времена кнеза Милоша.

Године 1839. кнез Милош купује од барона Сашеларија кућу у Букурешту на путу Могошоја¹⁷ (данас једна од главних улица, Калеа Викторија). Кућу је саградио 1789. године Раду Вакареску и позната је била у Букурешту под именом „Венецијана Вакареску“. Године 1842. кнез Милош је поклања руском цару, и од тог времена у њој се на-

лази руски конзулат.¹⁸ После тога Милош купује другу кућу на истом путу, број 21. Кућа „Венецијана Вакареску“ срушена је 1934. године.

Још док је био владар Србије, кнез Милош је постао власник имања Пољана у жупанији Долж у Олтенији¹⁹ (Poiana Dolj). Пољана Маре, како се данас село зове, налази се у равници од давнина познатој по имену Пољана. Село је од Крајове удаљено 86 км југозападно. На истоку се граничи са општином Магловит, а на југу са општином Деса, некадашњим поседом кнеза Милоша. Општина је богата многобројним изворима киселе воде. Један од извора и данас се зове „Извор Србина“ (Volta Sirbului). Из података које пружа „Велики географски речник Румуније“ сазнајемо да су у XIX веку: „Становници села Пољана углавном Бугари и Срби. Да село има 7.734 становника са 1.900 домова. Има две цркве. Једну стару, коју су подигли становници и другу, посвећену арх. Михаилу и Гаврилу, коју је 1849. године подигао српски кнез Милош Обреновић“²⁰ Ове наводе потврђују и обављена теренска испитивања.

Садашњи црква, посвећена арханђелима Михаилу и Гаврилу, представља тробродну базилику са великом полукружном апсидом на источној страни, док су на западној страни егзонартекс и припрата, изнад које се диже високи звоник са куполом. Прозорски отвори имају облик готског лука. Иконостас је развијеног типа, са богатом пластичном декорацијом. Иконе на иконостасу су због касније рестаурације, 1899. године, изгубиле свој првобитни изглед.

Међу црквеним предметима овде постоји један путир, рађен од сребра. Висина му је 26 цм, а пречник стопе 10 цм. Украшен је стилизованим лишћем, цветовима и медаљонима, у којима су фигуре светитеља. На доњем рубу стопе угравиран је запис: „Милош О. Љубица. Милан. Михаило. Стефан. Јања. Сима. 1838.“

На супротној страни цркве сачуван је конак кнеза Милоша. Конак има издужену праоугаону основу. Спољна фасада обрађена је у духу класицизма. У њему се кнез састао са владаром Румуније, Александром Гиком (Alexandar Ghica), у јесен 1835. године, да реше нека између њих спорна питања.²¹

Године 1847. кнез Милош купује од Александра Гике, тада већ бившег владара, имања Берка (Berca) и Негојул (Negoiul) за 75.000 дуката. Кнез Александар Гика, и као владар а и кад није то био, увек се налазио у финансијској кризи. Приликом продаје тих имања, Гика покушава да од кнеза Милоша, који је у то време боравио у Петербургу, наплати суму већу од погођене. Иако је држао до пријатељства бившег румунског владара, кнез Милош није био расположен

за нове концесије. Помало љутит, он му пише 30. маја 1849. године из Петербурга: „да не сваћа све ове непријатне ствари о којима није био обавештен приликом куповине имања. Он је целу суму исплатио после потписивања докумената како су се раније споразумели“. Чуди се што Гика још тражи од њега. Ипак је био расположен за пријатељско решење насталог неспоразума. Ако „Ваша екселенција није задовољна“, додаје Милош, „молим Вас вратите ми новац што ми дугујете и овластите Вашег пословног човека у земљи Румунији да прими од мене Ваше имање, које сам било кад расположен да Вам вратим.“²² Овај сукоб је изглађен тако што је кнез Милош вратио имање Негојул, а задржао имање Берку.

Кнез Михаило Обреновић је био власник имања Мавродин у жупанији Телеорман. Село је 11 км удаљено од града Александрије. У центру села сачуван је кнежев конак, у чијој се непосредној близини налази црква. Црква је подигнута 1856. године, о чему постоји податак на унутрашњој страни њеног западног зида. Запис на румунском језику у преводу гласи:

„Ова црква са храмом Преображења из темеља је подигнута 1856 године од господина власника имања кнеза Михаила Обреновића. Преправљена и сликана уз помоћ становника и барона Федора Николића 9. априла 1892 и Панайта Георгија зуграфа. Руиниравши се и поставши мала, поправљена је и проширена и поново сликана од свих становника, верника општине Мавродин године 1934, 25 октобра, сликари Моску и његова сестра Андина Моску.“

Село Бузеску (Buzescu) у жупанији Телеорман налази се на десној страни реке Ведеа. На северу се граничи са општином Мавродин, од које га раздваја река Ведеа. О оснивању села сазнајемо из црквене архиве. У црквеној општини чува се препис огласа, издатог поводом оснивања села. Оглас је писан на румунском језику и доносимо га у преводу:

„Они који желе да купују место за кућу, могу се обратити за тапију господину Димитрију Михаиловићу у селу Мавродин. Код њега се налази листа у коју се купци уписују као и детаљи плана овог града и од кога се могу добити сви потребни подаци за овај посао и сарадњу граду Бузе горе поменутоу.

Букурешт, 1 августа 1860.

Директор његовог величанства кнеза Милоша, Коста Танасијевић“.

Одбор за оснивање вароши, који је оглас издао, налазио се у кући кнеза Милоша на путу Могошја бр. 21, сопственика ових имања и цркве Савиндан.²³

На ове податке наишли смо и у „Великом географском речнику Румуније“: „Општина Бузеску основана је 1860. године од бившег српског кнеза Михаила Обреновића, који је био власник домена Мавродин коме припада и село Бузеску. Намера господара је била да оснује градић са тргом који би конкурисао тргу у Александрији. Господар је дозволио да свако ко то жели, може под повољним условима да купи место за кућу и да отвори занатску и трговинску радњу. Сами становници су дали овом насељу име Слобода.“²⁴

Овај мали трг се и данас одликује већим бројем солидно зиданих зграда са врло лепим локалима. У центру села налазе се црква и школа. Још од оснивања села, већи део становништва бави се трговином и занатством.²⁵

Садашња црква, према црквеном летопису, саграђена је 1860. године. Наводимо изворне податке који се односе на оснивање села и подизање цркве:

„Како је постојало више од две стотине купаца, кнез Михаило Обреновић сматра се оснивачем села. Црква је највећа грађевина у селу. Зидана је о трошку Михаила Обреновића. Она је по својој лепоти јединствена у овој жупанији. Зидана је у словенском стилу (кнез је био Србин). Сликарство је од велике уметничке вредности. Црква има четири улаза према свим странама. Први свештеник био је поп Драгомир“.²⁶

Црква представља највреднији архитектонски објект у насељу. Лоцирана је у центру села, на раскрсници главних саобраћајница. Има основу у облику слободног крста. То је једнобродна грађевина са споља трочланом апсидом на источном делу, једним великим кубетом изнад централног простора, егзорнартексом и припратом на западном делу цркве и боген фризом испод кровног венца.

Иконостас је развијеног типа, са декоративним елементима рађеним у духу неокласицизма. Иконе на иконостасу су, због касније рестаурације, изгубиле свој првобитни изглед. Олтарски простор, као и свод над солејем и лук до њега живописни су. Нисмо наишли на писане податке о времену постанка иконостаса и зиданог сликарства, а такође ни о аутору.

Аграрни закон, који је донет 1864. године, онемогућио је остваривање плана српског кнеза. Цело имање остало је само пољопривре-

дно, под управом Јефте Танасијевића.²⁷ По Ђорђеску каже: „Ово велико имање је врло узорно обрађивано. Нарочито узорно гајење стоке служило је као пример многим пољопривредницима“.²⁸

При крају XIX века, општина Деса у жупанији Долж има: „3.400 становника. Припада друштву „Национала“, а раније је била посед кнеза Милоша Обреновића“.²⁹

Село Деса (Dessa) удаљено је од главног града Олтеније, Крајове, 86 км. Од бугарске границе, коју чини Дунав, удаљено је свега два км. Имање Деса: „са површином од 1.750 хектара, део домена Пољана Долж, својина Атанасија Бајића од Варадија, било је продато удружењу „Национала“. У средини села налазила се тада црква св. Николе, коју је саградио кнез Михаило Обреновић 1860. године.“³⁰

Садашња црква св. Николе лоцирана је у средини села. На једном стубу у њеној унутрашњости налази се обавештење о историјату цркве, писано на румунском језику:

„Године 1857. кнез Михаило Обреновић и његова супруга Јулија дошли су у инспекцију имања. Видевши недостатак материјалних средстава становника, кнегиња Јулија је 1859. подигла о свом трошку једну цркву од печене цигле и опремила је свим светим предметима. Освећена је 1860. године са храмом св. Јулијана. Велики део материјала и намештаја цркве коју је подигла кнегиња Јулија Обреновић употребљен је у садашњој цркви, и то: иконостас, чираци, тронове, кандила, полијелеји, звона.“

Дуборезну декорацију на иконостасу и на црквеном намештају радио је непознати мајстор. По висини иконостаса можемо закључити да је прављен за ту цркву. Првобитна црква, коју је, према неким изворима, подигао кнез Михаило 1860. године, током наредних година је проширивана и дограђивана.

Иконостас је богато украшен резбареним и позлаћеним флоралним елементима. Лепоту иконостаса чини богата, раскошна резбарија детаља и архитектонски склоп.

Кнежев трон је на горњем делу украшен резбареним елементима у облику преплета и стилизованог цвећа. Засведен је полуобличастом куполом, на чијем врху се налази српски грб са двоглавим орлом и великим позлаћеним иницијалима: **М. ∞**.

Архијерејски престо почива на два крилата змаја. Обрађен је у позлаћеном дуборезу. Главни елементи орнаментике су биљни мотиви.

Налоњ је украшен флоралним резбареним орнаментима. Два резбарена чирака имају стилизоване флоралне орнаменте. Резбарени украси су златно обојени.

Син Атанасија Бајића, Иван Бајић, сачувао је од ове имовине два острва на Дунаву: Акалиа и Калуда, која су припадала имању Деса још кад је оно било власништво Обреновића. Имање Сеаска (Seasca), које је припадало истом домену, било је у исто време продато принцу Бранковјану и Бибеску.³¹

Династија Обреновић поседовала је у румунским земљама следећа имања:

У жупанији Илфов: Херешти са катуном Izvoarele и Miloșești
Cascioarele Tamadea-Tamașești

жупанија Teleorman: Mavrodin i Buzescu

жупанија Jalomica: Andrașești, Manasia i Albești

жупанија Dolj: Poiana, Berca, Dessa

жупанија Romanești: имање Piatra

жупанија Mehedinti: имање Padina³²

Тим поседима додају се још куће у Букурешту и дворец у Херештију.

Године 1868, 25. маја, кнез Михаило Обреновић је убијен. Пошто није имао директног наследника, београдски суд је покренуо процес у вези са наслеђем и доделио цело његово имање Патрији Бајић од Варадија, покојниковој сестри, и баронима Федору и Михаилу Николићу од Рудне, синовима друге кнежеве сестре, Савке. Жена кнеза Михаила, Јулија, није била укључена у ово наследство стога што се новембра 1865. године развела од мужа и што су том судском одлуком била регулисана и њена имовинска права. По тој одлуци, кнез Михаило је дао својој бившој жени једну зграду у Бечу и годишњу ренту од 5.500 гулдена, унапред плаћену и гарантовану његовим имањем Пољана Долж. Ако би после смрти кнеза Михаила, кнегиња Јулија сматрала да имање Пољана не представља довољну гаранцију за њену ренту, имала би право да узме нешто и са других имања свог бившег мужа. Пошто на почетку расправе о наследству кнегиња Јулија није упутила никакав захтев београдском суду, суд је решио да наследство припадне другим наследницима, а затим је упутио захтев суду жупаније Илфов у Букурешту да и он тако поступи. Јануара 1869. године адвокат кнегиње Јулије подноси захтев суду жупаније Илфов да покрене процес против наследника почившег кнеза, барона Федора и Михаила Николића од Рудне и Милоша Бајића од Варадија. У захте-

ву се истиче право књегиње Јулије на четвртину имања која се у Румунији налазе, на основу чл. 614. румунског грађанског законика. После дуге дебате, од јануара до априла 1869. године, 2. априла исте године донета је пресуда на штету књегиње Јулије. Суд је одбио све њене аргументе и донео дефинитивну одлуку на основу конвенције од 18. новембра 1865. којом се књегиња Јулија одрекла било којег права у вези са наследством које би остало после смрти њеног бившег мужа. Како је и пресуда београдског суда била дефинитивна, то је пресуда суда жупаније Илфов у Букурешту помогла кнежевим рођацима да постану једини власници имања. Ситуација остаје иста све до почетка 1873. године, када су се наследници споразумели да поделе имања, како каже документ који су потписали у Букурешту 8/2. јуна 1873.³³ Подела је извршена на следећи начин:

Милошу Бајићу од Варадија припало је имање Берца у жупанији Dolj, имање Brezoaia-Braïloiu у жупанији Dimbovit, пола имања Andrașești у жупанији Ialomita.

Атанасију Бајићу од Варадија имање Poiana sa Dessom, Tunari и Seasca, имање Piatra у Romanati, имање Pabina Mica и Baгу у жупанији Mehedinti, 1/4 имања Andrașești.

Барону Федору Николићу од Рудне имање Mavrodin и Buzescu у жупанији Телеорман, имање Tamadea-Tamașești у жупанији Ilfov и 1/4 имања Andrașești.

Барону Михаиљу Николићу од Рудне имање Herești у жупанији Илфов, имање Caseioarele и кућа на путу Mogoșoai бр. 21 у Букурешту.

Ни један од наследника није тада боравио у Румунији. Њиховом имовином управљали су државни правобраниоци и због тога наследници почињу да продају право власништва. Године 1879, у име барона Федора Николића од Рудне, Јефта Танасијевић тражи од суда жупаније Илфов препис деобе из 1873. године за имање Tamadea-Tamașești, који купује Хараламбу Георгије. Барон Михаило Николић, Федоров брат, године 1892. продаје имање Херешти и Цасциореле у жупанији Илфов Атанасију Столожану.

Од прве половине XIX века и друга грана династије Обреновић купује имања у румунским земљама. Брат кнеза Милоша, Јеврем Обреновић, власник је имања Манасија, а његова кћи Анка Константиновић имања Албешти у жупанији Јаломица (Ialomita). Краљ Милан, унук кнеза Јеврема, увеличао је број ових имања имањем у близини Нарашешти, свог родног места. Имање је наследио од своје мајке Марије Обреновић, рођене Costin Catargi.³⁴

Село Манасија у жупанији Јаломица (Baragan) удаљено је од града Урзићени 3 км. У средини села лоцирана је црква, коју је „из темеља подигао Ефрем Теодоровић Обреновић.“³⁵

Садашња црква посвећена је Ваведу пресвете Богородице. На западном зиду, изнад главних врата, налази се мермерна плоча са записом на српском и румунском језику:

„Ову цркву је подигао из темеља Ефрем Обреновић са супругом Томанијом 1852. године.“

Цркву је саградио мајстор Теодор Русу. Њене димензије су 24 x 8 x 10 м (унутрашње мере). То је једнобродна грађевина са апсидама и полукружним олтаром. Затворени нартекс исте је ширине као и пронаос. Звоник са куполом има октогоналну основу, висок је 6 м. Фасаде су украшене пиластрима, који се заустављају код средњег појаса горњег дела цркве. Фронтон је троугласт. Црква је сачувала оригинални облик. Оправљена је 1879. и 1938. године. Иконостас је зидан. Иконе на иконостасу сликао је Јосиф Јакшић. „Синови Арсенија, Јосиф и Димитрије, учили су у Бечу 1837. За Јосифа се зна да је 1853 израдио цркву Манасију на имању Јеврема Обреновића у Румунији. Тај посао беше много хваљен.“³⁶ Аутор иконостаса се потписао на престоној икони Богородице у десном доњем углу: „Живописец Јосиф 18.“

Зидови у унутрашњости цркве украшени су композицијама које су рађене уљем. Пресликавање су извршили године 1939. сликари Јосип Кебер и Стан Хеменеану. Исти мајстори поново су поправљали живопис 1960. године. Од првобитног живописа очуване су само две композиције на јужном и северном зиду наоса: св. Ђирило и Методије и св. Сава и Стеван Мироточиви.

Испод припрате налази се крипта. Изнад крипте је надгробна плоча од црвеног мермера са двојезичним записом, на српском и румунском језику:

„Овде леже остаци Ефрема Обреновића
млађег брата кнеза Милоша Обреновића I
рођеног на Теодорову суботу 1790
а упокојеног 10 септембра 1856.
Коме овај споменик подиже супруга Томанија
са сином Милошем и кћерком Анком“.

На надгробном споменику од црквеног мермера, украшеном владарским амблемима и српским грбом у рељефу, урезан је запис на српском и румунском језику:

„Лака кости земља покрива
ал' слава над њим узлеће жива
Небојша кула казује роду
што може поднет Срб за слободу“.

Од црквених предмета посебно су занимљиви:

Сребрно кандило, рађено техником искуцавања, са угравираним записом: „За спомен блаженопочившем супругу своје Ефрему Обреновићу начини ово кандило супруга његова Томанија са сином Милошем 10. септ. 1836 у Мансији.“

Путир сребрни са позлатом, рад непознатог мајстора. Рађен је у духу класицизма. На рубу стопе угравирана су имена приложника: „Александер и Катарина за спомен деди своје 1857.“

Јеванђеље у сомотском повезу, са сребрним, урађеним у техници искуцавања, оковом. У средини, у овалу, приказано је Васкрсеније Христово, а у угаоним медаљонима јеванђелисти. На унутрашњој страни корица налази се запис на румунском језику, који доносимо у преводу:

„Ово светло јеванђеље штампано је 1697. године. Поклоњено је светој цркви у Улници од госпође Пауна Кантакузино, где је било све до рушења цркве, а тада је пренето у нову цркву у Манасији. Пошто је било тешко, корице су се сасвим уништиле. Господин М. Димитријевић из Србије однео га је у Београд, где је повезано сомотом и сребром. Као што се види, на трошак госпође Томаније Е. Обреновић, која га је поклонила светој цркви у Манасији (својина госпође) априла 1874. када је у Србији био краљ Милан II Обреновић а у Румунији Карол I.

Свештеник Е. Добреак, 1874. априла 30.“

Кнежев конак, који се налази преко пута цркве, срушен је. До данас су се сачували масивно саграђени подрум и платани, за које становници села кажу да их је Јеврем донео из Србије.

У жупанији Јаломица, 18 км удаљено од града Слобозије, налази се село Албести (Albesti), некадашње имање Анке Константиновић. Садашња црква посвећена је св. Ђорђу, а подигли су је „становници овог катуна уз помоћ господарице катуна Анке Константиновић 1866.“³⁷

Црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни, затвореним егзорнатексом и припратом на западној страни, изнад које се диже дрвени звоник. Спољни зидови цркве обложени су дрветом, а унутрашњи омалтерисани и покривени живописом из 1874. године.

Поред династије Обреновић, и Карађорђевићи су власници имања у Румунији. Године 1853. кнез Александар Карађорђевић обраћа се, по примеру кнеза Милоша, влашком кнезу Барбу Стрбеи за куповину неких имања.³⁸ И поред тога што је румунски владар био велики пријатељ династије Обреновић, одговор Стрбеа био је доста повољан. Барбу Стрбеу скреће пажњу српском кнезу да се тешко могу наћи имања у Олтенији, тамо где би он желео да их има, али у Мунтенији их има доста. Кнез Александар треба само да овласти једног човека из Србије који би тај посао обавио, јер је био убеђен да ће му румунски кнез помоћи.

Године 1858, када је био принуђен да абдицира, кнез Александар Карађорђевић купио је у Румунији имања Чокину (Ciocchina) у жупанији Јаломица и Хирлешти (Hîrleşti) у жупанији Телеорман.³⁹ Без обзира на династичке борбе у Србији, румунски владари су поштовали права припадника обеју династија на њиховим имањима у Румунији. Када је на српски престо дошао кнез Михаило Обреновић, присни пријатељ кнеза Кузе (Cuza), кнез Александар је могао мирно да станује у Букурешту или на неком од својих имања.

После убиства кнеза Михаила Обреновића, 29. маја 1869. године, регентски савет новог владара Милана II, претпостављајући да је Александар Карађорђевић био умешан у ово убиство, тражи од румунске владе да се кнезу секвестрира сва имовина коју поседује у Румунији и да се покрене истрага против њега. Румунска влада не пожурује доношење неких мера које би повредиле кнежева права као власника имања. Она не утиче на суд, како је то желео Ристић, један од регената Србије. „Морамо обавестити Ристића“, писао је Димитрије Гика, председник Савета министара и министар спољних послова, Радуду Јонеску (Radul Ionescu), румунском посланику у Београду, „да влада којом ја руководим у принципу не оставља тоталну слободу магистратури, али никад нећемо вршити притисак на наше судове.“ Ипак, додаје први министар, „влада Србије не треба у овоме да види наше непријатељство или сужавање досадашњих веза“.⁴⁰

Чокина у жупанији Јаломица (Başagan), бивше имање кнеза Александра Карађорђевића, пружало се од Барагана (село Бардушев) до Чокине ширином од 3,5 и дужином од 20 км. Почетком XX века породица Карађорђевић продала је ово имање. Један део купио је Маринаку Попеску, а остатак Ј. Охан.⁴¹

Кнез Александар је подигао на имању низ зграда економског и привредног карактера: радионице за разне занате. Три зграде су са локалима за трговинске радње и крчме. Саградио је и један хан са

четрнаест соба, у коме су данас смештене канцеларије општине, затим велики магацин на четири спрата за смештај житарица, дивно са зградама за чување сточне хране. Током друге половине XIX века економски значај Чокине расте: „Чокина, која се налази на трговачком путу Букурешт — Браила, захваљујући иницијативи Карађорђевића добила је два вашара: вашар робе и вашар стоке. Вашари су се одржавали о Цветима и Малој госпојини, и још један, недељни. Томе прогресу много је допринело српско становништво у Чокини.“⁴² Срби су подигли мост преко реке Јаломице на путу Букурешт — Браила. Мост је за време кримског рата запалила руска војска. Данас се у води реке Јаломице виде остаци стубова на којима се држала конструкција моста.

Садашња црква у Чокини посвећена је св. Николи. Првобитна грађевина подигнута је прилозима становника и помоћи кнеза Александра Карађорђевића 1868. године. Црква је у два маха обнављана. Године 1880, када је страдала у пожару, и 1920. године, после једног јачег земљотреса. Тада су извршене и измене у њеном изгледу.

Иконостас храма, заједно са сликама на њему, обновио је, живописао и позлатио заједно са сводовима 19. септембра 1891. године Георгије Николеску Бузеу (Georgie Nicolescu Buzeu).

Полијелеј у цркви, који виси у великој куполи, има тешко читљив запис, из кога смо једино успели да прочитамо име Карађорђевић и годину 1872.

Црквено звоно ливено је у Темишвару. На звону је угравиран запис:

„Ово звоно приложи храму св. Ђорђа
у Чокини Александар Карађорђевић,
кнез српски, за спомен себи
и својим родитељима Ђорђу и Јелени 1879.

Те године топљено од А. Новотни у
Темишвару Бр. 253.“

Бринђени (Brînceni), село у жупанији Телеорман, удаљено од града Александрије 16 км, припадало је раније мајору Миши Анастасијевићу.⁴³

Садашња црква у овоме селу посвећена је св. Луки. То је једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом и полукружном апсидом на источном делу, рађена у духу неокласицизма. На западном зиду, изнад главних врата, уграђена је плоча од белог мермера са урезаним записом на два језика, српском и румунском:

„У славу свете единосущне и неразделне Троице, Оца, Сина и Светога Духа, назидано је овај храм Божији књажевског србског мајора Мише Анастасијевића земљодержца села Бринђени и житеља Београдског и посвећен светому апостолу и евангелисти Луки, своме домаћем патрону при благополучном владању господара кнеза Барбула Димитрија године 1850.“

Иконе на иконостасу, зидне композиције и ктиторске портрете у цркви сликао је Георгије Татареску (George Tattarescu, 1848—1894). То казује уговор склопљен у Београду, а потврђен у Букурешту:

„Пошто се Ђорђе Татареску задужио овим уговором да слика свод у куполи и да наслика цркву у Бринђени по датом плану. Поред његовог уговора испод његовог потписа, ја потписани се обавезујем да платим господину за ове радове 1.500 златника, од којих 600 одмах дајем за набавку материјала а остало по извршењу радова.

1858 новембра 20 у Београду.“⁴⁴

Црквени предмети: велики ливени свећњаци, кандила и полијелеји имају угравиране иницијале М. А. са амблемима.

Једна сребрна кугија има угравиран запис:

„Сазида и украси храм сеи у славу и чести свога светитеља апостола евангелисте Луке: приложи селу Бринђени, књажевства Српскога мајор Миша Анастасијевић 1859 године.“

Село Клежани (Clejani) налази се у жупанији Илфов и лежи на десној обали реке Нежлов (Nejlov). Од Букурешта је удаљено 39, а од Ђурђу 80 км. Посед је од барона Вилара купио мајор Миша Анастасијевић године 1850, „који га је обогатио једном палатом окруженом лепим вртovima, воденицама на реци Нежлов, зградом са три спрата за трговинске радње, школом, чак је подигао и ново село са кућама изграђеним од печене цигле. Село је колонизовао населивши странце. У овој општини постоји школа саграђена од печене цигле, која је у прошлости имала два учитеља плаћена из фонда мајора Мише Анастасијевића. Школу је подигао барон Вилар 1831. године. Миша Анастасијевић је 1853. године школу проширио и доградио још једну зграду, интернат за мушку децу.“⁴⁵

За нас је интересантан и следећи податак: „Сељаци су напредни пољопривредници захваљујући страним колонистима које је овде

доселио мајор Миша, а који су им послужили као пример“.⁴⁶ Из једног другог чланка сазнајемо: „Чим се изађе из шуме Небула, иза луга, на путу Балбуката са каменог пута који вијуга према обали реке Нежлов, види се крст како светлуца на видику куполе, звоника цркве у Клежану. Овде на врху једног узвишења, испред бојарских дворишта, најгордија црква суседних села је црква у Клежану, задужбина Миша Анастасијевића, који је познат на овој страни под именом мајор Миша.“⁴⁷

Црква у Клежану истиче се својим доминантним положајем. Захваљујући свом положају, висини и солидној градњи, она и данас доминира околином. Црква представља једнобродну грађевину са полукружном апсидом на источној и припатома са звонком на западној страни и са полукружним бочним певницама. На западном зиду, изнад главних врата, на камену у облику полукруга који има горе у средини амблем са иницијалима М. А. и крст, урезан је запис на српском и румунском језику:

„У славу свете единосущне и неразделне Троице,
Оца, Сина, светог Духа, сазидан је овај храм
Божији от сн: срб Мише Анастасијевића житеља
београдског и власника имовине Клежани посвећен
светому Арх. Михаилу при благополучном владању
Александра Јоана I. 1854.“

Георгије Татареску украсио је и цркву у Клежану. Иконе на иконостасу, живопис и криторски портрети много су потамнели.

Црквени предмети: ливени свећњаци и кандила имају угравиране иницијале М. А. са малемима.

Проповедаоница у дуборезу на врху своје куполе има српски грб и двоглавог орла.

Испод припрате налази се крипта, у којој је сахрањено балзамовано тело мајора Мише Анастасијевића у изванредно добро очуваном стању. Изнад крипте је обичан дрвени крст са натписом:

М. М. А. Б.
Х. С.
1885.

У радовима румунских истраживача, историчара и географа налазимо важне податке. Од посебног су значаја издања географских речника појединих жупанија, као и Велики географски речник Румуније и Влашке за коришћење као основних приручника.

Наводимо изворне податке који се односе на бивше власнике појединих села. Подаци разбацани по часописима и географским речницима дали су основу за проналажење нових вредности и откривања нових резултата у нашој историји XIX века.

Међу виђеним људима ондашње Србије који су поседовали имања у Румунији спада и Стојан Симић. Стојан Симић је више пута на дуже време боравио у Румунији. Око 1818—1819. он је пандур код Михаила Германа, посланика кнеза Милоша у Букурешту. Између 1835. и 1836. он је управник имовине кнеза Милоша у Румунији. Од 1844. почиње да се бави трговином соли. Исте године он је власник имања Страмба де Сус (Stramba de Sus)⁴⁸. Имање је имало 1.738 хектара. У селу постоји црква коју је подигао Стојан Симић.⁴⁹

Депараци Хирлешти (Deparati Hirlesti), село у жупанији Телеорман, удаљено је од Александрије 41 км. Имање је обухватало 750 хектара обрадиве земље и 600 хектара шуме. Имање су 1897. године купили браћа Николајевићи из Србије.⁵⁰

Село Танадеу Жос (Tanadeu Jos) било је власништво барона Николића од Рудне. Имање је имало 3.924 хектара обрадиве земље. Има школу и цркву, коју је подигао власник имања.⁵¹

Село Жилава (Jilava) налази се на 19 км главног пута Букурешт — Ђурђу. Власница имања је била Анастасија Петровић из Србије. На имању од 2.268 хектара живело 1.195 становника. Власница имања подигла је школу, конак и цркву уз помоћ становника села. Становници су од давнина Срби и баве се повртарством.⁵²

Парлита. Власница села је била Ефросима Герман. Имање је обухватало 2.500 хектара. Господарица је на имању подигла цркву посвећену св. Ђорђу.⁵³

По Емилу Ђеркезу, Енаке Герман био је ожењен Симком Обреновић. У Румунију је дошао за време владавине кнеза Стирбеи Вода. Посед је добио за време владавине кнеза Александра Кузе. Имао је једног сина, Ефрема Германа, који је био префект Влашке, и четири кћери. Ефросима Герман је једна од тих кћерки. Од истог писца сазнајемо: најстарији син Јеврема Обреновића, кнез Милош II, живео је у Влашкој, где је поседовао имање Andrașești. Имао је чин капетана коњице. Оженио се 31. јануара 1852. са Маргиолицом Картаци.⁵⁴

У именима многих насеља има трагова досељених Срба.

Епуресци Серби (Epuresci Serbi). Катун и махала. Насеље се тако звало због становника који су српског порекла. До последњих година XIX века сачували су своју ношњу и обичаје. Село има цркву, посвећену св. Николи, саграђену 1866. године.⁵⁵

Гастешћи Серби (*Gastesci Serbi*). Поред села некада је пролазио главни пут за Крајову. Село се називало српским, јер су у њему живели Срби.⁵⁶

У жупанији Илфов постојала су два села Удени. Једно је било српско, а друго румунско. Удени Србеск удаљено је од Букурешта 42 км. Имало је две цркве. Једну румунску, а другу српску.

Ваду Лат, некадашњи катун близу Обдена. Власник катуна био је Миша Анастасијевић.⁵⁸ И село Бодени било је некад у власништву мајора Мише Анастасијевића.⁵⁹

Податке из географских речника, који се односе на број становника, користимо без коментара.

Ђиканешћи Серби (*Cikanesci Serbi*), село у жупанији Јаломица, било је насељено српским становништвом.⁶⁰

У Александрији, седишту жупање Телеорман, крајем XIX века живи 9.774 Румуна, 928 Срба и 685 Бугара.⁶¹

У селу Бурдушени, према статистици из 1887. године, живи 18 српских породица, које су се доселиле из Липове.⁶²

У селу Брошћени године 1890. живи само једна српска породица,⁶³ а исто тако и у селу Кокомеонка.⁶⁴

У Галараша године 1890. живи 7.648 Румуна, 50 Грка и 60 Срба.⁶⁵

У селима Марсилиени, Ограда и у граду Слобозији живе по две српске породице. У селу Стелник једна српска породица, а у Тамадареу 13. Исто толико их има у граду Урзићени по статистици из 1890. године.⁶⁶

Међу именима ктитора појединих цркава наилазимо и на српска имена.

У селу Алба Поставари црква је посвећена св. Ђорђу. Освећена је 1857. године. Ктитори су Јанко и Коста Стојановић и „многи други странци.“⁶⁷

У селу Питеаска (*Piteasca*) цркву су подигли Иван и Коста Михаиловић и други, 1849. године. Изнад главног улаза у цркву налази се запис са именима ктитора.⁶⁸

У Бордушаниу цркву је подигао 1828. године жупан Илић.⁶⁹

Тиргулуи Баршци има цркву посвећену св. Николи. У извештају свештеника цркве се каже да је запис у цркви уништен, али да се у помену сачувало име ктитора цркве, Александра Павловића.⁷⁰

И на крају, сматрамо за потребно да напоменемо да би свестрана испитивања српско-румунских односа у XIX веку и анализа прикупљене грађе пружили знатно веће могућности за реконструкцију раз-

воја тих односа. Остаје потреба за комплетнијим и целовитијим историјским захватом, чији би резултати били од користи и за српску и за румунску историју. Тај период требало би да буде предмет даљег истраживања. После делимично извршене евиденције, објављујемо материјал који може да послужи као грађа. Објавили смо податке из области историје, историје уметности и етнологије. Указали смо на досад мало познате споменике изван наше земље, који, по својој културно-уметничкој вредности, захтевају да буду предмет естетских и научних студија. Без проучавања тог значајног подручја не може се замислити синтеза новије српске уметности XIX века. Систематско проучавање ових споменика остаје научна обавеза. Мислимо да ће овај наш рад бити користан подстрек за даље проучавање једног, до данас врло мало познатог периода српске политичке и културне историје XIX века.

НАПОМЕНЕ

1. Ion Dârdala, Moșiile dinastilor Sirbesti in Romania, Revista istorica Romana, Vol. XVI, Fasc. III, București (Cota Acad. II-26320).
2. Sava Iankovici, Din legaturile lui Miloș Obrenovici cu Tara Romaneasca, Romanoslavica, 1962, бр. 5, н. д, стр. 163—178.
3. Sava Iankovici, н. д, стр. 164.
4. Arhiv Stat București, Vernica din Iarintru sectia I, Dosie 1/129.
5. Sava Iankovici, н. д, стр. 165 Из Србије, за продају соли, била су заинтересована три трговца и кнез Милош. Међу трговцима из Србије, купцима соли, налази се и Алекса Симић. Он објашњава зашто је кнез Милош као свог пуномоћника у овом послу послао Стојана Симића у Румунију.
6. Ion Dardala, н. д, стр. 7.
7. Dr Radu Greceanu, Casa de piatra din Herești, A. R. P. R., Monumentale și Muzeu, Buletinul Comisiei strintifice a muzeelor și monumentelor Istorice și artistice, I, București, 1958, стр. 119.
8. Emil Cerkez, Din vremuri trecute, București, 1920, стр. 5.
9. Dr Radu Greceanu, н. д, стр. 123.
10. Dr Radu Greceanu, н. д, стр. 124.
11. Bratulescu și Ilie Remus, Manstirii și biserici din Judetul Ilfov, București, 1935, стр. 49.
12. Virgil Draghicescu, Comunari, Un mormant al Obrenovicilor in București, Pe o cruce la Mogoșoaia, Buletinul Comisioni Monumentelor istorice, Anul XXII, Fasc. 61, Iulie-Septembrie, 1929. На стр. 129 објављен је запис са надгробног споменика у Букурешту. Запис је писан мешавином грчких и старословенских слова. У њему се наводи година 1810, име Милан Обреновић и на крају година 1816.
13. Dr Radu Greceanu, н. д, стр. 126.
14. Nikolae Iorga, Sate și manastirii din Rominia, București, 1905. стр. 251.
15. C. Alessandrescu, Dictionar geografice al Judetul Ilfov, București, 1892, стр. 360.
16. Pr. Ilie Diacenescu, Glasul Bisericii, Revista oficiala a sp. Mitropolia Ungrovlahiei, Anul XXV, No. 7-8, Iulie-August 1966, стр. 188.
17. Gheorge Crutzescu, Podul Mogoșoaiei, Povesta unei strazi, Editura S. O. S. E. C., Co. S. A. R., București, стр. 104.
18. Stefan Ionescu, Podul Mogoșoaie, Calea Victoriei, Sfatul popular al capitalei, Muzeul d Istorie a orașului, București, стр. 38.
19. Ion Dârdala, н. д, стр. 11.

20. Lahovari, general C. J. Bratianu, Gr. G. Totilescu, Marele Dictionar Geografie al Romanieri, București, 1898, Volumen II, 1902, стр. 26.
21. Ion Dârdala, н. д, стр. 14.
22. Ion Dârdala, н. д, стр. 22.
23. Bisericii Parohiale cu hramul St. Voevodu parohia Buzescu, Mitropolia Ungrovlahiei Arhiepiscopia Bucureștilor, Propopiatul Judetul Teleorman, Circ. III, Alexandria, 1936, стр. 2.
24. Село Buzescu се звало до 1947. године Слобода.
25. Lahovari, general C. J. Bratianu, Gr. G. Totilescu, n. d. Volumen II, București, 1899, стр. 138.
26. Bisericii Parohiale cu hramul St. Voevodu din parohia Buzescu, н. д, стр. 3.
27. Ion Dârdala, н. д, стр. 15.
28. Pantele Georgescu, Dictionar geografic, statistic, economic, și istorie al Judetul Teleorman, București, 1897, стр. 28.
29. Lahovari, general C. J. Bratianu, Gr. G. Totilescu, н. д, Volumen III, 1900, стр. 100.
30. Ion Dârdala, н. д, стр. 16.
31. Ion Dârdala, н. д, стр. 17.
32. Документи одељења 1873. Државног архива у Букурешту, бр. 1, 251, 16. октобар 1879.
33. Ion Dârdala, н. д, стр. 21.
34. Ion Dârdala, н. д, стр. 22.
35. Inscriptionile bisericilor, Cota Acad. A-545, Din biblioteca Ghenadie Enăceanu Episcopul Rîmnicului, Daruit de Ministerului Culterel si Instr. publiceterie fi No. 68724 din decembrie 1901, стр. 137.
36. Вељко Петровић и Милан Кашанин, Српска уметност у Војводини, Матица српска, Нови Сад, 1927, стр. 107.
37. Biblioteca Ghenadie Enăceanu Episcopul Rîmnicului, н. д, стр. 111.
38. Ion Dârdala, н. д, стр. 1.
39. Nicolae Iorga, Coresp. Stîrbei Vîda, Dipl, p. 30—31.
40. Ion Dârdala, н. д, стр. 2.
41. Cosma Draghicescu, Monografie comune Ciocîna у рукопису.
42. Cozma Draghicescu, н. д, стр. 5.
43. Pnatele Georgescu, н. д, стр. 32.
44. Teodora Voinescu, Gerge Tattarescu 1848—1894, Academia Romana, Publicatiuni le fondului Elena Simu IV, Monitorul oficial si Imprimerile statului Imprimeria Nationala, București, 1940, стр. 82.
45. Lahovari, general C. J. Bratianu, Gr. G. Totilescu, н. д, Volumen I, București, 1898, стр. 522.
46. P.S. Antonescu Remuși, Dictionar Geografie al Judetul Vlaška, București, 1891, стр. 68.
47. V. Bratulescu, Kbitoriile lui Miša Anastasijeвиќи Biserica din Clejani Vlaška și cea Brinceni Teleorman, Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, Publicatiune trimestriala, Anul XVII, Fasc. 40, Aprilie-Iunie 1924, Craiova, стр. 16.
48. Sava Iankovici, н. д, стр. 168.
49. Antonescu Remuși, н. д, стр. 72.
50. Alessandrescu, н. д, стр. 360.
51. Исто, стр. 245.
52. Исто, стр. 302.
53. Исто, стр. 311.
54. Emil Cerkez, н. д, стр. 18.
55. P. S. Antonescu Remuși, н. д, стр. 189.
56. Исто, стр. 132.
57. Исто, стр. 203.
58. Исто, стр. 222.
59. Исто, стр. 288.
60. Ion I. Provianu, Dictionar Geografic al Judetul Ialomita, Trgovîște, 1897, стр. 19.

61. Pantele Georgescu, н. д, стр. 5.
62. Ion Provianu, н. д, стр. 59.
63. Исто, стр. 61.
64. Исто, стр. 67.
65. Исто, стр. 191.
66. Ion Provianu, н. д, стр. 204, 205, 241, 256, 260.
67. Biblioteca Ghenadie Enăceanu Episcopul Rîmnîcului, н. д, стр. 81.
68. Исто, стр. 12.
69. Исто, стр. 253.
70. Исто, стр. 327.

LES PROPRIÉTÉS SERBES EN ROUMANIE AU XIX SIECLE

Dans l'histoire de deux pays voisins, la Serbie et la Roumanie, le XIX siècle — époque du renouvellement des pays balcaniques — représente une période de leurs rapports les plus étroits, surtout sur le plan économique. Le rôle important dans ces rapports appartient au prince Miloš, dans les années de son règne, aussi bien que dans les années de son exil entre 1839 et 1858. Miloš était un très bon commerçant de sel et un des grands propriétaires en Roumanie. D'autres Serbes aussi achètent à cette époque la terre en Roumanie, ou ils en prennent à ferme. Ils devenaient riches et figuraient comme représentants puissants de la jeune bourgeoisie serbe. Il est intéressant que la population serbe venait s'installer dans les domaines des propriétés serbes en Roumanie. Mais plus tard, leur nombre diminuait de plus en plus, de sorte que dans la période entre les deux dernières guerres les Serbes sont disparus de ces régions. Les belles églises serbes et les riches collections d'objets et oeuvres d'art y sont seulement restés. Sauf cette architecture religieuse, les Serbes ont fait bâtir en Roumanie d'ensembles urbains entiers.

Le prince Miloš était le propriétaire du domaine Heresti, avec un beau château, construit en 1644, qu'il a fait restauré avec une église, en 1831. Près du mur de sud de l'église, se trouve conservé jusqu'aujourd'hui le monument — sarcophage que Miloš avait érigé à son frère Milan, qui fut tué à Bucarest en 1810. Dans une autre église qu'il a fait bâtir en 1836, dans le village Izvoarel, ancienne habitation estivale des pasteurs de la propriété Heresti, sur le mur du narthex, est conservée, une composition qui représente le donateur — prince Miloš avec ses frères Jevrem et Jovan. Dans le village Poljana Mare, encore une ancienne propriété du prince Miloš, se trouve son château et une basilique à trois nefs, qui datent de 1849. Le prince Miloš possédait encore deux grandes maisons à Bucarest. Son fils, prince Mihailo, a fait bâtir un palais et une église sur son domaine dans le village Mavrodin. En 1860 il fonde la petite ville Buzeska, avec une place qui devait concourir à celle d'Alexandrie. Au centre de la ville est située une église de plan cruciforme, que le prince a fait bâtir en 1860. Une autre église de ce prince, qui date de cette même année, est construite dans le village Desa. Ce village appartenait à la propriété de Poljana Mare.

Les autres membres de la dynastie Obrenović achètent à cette époque aussi les domaines en Roumanie. Le frère de prince Miloš, Jevrem était le propriétaire du domaine Manasija, où de son vivant il a fait bâtir en 1852 une église votive. Sa fille Anka Konstantinović, a laissée une église, construite en 1866 dans le village Albesti qui appartenait à son domaine.

À part les Obrenović, les membres de la dynastie Karađorđević avaient aussi leurs domaines en Roumanie. En 1858, date de son abdication forcée, Alexandre Karađorđević avait acheté les propriétés à Cokin et à Hirlesti. Il a fait construire à Cokin plusieurs bâtiments à l'usage économiques, qui sont restés conservés jusqu'à nos jours. Avec la contribution de la population il a fait bâtir en 1868 une église consacrée à St. Georges.

Miša Anastasijević et Stojan Simić sont, parmi les chefs politiques connus à cette époque, ceux qui avaient les propriétés en Roumanie. Sur sa propriété de Brnceni, le commandant Miša avait fait bâtir en 1850 une église dans le style

néo-classique. Sa propriété est encore Klezani, où il a fait construire un beau château, entouré d'un parc. C'est là qu'il a fait reconstruire en 1853 ancienne école, ainsi qu' une annexe pour l'internat des garçons. Afin d'assurer le paiement des maîtres pour cette école, il avait établi une fondation. Les restes embaumés en 1885 du commandant Miša Aksentijević reposent dans la crypte au-dessous du narthex de l'église que le commandant Miša avait fait bâtir en 1854. Stojan Simić avait acheté en 1844 le domaine Stramba de Sus, où cette même année il a fait bâtir une église.

D'autres familles serbes avaient, elles aussi, leurs propriétés en Roumanie. Anastasija Petrović, dans sa propriété Zilava, a fait bâtir le château, une école et l'église. Les frères Nikolajević ont acheté en 1897 le domaine Deparaci Hurlesti. La fille d'Enaka German et de Simka Obrenović, Efrosima German, était la propriétaire de Parlita, où elle a laissé une église.

Les informations citées peuvent bien éveiller un intérêt pour étude plus approfondie de l'histoire politique et culturelle serbe dans le XIX siècle — période qui jusqu'à maintenant est restée peu connue. Les recherches systématiques des monuments historiques que nous avons mentionné représentent une obligation sur le plan scientifique.

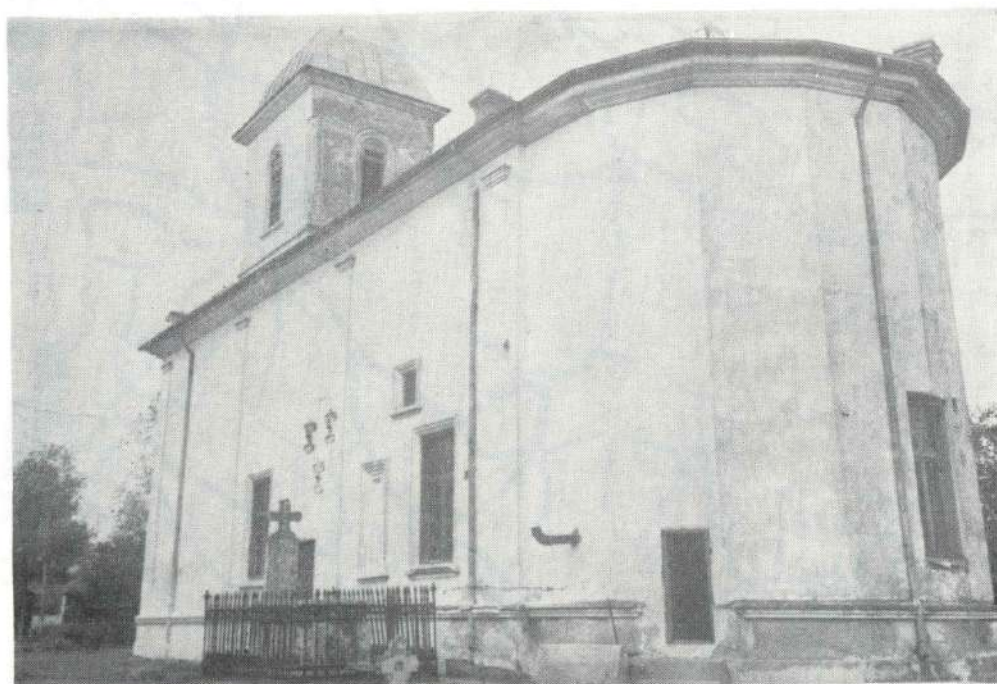
VUKICA POPOVIĆ

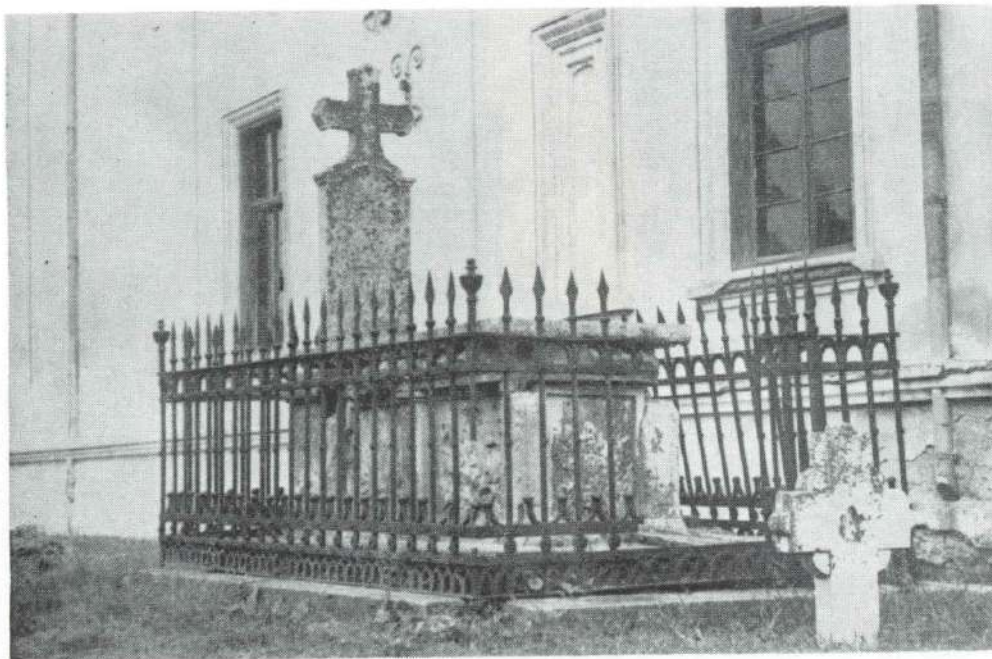
Сл. 1. Аутокарта Румуније са назнаком где се налазе српски споменици

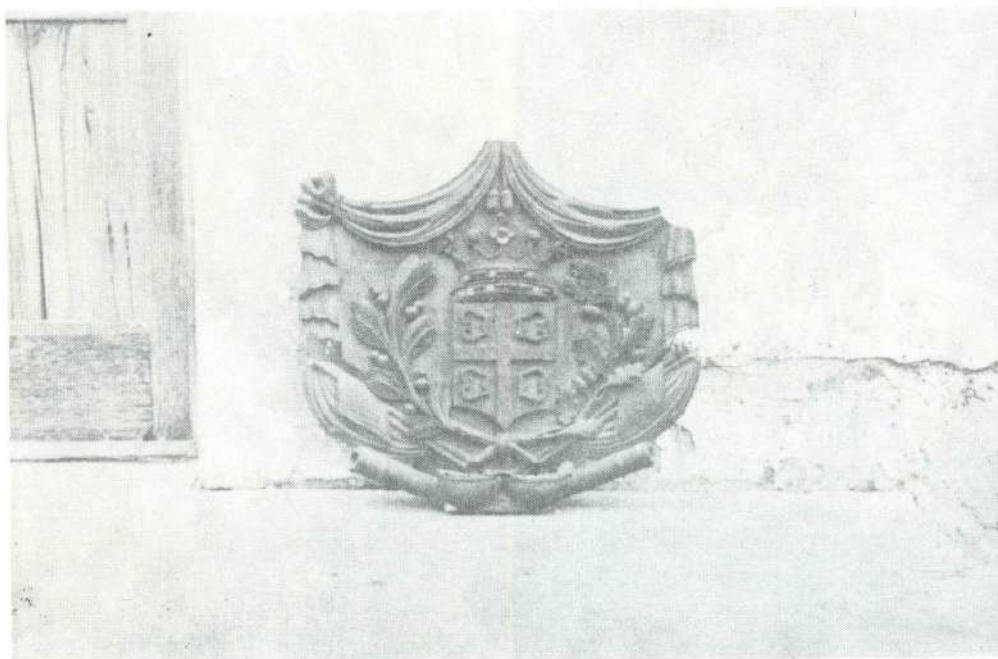
Сл. 2. Двор кнеза Милоша у Херштију

Сл. 3. Црква кнеза Милоша Обреновића у Херштију

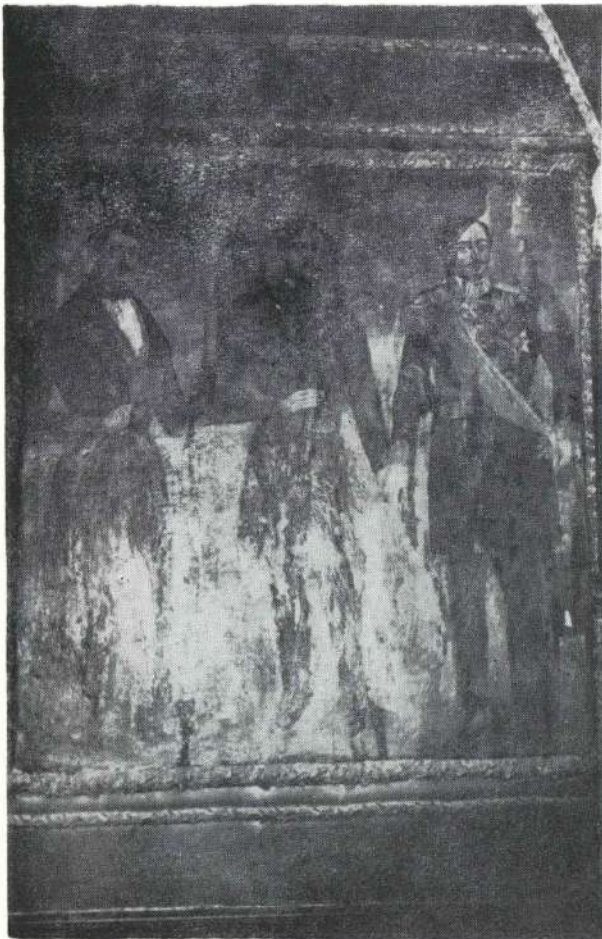
Сл. 4. Гроб војводе Милана Обреновића у порти цркве у Херцетију

Сл. 5. Црква у Херцетију — српски грб са кнежевог трона

Сл. 6. Црква кнеза Милоша у Извоарелу

Сл. 7. Црква у Извоарелу — ктиторски портрети кнеза Милоша, Јеврема и Јована Обреновића

Сл. 8. Црква у Извоарелу — ктиторски портрет кнеза Милоша

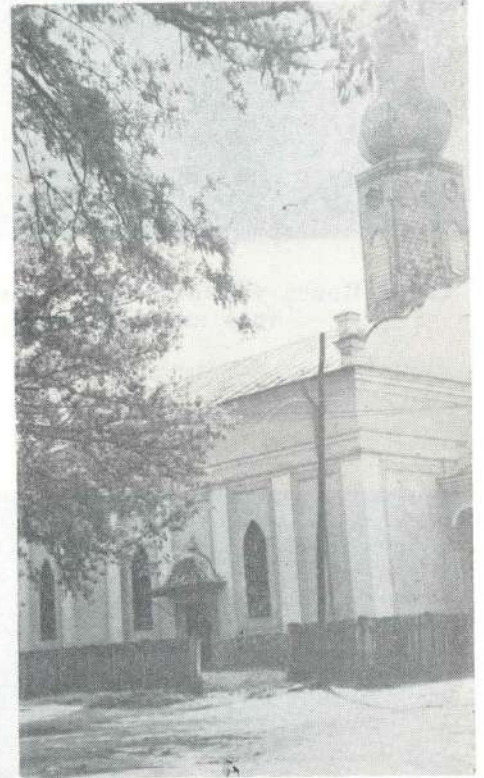
Сл. 9. Црква у Извоарелу — портрет Јеврема Обреновића

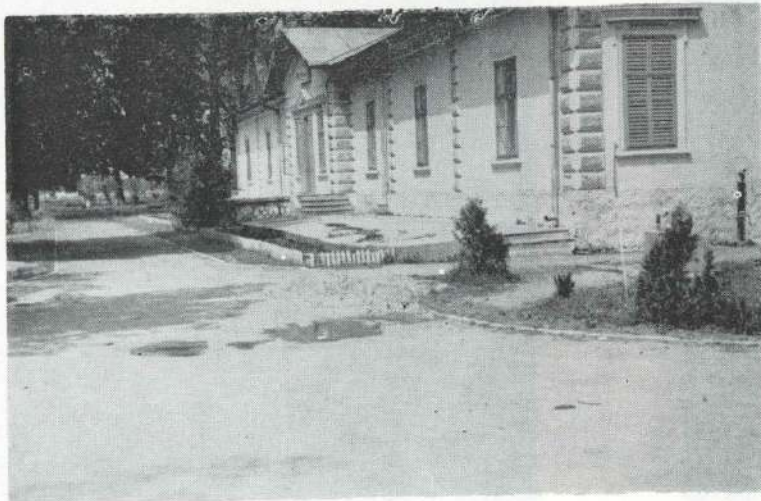
Сл. 10. Црква у Извоарелу — портрет Јована Обреновића

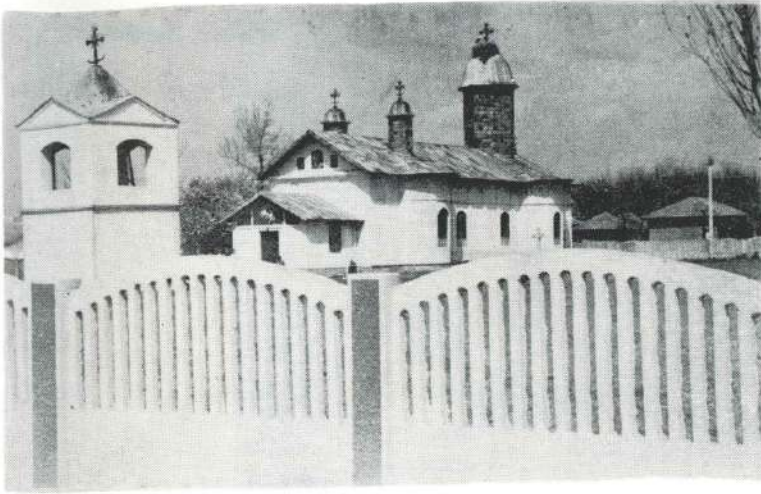
Сл. 11. Кућа кнеза Милоша у Букурешту

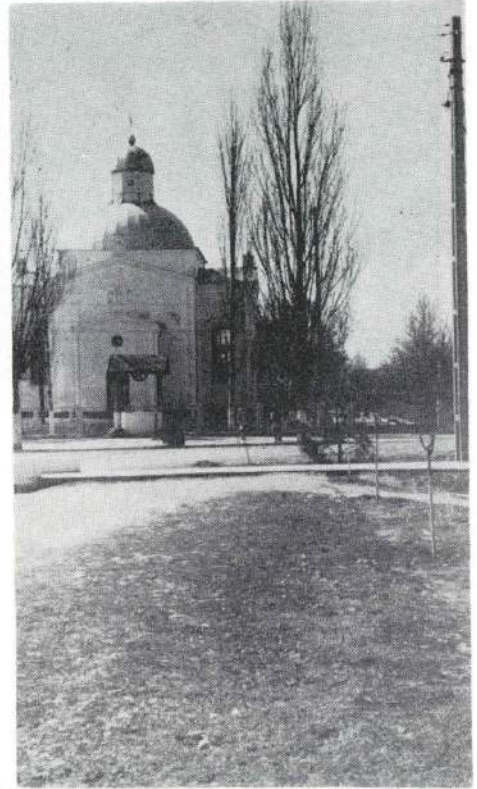
Сл. 12. Црква кнеза Милоша у Пољана Маре

Сл. 13. Ковак кнеза Милоша у Пољана Маре

Сл. 14. Црква кнеза Милоша у Мавродину

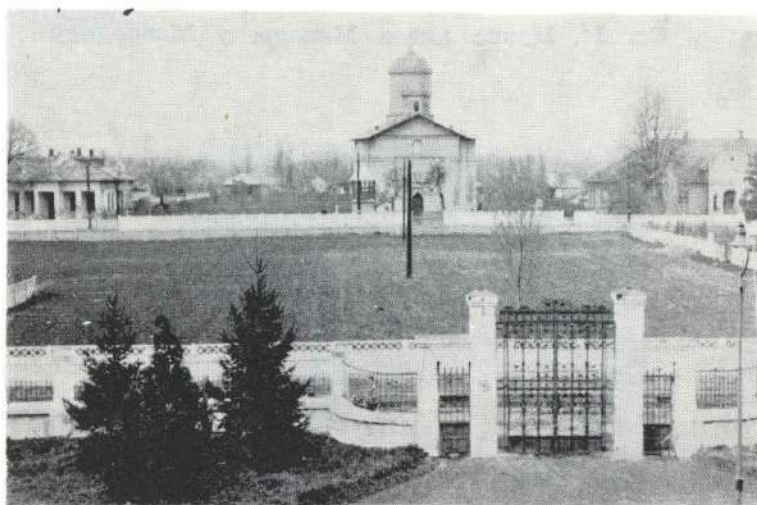
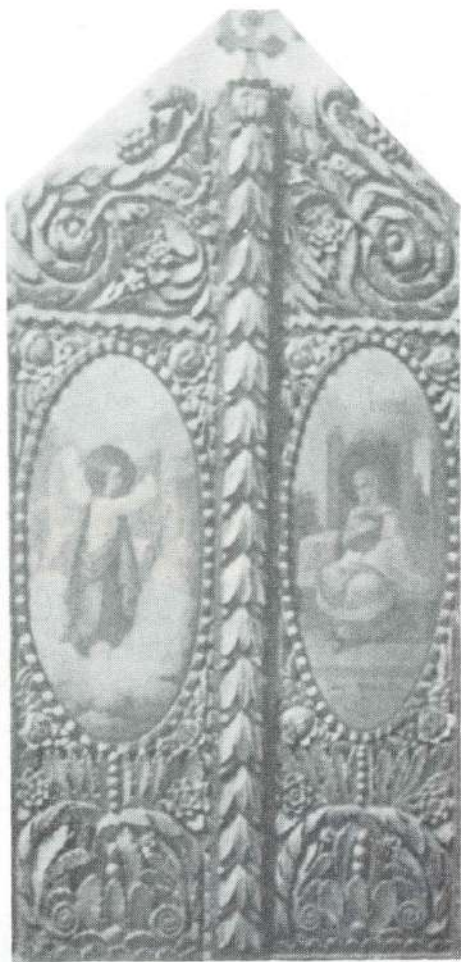

Сл. 15. Црква кнеза Михаила Обреновића у Бузеску

Сл. 16. Црква кнеза Михаила Обреновића у Деси

Сл. 17. Црква св. Николе у Деси — царске двери

Сл. 18. Црква Јеврема Обреновића у Манасији

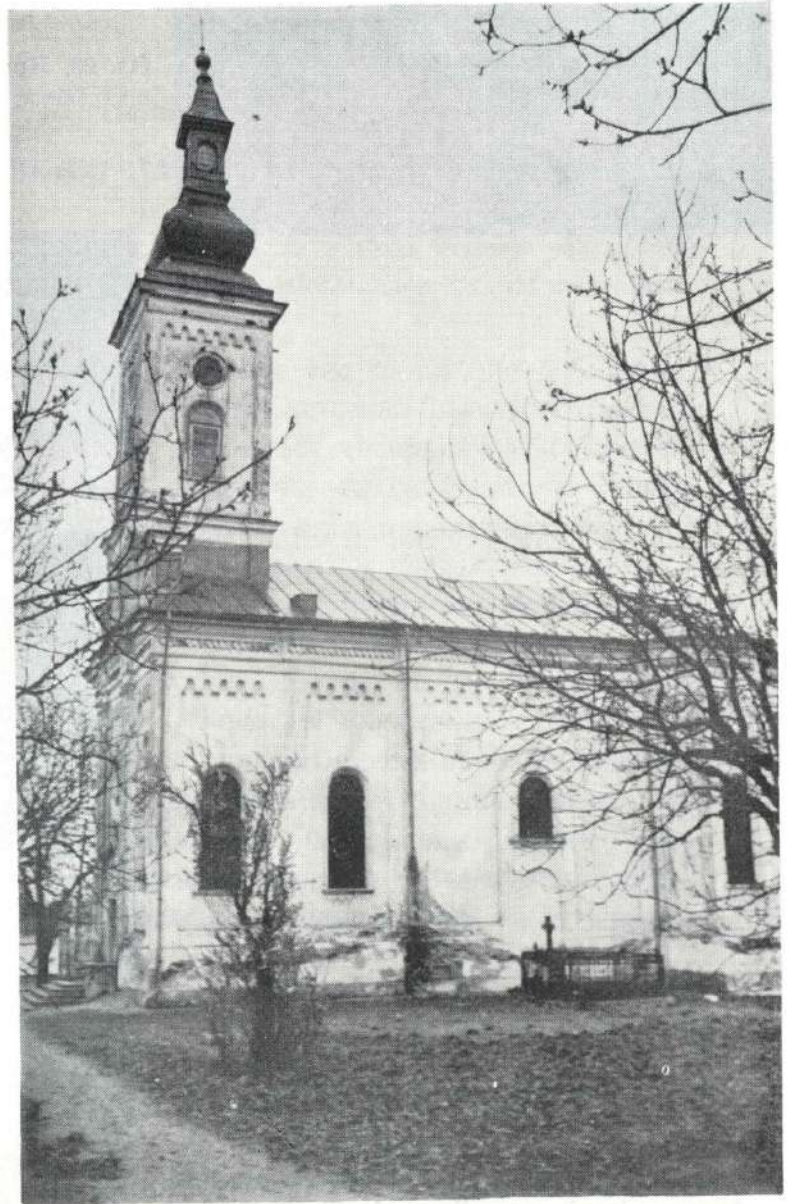
Сл. 19. Црква Анке Константиновић—Обреновић
у Албешти

Сл. 20. Црква кнеза Александра
Карађорђевића у Чокини

Сл. 21. Црква мајора Мише Анастасијевића у Бринјени

Сл. 22. Црква мајора Мише Анастасијевића у Клежану

Сл. 23. Црква у Клежану — ктирорски портрет Мише Анастасијевића, рад Георгија Татарескуа

Сл. 24 Црква у Клежану — портрет Софије Анастасијевић, рад Георгија Татарескуа

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О ПОЛИТИЧКИМ ПАРТИЈАМА И ДОГАЂАЈИМА

*„Партије су у Срби постале при влади
србс. краља Милана М. Обреновића.“¹*

Друштвени развој Србије у 19. веку био је праћен озбиљним социјалним, економским и политичким проблемима. Политички живот је постајао све сложенији, да би у последњој четвртини века постао нека врста опсесије за идеолошки раздвојене људе. Западна Србија је била суочена са свим политичко-друштвеним проблемима који су мучили читаву Србију, али ће се у њој јавити и неки специфичнији политички моменти, произашли не само из природе политичких збивања, него и из ватрене нарави њених брђанских житеља. У њој ће се, на пример, јавити хронична хајдучија, која ће се крајем века претворити у „шумско“ политичко средство Радикалне странке. У њој ће доћи и до две отворене побуне сељака против обреновићевског режима. Године 1841. дићи ће се против великог данка сељаци из неколико драгачевских села, а године 1893. радикалски сељаци Горачића одупреће се неуставном политичком притиску Либералне странке. Због политичких сукоба и трзавица, падаће у овом делу Србије

и многе главе, које су, на ма који начин, политички озбиљније деловале у оквиру свог села, општине или среза.

Живот политичке, партијске Србије указује се и на надгробним споменицима. Некад се та Србија сама у записима објављује, а некад се посредно препознаје из података који, на први поглед, нимало не изгледају партијски. Политичке деобе Србије читају се на споменицима још од треће деценије прошлог века и непрекидно трају све до почетка овог века, до погибије последњег Обреновића, па и касније. У овом раду говориће се о надгробним сведочанствима која, на било који начин, указују на политички живот западне Србије. Но, треба одмах рећи да се надгробни записи о политичким личностима, догађајима, партијама и сукобима налазе готово искључиво на биљезима у Драгачеву и подручјима која се са Драгачевом непосредно граниче. Зато се из епитафних слова не могу пратити политичко-партијска збивања у деловима западне Србије који не знају за записе овакве врсте. Па ипак, са надгробника се не читавају само локална политичка догађања у Драгачеву и околу њега, већ се на њима, на посредан начин, јасно одсликава политичка историја читаве Србије, која је често знала да се и у врло драстичним видовима испољава у крајевима од Јелице и Овчара до Јавора и Златибора.

Србија је по ослобођењу од Турака живела шездесет пет година без политичких партија. Српски народ се у том периоду углавном делио, према династичким симпатијама, на обреновићевце и карађорђевићевце. Модерна диференцијација политичких тенденција у Србији почеће тек од Светоандрејске скупштине, а прве партије појавиће се почетком осме деценије 19. века, двадесет једну годину после смрти кнеза Милоша. Окорели самодржац, кнез Милош није за цело време своје владавине хтео да чује за политичке струје које нису „у једном согласију“ са њим, па се зато за време његовог живота о политичким партијама није могло ни говорити. Једном приликом, на почетку своје прве владавине, он је изјавио: „Противне партије све сам уништио“,² а други пут је, при крају свог другог кнезовања, казао: „И за партије нећу да чујем никакве, мени је сав народ једна партија, па тако хоћу да чувствујемо.“³ Милош је под партијама подразумевао не праве политичке партије, већ сваку опозицију његовом режиму, сваког ко политички друкчије мисли него он. Слично њему мислио је и кнез Михаило. Он је 1853. године, у емиграцији, писао „да се рађање нових партија и распри свим могућим средствима за у напредак укине“, а кад је поново дошао на власт, прогонио је „партаизам“ као највеће зло за земљу.

Података о неким политичким догађајима и сукобима из периода прве владавине кнеза Милоша на надгробницима нема. Све што се о том времену може закључити, посредне је природе. Тако се на два-три споменика из 1826. године нађоше трагови убиства извесних чувенијих људи. Та убиства би се могла довести у везу са Ђаковом буном, јер су Ђакове присталице, као политички бунтари против кнежеве самовоље, оштро кажњавани. Но, никако се не сме тврдити да су убијени из 1826. године жртве Ђакове буне, пошто се ни у једном запису ни буна ни разлози убиства не помињу. Иначе, познато је да се око стотинак Драгачеваца, предвођених попом Тривуном из Тијања и Николом Мићиним из Зеока, солидарисало, у Крагујевцу, са Ђаковим присталицама. Међутим, споменик попа Тривуна не постоји, надгробна плоча Николи Мићином је нечитљива, а имена осталих драгачевских „ђаковаца“ су непозната, па се о њиховој судбини ништа не зна.

Одејај двадесетпетогодишње прве Милошеве владавине огледа се најбоље, и готово једино, на споменицима сеоских кметова.⁴ Кметови су тада били главни носиоци политичких и судских функција на селу, јер су села у то време била основне управне и самоуправне јединице. (Општине ће се основати тек 1839. године, када кнеза Милоша више не буде у Србији, па се зато пре тог периода нигде не помињу „преседатељи општина“). Споменици Милошевим кметовима — који су сељацима судили за ситне преступе и спорења, купили порезу, објављивали расписе, уредбе и заповести, одређивали људе на кулук и, понекад, цепнули и по коју батину — разликују се од споменика кметова из каснијих периода. Пре свега, примећује се да су многи од тих кметова дуго, готово доживотно махали кметовским штапом по селу. Наилази се на записе да се кметовало непрекидно по двадесет и више година.⁵ Илија Стевановић из Петнице „кметово је у старо време 20 г.“, а Филип Обреновић био је кмет „от села Марковице и Тијања кои е кметовао без промене 20 год. при владенију књаза Милоша Обреновића“. Јавља се и звање „главни кмет“, што је опет одлика Милошевог времена. Главни кметови су водили прву реч, не само у својим селима, већ су били, после кнежинског кнеза или капетана, главни представници локалне власти у читавој кнежини, односно срезу. Они су, изгледа, властовали још дуже од обичних кметова. У Губеревцима је споменик Панта Плазине, „главног кмета драгачевског, кои је 25 год. честно и поштено кметовао“, а у Вирову је сахрањен Милоје Недељковић, „бивши најглавнији кмет 36 г. у срезу драгачевском“. Иако су кметови у Милошево време пос-

тављани од више власти, са споменика се стиче утисак да неки од њих нису уопште подлегали поновној изборности, као да се ради о турском, предустаничком периоду, када „самоникле“ кметове нико није ни бирао, али ни укидао.⁶ Из записа произлази да су појединци кметовалии непрестано од 1815. па све до 1850, дакле и после Милоша, под уставобранитељима! Били су то, свакако, најспособнији, али и најлојалнији и ни по чему „недостаточни“ кметови.

Са понеких споменика се види да се кметовање појединих кметова завршило са Милошевом владавином. Сменом Кнеза, дошло је до смењивања његових пријатеља уопште, па и кметова. На основу анализе садржаја појединих записа о кметовима, тачно се може утврдити да су извесни са властовањем прекинули баш 1839. године. Тако се, на пример, може тврдити да су те године раскмећени сви они којима на споменицима пише да су кметовали двадесет пет година, јер толико је трајала Милошева прва владавина. На једном споменику је и директно означено време престанка кметовања. Јован Бугарин из Липнице био је кмет „од 1820. год. па до 1839.“⁷

Почетком пролећа 1841. године, за време прве владе кнеза Михаила, у Драгачеву је дошло до побуне. У Трбовцу, Миросаљцима, Трешњевици, Котражи, деловима Церове и Краварице осиромашени сељаци су се побунили, јер нису могли да плате цео годишњи данак одједном. Они су подигли штапове на среског капетана и његове пандуре и свезане их повели у Чачак, па су их зато пандури окружног начелника Стевче Михаиловића, на чачанској пијаци, прописно избатали, одваливши им по 40—50 штапова. Коловође ове побуне, Периша Вранић из Миросаљаца и Мацо Цветић из Церове, осуђени су оштрије. Периша да пет година на робији „у лакоме гвожђу пребуде“, а Мацо „да се из пушака убије и тело његово на точак метне“. О овим бунтовницима нема никаквих надгробних казивања. Сви су они поmrли за време обреновићевске владавине, па се ништа из њихове побуњеничке биографије није ни смело на надгробне каменове да ушпица.

Уставобранитељски начин управљања селом може се лако препознати на споменицима. Одмах по доласку на власт, уставобранитељи су установили општине са примирителним судовима, у којима суде главни кметови за сва лакша дела и ситније спорове. Од тада се и на надгробницима помињу „општине“, њихови „преседатељи“ и примирителни судови, који, поред осталог, опомињу и на прве сеоске суднице, хапсане и мацке са дрвеним клинцима. Милован Раковић из Трешњевице „бист главни кмет примителног суда; законоподобно 12^{ест}

г. судио и при својој чести умро сеп. 21^г 1850. г.“ Сточарски трговац из Виче Димитрије Милекић хвали се својим избором за кмета и председника: „Потом житељи ме села Виче кметом изабраше, позние за преседатеља ме вргоше.“ Теовило Маслаћ из Папратишта био је „преседатељ примирителног суда общ. патрјатинске“, а Радован Марић из Добродола вршио је функцију „главног кмета общтине каранске“.⁸

Године 1839. престао је милошевски, а настао уставобранитељски период. Кнез Милош је, пошто му је уставобранитељска опозиција, преко свог Совјета, ограничила аутократску владавину, абдицирао и напустио Србију. После тога уставобранитељи, са Вучићем и Петронијевићем на челу, почеше прогон својих противника. У том обрачууну настрадао је велики пријатељ кнеза Милоша рујански сердар Јован Мићић. Запис на Мићићевој надгробној плочи, у порти ариљске цркве, упечатљиво казује како се судбина овог познатог и окрутног представника Милошеве управе нагло преокренула са променом политичког режима. За време господара Милоша живео је срећно, главарски, а за време уставобранитеља-мученички, робијашки. На црвенкастом плочастом надгробљу, између осталог, записано је: „Већу част живота провео је срећно. Био је с врло мало изузећа од почетка ослобођења Србије од Турака под књазом Милошем Обреновићем до престанка владе Обреновића фамилије поглавар ужичке наие под разним званија и чина именом и то за време рата као војсковођа, а поздне као грађанскиј управитељ. Издануо је као политичниј заточеник у Гургусовачкој кули⁹ на мученичкој постељи лицем на Св. Архид. Стеф. 1844. год.“ Оваква смрт преког и жестоког рујанског сердара добрим је делом и освета за смрт Карађорђевог совјетника Младена Миловановића, кога је негде на Златибору потајно смакао баш Мићић, по наредби Милошевој. . . Родбина Мићићева, плашећи се да заслуге сердареве у другом устанку, и после њега, под новим, уставобранитељским, режимом, а и касније, не остану народу непознате, завршила је запис реченицом: „Дела његова, ако буде праве историе србске, неће потомству непозната остати.“ Победници пишу историју, па се побеђени плашио искривљене слике о себи и свом времену.

Другачија је политичка и животна судбина Мићићевог савременика Јована Демира, такође главара ужичке нахије. У Дражиновићима леже кости „најпре војводе господара вожда србског Карађорђа, а понизние при владенију сина Карађорђева књаза Александра пензионера г. Јована Демира.“ Као што је на Мићићевом надгробнику избегнут помен Карађорђа, тако је на Демировом избрисана успомена на кнеза Милоша. Демир је, као карађорђевићевац, забашурио да је „у

стању чиновническом“ живео преко двадесет година и под кнезом Милошем! (Да ли стога што га је Милош, због неких злоупотреба положаја, кажњавао и деградирао?). Тако је Демир под окриљем уставобранитеља, док је Мићић, са тешким оковом на ногама, чамео и умирао у гургусовачком казамату, срећно дограђавао своје пензионерске дане. Умро је 1852. лета у деведесетој години.

Као и рујански сердар, у Гургусовачкој кули робовао је „као политички злочинац“ и котрашки поп Василије Константиновић Вержеј. То зато што је нападао уставобранитељски Државни совјет, а кнезу Александру Карађорђевићу претио чак и убиством. Али попа Вержеја смрт не стиже у гургусовачкој тамници, као рујанског сердара, већ осам година после пада уставобранитеља. После Светоандрејске скупштине, у новом режиму, Вержеј се био политички осилио и осорно понашао, па га, свакако по наводу политичких противника, 1866. године убише најмљени разбојници. Код котрашке цркве чита се на надгробној плочи: „Овде под овом каменом плочом . . . леже посмртни остаци Василија И. Константиновића, свештеника цркве котрашке, чувен под именом Вержеј, који погибе од разбојника 1. маја 1866. год. у 45. год. живота.“ Иако се у епитафу не наводе разлози убиства, Вержејево убиство се, са доста сигурности, може оквалитиковати као политичко, јер њега разбојници не убише због својих рачуна, због пљачке.

Уставобранитељско време, осим на споменицима са поменом општина и примирителних судова, сачувало се у репрезентативном симболу на гробљу у Негришорима. На биљегу Сретена Протића Молевровића, писара среза драгачевског, који је умро 1848. године, клесар је приказао како Сретен у галопу јаше коња и у десној руци држи „транспарент“ на коме пише „Устав“. Овај надгробни помен устава има тројако значење. Он је и доказ да је драгачевски писар своју службу обављао по закону, и знак да је био поборник новог режима, и симбол читавог уставобранитељског периода и његове уставне владавине.

Године 1858, о Светоандрејској скупштини, промени се династија, па поново проговореше Милошеве присталице. Колико је ова скупштина у народу била цењена као врло важан политички догађај, говоре надгробни записи о учесницима на њој. Депутирцима Светоандрејске скупштине, свима одреда, уписа се на споменике да су били у депутацији у Београду, а само неким од њих и да су ишли чак у Влашку да остарелог Кнеза отуда доведу. Ти се депутирци, у

време рестаурације Обреновића династије, нападно хвалише својом политичком важношћу, својом оданошћу Обреновића дому. Већину изборних светоандрејаца сачињавали су обични сељаци, селски кметови, општински председници и трговци, па није чудо што је баш на сеоским гробљима нађено преко двадесет споменика светоандрејским посланицима. Записи о њима су махом стереотипни: увек се, после истицања покојникове друштвене улоге и положаја, нагласи једном реченицом да је он учествовао на Скупштини. Ево три „депутирска“ исечка из таквих записа: „Овде почива раб божи Теовило Маслаћ, б. преседатељ примирителног суда общ. папратинске и депутирац Светоандрејске скупштине 1858. у Београду.“ — „Пред овим спомеником почивају кости Ђорђа Јелића из Брђана, члана Светоандрејске скупштине.“ — „Овде почива Милош Демировић, син војводе Демира, дугогодишњи председник општине дражиновачке и народни посланик Великоандријевске скупштине; одликован неколико пута.“ — На неком споменику је уписана и одлука Скупштине да се кнез Милош поново доведе на српски престо. Стефан Радичевић из Каоне био је посланик „на Светоандрејску скупштину у Београду 1858. г., на којој је Милош Обреновић за књаза србског проглашен“. На крсташу Нике Милошевића, депутирца из Самаиле, урезани су медаља и орден, са „легендама“. Уз медаљу је уписано: „Свет. андрев. скуп. 1858“, а на ордену: „Милош Обр. првиј књаз Срб.“

О депутирцима који су, почетком 1859. године, из Букурешта довели кнеза Милоша у Београд нађена су само два записа. Милисав Војиновић из Атенице био је „члан Светоандрејске скупштине и депутат букурешки“, а то је исто био и Симо Радојевић из Гојне Горе. Опширан запис о Гојногорцу Симу није само најпотпунији и најдопадљивији надгробни податак о Светоандрејској скупштини, него и читава мала историја о престанку Милошеве прве и почетку друге владавине. Клесар Радосав Чикириз је за депутирца Сима, не штедећи ни реч ни длето, у бели мрамор, поред осталог, урезао: „Најпре кабадаија код књаза Милоша Обреновића 12 год. био, а кад је књаз М. престао владати у Србији, но оде у Влашку земљу, овај је после био председатељ примиритељног суда общтине гојногорске; а кад народ зажеље да књаз Милош јопет у Србију дође, и овог храброг љубитеља праве србске од ужишког окружја избере народ о Андријевској скупштини 1858. године најглавнијег депутирца те отиде с депутирцима изабраним из Србије у Влашку, у Букорешт, књазу Милошу и о Сретенију 1859. год. дођу с књазом у Београд, те опет завлада у Србији књаз Милош О.“

На споменицима се, у вези Светоандрејске скупштине, назирју три врсте посланика. Једни су били на Светоандрејској скупштини, други су ишли у Влашку по кнеза Милоша, а трећи су га при повратку у Београд дочекали. Понеки депутирски записи доводе до забуне, јер не прецизирају на коју се врсту посланика мисли. Нарочито се тешко уочава разлика између оних који су Кнеза доводили и оних који су га „при доласку“ дочекивали. За Драгачевце Димитрија Милекића из Виче и Милана Достанића из Турице ипак се може закључити да су само били у депутацији која је при уласку Кнеза у Србију руке ширила. Димитрије са споменика објављује: „А при последњем доласку књаза Милоша Обр. у Србију за депутирца изабраше ме“, а Милан је био „посланик народне скупштине у овом округу о доласку књаза Милоша Обреновића и његовог престолонаследника поч к. Михаила.“

У запису о гојногорском посланику остало је нешто од сећања на одлуку Светоандрејске скупштине да се из државне службе отпусте сви они чиновници и званичници „који су прави злотвори народу“. За осведочене карађорђевићевце и све судске чиновнике и кметове који су у владовању били осинони, па чинили самовоље и злоупотребе, долазила је провера од увиђаваних обреновићеваца. А за проверу је имало доста „материјала“, јер су се зеленашењем и трговином бавили чак и неки окружни и срески начелници, а многи кметови су присвајали општинску имовину, злоупотребљавали општински кулук и самовољно батинали људе због ситних престапа. Формиране су изванредне комисије које су „на терену“ извиђале злоупотребе власти и корумпирани чиновнике предавале суду. У раду једне такве комисије учествовао је и Симо Радојевић, чим му на споменику пише: „И овог (Сима) изберу народног и судејског комисију те буде у Ужицу, окружију ужич., а кад овај комисилук соврше, онда га књаз за велике његове заслуге даруе те буде господин начелник среза црногорског.“ Кнез Милош је уклањао и збацивао необреновићевске чиновнике, а постављао и награђивао нове, њему одане. Зато је и даривао титулом начелника човека који је „од младости па до смрти свое... књаза и отечество свое верно послужио“.

Да је у Ужицу била потребна једна „противчиовничка“ комисија сазнаје се из жалбе коју су посланици ужичког округа упутили Светоандрејској скупштини у вези злоупотреба ужичких судија. У тој жалби ужичке судије су представљане као „јато грабљивих вукова“ које узима мито и прекомеран интерес и бедној сиротињи про-

даје „све до голе душе“. Посланици зато моле „да се изашље једна непристрасна комисија, да безаконја наши судија извиди, обелодани, и потом, да се безаконици што пре између нашег бедног народа растерају докле га нису сасвим растргли.“¹⁰ Као у ужичком, и у чачанском округу је радила једна „непристрасна“ комисија, на шта упућује податак из епитафа помињаног Вичанина Димитрија Милекића, кога „доцније (по доласку кнеза Милоша) за комисионера срб. народњег права одредише.“

У следећој деценији мало је записа о неким политичким званичницима, јер се ни један значајнији политички догађај није догодио, који би на површину избацио делатност политичких личности из народа. После Светоандрејске скупштине, посланика из народа је бивало све мање, јер је сељачки елемент постепено умањиван и одстрањиван из непосредног управљања. Зато се на споменицима налази на само понеког скупштинара из тог периода. Милорад Јовковић из Зеока, светоандрејски депутирац, био је посланик „и свију скупштина народни“. Под тим „свим“ скупштинама подразумевају се Милошева Малогоспојинска (1859), Михаилове Преображењска (1861), Великогоспојинска (1864) и Миољска (1867) и намесничка Топчидерска скупштина (1868), које се, иначе, на споменицима изузетно ретко изричито помињу (Великогоспојинска и Миољска никако). Зато се, кад се за неког скупштинара из тог доба прочита да је био „депутирац главни“ или „отлични повереник народне скупштине“, а без ознаке назива и године одржавања, уопште не зна на којој је од ових скупштина учествовао. Гајо Бугарчић из Липнице „у скупштини три пут је посланик среза трнавског био“, али се никако не може, из осталих података са споменика, разазнати о којим је скупштинама реч. Такође се ни за Недељка Јоковића из Милићева Села не зна на којим је скупштинама учествовао, јер му на споменику само пише: „Он је као ваљан и одличан у 3 скупштине народне ишао.“ Иначе, главни кмет општине каранске Радован Марић из Добродола био је депутирац „народне Св. Андрејске, Малогоспојинске и Преображенске скупштине, гди је за редност и отличие добио медаљу.“ О скупштини привременог намесништва, која је заседала у Топчидеру после убиства кнеза Михаила и која је новоизабраном кнезу Милану Обреновићу потврдила наследно право на српски престо, нађена су само два записа. Владимир Поповић из Тијања био је посланик „великонародне скупштине 1868. г.“, а Вељко Јелушић из Граба, писар среза драгачевског, такође је био посланик „великонародне скупштине у 1868. год. држане у Топчидеру“.¹¹

О скупштинама после 1868. године наћи ће се мање записа који прецизирају о којим је скупштинама реч. Само се у једном запису указују две скупштине за време либерала. Карански поп, леберал, Петар Костић „био је посланик у великим скупштинама 1869. и 1877. године“. Средином 1869. године састала се у Крагујевцу Уставотворна скупштина која је изгласала „Тројички“, односно „Намеснички устав“, а почетком 1877. сазвана је у Београду Велика скупштина која је прихватила мир после првог српско-турског рата. Међутим, у јуну исте године одржана је у Крагујевцу и обична скупштина, па није сигурно да ли је карански поп учествовао баш на великој, београдској, скупштини, или само на њој. Иначе, посланик крагујевачке уставотворне скупштине из 1869. био је и Теодор Павловић из Табановића, али му је на споменику погрешно уписано да је то било 1868. године („Посланик је бијо среза пожешког велике народне скупштине у Крагујевцу 1868.“).

Од осталих, каснијих, скупштина нешто ће се чешће помињати или ће се, посредно, препознавати једино велика уставотворна скупштина из 1888. године, на којој су радикалски посланици изгласали свој „радикалски устав“, најнапреднији српски устав у 19. веку. На споменицима најчешће пише да је неко био „народни посланик у Великонародној скупштини 1888. год.“ или да је биран „за посланика Великонародне скупштине 1888. г.“ — Из доба последњег Обреновића треба поменути занимљив запис у коме је остала успомена на напредњачко-радикалску владу која је, прокламацијом краља Александра, прихватила и објавила 1901. године „априлски устав“. Ђорђе Ристић из Рокаца био је „срески изасланик код краља за израду устава у Србији 1901. г., зашта је одликован Таковским крстом“.

Седамдесетих година већ почињу нешто наглашеније да се поларизују три политичке струје и да се између себе ту и тамо озбиљније размимоилазе и сукобљавају. Као жртва таквих сукоба убијен је 1874. године чувени либерал Павле Грковић из Невада. На споменику у горњомилановачком гробљу уписано је: „Павле Грковић, народни посланик, би мучки убијен 24. окт. 1874. Он каза, а правда пружа прст на продане душе из кола људи којих се народ прози.“ Под проданим душама подразумевају се најамници које су поткупили Павлови политички противници, организатори убиства, који ће се касније огласити као окорели радикали. Ово убиство либералног посланика из Невада може се сматрати за једно од првих страначких „пушчаних“ обрачуна, каквих ће касније, по званичном оснивању политичких странака, бити напретек.

Све до 1881. Србија је била беспартијна, јер се тек те године формираше праве политичке странке. То је забележено и у надгробном запису. У Врнчанима, на Каблару, на споменику Филипа Теофиловића, јединствено је сведочанство о времену оснивања првих политичких партија у Србији: „И сваког старац (Филип Теофиловић) у животу своме запанти: кад Србију од турске силе ослободи Милош Обреновић, први књаз Србије, и то без икаки партије у велику слободу доведе Србију. Партије су у Србији постале при влади србс. краља Милана М. Обреновића. Филип је све то доживио па ум(ро).“

Од овог доба почиње у Србији време појачаних политичких врења, сукоба, убистава. Конституисане су три политичке партије са писаним програмима и статутима: Либерална, Напредна и Радикална. Србија се коначно страначки издели и поче појачано да политички и партизанује. Политичке се страсти разбукташе до невиђених размера, па Србијом завладаше политичке кризе, трзавице, спорења, освете. И надгробни споменици сачуваше то време политичког и идеолошког кошмара од тимочке буне до мајског преврата. У записима се, наравно, највише и готово једино помињу радикали, јер они беху кудикамо многобројнији и далеко виталнији од либерала и напредњака, а уз то победише своје политичке противнике, па су могли слободно да радикалишу и хвале се својом партијом и њеном борбом. О напредњацима се нађе само један директан запис, док се либерали поменуше неколико пута, сваки пут у врло рђавој успомени.

Многобројна Радикална странка имала је, по Пери Тодоровићу, пред тимочку буну преко 60.000 уписаних и бар још толико неуписаних чланова. Није, онда, чудно што се на споменицима наилази на записе у којима се наглашава чланство у Радикалној партији. Ти записи се налазе само на биљезима истакнутијих радикала, па их зато, ипак, нема много. На њима обично пише да је неки бивши кмет или председник био „члан Радикалне странке“. Тако је Петар Симовић, кмет из Доње Горевнице, био „члан Радикалне странке“, а то је исто био и Стеван Војиновић, председник општине дубачке. Чланством у Радикалној странци похвали се и клесар Пантелија Драгутиновић из Каленића. Он на свом рукораду, на споменику Јована Ђурића из Дражиновића, уреза: „Писо Пантелија Драгутин. Калинац, члан Радикалне странке.“¹⁸

Можда је најзанимљивији и подацима најпотпунији запис о радикалском партијцу Раду Велисављевићу, општинском писару из Доњег Дубца: „Био је члан Радикалне странке, као и председник местног пододбора, као такав и општински одборник. . . Раде је уживао

сва почасна места која у општини и срезу од сељачког сталежа требају, као члан среске скупштине.“ Поменом сељачког сталежа на часничким местима у општинској и среској управи хтело се рећи да доњодубачки радикалац није био чиновник и члан државне администрације, већ народни, сељачки, бираник у председништву самоуправне власти. Наиме, после радикалског устава из 1888. дошло је до двојства власти у окрузима и срезовима, јер су радикали, законом о уређењу округа и срезова (1890), у овим административним јединицама, пред дужавних, установили и самоуправне власти.

Неки земљоделци приписују себи у заслугу што су се борили за странку радикала. Сматрајући је правом народном партијом, што је она у свом почетку уистину и била, сељаци су се поносили својим радом и чланством у њој. Председник општине гучке Марко Ивановић „бори се за народна права и за странку своји радикала“ (1905), а Велимир Милуновић из Слатине умре 1889. „као члан Радикалне странке кои је јако подпомагао Радикалну партију.“ У Сеништима, код Увца, лежи тело „старог борца радикала“ Илије Љубојевића.

Осим изричитог помињања чланства у странци, радикали се оглашавају и на друге начине. На споменицима истакнутијих радикалаца увек се у епитаф уметне понеки израз из радикалског „жанра“. Тако је Добросав Јелушић из Граба био „вођа Народне радикалне странке“, Живојин Крунић из Ртара „поред домаћег посла обављо се политиком Радикалне странке“, а Милан Вукашиновић из Горачића био је „стари радикал“. Да ли је Горачанац Милан хтео да на свом споменику нагласи да је био опробани, стари радикал, или да је припадао старорадикалској фракцији, а не младорадикалима, самосталцима.

На споменицима извесних радикала не помиње се отворено Радикална странка, али да се ради о радикалским људима лако се препознаје по анализи садржаја текстова. Каже се да је покојник био „дугогодишњи члан среског одбора“, да се истакао „као члан среске скупштине“, да је као „изасланик окружног одбора и по жељи народа избрат за посланика“, да је био „борац народне слободе и члан окружне скупштине“, да земља скрива кости „искреног Србина, врлог патриоте и неуморна борца за народна права“ итд. Да се овакви записи односе искључиво на радикале, зна се по томе што је једино њихова странка, поред главног одбора у Београду, установила и локалне страначке одборе (које нису имали ни либерали ни напредњаци). Зато, кад се помене да је неко био члан среског или окружног одбора, или скупштине, сигурни смо да се ради о радикалу. Осим тога, само се у ради-

калским записима истиче борба за народну слободу и права, јер је радикалска опозиција себе сматрала за јединог правог борца против либерално-напредњачког бесправља. Она се тиме нападно шепурила, чак и онда када је постало очигледно да се одрекла својих „младићких сањарија“ и, удаљивши се од првобитних начела, све више почела да прихвата политику „власничких“ странака, против којих је, иначе, бучно дизала свој глас. Борба за народну слободу и права почесто се заглашавала. Танасије Маслар из Пилатовића био је „познати борац за народна права и слободу“, а Радисав Даниловић из Горње Крварнице „увек је праведне људе волео и присвајао борећи се за народна права и слободу“. Често истицање борбе за народну слободу и права указује на тешко политичко и социјално стање српског сељака за време бирократско-полицијског режима последњих Обреновића.

Двојицу радикалских политичара у ариљском крају препознаје мо из записа на надгробнику у Брекову. На заједничком споменику у порти брековачке цркве уписана су имена Милисава Ђурића, „великог политичара свог доба“, и његовог сина Милије, „великог политичара овог краја“.

Радикали се гласно на споменицима нахвалише собом, својом партијом и њеном борбом. Али шта би са либералима и напредњацима? Одринути од сељаштва и побеђени од радикалске масе, ућуташе се као заливени. Ниједан либерал, ниједан напредњак не признаше на надгробницима да су то били! И своју партију и рад у њој нигде у камен не урезаше, па изгледа, судећи по гробљима, да, осим Радикалне, никаква друга партија у Србији у то време није ни постојала. У селима западне Србије, додуше, либерала и напредњака беше врло мало, а у Драгачеву, бастиону радикалије, готово нимало. Та чињеница, као и омрзнутост ове две партије у широким народним масама због извесних реакционарних и противнародних акција — ућуткале су чланове и присталице ових партија, тако да се ни на споменицима ниоу смели јавити.

Али, ипак, Либерална и Напредна странка оставише трага на гробљима, али не на споменицима либерала и напредњака, већ на биљезима убијених или злостављаних радикала. Видећемо како ће радикали оцрнити либерале, назвавши их узурпаторима и дахијама! Либерална партија је доиста то и заслужила, јер се „крвавим Божићом“ у Чачку и крвопролићем у Горачићима показала крајне антилибералном и реакционарном. Напредна партија се, насупрот Либералној, изричито помиње, и осуђује, само на једном надгробном камену! Беше то у време прве напредњачке владе, када су радикалски људи зло-

стављани и прогањани. У чачанском пробљу, на већ подлупљеном пешчару, једва се разазнаје запис — оптужба: „Овде леже земни остаци Миленка Карића, трговца из Чачка, који поживи 32 г. Као борац народњег права злостављан од Народне странке 1885. г., а умре 17-тог априла у 1887. год.“

Неки либерални и напредњачки споменици могу се једино посредно упознати, анализом садржаја надгробних записа. На споменицима неких хајдучких жртава препознају се одани служитељи напредњачког режима. Миљко Ристић, председник жежевичке општине, је „верно народње и државне интересе вршио“, а Тикомир Филиповић, писар душковачки, „полага труд за народне и државне интересе“. Ова два окорела напредњака чували су, у ствари, легитимност и интересе обреновићевске династије. Хтели су да се разликују од радикала, које су сматрали за анархисте и разбијаче постојећег државног уређења, па зато на својим биљезима наглашавају свој труд око државних интереса. Радикалски хајдуци их зато обојицу устрелише. Миљка 1888, а Тикомира 1895. године.¹³

На споменику у Бершићима записано је да су зликовци убили 1885. године Вељка Јаковљевића, „бив. писара среза моравичког и народно-владиног посланика“. Наглашавање да је Вељко био владин посланик јасно указује да се ради о напредњачком посланику неуставне, „двогласне“ скупштине, која је слугински слушала краља Милана. Вељко је, као двогласац, надоместио упражњено место неког искљученог радикалског, опозиционог, посланика и тако, противно уставу и изборном закону, проглашен за „народног представника“. Вељко је, дакле, био посланик краља Милана, а не народа. Слично њему, али двадесетак година касније, био је посланик код краља Александра Сретен Божићевић из Кнића. На Сретеновом споменику пише да је он био „краљев посланик“. Дакле, декретни, указни посланик, а не посланик законски изабран од народа, на изборима.

Понеки напредњак се препознаје и у изразу: званичник. (Радикали се никад тако нису називали). У Зеокама је 1895. године убијен Милош Јовковић, „званичник среза дргачевског“, а у Пожеги је три године касније умро „званичник срески“ Милан Костић. Осим тога, један обреновићевац се одао хвалом да је био представник свога среза при дочеку краља Милана у Чачку 1882. године. Младен Вујовић из Трнавe био је „изасланик срески пред књаза Милана“.

На неким споменицима пише да је покојник био председник „груписате“ општине, што упућује на напредњаке, јер су напредња-

ци правили велике, груписане општине да би, како су тврдили радикали, сузили општинску самоуправу и лакше управљали из среских и окружних бирократских центара. Тако је Сава Шушић био „кмет села Липнице и преседник груписате општине слатинске“, Ђурђе Ристић из Рокаца „преседник велике груписате косовачке и међуречке општине“, а Сава Атанасијевић из Грдовића „дугогодишњи преседник груписане општине ариљске“. Неки се напредњаци могу препознати по датуму кад су погинули. После силаска напредњака са власти 1887. године настао је познати „народни одисај“ који се манифестовао и у убиствима истакнутијих и омраженијих напредњака. А баш та година је уписана на десетак споменика као смртна. Осим тога, после горачићке буне срећу се неретки споменици о хајдучким убиствима и пљачкама. Хајдуци су тада, као по правилу, само напредњаке и либерале нападали и убијали. Иза многих оваквих убистава стајали су радикали, али се ни у једном пронађеном запису они не оптужише као виновници нечије смрти, пошто партија која побеђује није смела да се напада. Додуше, ни радикали нигде изричито нису окривили напредњаке за убиство својих чланова.

Већ одмах по оснивању партија почела су политичка спорења и шиљбочења. Још пре тимочке буне умро је радикалски председник слатинске општине Раде Перуничкић. Умро је под чудним околностима. На неку тајну и сумњу упућује упозорење са бока споменика: „Виђите датум кад сам умрио.“ А датум је 6. април 1883. Шта ли се тог априла заиста збило кад се тако изузетно наглашава? Није ли радикалски слатински председник отишао у смрт зато што је нешто „лајао“ против напредњачког режима у данима када је то најмање смео — данима Цветне недеље, које су Обреновићи прослављали као успомену на дизање таковског устанка и као најподеснију прилику да уздигну националне заслуге своје династије.

У приличном броју записа препознају се сукоби између партија, односно прогони радикалских првака од стране Либералне и Напредњачке странке. Наводимо један текст о радикалу кога су напредњачке власти прогониле, а који се налази на крстачком гробљу. Опет се ради о једном Карићу, јер су Карићи били окорели радикалци. „Василије Карић, житељ села Крстаца, као частан и поштен грађанин поживи 70 год., а умро 27. априла 1913. године. Због свог слободног политичког рада гоњен је и прогоњен од противника реакционара и њихове власти, али из поштовања и поверењем својих грађана биран је за председника општине а и за посланика Вел. нар. скупшт. 1888. г.“

Осим политичких прогона радикала, јављају се и убиства из политичких смерова. Њих је било прилично и с једне и с друге стране, а нарочито су учестала у последње две деценије 19. века. Либерали и напредњаци су смицали истакнуте радикале, а ови су скраћивали животе загриженим либералима и напредњацима. У то време страначки моћници су са страхом дочекивали приближавање ноћи. Помрчина је судила и колац пуцао. Политички узруји су се смиривали противничком главом. И што је страначки раскол био већи, а борба за политички престиж жилавија, то је више жртва падало с обе стране. Политичке страсти су од партаиста стварале крвнике. Обреновићевски и карађорђевићевски прваци били су мета најамничких куршума.

Политичка убиства вршили су махом плаћени људи, најамници. За радикале су тај посао деведесетих година обично обављали хајдуци, али и други погодни људи, који су били спремни да скину напредњаке и либерале који су имали заслуге за Обреновића дом. Летеле су главе унука оних који су крварили с кнезом Милошом у боју на Чачку и синова оних који су из Влашке довели Милоша на другу владу. Кметови, председници и депутирци обреновићевски пинули су готово искључиво из радикалских пибодова. Тих убиства има толико много да их не треба ни наводити. Последња жртва био је либералски посланик Љубомир Ђаловић из Зеока. Овај носилац Таковског крста погинуо је после мајског преврата. Он „мучки погибе на свом раду од зликовачке и најамничке руке 6. јула 1904. г.“

Обреновићевци су враћали истом мером. Убијали су или тровали своје противнике, радикале. Године 1893. убијен је чувени радикал ужичког краја Средоје Крчевинац из Латвице. На споменику му је урезано: „Средоје У. Крчевинац, народни посланик, преседник окр. скупштине окр. ужичког, преседник општине латвичке, од зверских руку потплаћених убица погибе СА ПОЛИТИЧКИХ СМЕРОВА 7. децембра 1893.“ Од напредњачког отрова настрадао је следеће године радикал Добросав Јелушић из Граба, али се то из записа са споменика не види.

Партијски сукоби нису се огледали само у оваквим скривеним убиствима, којима се најчешће прави виновници никад и не сазнаше. Они су се обелоданили и у отвореним сукобима, који су смрт доносили усред бела дана, у присуству сведока. Либерали су „о крвавом Божићу“ 1892. године отерали у смрт служитеља општине чачанске. Хтели су насилно да преотму општинску власт од радикала: У чачанском гробљу постоји запис о том сукобу. Ситним словима је исписано

на још добро очуваном споменику: „Погинулом Марку Дубовићу, служитељу општине чачанске, жртви о крвавом Божићу у Чачку 26. децембра 1892. год. у судници општинској од злогласних узурпатора грађанске слободе и права — реакционарне владе Рибарца и извршиоца началника Каменчића, а по захтеву црног либералног одбора, вршећи своју службу и чувајући законе и грађанска права са општинском управом и осталим грађанима.“ Запис је „писмено“ скројен из главе озлојеђених чачанских радикала, који су овај споменик и подигли.

Као неки продужетак и увећана реприза крвавог Божића у Чачку, после непуна два месеца догодила се крвава горачићка драма.¹⁴ Од либералских куршума пало је осамнаест горачићких радикала из сличних разлога због којих је погинуо и Марко Дубовић. Они су бранили своју општинску управу, а либерали су им је преотимали силом стајаће војске. Због тога су на споменицима горачићких жртва либерали прозвани — дахијама! Радикали горачићке општине изгибоше 20. фебруара 1893. године код горачићке суднице „од браће небраће либерала, српски дахија“, „од браће српске војске“, „од браће српске војничке трупе“. Записи о горачићким жртвама су врло слични, местимично потпуно истоветни, јер их је већином писао исти клесар. Навешћемо само неколико одломака из њих. На споменику Јанка Стевановића пише: „Од војнички пушака нас 18 жртви паде за време Либералне партије.“ На биљегу Аврама Басарића из Губереваца уписано је погибе „код суднице оп. горачке од браће српске војске, а на тугу целој фамилији и осталој свој Срби.“ Клесар Млађен Раковић имао је после горачићког покоља пуне руке посла. На споменику једној жртви уписао је: „Шарен спомене, ладни камене, кои сваком срце храбриш, што овде показујеш место сарањеног од 85 год. Максима Цогољевића из Губереваца кои задоби пушчану рану код цркве и суднице горачке 20. фебруара 1893. год. од браће небраће либерала, српски дахија, а издану 7. маја 1893. г. Нема живота без слободе. Благо ономе кои оваквом смрћу умре. Лака земљо која га покриваш, својом те је откупијо крвљу.“

Осим појединачних биљега по горачићким и губеревачким гробљима, код горачићке суднице подигнут је заједнички споменик свим радикалцима — фебруарским жртвама. Пријатељи Радикалне странке дали су прилог и срочили текст за овај радикалски крајпуташ: „Погинулим грађанима општине горачићке пред судницом у Горачићу 20. фебруара 1893. год. у одбрани својих грађанских уставом и законом зајемчених права и слобода од насиља либералне владавине, а

под управом тада њихових министара Авакумовића — Рибарца 1893. год. . . “ Клесари су либерале и њиховог министра унутрашњих дела Рибарца оштро осуђивали као да су увек имали на уму бритку реченицу радикалског трибуна Ранка Тајсића, коју је он, после горачићке буне, изговорио у Скупштини: „Крв Рибарца и његову тевабију појела!“

Либерали су се ружили на пасје име, док се Радикална странка означавала као народна, као странка која се борила за народна права и слободу. Њу, додуше, као такву помињу сами њени припадници, који су себи на споменике уписивали да су се борили „за народна права“, „за права и слободу народа“. Радикали су своју странку сматрали правим заштитником народне слободе и уставности у време обреновићевског владања. На споменику поменутог послужитеља Дубовића уписано је да је подигнут добровољним прилогом „Радикалне странке, заштитника слободе и права“, а са групног крајпуташа у Горачићима мртви радикали дозивају пролазнике: „Спомените нас ко овуда прође! Ми смо пали за слободе златне устав, закон и народна права! Ми бранисмо од Србин не страда!“

Наведимо један од најинтересантнијих и историјски најзначајнијих политичких епитафа. Епитаф Петру Шолајићу, председнику општине лишанске, народном посланику и члану главног и окружног радикалског одбора. На споменику овог чувеног драгачевског радикала, чије су врлине биле познате „грађанству целе Србије“, уписано је:

*„Чаша вина живот ми узела
у ономе Горачићу клетом.
Сетите се 86-те,
ја како се по Пироту шеће,
од онда се бар слобода крече.
Два пута ме мртва из земље вадеше
и трећи пут спомен ми разбише.
Авај, брате, радикалче клети,
зашто мени спомен не посети!
Не вала вам, браћо радикали,
увредисте браћу сиротињу,
наплатисте спомен разбијени,
наплатисте осамдесет банки,
па и данас у притаи стои,
о спомену нико не говори.*

*Бог да прости старога Дидића
и са њиме Петра Шолајића
и са Петром Ранка Тајсића,
што животоу странку заклонише.“*

Објаснимо епитаф, редом. Петра Шолајића су отровали напредњаци у механи чувеног горачићког, и драгачевског, напредњака Драгића Драшковића. Сасули су му отров у вино. Можда и сам Драгић, иако му је Петар био шурак! Толико се онда политички било озлобило и распријатељило! Није ли то Драгићева освета што је Петар на посланичким изборима 1888. добио 214 гласова, а Драгић само један! Године 1886. људи краља Милана прогнаше у Пирот, због хајдука Солдатовића, преко седамдесет породица из Лисе. Са тим породицама отерали су и Петра Шолајића. Сумњало се да је и он јатачио страшној браћи Солдатовићима. Расељавање сумњивих Лишанаца била је једина нада да се хајдуци Солдати похватају. — Мртвог, тек сахрањеног Шолају извадили су из гроба залуђени напредњаци, измрцварили га и нагрдили. Чак су му и уд одсекли и ставили у уста! Ти исти напредњаци су му и споменик разлупали. После су се радикали заинатили да му од добровољног прилога подигну нов споменик. Али од тога није било ништа. Неко је од сакупљача „појео“ добровољни прилог. Отуда клетва радикалима што су изневерили свог мртвог првака и радикалску сиротињу. Нови споменик је поново подигао озлојеђени Петров син Душан, десетак година касније, када су радикали коначно победили. Уз оца је поменуо и две највеће жртве за Радикалну странку, Јубу Дидића и Ранка Тајсића. Помињао их је редом којим су нестајали. Дидић је, као предводник тимочке буне, стрељан на Краљевици 1883, Шолајић отрован 1894, а Тајсић умро 1903, живчано растројен после повратка из политичке емиграције.

О Ранку Тајсићу, глави радикала у читавој западној Србији, постоји и запис на грабљу у Пухову. Док је у лишавском запису Тајсић благосиљан као народни трибун који је животоу странку заклањао, дотле је у пуховском приказан као „патник“, страдалник за народну слободу и прави представник народа у скупштини. На мермерном споменику синови су, између осталог, уписали: „У своме животу много је пропатио борећи се за народну слободу и права. Народ је ценио Ранкове заслуге те га је више пута бирао за кмета, председника и 20 година за народног посланика.“ На спомен је „уписана“ и стиснута песница — симбол Тајсићевог дугогодишњег отпора бирократско-полицијском режиму последњих Обреновића.

Партије које су се појавиле у овом веку оставиле су мало трагова на надгробницима. Да ли стога што се Србија страначки била већ увелико иживела и после радикално-напредњачких ломова отрезнила, па више политичким партијама и опредељењима није придавала тако велики значај? Партијског романтизма, искључивости и илузија добрим је делом нестало, па су се политичке страсти, на селу, нешто смириле, спласнуле. У овом веку сељак је престао да се хвали партијама, мада је већина од њих била партијски оријентисана. Томе је, свакако, много допринео први светски рат, који је својим трауматским дејством на народ увелико отупио раније страначке страсти, а политичке разлике и застрањивања свео на разумну меру.¹⁵ Све ређе помињање партијских „елемената“ на надгробницима овог века, нарочито у времену иза последњег рата, може се добрим делом објаснити и све наглашенијом модом да се на споменицима уписују текстови са што мање података о покојницима. Само име и презиме, година рођења и смрти, и ништа више!

Социјалдемократска странка готово се и не помиње на надгробним каменовима. Мало је било сељака у овој кратковекој странци, јер је њу „убио“ први светски рат, тек што се нешто озбиљније почела укоренењивати на селу. А и без тога, Социјалдемократска странка никад није успела да постане масовна организација, поготово на селу, које је дуго времена остало „по страни“, јер су социјалдемократи све до пред балканске ратове сматрали да се не треба ангажовати на селу верујући да ће им тиме странка изгубити класни пролетерски карактер. Само су у два записа поменути сељаци социјалдемократи. У Свештици, код Ивањице, почива један од најстаријих и најугледнијих оснивача социјалистичког покрета у Србији, Миљко Савић. На надгробној плочи ове чувене „дрвене вране“, коју је покосио пегави тифус 1915. године, уписано је сасвим кратко: „Миљко Савић, први социјалиста ове земље, поживи 60 година.“ На гробљу у Рупељеву, код Пожеге, казује се о човеку „светле прошлости“ Петку Милчановићу, који је „душом светлио своме месту и околини, па и много даље“. Овом социјалдемократи и, касније, комунисти уписано је, поред осталог, на белом витком надгробнику: „Петкова смела борба за права и слободу радног сиромашног (човека) села и вароши није само овде словима записана, већ дубље урезана у души радничког покрета, коме је пок. Петко припадао до последњег даха свог живота.“ Чувени социјалиста из Рупељева, за кога кажу да је био изврстан говорник, умро је у 48. години 1923.

На постојање Земљорадничке странке указују свега два споменика! На надгробнику Живка Вукајловића из Рогу, код Пожеге, уписано је да је он, после доласка са солунског фронта, био „борац и радник за победу земљорадничког задругарства“, а на споменику Лека Росића, истакнутог члана Земљорадничке странке у Драгачеву, урезан је земљораднички амблем: две у поздрав стиснуте руке и иза њих коса, виле, пшеница — симболи села и Земљорадничке странке.

Да се на споменицима јави помен Комунистичке партије и њених чланова — комуниста биће потребно да прохуји други светски рат. Тек после њега слободно се проговорило о комунистима на надгробним каменовима! Али то је, ипак, много више помен бораца — партизана, а мање партијаца — комуниста. У рату су се људи поделили на партизана и четнике и та је конфронтација и поларизација остала и на споменицима урезана. На партизанским споменицима се помиње борба „против Хитлерове најезде“, жртвовање „за ослобођење наших народа и остварење народне револуције“, погибија „у ватри револуције и светој борби против фашистичке Немачке и домаћих издајника“, смрт „од домаћих издајника Драже Михаиловића“ итд. Осим тога, партизански споменици се олако препознају и по звезди, српу и чекићу — симболима који су почесто урезивани при врху споменика. — На четничким споменицима се врло ретко уписивала реч четник, па је са приличног броја споменика тешко одредити да ли се, заиста, ради о четнику. Неке четнике препознајемо по фрази да су погинули „за краља и отаџбину“, неке по месту погибија (Краљево, Копаник, Јелова гора), а неке по податку да су убијени или нестали 1945. године.

Помен комуниста нађе се само на двадесетак споменика!¹⁶ Сваки је тужан, јер опомиње на стрељања и погибије. Наводимо три од њих. Сва три са горком успоменом на противкомунистичку немачку и четничку хајку почетком 1942. године. У пожешком гробљу нам се, са мермерне плоче, указује лапидаран запис о лику и судбини најчувенијег комунисте пожешког краја: „Љубо Мићић, комунистички посланик 1920. год. и организатор устанка овог краја. Рођен 1882, стрељан 1942.“ У Средњој Добрињи, на надгробнику Љубивоја Ковачевића, уписано је: „Овом Србину узеше живот окупаторски помагачи. Ондашњи председник и његови одборници из С. Добриње издадоше уверење да је комуниста. Преки суд у Пожеги осуди га на смрт. Стрељан 25. II 1942. г.“ У Косјерићу, мајци Милицы Марковић четници су убили једног, а Немци другог сина. Преостали, најмлађи, син уписао је на мајчин споменик стихове:

„Сећам се, мајко, кад ти „војвода“ рече:
 Ти рађаш изроде среза овог,
 ти си их научила да комунисти буду!
 А ти, мајко, ко да те гледам:
 А шта бих друго, то су деца моја...“

Интересантан је споменик браћи Марковићима из Дљина. Радојко је био симпатизер Партије, а Драгослав скојевац. На заједничком споменику им пише: „Радојко, рођен 1920. г., а погибе од непријатеља четника као симпатизер КПЈ 1944. г. у Милатовићима, у горњем Драгачеву... Брат Драгослав, који је рођен 1928. г., а као омладинац радећи по линији народноослободилачке борбе разболи се као скојевац и умро 1946. г.“

У надгробним записима добро је сачуван народски вид, и доживљај, политичке историје Србије. Са гробних каменова се довољно јасно одсликавају извесни политички догађаји и сукоби, промена политичких режима, начин владавине у појединим периодима, улога и судбина појединих страначких првака, скупштински и партијски живот, идеолошка трвења и застрањивања, буне и погибије. Политичке деобе српског народа су појединце, па и читаве групе, доводиле до политичких ломова и животних трагедија. Народни „хомо политикус“ се идеолошки оделио један од другог и међусобно толико омразио да је та мржња према човеку из супротног табора понекад надрастала и мржњу према вековном непријатељу, Турчину! Споменици често указују на сирову политичку искључивост и заслепљеност партизановања и политичења наших ватрених брђана. Они су гледали, кад наиђу политичке тмуше и превртности, да се страначког противника некако на пречац курталишу. Пре су га ућуткивали куршумом, ножем и проштацом, него разложним политичким аргументима.

НАПОМЕНЕ

1. Сви записи у овом раду су у оригиналном облику, само су велика слова и интерпункција усаглашени са захтевима савременог правописа. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања.
2. Др Владимир Стојанчевић: Милош Обреновић и његово доба, Београд, 1966, стр. 111.
3. Др Драгослав Јанковић: О политичким странкама у Србији XIX века, Београд, 1951, стр. 216.
4. Споменници кнежинским кнезовима и капетанима, од којих је Милош, укинувши кнежинску самоуправу, направио послушне чиновнике, прилично су ретки, и о њима се овде не говори, иако неки од њих прилично репрезентују Милошево време.
5. Број година кметовања испод двадесет готово се никад не наводи. Једино се среће на неколико споменика да је неко без промене био кмет дванаест година. Зашто се помиње само баш тај број, није јасно.
6. Вук Караџић је о кметовима у предустаничко време записао: „У Србији су се кметови звали знатнији сељаци; оваковога кмета од прије нити је могао ко закметити ни раскметити него ко је био поштенији и паметнији а особито рјечитији од осталијех сељака, био је кмет.“ (Рјечник, стр. 277).
7. Година престанка Милошеве прве владавине означила је и крај службе кабадахије Рисима Поњавића из Бруснице, на чијем споменику пише да је Рисим био „кабадаија књаза Милоша до 1839. г.“
8. Примирителни судови и главни кметови помињу се све до 1866. године, када је изашао нови закон о устројству општина.
9. Гургусовац је старо име Књажевца, па отуда и назив кули.
10. Андрија Раденић: Светоандрејска скупштина, Београд, 1964, САН, стр. 75.
11. Овај податак је на споменику Вељкове жене Миље, а на Вељковом споменику стоји: „У Београду посланик великонародне скупштине у класирању земље члан државни 9 м.“
12. Пантелија Драгутиновић Калинац био је, као радикал и хајдучки јатак и саучесник, суђен на хајдучком процесу у Чачку 1897. године. Из затвора је писао писмо љубавници хајдука Бркића, Јелени Рајчевић, да она види са Бркићем „шта он мисли са нама као радикалима“.
13. Надгробна сведочанства о политичким убиствима напредњака и либерала од стране радикалских хајдука аутор је објавио у „ЗАПИСИМА О ХАЈДУЦИМА“ (Зборник радова Народног музеја. IV, Чачак, 1973).
14. Осам дана пре гораџићког крвопролића дошло је до сукоба радикалских сељака са представницима средње полицијске власти на збору у Зеокама. О том сукобу Ранко Тајсић је лапидарно забележио у свом Дневнику: „Био збор у Зеокама, наред и бој са полицијом.“ Међутим, о зеочким бунтовницима, који су претукли практиканта, ухватили капетана и двојицу писара и претили да их запале сламом, није остало на споменицима никаквог „бунтовног“ трага па се они у надгробним словима оглашавају као мирни и лојални грађани.
15. Први светски рат, као и претходни балкански ратови, умногоме су редуцирали страначке заносе, ућуткали политичка размимоилажења и довели до јединства народа у борби против спољног непријатеља.
16. Чест помен комуниста и Комунистичке партије на споменицима и спомен-плочама које је подигао Савез бораца није узиман у обзир у овом раду.

NOTES SUR PARTIS POLITIQUES ET ÉVÉNEMENTS HISTORIQUES

Dans les épitaphes sur nombreuses pierres tombales en Serbie de l'ouest on peut découvrir un matériel assez intéressant sur l'histoire politique du peuple serbe en XIX et XX siècles. On peut suivre les dissidences politiques en Serbie sur les monuments qui datent de la troisième décennie du XIX jusqu'au début de notre siècle, c'est-à-dire, jusqu'au meurtre du dernier Obrenović, et plus tard encore. Les épitaphes qui décrivent les personnages politiques, événements et conflits se trouvent presque exclusivement dans la région de Dragachevo et ses alentours. Ce matériel permet de connaître non seulement la situation politique locale, mais aussi, d'une manière indirecte la vie politique de la Serbie de cette époque.

Le souvenir sur chefs des villages et chefs d'arrondissements—ces représentants principaux des autorités locales—est resté inscrit sur monuments datant du premier règne de prince Miloš, tandis que l'époque des défenseurs de la constitution («ustavobranitelji») est marquée par la mention de la commune et du tribunal de paix. Le règlement des comptes politiques des défenseurs de la constitution avec les amis du prince détrôné Miloš se voit le mieux du destin de Jovan Mičić, commandant de Rujan. Sur la dalle de sa tombe on lit: «Il est mort dans la tour de Gurgusovac en 1844 comme détenu politique».

Sur les pierres tombales est inscrit aussi la vie de l'assemblée nationale. La majorité de ces inscriptions parlent de celle qui est connue dans l'histoire sous le nom de l'Assemblée de Saint André (1858), car elle avait accompli la restauration de la dynastie Obrenović. Les dévues de l'Assemblée de Saint André se vantent de leur délégation à Belgrade et de leurs mérites concernant la venue du prince Miloš de la Valachie, qui a commencé alors son deuxième règne. Beaucoup plus rares sont les inscriptions sur les assemblées du règne de prince Mihailo, et après lui, celles de l'époque des libéraux, tandis qu'il y a plus d'inscriptions sur l'Assemblée des radicaux de 1888, qui a voté la constitution, la plus progressiste en Serbie de XIX siècle.

Les agitations politiques après 1881 deviennent de plus en plus graves, les conflits et les meurtres politiques de plus en plus nombreux, car c'est la période dans laquelle se constituent les trois partis politiques antagonistes: parti libéral, parti progressiste et parti radical. Les inscriptions sur les pierres tombales de ce temps témoignent de cette période du cauchemar entre les partis politiques: à partir de la révolte de la région de Timok jusqu'au coup d'Etat de mai, quand les progressistes et les libéraux persécutaient les radicaux réputés, ne reculant même pas des meurtres politiques, bien que les persécutés leur rendaient la pareille, utilisant à ce but les haidouques. Pourtant, on y mentionne presque uniquement les radicaux qui sont glorifiés de leur lutte «pour les droits du peuple et pour la liberté», tandis que les libéraux et les progressistes, séparés des paysans et vaincus par l'énorme majorité des radicaux, se taisent ici comme ils étaient forcés de se taire dans la vie. Ils sont restés dans un mauvais souvenir est on ne les mentionne que sur pierres tombales des certains membres du parti radical, qui furent maltraités et tués. On y a dénigré surtout les libéraux, car en 1893 de leurs baïes sont morts les dix huit paysans — radicaux de Goračići. C'est ainsi que dans leurs épitaphes les libéraux sont traités de «janissaires serbes»! Le monument du député radical de Dragachevo Petar Šolajić, qui fut empoisonné illustre le mieux cette époque des conflits et meurtres politiques en Serbie de la fin du XIX siècle. Les noms de deux victimes, peut-être, les plus grandes pour le parti radical, Ljubo Didić et Ranko Tajsic y sont inscrits.

Les partis qui entrent en scène dans notre siècle ont laissé peu de traces dans les épitaphes. On a trouvé seulement deux inscriptions de ce genre: une sur le parti social-démocratique et l'autre sur le parti agraire, tandis que sur le parti démocratique pas une seule. Il y a pourtant un peu plus de témoignages sur le parti communiste et ses membres (une vingtaine) — ces épitaphes émouvants évoquent la mémoire triste sur la mort des communistes fusillés et tués dans la dernière guerre.

ЗАПИСИ О ПОЛИТИЧКИМ ПАРТИЈАМА И ДОГАЂАЈИМА

Les inscriptions tombales en Serbie de l'ouest démontrent un aspect populaire de la vie et des événements politiques du passé. Les événements et conflits politiques, les changements des régimes, la manière du règne dans des périodes différentes, le rôle et le destin des certains chefs de parti, la vie parlementaire et la vie des partis politiques, les désaccords idéologiques, les révoltes et les meurtres — tout cela s'y reflète d'une manière aussi nette qu'impressionnante.

RADOJKO NIKOLIĆ

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

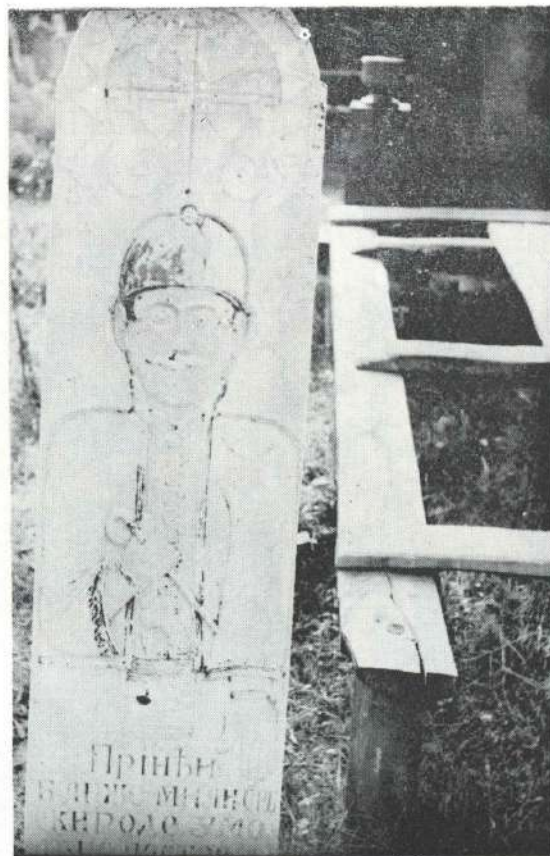
1. Деталъ споменика Сретена Протића, писара среза драгачевског за време уставобранитеља (Негришори, +1848)

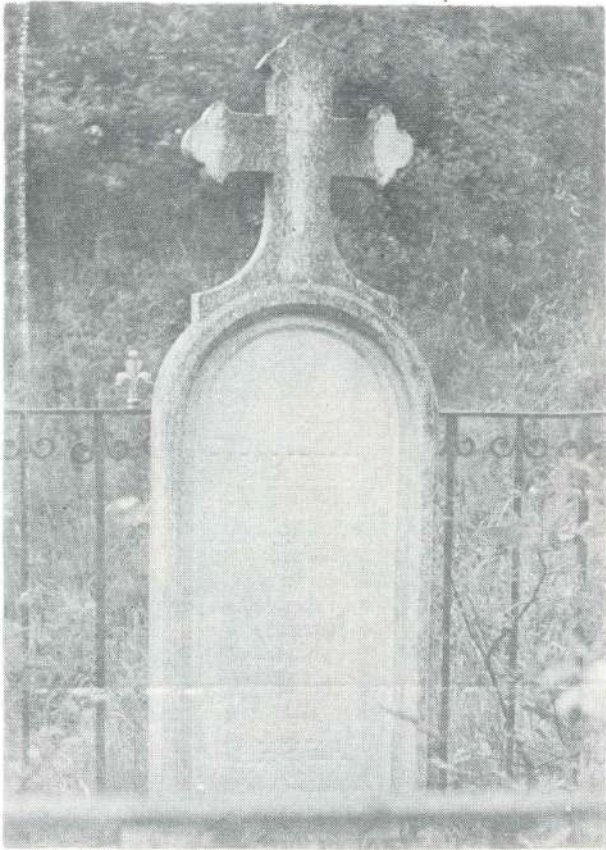
2. Споменик Карађорђевог војводе Јована Демира (Дражиновићи, +1852)

3. Споменик Радована Марића, депутирца Светоандрејске, Малогоспојинске и Преображењске скупштине (Добродо, +1862)

4. Деталъ споменика светоандрејског депутирца Сима Радојевића (Гојна Гора, +1860)

5. Споменик либералског посланика Павла Грковића (Горњи Милановац, убијен 1874)

6. Споменик Филипа Теофиловића, са податком о постанку партија у Србији (Врњачи, +1907)

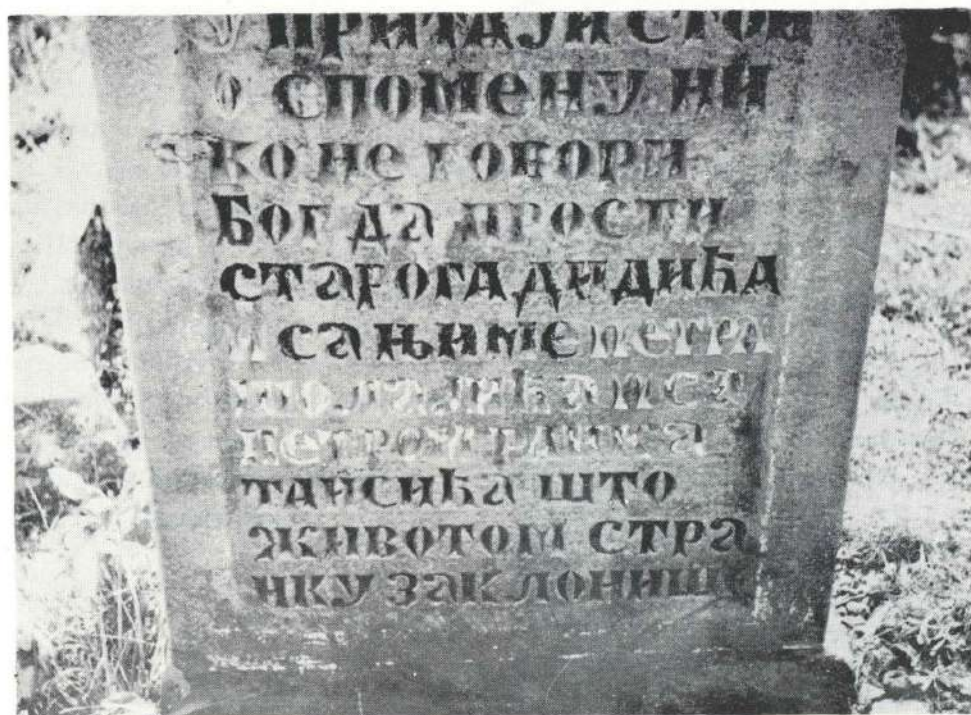
7. Споменик радикала Велимира Милуновића (Слатина, +1889)

8. Споменик служитеља општине чачанске Марка Дубовића (Чачак, убијен од либерала „о крвавом Божићу“ 1892)

9. Споменици браћи Басарићима, Авраму и Јеврему
(Губеревици, погинули у горачићкој буни 1893)

10. Детаљ споменика радикаског посланика Петра Шолајића (Лиса,
отрован од напредњака 1894)

11. Споменик народног трибуна Ранка Тајсића (Пухово, +1903)

12. Бочна страна споменика „старог радикала“ Милана Вукашиновића (Горачићи, +1924)

13. Детаљ споменика радикала Живојина Карића (Ртари, +1939)

ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ

ИЗ ЛАТИФ-АГИНОГ ВРЕМЕНА

После надчовечанске борбе, коју су водили устаници пуних девет година, први српски устанак је под ударцима многоструко надмоћније турске силе угушен крајем септембра 1813. године. За турском војском, или са њом, ишла је гомила некадашњих спахија да у земљи васпоставе стари феудално-спахијски поредак, а у исто време носиоци административно-политичке власти: везири, муселими, кадије и др.

У Чачку, као седишту пожешке нахије, постављен је у октобру 1813. године за муселима (врјводу) Латиф-ага, о коме ће бити речи у овом чланку. Уз њега, постављен је и кадија као представник судске власти. Видан знак тих промена било је и то што је Страцимирова црква претворена и трећи пут у џамију.

Латиф-ага је био вешт и лукав, али и суров човек, нарочито према одметницима и хајдуцима, којих је било доста у овим крајевима. То су били људи који се нису мирили са новим стањем и нису могли да поднесу положај порабођене раје, коју су спахије економски бездушно експлоатисале, а турске власти угњетавале пљачкајући је и терајући на кулук.

Два споменика, сачувана у Чачку, сведоче о том времену и о свирепости Латиф-аге.

На једном од тих споменика, који се данас налази у депоу Народног музеја у Чачку, читамо на предњој страни натпис ове садржине: 1814. Здѣ посеченъ естъ Јованъ Кличанинъ рођенъ у селу Церови а живот изгуби у Чачку ѿт сабље сиѣног Латива чачанског муселима.

На задњој страни споменика стоји урезано: Овај белегъ воздвиже Шилованъ в Јовановић и Динаан Јовановић своимъ почившему родителу за вѣчно возпомянаніе маја 27 г. 1827.

Као што видимо, синови Јована Кличанина презивали су се Јовановићи, по очевом имену, као што је био обичај у оно време. Споменик су подигли 23 године после погибије свога оца.

На левој страни споменика налазимо име каменоресца дато у натпису: Овај камигъ начини Јованъ Прнеборацъ.

На десној страни, пак, урезана је доста вешто крива турска сабља.

Споменик је од пешчара. Био је постављен у Моравској улици на десетак метара испред Ауто-мото клуба. Највероватније баш ту је и посечен Јован Кличанин, покрај пута који је водио од вароши ка мосту на Морави. Иначе, као што се види из наведеног натписа, Кличанин је био родом из села Церове (стари срез драгачевски). Због чега је погубљен, не знамо. Натпис о томе ништа не каже. Интересантно је да је у народу Латиф-ага важио као „силан“ човек, тј. насилник, што је истакнуто у наведеном натпису.

Други споменик се до пре петнаестак година налазио с леве стране главне стазе која води средином Чачанског гробља идући капели. Да ли је тај споменик био првобитно постављен овде, или је доцније однекуда пренет (што је, изгледа, вероватније), не знамо. Негде крајем педесетих или почетком шездесетих година он је однет, не зна се од кога и где. Како неки мисле, треба да се налази у Београду. Али, у београдским музејима нико ми није могао дати никаква обавештења о њему.

Овај споменик има са предње стране уклесан лик, и то само главу постављену на крст, који замењује стас. На задњој страни читамо натпис: Овај белегъ уѣдѣи Гашѣ (Гашѣ?)¹⁾ Марк (овић) отцу своѣму Марку Радовановићу из Ступчевића које за отечество и помоћ срѣску од Турчина Латив-аге погинуѣ овде 12 маја 1814.

Интересантно је да су Јован Кличанин и Марко Радовановић из даље околине Ариља (Церова и Ступчевићи). По свој прилици, они су заједно ухваћени. Али, док за Кличанина споменик ништа не каже зашто је погубљен, Марко Радовановић, као што се види из наведеног

натписа, изгубио је живот „за отечство и помоћ србску“. Ипак, из тога је тешко закључити нешто конкретно. Може се само са извесном вероватноћом претпоставити да је Марко Радовановић учествовао у некој акцији против Турака, ако не активно, оно на тај начин што је пружао помоћ одметницима. Ако бисмо поверовали да је међу тим одметницима био баш Јован Кличанин, нашли бисмо се у области претпоставки, за које немамо никаквих конкретних чињеница.

Иначе, како каже Михаило Гавриловић, стање у Србији у априлу и мају 1814. године „је било већ несносно због зулума и ситних дажбина. Силно је порастао и број одметника“.² Томе је несумњиво допринела и пропаганда српске емиграције, која је била искрено убеђена да ће се, после Наполеоновог пораза и уласка цара Александра и пруског краља у Париз 19. марта 1814. године, цела антинаполеонска коалиција окренути против Турака, а у првом реду Русија и Аустрија.

*

Турци су водили у Србији двоструку политику. Према одметницима, непокорним и сумњивим људима били су немилосрдни. С друге стране упињали су се да придобију виђеније људе, како би преко њих утицали на смиривање у народу и како би се пред Русијом показали да поштују, бар привидно, одредбе VIII тачке Букурешког уговора о миру. По VIII тачки Букурешког уговора, који је закључен 28. маја 1812. године, Турци су се, на захтев Русије, обавезали да Србима дадну „општу амнестију“ и да они „не могу бити узнемиравани за своје прошле поступке“, тј. због учешћа у устанку, затим да им се препусти управљање унутрашњим пословима, као и да Турци сва питања решавају заједнички са српским народом.³

Турци су, противно одредбама Букурешког уговора, насилно упали у Србију место да су се прво договорили са представницима народа о поседу градова и утврђења и уопште о утврђивању модалитета извршења Букурешког уговора. Али, тада је Русија још била заузета борбом против Наполеона и Турци су искористили тај момент да би скршили устанак и завладали Србијом. Међутим, после победе над Наполеоном код Лајпцига, у борби 4, 5. и 6. октобра 1813. године, углед Русије, као и њена моћ, огромно су порасли. Турци су се нашли у незгодном положају страхујући да ће Русија ускоро потегнути српско питање. Зато је велики везир Куршид-паша објавио свечано 19. октобра 1813. године у Београду амнестију, којом султан

опрашта „својој раји све погрешке“.⁴ Од виђенијих људи захтевано је само да изјаве своју покорност султану и лојалност према турској власти. Тако је један од најугледнијих Карађорђевићких војвода, Милош Обреновић, постављен за обор-кнеза рудничке нахије. Драгачевски кнезови Аврам Лукић, поп Никола Крстић и Ђока Протић остављени су на истом положају и стављено им је у дужност да умирују народ и да га уверавају да ће код нове власти уживати заштиту од сваког зулума, неправде и угњетавања.

Турцима је у овим крајевима највећу главобољу задавао Хаџи-Продан Глигоријевић. За време првог српског устанка он је био постављен за војводу старовлашког и са својом војском осигуравао границе на Голији и Јавору.

Кад су Турци, у јесен 1813. године, прегазили Србију, Хаџи-Продан није стигао да се повуче преко Саве, нити да узме учешће у борбама. Његова војска је била одсечена, односно остала „у цепу“. У први мах он је решио да се са својих две хиљаде војника повуче у планину Мучањ и да поведе герлиску борбу против Турака.⁵ Али, пошто није могао исхранити толику војску, он распусти своје људе и са малим бројем пратилаца склони се у село Рашчиће код Ивањице, где је већ био изградио неколико грађевина и једну малу црквицу.⁶ Имао је намеру да се, у случају напада Турака, склони у пећину, која ту постоји, и да се отуда брани.

Међутим, Турци су преко драгачевских кнезова, Аврама Лукића и попа Николе Крстића, упућивали Хаџи-Продану позив на предају гарантујући му живот и сигурност. После дужих преговора, ови су успели да га наговоре на предају. Латиф-ага му одреди као боравишно место манастир Трнаву (удаљену око 10 км од Чачка) под планином Јелицом. Допустио му је, чак, да задржи и неколико момака. Латиф-ага је користио углед Хаџи-Продана да би утицао на народ ових крајева да прихвати ново стање, а на одметнике да се предају и врате својим домовима.

У јулу 1814. године завладала је у Србији куга. Само на дан 13. јула „од изласка сунца па до три часа после подне било је у Београду 78 случајева куге“.⁷ У августу појавила се куга и у Чачку. Латиф-ага је због тога побегао из Чачка и настанио се у манастиру Трнави.

Негде у другој половини септембра 1814. године крене Латиф-ага са својим људима да гони неке одметнике, па поведе са собом и Хаџи-Продана, Аврама Лукића и Ђоку Протића да би умиривали народ. Док су се они бавили на терену, у манастиру Трнави изроди се сукоб између игумана Пајсија и Михаила, брата Хаџи-Продановог, с

једне стране, и Латиф-агиних момака, с друге стране. Турци буду повезани, а оружје, новац и друге ствари, како Латиф-агине, тако и њихове, разграбљене.⁸

Кад је о томе обавештен Хаџи-Продан, који се налазио са Латиф-агом на конаку у селу Ласцу, он се искраде и дође у Трнаву, где затекне осморицу повезаних Турака и око двадесет Срба, који су их хтели побити. Хаџи-Продан ослободи Турке, али им разграбљено оружје, новац и друге ствари није могао вратити.

Игуман Пајсије и народ мислили су озбиљно на устанак, па су, одмах по избијању сукоба, известили о свему Милоша Обреновића и позвали га да се стави на чело устанка. Милош је одлучно одбио ту понуду налазећи да је време за устанак незгодно.

И Хаџи-Продан је, како изгледа, такође био противан једној таквој авантури, за коју није постојала никаква озбиљна припрема. Али, кад су Турци пред њим изразили уверење да се све то догодило са његовим знањем и уз његов пристанак, он се побоји за живот и побегне у шуму, ступи у везу са одметницима и, хтео не хтео, постане њихов вођа. Уз њега пристану и многи други Срби, који су били ради устанку. Али, на глас да кнез Милош не одобрава тај поступак, цела акција у самом почетку изгуби потребан елан.

Латиф-ага је, не знајући још ништа о овом догађају, сутрадан отишао у Жичу, где су му стигле вести о побуни. Он је схватио ствар врло озбиљно, па је наредио да се турске породице из Чачка, Карановца и Трстеника одмах испрате чак у Лесковац. О догађају је одмах обавестио околне паше и позвао их да са војском пожуре ка Чачку, а сам је остао у Карановцу чекајући да види шта ће бити даље.

Глас да је Хаџи-Продан дигао устанак, иако није одговарао правом стању ствари, брзо се пронео целом Србијом. У народу је настало врење. Стари Карађорђеви капетани и четовође одметну се у шуму и почну прикупљати људе и организовати чете. Немири су избили у Грузи и Левчу.⁹

Но, Турци су се почели с војском прикупљати у Чачку. Прво је дошао Ашин-бег, руднички муселим, који је водио са собом и кнеза Милоша. За њим стигне, са већим одредом коњаника, Ђехаја-паша из Београда. Хаџи-Продан, са својим људима, налазио се на Небошу (врх Јелице). Кад су их Турци напали, устаници, којих није било много, прсну на све стране. Хаџи-Продан успе да се пребаци у рудничку нахију, а затим пређе у Аустрију. Игумана Пајсија и Хаџи-Проданову породицу Турци стигну у селу Горачићу и заробе их. Ђехаја-паша домами још и многе истакнуте људе, повеже их у син-

цире и затвори. То исто учини у Крагујевцу и Јагодини, па са око 100 људи и 11 породица стигне у Београд. Тим људима он је измамио силан новац обећавајући да ће их пустити на слободу, а у ствари спремао им је коље и вешала.

Тако је била угушена Хаџи-Проданова буна. Епилог те буне одиграо се у Београду. Језивом смрћу на „страшном кољу“ изгубили су живот игуман Пајсије, ђакон Авакум, кога су Турци прво убили, па затим набили на колац, и многи други.

Ову буну платило је својом главом преко 300 Срба, „и то све бољи од бољег“.¹⁰

У пожешкој нахији завладао је мир, испуњен страхом и крајњом несигурношћу. Латиф-ага је искористио ту ситуацију да многе људе, без обзира на њихову везу са буном, похвата, уцени и узме огроман откуп да би надокнадио свој разграбљени новац у манастиру Трнави. Киван на све оне који су узели ма каквог учешћа у буни или ако су имали ма какве везе са бунтовницима, он се сурово светио не само њима, већ и њиховим сродницима. Најмлађег брата Пајсијевог, Стевана Ристовића, дечака од 13 година, хтео је погубити. Једва га је спасао и сакрио Хасан-ага Тоска, Пајсијев пријатељ, због чега је између ове двојице и њихових момака дошло чак и до оружаног сукоба.¹¹

Но, ускоро је дошао крај овом терору. Други српски устанак, који је букнуо у априлу 1815. године, одувао је многе турске насилнике, па и Латиф-агу.

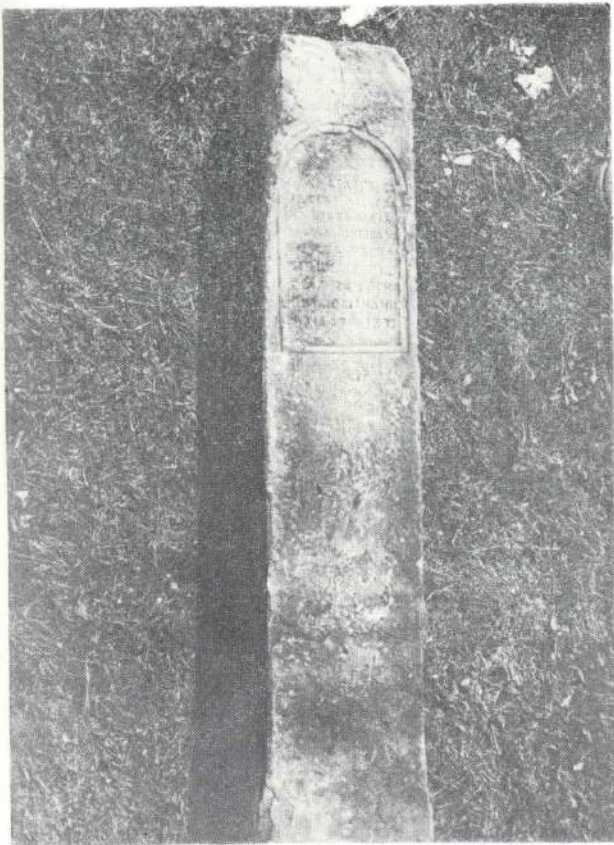
Није нам познато шта је било с њим. Изгубио му се сваки траг.

НАПОМЕНЕ

1. Колико се сећам, слова овога имена су мало оштећена, па се појавило двоструко читање. Ја сам читао: ГЛИШО, а Бранко В. Радичевић: ГАШО („Плава линија живота“, Београд, 1961, стр. 17, и „Сеоски надгробни споменици и крајпуташ у Србији“, Београд, 1965, изд. „Југославија“, стр. VIII).
2. Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“, I, Београд, 1908, стр. 72.
3. Вук Ст. Караџић, „Милош Обреновић“, Вукова књига, II, СКЗ, Београд, 1934, стр. 37, (у фусноти) и Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“, I, Београд, 1908, стр. 8.
4. Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“, I, Београд, 1908, стр. 50.
5. Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“, I, Београд, 1908, стр. 46.
6. Сима Милутиновић, „Историја Србије 1813—1815“, Београд, 1888, стр. 54. (Милутиновић зове село где се склонио Хаци-Продан Рокчићи. Мештани га зову Рашчићи).
7. Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“, Београд, 1908, стр. 73.
8. Сима Милутиновић, „Историја Србије 1813—1815“, Београд, 1888, стр. 71—73; Вук Караџић, „Милош Обреновић“, Вукова књига II, СКЗ, Београд, 1934, стр. 53.
9. Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“, I, Београд, 1908, стр. 91.
10. Вук Ст. Караџић, „Милош Обреновић“, Вукова књига, II, СКЗ, Београд, 1934, стр. 57.
11. Сима Милутиновић, „Историја Србије 1813—1815“, Београд, 1888, стр. 100.

ИСТОРИЈА

1. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 50.
2. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 48.
3. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 46.
4. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 44.
5. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 42.
6. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 40.
7. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 38.
8. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 36.
9. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 34.
10. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 32.
11. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 30.
12. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 28.
13. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 26.
14. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 24.
15. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 22.
16. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 20.
17. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 18.
18. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 16.
19. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 14.
20. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 12.
21. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 10.
22. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 8.
23. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 6.
24. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 4.
25. Милош Јовановић, „Историја Срба“, I Београд, 1908, стр. 2.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 1, 2, 3. Споменик Јовану Кличанину

Сл. 4. Споменик Марку Радовано-
вићу

РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ

БИТКА НА ЧАЧКУ 1815. ГОДИНЕ

Други српски устанак, који се завршио тријумфалном победом српског народа, добио је значајно место у нашој историографији. У догађајима из 1815. године налазили су многи историчари захвалне теме за свој научни рад, обрађујући у великом броју случајева ратне операције које су предузимали устаници. Ипак, о главној бици у другом српском устанку, која се водила у чачанском крају у пролеће 1815. године, немамо неку прецизнију слику. Разлога за ово има више.

О свим периодима битке на Чачку није се писало са истом пажњом. Главно место увек је припадало догађајима на Љубићу, док је све оно што се пре и после тога догодило стављано у други план, а често није ни помињано. Сва дела писана су углавном на основу обимне мемоарске грађе, која је бележена све до пред крај прошлог века. Међутим, фонд сачуване архивске грађе, настале на територији Србије у овом периоду, доста је скроман. Од архивске грађе из иностранства, упознати смо нешто боље само са фондовима аустријских архива из првих деценија овог века, захваљујући радовима др Михаила Гавриловића и др Алексе Ивића.

Разматрајући расположиве податке дужни смо на почетку дати још неке напомене. На првом месту то је појам „битка на Чачку“,

који у себи садржи супротан став у односу на распрострањено и прихваћено схватање у науци у погледу категоризације самог догађаја. Одлучујући се да борбе за Чачак сврстамо у категорију битке, имали смо у виду да је овај судар устаника и турске војске одлучио исход другог српског устанка. У њој је уништена најбоља турска војска, која се налазила у време другог српског устанка у Београдском пашалуку, омогућена даља оружана борба и постављени основи за вођење дипломатских акција у циљу стицања аутономије, а касније и независности.

Сматрамо да сви ови аргументи стоје насупрот досадашњем интерпретирању овог догађаја као боја, које је у многome зависило од хронолошких оквира посматрања. Јован Мишковић¹ је први у нашу историографију увео појам „бој на Чачку“ и њиме погрешно означио борбе вођене на Љубићу од 22. до 29. маја 1815. године.² Исто временско раздобље означио је по свој прилици и Константин Ненадовић³ појмом „битка на Чачку“. За догађаје од 25. маја код њега срећемо термин „бој на Чачку“. Схватање Јована Мишковића прихватио је касније Коста Протић у својој расправи „Ратни догађаји из другог српског устанка 1815. год.“⁴ У овом веку термин „бој на Чачку“ биће замењен термином „бој код Чачка“. Из Народне енциклопедије српско-хрватско-словеначке⁵ он ће бити преузет и у Војну енциклопедију,⁷ тако да се до данас задржао са неизмењеним значењем. У свим наведеним делима борбе вођене 25. априла означене су као „бој на Љубићу“, а сукоби на Липару, у Рудовцима и Ртарима само су узгред помињани. На неодрживост овог становишта први је указао Драгомир Поповић⁸ још 1938. године, предлажући за догађаје од 24. априла до 1. јуна назив „бој на Чачку“. Прве борбе вођене у рудничкој нахији овим нису биле обухваћене, па је то и основни недостатак ове формулације.

Битка на Чачку представља скуп ратних операција које су предузимали устаници и Турци на територији рудничке и пожешке нахије, први са циљем да заузму Чачак, а други да се одрже у њему, у временском распону од 13. априла до 1. јуна 1815. године.

И у догађајима који су непосредно претходили дизању другог српског устанка Чачак је имао значајно место. На самом почетку првог српског устанка, 28. фебруара 1804. године, под командом Карађорђа заузет је Рудник. Чачак су нападе чете Лазара Мутапа и Милића Дринчића и ослободиле га 24. марта 1804. године. У шанцу око цркве налазила се стална посада са два топа. Значајна пажња посвећена је и обучавању војске. У Гучи је егзецир-мајстор Прока Славо-

нац неко време обучавао Драгачевце.⁹ У доба устанка, у Чачку је постајала једна школа, која се први пут помиње 15. фебруара 1809. године.

Када је турска војска 1813. године напала Србију са свих страна, у одбрани тековина устанка учествовали су и устаници из чачанског краја. На Златибору је крајњим левим крилом војске командовао Милош Обреновић. Лазар Мутап и Арсеније Лома налазили су се на Делиграду, који је остао у њиховим рукама и после пада Београда.

Народни прваци чачанског краја, после поновног успостављања турске власти у Београдском пашалуку, остали су сваки у свом крају, признајући само формално насталу ситуацију. Између себе и са старешинама из других нахија одржавали су сталне контакте. Тако се кнез Милош, Лазар Мутап, Станоје Главаш, Аксентије Миладиновић и лесковачки кнез Јефта договарају једном приликом да на пашин позив никада заједно не долазе у Београд.¹⁰

Мисао о новом устанку против Турака ни једног тренутка није замирала. Њу су још више оживљавала турска насиља и често протурање вести о могућности рата Аустрије са Турском. У оваквој ситуацији, у Трнави код Чачка, избила је 26. септембра 1814. године Хаџи-Проданова буна. Без темељних припрема, подигнута неочекивано и у доба године које није пружало гаранцију да ће ићи на руку вишемесечним борбама, које су устаници морали очекивати, ова буна није имала великих изгледа на успех и углавном је остала у локалним оквирима. Турци су је без већих напора угушили, свирепо се светећи народу пожешке и крагујевачке нахије, који је најмасовније учествовао у овој буни.

После пропасти првог српског устанка, неуспела Хаџи-Проданова буна била је нови повод за најстрашнији терор у Србији. Порта је за избијање ове буне поред Русије окривила и Аустрију, пребацујући јој да се није одазвала тражењима за изручење одбеглих српских старешина, посебно Хаџи-Продана Глигоријевића. Односи између Турске и Аустрије, који ни раније нису били добри, постали су још затегнутији. Одмах после угушења буне, у Србију је почела пристизати турска војска, тако да је у јануару 1815. године бројала 8 — 10.000 војника.¹¹

У децембру 1814. и јануару наредне године у Београду је погубљен велики број Срба, које је дохватио Ђаја-паша у свом походу на побуњенике. Хаџи-Проданова буна стајала је Србе велики број „глава“, али Турцима њено угушење није донело спокојство будући

да „ и Ђурђев дан примиче се, који је више пута за београдске Турке подозрителан замишљаван и ужасан бивао“. ¹² Сулејман Скопљак-пашини тефтиши све чешће су се враћали у београдски град носећи са собом главу неког од сумњивих људи. Станоје Главаш је убијен 13. фебруара, под изговором да је узео учешће у Хаџи-Продановој буни, иако му се за протекле догађаје могло приговорити колико и кнезу Милошу, који се у том тренутку са још неким старешинама налазио у Београду.

Њих је почетком фебруара Скопљак-паша позвао са виђенијим људима у Београд на договор, са намером да њиховим погубљењем обезглави народ. Турци се нису могли надати ничем добром после свега онога што су учинили у време Хаџи-Проданове буне и морали су зазирати од свих виђенијих Срба, тако да овај пашин позив није могао имати никакву другу намеру, осим оне коју и позив упућен неки месец касније старешинама у околини Крагујевца, Ваљева, Чачка и Ужица од њихових муселима. Неки кнезови и познатији људи прозрели су намеру Турака и нису дошли у Београд, тако да је паша, поучен искуством из 1804. године, одустао од своје намере. Све скупљене старешине, изузев Милоша, отпустио је са напоменом да воде рачуна о реду и миру у својој нахији и што пре прикупе порез за Ђурђевско полугође. Милош је успео тек око 10. марта да напусти Београд.

Са повратком српских старешина из Београда, sazрела је мисао о новом устанку као једином излазу из настале ситуације. Народни прваци нахије београдске, ваљевске и рудничке почели су да се сакупљају и договарају о устанку. Најважнији састанци били су крајем фебруара у Рудовцима и 5. марта у Вреоцима. На оба скупа одлучено је да се што пре дигне устанак. Скупштина у Вреоцима пошље Николу Станковића да преко генерала Червенке у Земуну тражи помоћ од Аустрије, а Павла Гошњића у Остружницу да са истим циљем разговара са емигрантима у Војводини. Покушај устаника да за стање у Србији заинтересују владаре искомплине на Бечком конгресу није успео. Генерал Червенка је рекао Станковићу „да се монарси у Бечу баве утврђењем општег мира и да према томе не треба ишчекивати да ће помагати нове немире у Србији, најзад да он сматра као најбољи савет који може дати Србима, да остану на миру, јер ако се трећи пут побуне могу горе проћи него што су дотле прошли“. ¹³ Европска дипломатија је желела status quo на Балкану, јер јој је то највише одговарало због слабе турске власти над тим

делом Европе, тако да је Србија била потпуно заборављена. Ни Павле Гошњић није донео повољне вести.

Одмах по Милошевом доласку кући, окупиле су се око њега главне вође припрема за нови устанак и обавестиле га о свему што се догодило у међувремену. Након већег броја састанака и договора, Милош прихвати да буде вођа устанка. На састанку у кући попа Ранка у Рудовцима, 7. априла¹⁴ устаници су се „заверили и утврдили, да се, под вођством Милошевим, одмах подигну на оружје противу турских зулумџара“.¹⁵ Први сукоби са Турцима почели су већ сутрадан, 8. априла, када је Арсеније Лома растерао харачлије у Јасеници, а наредних дана заузео Рудник. Истог дана Милутин Гарашанин је на конаку у селу Докмиру, у ваљевској нахији, убио Турчина Ингриза и два његова друга.¹⁶

Видећи да је Лома већ устао на Турке, Милош одмах оде свом побратиму Ашин-бегу у Брусницу и ноћу уочи 10. априла испрати га за Ужице. У повратку за Таково стигне му вест о погибији Арсенија Ломе и заузимању Рудника. Испраћајући Турке, који су му се на веру предали, Лома је тешко рањен и већ сутрадан, 10. априла умро.¹⁷ Из оваквог тврђења Миодрага Јаћимовића произилази да је Рудник заузет после два дана борбе, 8. и 9. априла. Старија литература нам даје о овом питању сасвим друге податке. Константин Ненадовић¹⁸ и Коста Протић¹⁹ изричито тврде да је Рудник заузет после тродневног боја и да је Арсеније Лома погинуо истог дана када се град предао, односно 10. априла 1815. године, што на овом месту без резерве можемо прихватити.

Друга чета устаника под командом Јована Обреновића растерала је 10. априла у селу Коњуши турске порезције. Милош се за то време налазио код цркве у Такову, где се међу окупљеним народом јавно говорило о устанку. Под утицајем општег расположења, он се сутрадан свечано изјаснио за нови устанак и ставио на његово чело.

Вест о дизању устанка стигла је у Београд врло брзо. За Ломин напад на Турке 8. априла знало се још истог дана у Земуну.²⁰ Турци су били изненађени оваквим обртом ствари у пашалуку. Вест да се на чело устаника ставио Милош Обреновић посебно је изненадила Сулејман Скопљак-пашу. У оваквој ситуацији Турцима је остало једино да се надају у успех брзог казненог похода на устанике, који се у београдском граду ужурбано припремао. Претходница турске војске изашла је из београдског града око 10. априла²¹ у нахију под заповедништвом Кара Мустафе и Али-аге Серчесме. Турци су са

собом повели и кнеза Аксентија Миладиновића из Чибутковице, са нешто Срба, тако да их је било неколико стотина. Главна турска војска изашла је из Београда 15. априла на челу са Ђаја-пашом,²² који се истакао и у угушивању Хаџи-Проданове буне.

Ускоро су почели и први сукоби са Турцима на њиховом путу ка Чачку. Борбе које су се водиле готово два месеца за Чачак, у његовој ближој и даљој околини представљају недељиву целину и централни догађај у другом српском устанку. Турци су Чачак имали у свом искуству као једну болну тачку у борби са Србима у првом српском устанку, а затим и Хаџи-Продановој буни, после које је било јасно да је центар организације борбе за ослобођење пренесен у чачански крај. Међутим, новонастала ситуација била је сасвим друге природе: време устанка ишло је у прилог устаничком начину ратовања, врло брзо су се побуниле рудничка, ваљевска и крагујевачка нахија, а на челу устаника су се налазиле искусне и способне старешине на челу са кнезом Милошем Обреновићем. У оваквој ситуацији Турци су у заузимању Чачка видели могућност успешне контроле развоја догађаја на побуњеној територији и ефикасне интервенције против устаника. Поучени искуством из 1814. године, устаници нису ни помишљали да препусте Турцима ово, за њих врло важно, стратегијско место, нити да им дозволе да дођу у центар побуњене територије.

На основу места и времена догађања и развоја догађаја, битку на Чачку можемо поделити у три фазе:

- прва, од 13. до 24. априла,
- друга, од 24. априла до 29. маја, која представља најзначајнији период битке, и
- трећа, од 29. маја до 1. јуна.

О првој фази битке на Чачку у литератури се или уопште не говори, или се говори површно и неодређено, у целини контрадикторно, тако да нам недостају најосновнији подаци о почетку опсаде Чачка, кретању турске војске и о две борбе на Липару и Рудовцима.

Реконструисати овај период на основу малобројних чињеница из расположиве литературе доста је незахвално, поготову што су то подаци различите историјске вредности, од мемоарске грађе до малобројних докумената из бечких архива, објављених код нас. Давањем ове реконструкције остају необјашњени до краја неки моменти у хронологији овог периода (приметно велике временске празнине између појединих догађаја, углавном до доласка Турака на Рудник), за које из расположивих података можемо извући само неке претпоставке.

Одмах после скупа у Такову Милош оде у Црнућу, одакле је руководио првим устаничким акцијама. Јован Обреновић и Лазар Мутап²³ послати су 12. априла да скупљају војску око Западне Мораве (први у рудничкој нахији, а други у Драгачеву) и опседну Чачак. Мало вероватан изгледа податак Јована Мишковића²⁴ да је ово задужење добио и Милић Дринчић.

Као почетак опсаде Чачка са доста вероватноће можемо узети 13. април. Господар Јован и Лазар Мутап су имали довољно времена да сакупе онај минималан број људи са којима су могли доћи под Чачак. Милош је још увек био у Црнући, одакле је слао позиве на устанак.²⁵ Истог дана послао је нешто „фишека“ за Чачак, а једног човека у Аустрију да набави најнеопходнији ратни материјал.

Набавка муниције и оружја изискивала је од устаника знатне материјалне издатке. Јеврем Обреновић је ухваћен на остружничкој скели, а стоку, коју је догнао, Турци су запленили, тако да су се устаници морали потрудити да финансијска средства прибаве на другој страни. Милош је одмах послао Димитрија Ђорђевића у рудничку нахију да наплати заостале арачке тескере.²⁶ Новац одузет харачлијама у Јасеници и Коњуши представљао је прва средства са којима су располагали устаници. Никола Луњевица на самом почетку устанка поклонио је кнезу Милошу знатну суму новца за устаничке потребе.²⁷ Као коначан износ финансијских средстава Бартоломео Куниберт означава суму од „шест стотина цекина“.²⁸

Преостало нам је још да утврдимо датум Милошевог доласка на Љубић. Тринаести април готово у потпуности отпада, с обзиром да се за њега везује слање муниције за Чачак, коју је и кнез Милош могао са собом понети уколико је тога дана кренуо у помоћ устаницима. Догађаји који су уследили после његовог доласка, указују да он није могао бити после 14. априла, који сматрамо и најприхватљивијим у овом случају. За кнеза Милоша Константин Ненадовић тврди да је на Љубић стигао готово без икакве војске.²⁹ С обзиром на квалитете Константина Ненадовића као историчара, остаје места за сумњу у истинитост овог податка.

У то време Лазар Мутап и Јован Обреновић могли су са собом имати између 500 и 700 људи. На Љубићу су имали један слабо утврђен шанац. Што се тиче бројног стања Турака, сигурно знамо да се у тренутку првог напада на Чачак у шанцу око цркве налазило око 600 људи.³⁰ Најкасније 14. априла овој посади је дошао у помоћ Хусеин-паша Врањанац.³¹ С обзиром да пре доласка Ђаја-паше у Чачак није прављен нови шанац, њихов број се кретао у границама од 1.000 — 1.500 људи.

Цео Чачак, изузев шанца око цркве (тада џамије), био је под контролом устаника. Њихов покушај да заузму добро утврђен шанцац није успео. Боље наоружана и бројнија турска посада успешно је одолевала. У време када су устаници размишљали о прикупљању нових снага за борбу против чачанских Турака, стигла им је вест да је из Београда кренула турска војска против њих. Даље држање чачанског шанца под опсадом није дало никакве резултате.

О правцу којим су се кретали Турци из Београда немамо никаквих података с обзиром на време протекло од њиховог поласка из Београда (задња чета са Ђаја-пашом изашла је из београдског града 15. априла око девет часова увече³²) до првог сукоба са устаницима, можемо са доста сигурности претпоставити да су у рудничку нахију долазили из правца Рушањ — Барајево — Стојник.

Вест о турском покрету ка Чачку стигла је на Љубић у току 15. априла и односила се на кретање главнине. Турци су на путу ка Чачку заноћили на територији београдске нахије. Обавештени о овоме, Крагујевчани су пред њих на Липар послали чету од 300 људи под командом Милутина Гарашанина. Милош је одмах напустио Љубић и кренуо у рудничку нахију са четом устаника. Крећући се у сретање Ђаја-паши, он је позвао Крагујевчане да направе заседу и у Корушцу,³³ за случај да прва одбрамбена линија на Липару буде пробијена. Податак да су се Крагујевчани и овог пута одазвали посливи Јована Добрачу са 500 људи³⁴ на овом месту износимо са крајњом резервом.

Пре него што је кнез Милош стигао на Липар, Турци су 16. априла 1815. године³⁵ потукли чету Милутина Гарашанина и прешли преко Кљештевице.

Код Симе Милутиновића Сарајлије срећемо податак да се Јован Добрача са четом налазио „поизнад Кљештевице“.³⁶ По једној другој вести, Добрача је кренуо у помоћ Милутину Гарашанину, али када је чуо да је ова чета потучена — вратио се и отишао на Љубић.³⁷ Из расположивих података не можемо извући ни један аргумент који би ишао у прилог овим тврђењима. Добрача је на Љубић стигао тек 24. априла. Уколико се после 16. априла налазио у рудничкој нахији, није постојао ни један разлог да не ступи у борбу са Ђаја-пашом или се прикључи кнезу Милошу и Милутину Гарашанину у борби против турске претходнице, која је била заустављена у Рудовцима.

Што се тиче заседе на Корушцу, склони смо да верујемо да она није одиграла неку значајнију улогу. Чак немамо сигурних података да је у овом рејону дошло до било каквог организованијег сукоба

са Турцима.³⁸ Уколико је извршена Милошева заповест и овде постављена заседа, она, ни у ком случају, није имала већи број људи од оне на Липару. Дакле, могућност да се на Корушцу налазио Јован Добрача морамо одбацити. Његов одлазак са Крагујевца уследиће неколико дана касније.

Пошто је Ђаја-паша прошао, Милош се састао са Гарашанином и пожурio пред турску претходницу, која се кретала из ваљевског краја према Рудовцима.

Кара-Мустафа и Али-ага Серчесма изашли су из Београда „пешес дана прије“³⁹ главнине. Основну слику о њиховом кретању стичемо захваљујући постојању два доста оскудна податка. По једном, претходница је послата уз реку Јбиг, са циљем да омогући несметано кретање главнине кроз рудничку нахију.⁴⁰ Други податак даје др Алекса Ивић на основу извештаја Сигентала ратном савету. Кара-Мустафа је послат са 300 војника у ваљевску нахију против устаника. Ови Турци са кнезом Аксентијем потуку једну чету Срба, а главе побијених пошаљу у Београд. О борби у Рудовцима Ивић не даје никакве појединости (извештаји од 15, 19. и 22. априла).⁴¹

Код разматрања ова два податка морамо рачунати на могуће евентуалности, јер архивску грађу користимо посредно. Кара-Мустафа је свој поход на ваљевски крај ограничио на пограничну област према београдској нахији. Главно средство у постизању жељеног циља била је примена снаге оружја. Да ли је било покушаја мирног одвраћања народа од устанка, о томе немамо података. Иначе, улога коју је одиграла ова претходница није ни издалека значајна као она коју је у Хаџи-Продановој буни имала чета Турака на челу са Анђин-бегом и кнезом Милошем, с обзиром да је, уместо у чачански крај, где је ситуација за Турке била крајње критична, упућена у ваљевску нахију. Сулејман-Скопљак паша је, суочен са новим устанком, оружану интервенцију ставио испред мирног стишавања народа. Улогу коју претходници приписује Сима Милутиновић Сарајлија, она није испунила.

За кретање турске претходнице немамо ближих података. У овом случају даћемо претпоставке за два могућа правца кретања, од којих сваки изгледа подједнако прихватљив. Први би ишао уз Саву (преко Барича), а затим долином Колубаре у унутрашњост, а други преко Рушња, Барајева и Стојника, старим путем према Непричави. Са Кара-Мустафом из Београда кренуо је и кнез Аксентије Миладиновић. Током кретања кроз нахију, Аксентије је прикупио око себе око стотинак Срба из околине Београда и своје кнежине.

Кретање претходнице из ваљевског краја (15. или 16. априла) према Рудовцима везано је за надирање Турака из Београда. Њихов покрет, ради прикључења главнини, зауставили су кнез Милош и Милутин Гарашанин, 17. априла, у Рудовцима. Снаге су биле прилично уједначене (приближно по 400 људи на свакој страни). У оваквој ситуацији Турци су били принуђени да се ушанче.⁴² Одавде је Милош, оставивши Гарашанина, отишао у Моравце, где је, 18. априла, држао збор и позвао народ на устанак, а затим кренуо на Љубић.

Изразито сиромаштво података о даљем кретању пашине војске са Липара, омогућује нам да изградимо само неке претпоставке. После борбе која је трајала „васдан“⁴³ Турци су негде преноћили на путу за Калањевце. Прешавши Ваган, они су 18. априла дошли у Калањевце, где су заробили 65 људи. Идући одавде, паша се, са робљем, зауставио 19. априла на брду Селишту, у селу Живковици.⁴⁴

На Рудовцима Милутин Гарашанин још увек није дозвољавао турској претходници да напусти шанац у који се затворила. Због тога је Ђаја-паша послао један одред из Живковаца у помоћ Кара-Мустафи и Али-аги Серчесми.⁴⁵ Ови Турци заједно, 20. априла, на „трећи дан Васкрса“⁴⁶ нападну свом снагом и растерају Србе, а Рудовце попале.

Претходница, са овим одељењем Турака, крене из Рудоваца и, 21. априла,⁴⁷ стигне у Живковце, где се прикључи главнини. Овде је Ђаја-паша покушао да саветима и наговарањем одврати народ од дизања устанка. О ефекту овог најновијег пашиног потеза немамо сигурних података. Др Михаило Гавриловић тврди да се умало није поновило „оно што било у Хаџи-Продановој буни“.⁴⁸ Одавде су се Турци већ брже кретали. Сутрадан су стигли у Драгољ, где су попалили село, а затим прешли преко Рудника и дошли у Мајдан. Ту су заноћили на Хаџину пољу. Пут ка Чачку су наставили 23. априла, вешто се чувајући од српских заседа. Из Мајдана су дошли на место где се данас налази Горњи Милановац, па, обилазећи Деспотовачку клисуру, прешли преко Бруснице и Семедражи и низ реку Дичину преко Брђана, дошли у Коњевиће, где су заноћили у Манитом гају.⁴⁹ Лево крило турске војске је, овом приликом, запалилу цркву у Мојсињу и похарало село. Наредног дана су Турци ушли у Чачак. Сви напори Лазара Мутапа и Јована Обреновића да заузму шанац у Чачку остали су без успеха. Српска војска се дефинитивно повукла на Љубић и почела утврђивати. Лазар Мутап, који је држао под контролом јужни правац према Драгачеву, рањен је приликом повлачења на Љубић и ускоро у Прислоници умро. Напуштајући Чачак

он се, вероватно, сусрео са турском војском, која је долазила, тако да се нашао између две ватре. Драгачевци, којима је он командовао, претрпели су овом приликом знатне губитке.⁵⁰

У тренутку када је паша долазио на Рудник, Милош се налазио изнад Мајдана, у коси Трбушцу.⁵¹ Гледајући долазак огромне турске војске, његова дружина се поколебала и почела га напуштати, тако да је остао готово сам. На његово тражење са Крагујевца су му дошли у помоћ Јован Добрача са 500 Гружана, а из црногорског среза Милић Дринчић са 200 људи. Ова војска је из Невадског поља кренула преко Луњевице и низ реку Деспотовицу и Дичину дошла на Љубић 24. априла⁵² (претходну ноћ је провела у шуми Коњачи⁵³).

У првој фази битке и једна и друга страна успела је само делимично да оствари своје планове. После борбе на Липару, очигледно несигурна, турска војска се споро кретала кроз нахију, попаливши успут неколико села. Пут од Београда до Чачка прешла је за десет дана (претходница се на нешто дужој релацији задржала две седмице). План о енергичној интервенцији против устаника било је немогуће извести са расположивим снагама на широкој територији и он је у потпуности отпао. Од тренутка када су одустали од извођења муњевите акције, Чачак је за њих изгубио онај значај који су му придавали и њихов долазак у шанац око цркве не значи остварење Сулејман-Скопљакове ратне замисли. Уместо тога, Турци су упали у клопку, коју су сами себи припремили. Таја-паша се са војском од првог тренутка у Чачку налазио под блокадом.

Устаници су у две борбе, на Липару и Рудовцима, ушли са реалним плановима: задржати што дуже Турке на путу ка Чачку, или, ако се укаже могућност, организовати противудар и изненадном и силовитом акцијом разбити њихове чете. Нашавши се у ситуацији да се супротстављају седам пута јачој војсци, устаници су се свим снагама заложили и успели да максимално задрже Турке на њиховом путу, рачунајући да ће овај добитак у времену успети да искористе снаге које су опседале Чачак. Међутим, чачански шанац је остао неосвојив пред јуришима малобројних устаничких чета. Значајно је нагласити да у овој фази битке, у борби против даљег ширења устанка, Турци нису постигли неки значајнији успех.

На почетку друге фазе битке Турцима ће једино бројност људства омогућити да делимично задрже своје позиције. Таја-паша је дошао са око 3.500 војника у Чачак.⁵⁴ Одмах по његовом доласку поставило се питање размештаја војске, која је сада бројала око 5.000 људи. За новопрстиглу војску са доње стране постојећег, саграђен је нови шанац.⁵⁵

Срба је на Љубићу било око 1.500. Стари Јованов шанец је проширен и добро утврђен, а један нови саграђен. Турски јуриши на устаничке положаје започели су 25. априла. Иако се још нису ни добро утврдили, Срби су јуначки дочекали и одбили овај напад. Тога дана Турци су још неколико пута безуспешно јуришали на Љубић. У овим борбама рањен је Хусеин-паша Врањанац. У току истог дана на Љубић је послата група од десет кметова да пренесу пашине позиве за предају устаницима. Ови кметови су похватани и истог дана посечени на Љубићу.

Видећи да на другом крају ратишта не иде све по његовој замисли, Милош реши да после 27. априла крене за Палеж. У време када се припремао за полазак, стигла му је вест да је из Ваљева кренула помоћ чачанским Турцима од неколико стотина људи, под командом Мус-аге Балабана и Селима Ђехаића.⁵⁶ Због овога је он одложио свој пут, а пред ове Турке послао је Милића Дринчића са око 50 људи. У Дружетићима Дринчић се састао са Јованом Мићићем и нешто других хајдука (укупно их буде око 100), па су дочекали ове Турке у заседи и приморали их да се врате натраг. Одатле је са својом четом око 1. маја дошао на Љубић.

Крајем априла устаници су опсели Палеж како би његовим освајањем обезбедили везу са Аустријом, којом би касније могли набављати најпотребнији ратни материјал, у коме се прилично оскудевало. У једном контранападу, и поред свих напора, устаници су били поражени 30. априла. Због тога је Милош напустио Љубић и кренуо за ваљевску нахију.

За датовање његовог одласка са Љубића послужимо се једним документом од 2. маја 1815. године.⁵⁷ Ради се о указу којим Милош Обреновић поставља Петронија Перуничкића за старешину и војног заповедника среза трнавског, а „Васила бујугбашу“ за старешину над осам села. Из текста указа дознајемо да је издат 2. маја 1815. године у Драгачеву. Милош се на овом указу потписао само именом и презименом. У тренутку настанка овог документа околина Чачка и Драгачево Турци су држали још увек под својом контролом.⁵⁸ Једино питање, које се намеће, без сумње је место настанка овог документа, пошто је овде појам Драгачево узет у ширем значењу него што је то уобичајено. С обзиром на Милошев потпис, мишљења смо да не треба дискутовати о датуму настанка, јер и сама физиономија текста указује да се ради о првој половини 1815. године.

Блиску аналогију за овај документ имамо у указу од 1. јуна 1815. године, којим Милош Обреновић поставља Симу Радовића за

старешину над девет драгачевских села. Потпуно иста стилизација текста код оба документа иде у прилог мишљењу које смо изнели.

Сва набројана села (Паковраће, Риђаге, Придворица, Јездина, Лозница, Бељина, Атеница и Кулиновци), која су стављена под власт поменутог Васиља, налазе се у непосредној околини Чачка и у овој фази битке за Турке су имала несумњив значај, због набављања хране. Због тога Милош, не без разлога, наглашава Петронију Перуничкићу „да свакога заслуженога серблина к возвишенију чести награђава издајника сербском роду и противника вишој власти заповедам да може с немилостивим угрожењем суда смрти Предавати“.⁵⁹ Уколико је Милош и обишао ова села, немамо никаквих индиција да је указ у неком од њих и издат, с обзиром да се на њему налази адреса „Кумпанији Перуничкић“, највероватније је настао на Љубићу, одакле је и послат.

У тренутку Милошевог одласка, 2. маја, као главни заповедник војске на Љубићу остао је Јован Обреновић, који све време до његовог повратка, на Морави води са Ђаја-пашом позицијски рат. Милош је одавде са нешто својих људи отишао у Црнућу, а затим у београдску нахију. За његов долазак у београдску нахију везане су вести да су се око 3. маја устаничке чете почеле појављивати под Београдом.⁶⁰ Бартоломео Куниберт наводи да је овде Милош оставио једно извидничко одељење, са задатком да чува околину од Турака.⁶¹

Кнезу Милошу су се, на његовом путу, придружили са нешто војске Милутин Гарашанин и Никола Катић.⁶² Када су, 4. или 5. маја, стигли под Палеж, устаници су се поново окупљали. За кратко време консолидовали су своје редове и спремали се за задњи напад. Под својом контролом држали су десну обалу Саве, тако да се није могло ни говорити о помоћи опкољеним Турцима. Једним муњевитим нападом, 8. или 9. маја, Палеж је заузет, његова посада углавном побијена и, поред осталог оружја, заллењен један топ. После ове борбе, почеле су припреме за напад на Ваљево, које ће између 15. и 17. маја пасти у руке устаника. Пред Милошевог одласка из ваљевске нахије устаници су добили на поклон један топ од капетана Васиља Павловића из Бајеваца, који је у време пада Србије био сакривен.⁶³

Ово су прве устаничке победе у другом српском устанку. Значајне су не само због утицаја на даљи ток битке на Чачку, већ и за даљи развој целог устанка.

На Чачку су у то време обе војске ишчекивале помоћ и уздржавале се од већих окршаја. Ђаја-паша је још око 1. маја послао гласника Сулејман-Скопљак паши у Београд, са молбом за слање

нових турских одреда против устаника.⁶⁴ Покушај слања нових снага за Чачак претрпео је неуспех већ на самом почетку. Устаници су мотрили на сваки турски покрет, посебно се плашећи њихове интервенције у Драгачеву. Упркос свој њиховој будности, Турци су успели да изведу један препад на српске збегове у Овчару, одмах по Милошевом одласку са Љубића.

У ноћи између 3. и 4. маја кренула је једна чета Турака у правцу Овчара. Друга, мања, послата истог јутра, попалила је Коњевиће. Чим је ова вест стигла у српски логор, Јован Обреновић је пожурio са својом војском против ове чете, али се она већ била вратила у Чачак. Видећи да је турски план успео, Јован се вратио на Љубић. Око подне стигла је вест о покољу у Овчару. Највећи збегови су били код манастира Сретења, у долини Бањици и пећини Кађеници. Турци пређу преко Дучаловића и нападну збег код Сретења. Преплашен народ побегне према Морави, наспрам манастира Никоља, где праву трагедију нешто ублажи одбрана, коју је организовао игуман Неофит са неколико манастирских момака. Збег у Бањици покушали су да одбране Радован Шибинац и игуман манастира Тројица, Филимон, али без већих успеха. Најгоре је прошао збег у Кађеници, који се цео погушио у диму од запаљене сламе на улазу у пећину. Из осталих збегова један део народа се потопио у Морави, друге су похватили Турци, док је мали број одбранио Неофит и превезао у Никоље. Из Овчара Турци су кренули за Чачак са напљачканом стоком и заробљеним народом. Успут су им српске чете отеле стоку, али су они успели да одведу робље.⁶⁵

После овог догађаја Јован је читавих петнаестак дана брижљиво размештао своју војску, страхујући да се не понови нешто слично. Податак Симе Милутиновића Сарајлије да је Јован напустио шанчеве на Љубићу и улогорио се надомак села Бершића⁶⁶ сматрамо потпуно нетачним. Свакодневно кретање и размештање Срба доводило је Турке у недоумицу. Бројност устаника и њихове намере су им били непознати, тако да више нису излазили из Чачка.

Милош је са Ваљева кренуо преко Љига и, 20. маја, вратио се на Љубић, на челу нових устаничких снага. Са собом је довукао два топа и двоја кола муниције.⁶⁷ Сада је на Љубићу било око 3.000 пешака и 200 коњаника. Турцима је дошла помоћ из Нове Вароши, Сјенице и Новог Пазара, тако да их је било око 10.000.⁶⁸ Устаници су једино спречили долазак Турака из Ваљева и Београда.

Одмах по Милошевом доласку на Љубић, приступило се утврђивању шанаца. Шанчеви су распоређени венцем брда, од истока према

западу, на његовим највишим тачкама. У првом шанцу су се налазили Рудничани под Милошевом командом. Јован Добрача се са Гружанима налазио у другом шанцу. Сутрадан, 21. маја, завршени су задњи радови на шанцу ископаном недалеко од ова два, у који су смештени Београђани и Ваљевци.⁶⁹ Истог дана Милош је слао са Љубића нове позиве на устанак. У току дана дошло је до првих борби. Чаркање мањих српских и турских снага поред Мораве прерасло је у сукоб, у коме су обе стране ангажовале знатан број људства. Против малог броја устаника у долини Мораве изашле су турске чете, надајући се лаком плену. У борбу су се умешали и Срби из шанчева, тако да су Турци пред сложним пушчаним плотунима почели да узмичу. Са врха брда довезени су топови „до у подину“⁷⁰ и устаници су, уз садејство артиљерије, гонили Турке до њихових шанаца.

Охрабрени овим успехом, устаници сиђу са врха брда и саграде шанчеве поред Мораве. После борбе топови нису враћени на врх Љубића. За њих су увече 21. маја устаници саградили нов шанац. О лоцирању овог шанца у литератури нема јединственог становишта. Јован Мишковић наводи да се са горње стране грудобрана налазио шанац Танаска Рајића са два топа.⁷¹ Константин Ненадовић тврди да су топови били смештени „испод брда Љубића“⁷² наспрам великог турског шанца. Бартоломео Куниберт⁷³ наводи да су се два топа налазила у „горњем опкопу“, „готово на подножју самога брежуљка“. И Драгомир Поповић, пишући о догађајима из другог српског устанка, износи податак да су топови били смештени „у самом подножју Љубића“.⁷⁴

Код разматрања ових података, већ на самом почетку морамо одбацити могућност да су се топови налазили у неком од шанаца на врху Љубића, због њихове удаљености и положаја према Чачку. С обзиром да је шанац за топове први саграђен ван положаја на венцу брда, сматрамо да се, ни у ком случају, није могао налазити на обали Мораве. Овоме у прилог иде и податак Симе Милутиновића Сарајлије⁷⁵ да су топови постављени на нови положај са циљем да уништавају турску живу силу, а не да бомбардују шанчеве у Чачку. Међутим, још увек не располажемо подацима који би омогућили да прецизно одредимо место на коме се налазио шанац Танаска Рајића.

Сутрадан су се устаници, пошто су добро утврдили овај шанац и у њега сместили нешто војске, повукли на Љубић очекујући нов напад Турака. Али, Турци се не усуде да поново нападну Љубић. После овог мирно проведеног дана, Јован Добрача сиђе са врха Љубића и ноћу, између 22. и 23. маја,⁷⁶ сагради четвороугаони шанац код

Дрварског брода, са циљем да држи под контролом прелаз преко Мораве. У њега је смештена половина Грузана. Наредног дана из шанчева са Љубића спушта се и остала војска, изузев нешто страже. У грудобрану са горње стране Добрачиног шанца, сместили су се Рудничани и Ваљевци. Западно од Бунковца ископао је грудобран део устаника из трећег љубићког шанца. Изнад њих се на једном брду сместио кнез Милош, са нешто својих људи. Уз њега се налазила и коњица. На овим положајима Срби ће дочекати турске нападе 25. маја.

Тек после повратка кнеза Милоша, Турци су увидели у каквој се ситуацији налазе. У циљу заштите од сваке евентуалности, исте вечери када су устаници саградили шанцац за топове, 21. маја, у правцу Драгачева послат је Кара-Мустафа са 1.000 коњаника, са задатком да под контролом држи јужни правац према Новом Пазару и Сјеници. У српском логору се већ сутрадан сазнало за овај најновији потез Турака и спремљена је потера, којој је стављено у задатак да осујети планове Ђаја-паше. Увече, 22. маја, једна чета устаника под командом Јована Мићића, Павла Штуле и Аврама Лукића прешла је Мораву изнад Чачка и кренула за Драгачево, тако да је већ сутрадан била на месту где су Турци преноћили. На прву вест о потери Кара-Мустафина чета се распала. Сам Кара-Мустафа је журио да што пре умакне из овог, за турску војску неповољног, подручја. Како је Драгачево било побуњено, Турци нису могли непримећени проћи. Главну групу Турака дочекао је Вујо Бјелокаменац у Котражи, 24. маја, и потпуно је уништио. У борби је погинуо и сам Кара-Мустафа, а његова глава је одмах послата на Љубић. Чета, упућена са Љубића, остала је у Драгачеву да диже народ на оружје.

У оваквој ситуацији Турци су учинили задњи потез. У рано јутро 25. маја почели су напади на српске шанчеве у равници поред Мораве. Овај турски контранапад био је тактички добро припремљен и изведен. Базирао се на грешци устаника, коју су направили силоском са врха Љубића у долину поред Мораве. У току ноћи, између 24. и 25. маја, Турци су направили мост на Траваричином броду и преко њега пребацили пешадију, која се притајила по врбацама до јутра. У раним јутарњим часовима коњица је прешла Мораву изнад Чачка, на Трбушанском броду и испод, према селу Коњевићима.

Милош је очекивао овакав турски напад, па је своју коњицу поделио у два одељења и једно послао према Трбушанима, а друго према Коњевићима, са задатком да онемогући Турцима форсирање

Мораве. За случај да ови пређу реку наредио им је да се не упуштају са њима у неки већи окршај, већ да се полако повлаче према Љубићу.⁷⁷

Напад на српске положаје отпочела је турска пешадија, која се већ налазила на левој обали Мораве. Прво су напали шанац Јована Добраче. Гружани су их дочекивали сложним плотунима на кратком одстојању и тако сламали сваки њихов напад. Вук Караџић даје податак да је Добрачин шанац нападан и преко Мораве.⁷⁸ За то време оба одељења устаничке коњице била су потучена. У време када се турска коњица појавила из правца Трбушана, пешадија је одступила од Добрачиног шанца и напала устанике у грудобрану. Рудничани и Ваљевци су покушали да се спасу бекством, пошто се нису могли одупрети оволикој турској сили. Бежећи према шанчевима на Љубићу, многи су покушали да се склоне у Рајићев шанац, али су ускоро и из њега морали бежати, пошто су га ускачући унутар доста оштећили, тако да им више није пружао сигурну заштиту пред Турцима, који су се примицали. Ускоро је у разваљеном шанцу остао само Танаско Рајић и Турци су без већих напора запленили оба топа. Кнез Милош је напустио свој положај и повукао се са устаницима, који су се око њега налазили, на Љубић. Београђани су напустили свој грудобран и разбежали се куд који. Турци су се, са заплењеним топовима, вратили под Добрачин шанац и почели га поново нападати.

Са друге обале Мораве, у то време, позове Ђаја-паша Гружане да се предају. Тренутак када је паша дошао на сред Мораве, позивајући Србе на предају, искористи Васа Томић и убије га. Његов леш однесе Морава, а коњ се са празним седлом, врати у Чачак.

Крајњи исход отпора, који су пружали Гружани, доста је неизвестан. Сима Милутиновић Сарајлија тврди да су устаници напустили шанац и почели се повлачити према Љубићу. Турци су их напали, побили рањенике у шанцу, а затим наставили гоњење и том приликом убили око 200 људи.⁷⁹ Кнез Милош у својим казивањима истиче да Добрачин шанац није заузет.⁸⁰ Вук Караџић наводи податак да су Срби напустили шанац у тренутку када су задње турске чете прелазиле Мораву. Турци су се вратили и потукли их. После борбе на Љубићу се искупило свега 180 људи.⁸¹ Константин Ненадовић⁸² и др Михаило Гавриловић⁸³ прихватили су као тачне Вукове податке. Јован Мишковић је Милошевим казивањем и својим пристрасним, али патриотским размишљањем покушао да аргументује своју тезу да се „Добрача целог дана одржао непобедан у шанцу своме и да је у вече одступио, по свом нахођењу, на Љубић“.⁸⁴

Неколико података, заједничких за све историчаре, омогућиће нам да изнесемо и своје мишљење. Јован Добрача је имао у шанцу око 350 људи. Они су у току целог дана били мета турских напада (борба је почела и завршила се јуришима на њихов шанац). Све нападе Гружани су одбијали иако су се углавном налазили у окружењу. Предвече су напустили свој шанац и повукли се на Љубић. Ни један аргумент не стоји насупрот распрострањеном схватању да су се повлачили под борбом. Да Гружани приликом повлачења нису претрпели губитке, број Срба на Љубићу сигурно би био већи од 180.

У борби 25. маја Срби су доживели пораз, од кога није изгледало да ће се опоравити. Сима Милутиновић Сарајлија износи податак да је тога дана поинуло преко 400 људи.⁸⁵ Од свих људских жртава за Србе је страшније изгледала чињеница да су им Турци отели топове. Ова два топа давала су устаницима предност у артиљеријском наоружању и могућност више у борби за освајање Чачка. После борбе Милош је почео поново сакупљати војску на Љубићу, надајући се новом турском нападу.

У турском логору у Чачку ситуација је била сасвим другачија. О новом нападу на устанике није се ни размишљало. После завршене борбе Ђаја-паша се није вратио у Чачак. Сутрадан су га Турци нашли мртвог и сахранили код цркве. Команду над војском преузели су Исмаил-бег Серезлија и Мухамед-бег. Позиције на којима су после јучерашње борбе остале конфронтране снаге изменио је само један пушчани хитац. Срби су очекивали нове турске нападе, а Турци се, после смрти Ђаја-паше, спремали за бекство и са страхом гледали на Љубић, где су се устаници поново искупљали. Хране у граду није било, а о изласку у побуњена села се није смело ни помишљати. Кад су видели да им је пропао и задњи покушај да шта озбиљније учине против устаника, решили су да беже за Нови Пазар. О повратку у Београд није могло бити ни говора.

У оваквој ситуацији на успех је могла рачунати само она страна која буде способна да предузме иницијативу и настави ратне операције. Турци то у овом случају нису могли бити, јер су се понашали као поражена страна и тиме омогућили да се на Љубићу за неколико дана опет сакупи војска од преко 1.000 људи.

Рано изјутра 29. маја Турци су напустили Чачак и пошли у правцу Драгачева. Срби су морали рачунати на овај потез Турака, јер су већ претходног дана добили прве вести о њиховим намерама од одбеглог робља. Користећи неред, настао у турском логору пред полазак, из Чачка су побегли Петар Нешковић, Танкосава Црковић и

супруга попа Петра из Берисаве.⁸⁶ Због тога је кнез Милош послао Максима Црнковића на челу једне чете устаника да заузме положај на путу преко Јелице и ту дочека Турке.

О правцу којим су се Турци повлачили из Чачка нисмо обавештени. За кретање из Чачка на југ тада су постојала два пута: ивањички и придворички („Ранковац“). На путу од Чачка до Ртара, у расположивој литератури, једино је означено место Плоче, где се сукобила једна чета устаника под командом Максима Црнковића са Турцима. Што се тиче бројности Турака, из овог податка могло би се закључити да се овим правцем повлачила целокупна војска.⁸⁷ На итинеру овог дела пута турске војске, као следеће место означени су Ртари. Познавајући терен, на коме се одиграла трећа фаза битке, дужни смо да обратимо пажњу на то да је раздаљина од Чачка до Ртара, на придворичком путу, готово два пута краћа од наведене релације Чачак — Плоче — Ртари. Пред собом имамо тешко прихватљив податак да су се Турци, са топовима, робљем и цивилним становништвом из Чачка, у врло тешкој ситуацији одлучили да беже ивањичким путем, а затим, после за сада неразјашњеног скретања са правца према Горачићима, преко Ртара. На даљи правац кретања војске од неколико хиљада људи тешко је могла утицати устаничка заседа, неупоредиво мање бројности људства. Могућност да Турци нису знали путеве у овом крају, не може се прихватити, јер је седам дана раније Кара-Мустафа послат придворичким путем у Драгачево, да га држи под контролом. Исти пут користио је и турски одред, који је извршио покољ народа у збеговима у Овчару. С обзиром на исход подухвата, који је био поверен Кара-Мустафи и ситуацију у Драгачеву, Турци су могли одабрати овај пут под претпоставком да је мање чуван. На крају, погледаћемо и временски однос између догађаја који су се збили 29. маја.

Турци су напустили Чачак у раним јутарњим часовима и, како потера са Љубића није кренула за њима пре него што су овладали путевима преко Јелице,⁸⁸ били су у временској предности над устаницима од највише 3—4 часа. За прелазак пута од Плоча до Ртара Турци би морали утрошити још око три часа. Да се ситуација овако одвијала, устаници и Турци би се готово у исто време нашли у Ртарима. У том случају Србе би у борби у Ртарима од почетка предводио кнез Милош. Очигледно је да се ова комбинација не може прихватити. Милош јасно каже у својим сећањима⁸⁹ да су Турке прво напали устаници који су се налазили у Драгачеву, а да се он укључио у борбу тек после два часа, када му је пристигла сва војска. У оваквој ситуацији остаје нам да објаснимо откуда је у литератури сачуван само помен места Плоче.

Мишљења смо да су Турци приликом поласка из Чачка, ради лакшег кретања и растерећења главног правца за повлачење, поред главне колоне, формирали и једну бочну. Њено постојање се у литератури изричито не помиње, али се може наслутити из података који нам дају Милан Ђ. Милићевић, Константин Ненадовић и Сима Миљутиновић Сарајлија.⁹⁰ Какве су намере имале ове колоне у погледу даљег кретања од Чачка до безбедне територије, није до краја јасно.

Главна колона са артиљеријом кретала се придворичким путем. Њен састав сачињавало је људство способно за борбу, избеглице и робље. На Јелици ову колонију је напала једна чета устаника, али се убрзо морала повући. Турцима су нанети незнатни људски губици и отет мали број заробљеника.⁹¹ Овај препад није утицао на даље повлачење Турака. Они су прешли Јелицу и кретали се у правцу Ртара.

Бочну колону сачињавало је људство способно за борбу, у јачини формације којом није осетлије слабљена ударна снага на главном правцу повлачења. У свом наступању она се на Плочама сукобила са четом устаника, приморала је на повлачење и прешла Јелицу. Немамо никаквих података о њеном даљем кретању; да ли је самостално наставила одступање или се прикључила главној колони. Склонимо да претпоставимо да је ова колона наставила самостално повлачење и да је управо она потучена у Ртима, а не нека друга, која се повлачила из Ртара.⁹² У том случају ово би било и објашњење појаве да неки аутори као место коначног обрачуна са турском војском означавају село Рти, а не Ртаре.

У селу Ртарима устаници су напали Турке и зауставили њихово повлачење. Турци су овде пружили последњи отпор, бранећи се и топовима. Када је стигла и војска са Љубића, Турци су, пред опасношћу да буду опкољени, оставили топове и робље и почели бежати.

Из Ртара су се Турци покушали да пробију на југозапад. Прва група је већ у селу Тијању наишла на чете Јанка Михаиловића Молера, смештене на правцу Ртари-Тијање-Негришори и била потучена. У овој борби Јанко Молер је убио Хусеин-пашу Врањанца,⁹³ а Аврам Лукић Мухамед-бега. Питање да ли се једна група повлачила према Котражи, не можемо решити. Вест о њој јавља се доста позно у литератури, а ослања се на податак за који смо претпоставили да се односи на кретање бочне колоне. Трећа група се пробила у правцу Краварице и углавном успела да умакне испред српских потера, које су за њом кренуле. Из села Краварице кнез Милош се вратио са великим ратним пленом у Ртаре, где је заноћио 30. маја, препустивши даље гоњење Турака старовлашким четама на челу са Максимом Раш-

ковићем.⁹⁴ Милош је у Ртарима прикупио све турско робље и рањенике и лепо их испратио до Ужица. На основу дипломе Симе Радовића, о његовом постављењу за кнеза у девет драгачевских села, можемо закључити да се Милош у Драгачеву задржао до 1. јуна. Одатле се вратио за Чачак и већ 2. јуна био у Брусници.

После завршетка борби у Драгачеву, Јован Обреновић је отишао са 1.000 војника у Ужице да држи под присмотром Турке у граду и не дозвољава им да излазе у околна села. Остала војска је отишла под Карановац и у соколску нахију. Милош је са војском крагујевачког краја кренуо у источну Србију.

Битка на Чачку завршила се катастрофално за турску војску. Људски губици су, по неким подацима, износили око 7.000 људи.⁹⁵ Ова победа створила је услове за несметан развој устаника. Заплењена је велика количина оружја и ратне опреме. Устаници су створили прилично велику слободну територију. Везивање главне турске војске за фронт у чачанском крају погодновало је несметаном развоју устанка у другим нахијама. На глас о кретању Милоша из рудничке нахије, крагујевачки Турци, који су се дотле храбро држали, побегли су из града. У устаничком походу на неослобођене крајеве врло брзо ће бити заузети и остали већи градови. Долазак Куршид-паше на Дрину и Марашли-али паше на Мораву онемогућиће заузимање задњих турских упоришта у Србији.

НАПОМЕНЕ

1. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, Ратник, лист за војне науке, новости и књижевност, 9—1, (1883) 1—31.
2. Сви датуми у овом раду су дати по старом календару.
3. Константин Н. Ненадовић, Живот и дела Кара-Ђорђа и животи његови војвода и јунака, књига 1, Беч, 1883, 363.
4. Константин Н. Ненадовић, Живот и дела Кара-Ђорђа и животи његови војвода и јунака, књига 2, Беч, 1884, 214.
5. Коста С. Протић, Ратни догађаји из другог српског устанка 1815. године, Годишњица Николе Чупића, књига 12, Београд, 1898, 3—104.
6. Народна енциклопедија српскохрватско-словеначка, свеска 4, Загреб, 1928, 937.
7. Војна енциклопедија, свеска 2, Београд, 1959, 285.
8. Драгомир С. Поповић, Историја чачанске гимназије 1837—1937, Чачак, 1938, 33.
9. Јован Мишковић, Српска војска и војевање за време устанка од 1804—1815. године, СКА, Глас 47, Београд, 1895, 22.
10. Др Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, књига 1, Београд, 1908, 93.
11. Др Михаило Гавриловић, н. д. 101.
12. Сима Милутиновић Сарајлија, Историја Србије 1813—1815, Београд, 1888, 114.
13. Др Михаило Гавриловић, н. д. 139.
14. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, књига 2, Београд, 1897, 8.
15. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, књига 1, Београд, 1897, 1025.
16. Рад. М. Драшковић, Рудовци, Ваљево, 1957, 21.
17. Миодраг М. Јаћимовић, Арсеније Лома, Чачак, 1972, 68.
18. Константин Н. Ненадовић, н. д. књига 1, 337, 338, књига 2, 218, 227, 261.
19. Коста С. Протић, н. д. 22.
20. Др Михаило Гавриловић, н. д. 152.
21. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. 143.
22. Др Михаило Гавриловић, н. д. 153, напомена 382. Ђаја-паши је право име Ибшир, а имао је чин мирмирана.
23. Др Михаило Гавриловић, н. д. 151.
24. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 6. Милић Дринчић је на Љубић дошао тек 24. априла и у најбољем случају, уколико је податак тачан, ради се о неизвршењу Милошеве наредбе.
25. Др Михаило Гавриловић, н. д. 151.
26. Бук Стефановић Караџић, Грађа за српску историју и животи најзнатнијих поглавица овог времена, Београд, 1898, 144.
27. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. 139.
28. Др Бартоломео Куниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804—1850, Београд, 1901, 71.
29. Константин Н. Ненадовић, н. д. књига 1, 341.
30. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. 170, Коста С. Протић, н. д. 70.
31. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. 146.
32. Др Алекса Ивић, Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем, Загреб, 1917, 14.
33. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. 147, Коста С. Протић, н. д. 24.
34. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. 147.
35. Константин Н. Ненадовић, н. д. књига 2, 227.
36. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. 147.
37. Константин Н. Ненадовић, н. д. књига 2, 214.
38. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. 148, говорећи о кретању Ђаја-паше са Липара непрецизно наводи да је он „још и неке друге чете српске у рудничкој планини њега дочекаше одмах и ласно разбио, и распудио“.

БИТКА НА ЧАЧКУ 1815. ГОДИНЕ

39. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 148.
40. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 148.
41. Др Алекса Ивић, н. д, 9; Датуме слања извештаја ставили смо по старом календару ради лакшег разумевања.
42. Вук Стефановић Караџић, н. д, 146.
43. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 2, 227.
44. Мита Петровић, н. д, књига 2, 10.
45. Др Бартоломео Куниберт, н. д, 74.
46. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1876, 105.
47. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 105: „Ђаја-паша је дошао у Рудовце трећи дан Васкрса, 1815, на конак“.
48. Др Михаило Гавриловић, н. д, 154.
49. Коста С. Протић, н. д, 25.
50. Кнез Милош прича о себи, СКА, Споменик 21, Београд, 1893, 6; Коста С. Протић, н. д, 25.
51. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 150.
52. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 9.
53. Коста С. Протић, н. д, 25.
54. На овом месту да напоменемо да се, у недостатку других података, ослањамо на претпоставку да је Исмаил-бег Серезлија у Чачак дошао крајем априла или почетком маја.
55. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 11, и карта Љубића и околине.
56. Др Бартоломео Куниберт, н. д, 75.
57. Данило Вуловић, Нахија пожешка 1815—1839, Београд, 1953, 1, 2.
58. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 151.
59. Данило Вуловић, н. д, 1.
60. Др Михаило Гавриловић, н. д, 157.
61. Др Бартоломео Куниберт, н. д, 77.
62. Кнез Милош прича о себи, 7.
63. Коста С. Протић, н. д, 30.
64. Др Михаило Гавриловић, н. д, 156.
65. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 296.
66. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 298.
67. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 14; Милош прича о себи, 7 (наводи да је добио „из Немачке до три цака барута“).
68. Драгомир С. Поповић, н. д, 30. Података о доласку помоћи у Чачак у другој фази битке има више. Милош прича о себи, 7 ... Турци ови у Чачку опет помоћ добили од паше лесковачког...; Ј. Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 15 ... Код Турака, осем Ђаја-паше и Мохамед бега, везировог сина, били су команданти: Брања-паша, Серчесма, Исмаил-бег Серезлија и Кара-Мустафа... Др Михаило Гавриловић, н. д, 168, напомена 429, Син Сулејман-пашин... који је био војвода ужички за време устанка и за кога се зна да је из Ужица дошао у помоћ Ђаја-паши. Ово је и једини податак о правцу из кога је долазила помоћ Турцима у Чачак.
69. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 16.
70. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 16.
71. Јован Мишковић, н. д, 17.
72. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 2, 238.
73. Др Бартоломео Куниберт, н. д, 80, 81.
74. Драгомир С. Поповић, н. д, 31.
75. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 300.
76. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 300, 301.
77. Др Михаило Гавриловић, н. д, 165.
78. Вук Стефановић Караџић, н. д, 153.
79. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 302.
80. Кнез Милош прича о себи, 8.
81. Вук Стефановић Караџић, н. д, 154., Бартоломео Куниберт, н. д, 82, говорећи о ситуацији на фронту после ове битке даје податак да је са Милошем у шанчевима на Љубићу било око 200 људи.

82. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 1, 366.
 83. Др Михаило Гавриловић, н. д. 166.
 84. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 23.
 85. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 302, 306.
 86. Драгомир С. Поповић, н. д, 33; Мита Петровић, н. д, књига 2, 13;
 Милисав Протић Гучанин, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, 126.
 87. Константин Ненадовић, н. д, књига 1, 368.
 88. Др Михаило Гавриловић, н. д, 167; Константин Н. Ненадовић, н. д,
 књига 1, 368; Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 312.
 89. Кнез Милош прича о себи, 8.
 90. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 673; Константин Н. Нена-
 довић, н. д, књига 1, 368; Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 312.
 91. Др Михаило Гавриловић, н. д, 167; Вук Стефановић Караџић, н. д, 154;
 Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 312.
 92. Милисав Протић Гучанин, Драгачево и његови славни синови, 117.
 93. Милисав Протић Гучанин, Прота драгачевски Јанко Молер Михаи-
 ловић, Београд, 1958, 4.
 94. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 314.
 95. Др Михаило Гавриловић, н. д, 168.

LA BATAILLE DE ČAČAK 1815

Dans le contexte des conditions socio-économiques en Serbie de la première moitié du XIX siècle, la deuxième insurrection serbe signifie pour la lutte de libération de l'esclavage des Turcs et pour l'autonomie, un point de détour de son histoire. Après la défaite de la première insurrection serbe, la révolte manquée de Hadži-Prodan était une cause nouvelle pour la terreur la plus horrible en Serbie. Cherchant un issu de sa situation insupportable le peuple serbe se décide pour la nouvelle insurrection comme seul moyen de changer son destin.

La deuxième insurrection serbe éclata le 11 avril 1815 dans le village Takovo. Mais déjà avant ce commencement officiel, les luttes furent menées dans le district de Rudnik, et les insurgés se sont emparés de la ville Rudnik le 10 avril. Après cet événement, une armée turque, sous la commande de Čaja-Pacha fut envoyée de Belgrade le 15 avril, pour battre les insurgés. Les premiers combats ont commencé déjà au cours de leur marche vers Čačak.

La bataille de Čačak représente un ensemble d'opérations de guerre que les insurgés et les Turcs avaient entrepris sur les territoires des districts de Rudnik et de Požega, et cela signifiait pour les premiers: prendre la ville Čačak, pour les seconds: y rester et se tenir. La bataille de Čačak durait de 13 avril jusqu'à 1 juin 1815.

Cette bataille se divise en trois étapes, selon les caractéristiques des lieux et de la durée de son déroulement. La première étape du 13 à 24 avril. Deuxième étape: de 24 avril à 29 mai. La troisième: de 29 mai à 1 juin.

Il est probable que les Turcs venaient de Belgrade de la direction Rušanj — Barajevo — Stojnik. En entrant dans le territoire du district de Rudnik ils ont du mener leur premier combat le 16 avril sur le mont Lipar. Les forces des insurgés, sous la commande de Milutin Garašanin furent ici battus. Le deuxième combat est mené de 17 à 20 avril à Rudovci avec une avant-garde des forces turques. Seulement après la venue des troupes de renforcement, les Turcs ont pu battre les Serbes à Rudovci. Après cette bataille les Turcs passent Rudnik et le 24 avril s'emparent de la tranchée dans la ville de Čačak. Jusqu'à l'entrée des Turcs dans la ville, les insurgés tenaient sous leur contrôle toute la ville, sauf cette tranchée qui était très bien défendue.

Après leur défaite à Čačak, les insurgés se replient à Ljubić, mont au nord de la ville, où ils dressent une nouvelle tranchée, à côté d'une ancienne, déjà existante sur la côte même de Ljubić. A ce moment l'armée rebelle comptait 1500 hommes. La concentration de leurs adversaires dans la ville atteignait le chiffre de 5000 hommes, forces rangées en ordre de bataille dans deux tranchées. Le lendemain, 25 avril, les Turcs donnent l'assaut à Ljubić, mais ils y sont repoussés. Au cours de quelques jours suivants tous leurs assauts vont rester sans résultats. Dans cette situation le prince Miloš décide d'abandonner la position à Ljubić et d'aller dans la région du district de Valjevo pour y profiter de la largeur de l'insurrection qui devenait de plus en plus forte. Jovan Obrenović, resté en tête des forces serbes à Ljubić, menait avec Čaja-Pacha alors une guerre de position, en attendant le retour du prince Miloš. Au cours de cette étape de la bataille il n'y avait pas de grands combats entre les deux armées. Cette situation d'attente fut troublée le 4 mai 1815, quand les Turcs ont attaqué les lieux de refuge de la population serbe. C'est alors que les Turcs avaient fait le massacre de la population non armée dans les villages de la région de Dragačevo.

Avec le retour du prince Miloš le 20 mai, la bataille va recommencer. Dans les combats qu'il menait sur le territoire du district de Valjevo, Miloš s'emparat de deux canons turcs et avec les nouvelles forces des insurgés il est revenu à Ljubić, où maintenant les Serbes construisent encore une tranchée, à l'ouest de celles déjà construites. Le lendemain, les insurgés repoussent le nouvel assaut des Turcs. Les trois jours suivants le front reste calme et les insurgés en profitent pour changer leurs positions. Pourtant, ce changement va affaiblir l'ordre de l'armée serbe dans la lutte menée le 25 mai et les insurgés seront battus. Jovan Dobrača, avec ses soldats de Gruža étaient dans la tranchée rectangulaire au bord de Morava. Tanasko Rajić, à la tête d'un petit détachement des insurgés et deux

canons tenait la tranchée construite au pied de Ljubić. Les autres unités serbes furent disposées dans les bosquets, derrière deux parapets. Les Turcs attaquèrent d'abord les ailes de l'armée serbe avec 8000 soldats, infligeant aux forces serbes des pertes sensibles en hommes et armes (les deux canons furent perdus). Au cours du combat Vasa Tomić tue le commandant turc Čaja-Pacha. Bien que les Serbes ont été battus, la mort de Čaja-Pacha a provoqué chez les Turcs une hésitation et les deux armées vont retourner à leurs positions précédentes. Dans cette situation la partie qui serait capable de reprendre initiative et continuer les opérations pourrait seulement s'assurer la victoire. Mais, cette fois ce n'étaient pas les Turcs. Ils se comportaient comme partie vaincue et cela a facilité le regroupement des forces serbes qui au cours de quelques jours seulement atteignirent à Ljubić 1000 hommes.

Les Turcs s'étaient décidés pour la fuite et ils ont abandonné la ville de Čačak le 29 mai. En les poursuivant au cours de quelques jours les insurgés ont tué, selon certains documents, 7000 soldats turcs. La bataille de Čačak était une catastrophe pour l'armée turque.

РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ

Сл. 2. Генерал Јован Обреновић, рад
Уроша Кнежевића

Сл. 3. Кнез Милош Обреновић, рад
Павела Ђурковића

Сл. 4. Лазар Мутап, рад Ухлика

Сл. 5. Милић Дринчић, рад Ухлика

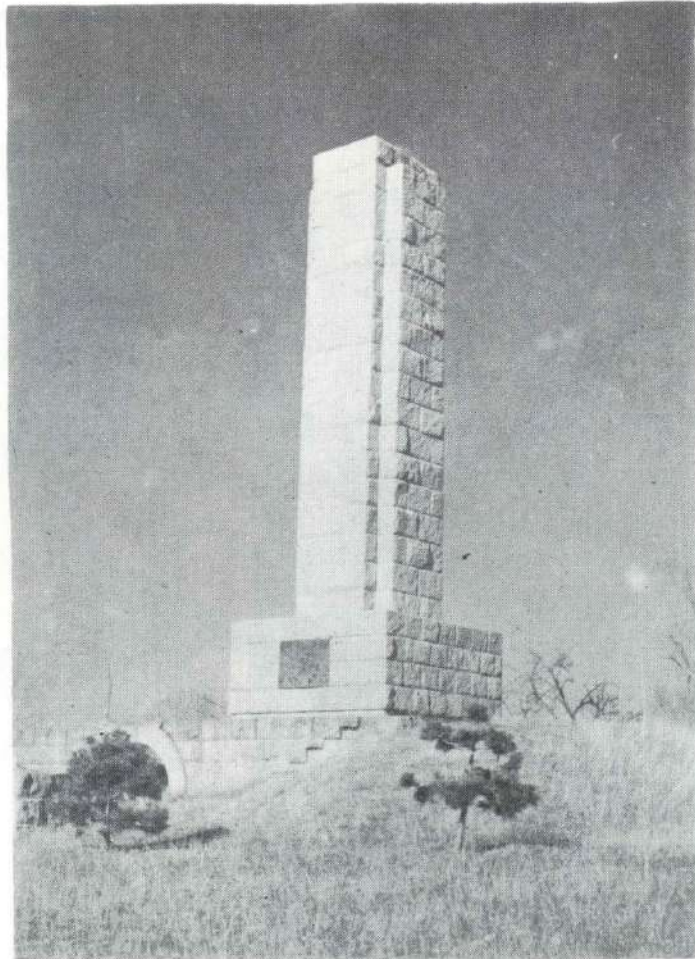
Сл. 6. Арсеније Ломо, рад Ухлика

Сл. 7. Танаско Рајић

Сл. 8. Танаско Рајић на топу, рад Пухте

Сл. 9. Споменик Танаска Рајића на
Љубићу

ДР ШТЕФКА ЦОБЕЉ

ОБРЕДНА ЈЕЛА И ХЛЕБОВИ У ГОДИШЊИМ ОБИЧАЈИМА

УВОД

Као свугде у свету, тако се и код Срба истичу празнични дани, пропраћени одређеним обредима, већ према томе о каквом се празнику ради. Без обзира на тежину прославе индивидуалног, уско породичног или празника општег значаја, сваки такав догађај редовно је пропраћен обимним послужењем изабраних јела и пића, које понекад добија значај праве гозбе, већ према начину, како га одређују правни, друштвени, стални или верски обичаји и обичаји везани уз послове. Сви они налажу одређени ритуал, нарочито кад је у питању породична слава, свадба, парастос, Божић и други пригодни празници.

Пошто желимо да нашу пажњу сконцентришемо на ритуална јела код Срба, говорићемо о томе шта је за такве прилике према општим могућностима пружала народна кухиња. У вези са тим ће нас интересовати знање и спретност домаћица, које имају задатак да припреме јела и добро угосте укућане и присутне госте, док се брига домаћина односи на избор пића и добро припремљено печење, без чега још данас не може проћи ни једно славље индивидуалног, породичног или јавног карактера.

За тумачење појединих проблема помогле су нам у првом реду теренска грађа и литература, где треба истаћи студију Станоја М. Мијатовића: „Српска народна јела са прилогом о пићима у Левчу и Темнићу“,¹ као и „Српска народна јела у Босни и у Херцеговини“ чији материјал је прикупио Лука Грчић Бјелокосић.² Изабране студије Веселина Чајкановића, изашле под насловом: „Мит и религија у Срба“, богат су извор података,³ као и „Српска народна јела и пића среза бољевачког“ од С. Грбића.⁴ Драгоцене податке из ове области пружају нам: Вера Милутиновић у својој студији „Обредна пецива у Војводини“⁵ и каталог, издат поводом изложбе: „Порекло и значења годишњих обичаја“, коју је у Етнографском музеју у Београду приредио и каталог написао Петар Костић.⁶ Занимљиве податке налазимо, такође, у студијама Шпире Кулишића: „Божићна печеница“, „Поријекло и значење божићног обредног хлеба у Јужних Словена“, „О улози и значењу животињског и људског полагањеника“ и „Из старе српске религије“.⁷ Извор података нам такође пружају: Атанасије Урошевић у књизи „Горња Морава и Изморник“⁸ и Драган Арсенијевић у својој књизи „Алексиначко Поморавље“⁹. Објашњења о извођењу одређених обичаја налазе се у „Етнологији народа Југославије“ Боривоја Дробњаковића¹⁰ и књизи „Обичаји, веровања и празновернице народа Југославије“ Петра Влаховића.¹¹ Одређене појмове тумачи у свом речнику Вук Караџић¹² и образлаже „Српски митолошки речник“.¹³

Теренска грађа се, у суштини, односи на прикупљене податке приликом обиласка терена, обављеног углавном у времену између 1969. и 1975. године. У расправу је укључен материјал са подручја централне Србије, са обиласком околине Крушевца и Горњег Милановца, у западној Србији из моравичког краја, Старог Влаха са Златибором, као и из околине Автоваца, Гацка и Фојнице у Херцеговини. Поред бележења казивања код становништва тих подручја, често се могло присуствовати извођењу појединих обичаја.¹⁴

БОЖИЋНИ ПРАЗНИЦИ И ТРПЕЗА

Пошто је читаво подручје Србије од давних времена у брдским крајевима првенствено везано за сточарство, а у равничарским за земљорадњу, народна исхрана се, према томе, у сточарским крајевима више односи на млечне производе, месо ситне, ређе крупне стоке, мед и плодове, док се у равничарским земљорадничким пределима,

поред меса углавном крупне стоке и живине, користи више брашно, кашаста јела и разни плодови.

У борби за опстанак у смислу обезбеђења летине у земљорадничким крајевима и за напредак сточарства у планинским подручјима, увек је било важно имати одређени однос према обичајима који су у суштини давног паганског порекла. Са ритуалним извођењем обичаја се на основу тога добијала и углавном са намирница преносила мађијска снага на људе, жене, децу и стоку, а утицала и на куће, амбаре, стаје, пашњаке, њиве, вртове, воћњаке и винограде.

Такав значај још данас има завршетак календарске године, коме се посвећује највише пажње и извођењу обичаја придаје највећи значај. Ти дани, означени као божићни празници, уствари симболизују почетак нове године, пошто сунце, обележено као зимски солстициј, почиње да добија на снази. Народни обичаји примењивани у време Божића уствари се односе на култ природе. Због тога се божићним празницима, на овом, иначе православном подручју, поклања изузетна важност и свака радња, било да се односи на припремање хране, на њену употребу или неки други чин, по народном веровању добија своје магично значење. Све се уствари своди на жељу за напредак у години која долази, тражи се срећа, здравље и благостање за породицу, за успех код стоке и добар берићет при узгајању плодова.

БАДЊИ ДАН

Божићни празници уствари почињу на дан св. Игњата, то јест 20. децембра, и трају до Богојављења, до 19. јануара. Унутар тог периода највише обредних радњи обавља се на Бадњи дан и следећи, први божићни дан.¹⁵ На Бадњи дан се обично врше припреме божићне печенице, обредних колача, сеча и уношење божићног дрвета — бадњака,¹⁶ на Златибору званог весељака.¹⁷ У току доподнева домаћице би спремале колач за сечу бадњака од пројиног или пшеничног брашна. На Златибору се на Бадње вече спрема колач који се премазује медом и ломи изнад бадњака. Овде се, такође, истиче сточарска традиција тиме што се на Бадње вече спрема посебан колач за чобанина и украшава се стопом овце, која је направљена од дрвета бадњака.¹⁸

На Бадњи дан ће се, такође, припремати божићна печеница. У сточарским крајевима источне и западне Србије ће се за печеницу спремити овца, у равничарским подручјима прасе, у Војводини пуран.

Користи се, уствари, печење оне животињске врсте која може, на одређеном подручју, под одређеним условима, да утиче на опстанак становништва, следећи традицију сточарства, односно земљорадње. Животиња се за божићну печеницу одабира већ раније, најмање месец дана унапред. Посебно се и одвојено чува и добро храни. Дан пре Божића, на Бадњи дан доподне, док дан напредује, домаћин је закоље ножем на одабраном „чистом“ месту, лизне крв са ножа, како би жртвована животна снага прешла на њега, и припреми је за печење.¹⁹

И божићна печеница има плодотворну моћ, поготову што печеница — свиња симболички представља житног демона и утиче на род усева. Верује се, наиме, да су у време жетве јавља житни дух у облику свиње.²⁰ Глави и плећки печенице придаје се посебна моћ, а верује се, такође, да је за њене кости везана душа жртвоване животиње. Поједини елементи печенице служе као лек. Вилица се, на пример, у Црној Гори качи више врата да би домаћинство живело у изобиљу, или се ставља на таван за здравље и плодност свиња.²¹ Постоји и обичај да девојка кроз њушку печенице мотри момка, а на тек заклану печеницу треба да поседају нејака деца. Окрвављени клип кукуруза, којим се затворио убод приликом клања животиње намењене за печеницу, круни се и поједина зрна помешају се са семеном на Старом Влаху, па ће жетва бити обимна.²²

У неким крајевима је ражањ, на коме се спрема божићна печеница, заједнички, као на пример у селу Матаругама код Краљева,²³ где се задржао стари облик колективног приступања обављању извесних обредних радњи. Ражањ се у таквом случају налази у средини села на отвореном месту, које је заклоњено од ветра, где ће већина домаћинстава печеницу испећи на Бадњи дан предвече. Има и домаћинства, нарочито по насељима растуреног типа, која имају свој властити пекар одвојен од куће и економских зграда. Уствари у тој пећи, која иначе служи за печење хлеба и сушење воћа, печеница може да се пече ноћу, али мора бити готова пре изласка сунца, односно пре доласка полагајеника.

За ражањ се сматра да има плодотворну моћ, која се на њега пренела са жртвоване животиње, уствари печенице, због чега се носи око пчелињака или се њиме на божићни дан ударају овце и краве. На Косову се ражњем симболички терају девојке из куће да би се што пре удале. Ражњем треба да се додирне нероткиња — да би затруднела.²⁴

За бадњак се у неким крајевима користи церово дрво, али се најчешће сече храст, чије дрво је у давно време било извор „живе

ватре“.²⁵ Користи се и врба, пошто она не умире, али се ређе сече буково дрво. На Голији и Златибору сече се једно дрво, у нижим зонама разреже се у три дела или се секу три бадњака у знаку Светог Тројства. Треба истаћи да се бадњак поштује као дух дрвећа и његова мађијска снага треба да утиче на раст биљака.

На Старом Влаху бадњак се сече поподне како би се стигло са бадњаком кући до мрака. Бадњак треба да сече домаћин, који ће са собом у шуму понети ракију или вино и колач, а у рукавици жито, односно зрна пшенице, крупника, кукуруза, ражи или зоби, већ према томе које културе се гаје у појединим домаћинствима. Бадњак се, по правилу, не сме сећи голом руком, већ у рукавицама, како наредна година не би била гола, уствари остала без приноса.²⁶ Пошто обреду сечења треба указати нарочиту пажњу, домаћин би се прво прекрстио и посекао са три ударца одабрано младо дрво са источне стране, одакле излази сунце. На одсеченој страни бадњака оставља се да „има браду“, чиме се мисли на његов антропоморфни облик. Ивер од сечења се покупи и понесе кући, пошто ће се у Остатији њиме ишарати новогодишњи колач — васиљица, чиме ће се плодотворна моћ бадњака, као на чесницу, пренети на обредне хлебове, који представљају усеве.²⁷

На пању посеченог бадњака приноси се жртва посипањем жита из рукавице, преливањем пања — ракијом или вином, при чему се изриче добродошлица бадњаку, као шумском демону плодности, који треба да дође у кућу „са родом и добром“. На пању би се још преломио колач, оставио комад на месту, један део појео и остатак вратио кући. Ту би се бадњак оставио до улазних врата у кућу, посолио враћени део колача и поделио се стоци, нарочито музарама.²⁸

Увече би се у кући око огњишта окупила породица, домаћин би унео у кућу бадњак и простро сламу. У сва четири ћошка бацио би орахе, како би одобровољио духове предака, који су сакривени по ћошковима. Аналогно томе, В. Чајкановић наводи пример римског младожење, који је приликом увођења младе у своју кућу пред собом бацао орахе како би подмирио душе предака, односно подземне демоне, који имају пребивалиште под прагом куће.²⁹ Уз одређени церемонијал, у коме учествује читава породица, бадњак се на Златибору намаже јелом да би у следећој години било довољно хране у кући. На овом подручју и у моравичком крају бадњак се, такође, премазује медом да би живот био бољи и принос пчела већи. Бадњак се, приликом стављања на ватру, љуби и при томе се на Златибору изговарају следеће жеље:

„Како ми веселјаке љубили,
тако жене треба да љубе људе,
овце јагњад,
краве телад. . . “³¹

После тога домаћица би укућане позвала на вечеру, а позвала би и душе покојника и Бога. Вечера се служи у слами на патосу, на простртој врећи, у којој се носило жито у воденицу, како би оно у следећој години боље родило и домаћинство имало више брашна, него у прошлој години.

Вечера је „посна“, не сме се користити животињска маст, већ само уље, не користи се месо, ни кајмак или сир, па чак ни млеко и јаја. Оброк почиње обично куваном ракијом,³² а такође се, према обичају, једе свежа или осушена риба, по В. Чајкановићу, инкарнација духа предака.³³ Обавезна је погача, купусник — пита од киселог купуса, у Војводини пита дулећница, у ужој Србији печена тиква, која заштићује од злих духова. Изнесе се пребранац, сарма без меса, сутлијаш, јуфке, тарана, мед, ораси, суво воће. Уз то се служи салата од киселе паприке и посни колачи. Уз јело се пије водњика, у виnorodним крајевима вино, које има, као заштита од злих духова, велику улогу у култу мртвих. У Војводини се за вечером ломи колач „здравље“ и свима подели.³⁴

У моравичком крају се, пре него што вечера почиње, сви укућани изују и за тренутак легну по простртој слами, где се те ноћи спава. Сви су окренути у десну страну да се жито у наредној години од невремена не би улегло и принос житарица био већи.³⁵ Уз вечеру обично влада добро расположење, пошто треба одобровољити све мрачне силе, које прете домаћинству. После тога се импровизирана трпеза оставља непоспремљена.³⁶ Намењена је душама покојника и демонима, пошто је Бадње вече уствари посвећено култу демона и култу мртвих. Због тога се и на Бадњи дан поподне одлази на гробље са посним јелима, ракијом и вином, док се на неким местима на Бадње вече трпеза износи на врата и позивају се душе умрлих да се послуже да би се поља, воћњаци и виногради сачували од града.³⁷

На подручју Голије домаћица, која преко лета обавља дужност планинке, после вечере скупџи врећу са којом је била постављена и послужена вечера и почиње, заједно са преосталим јелом, судовима и другим реквизитима, који су се затекли на „столу“, врећу љуљати у десно и лево, говорећи: „Ваља(ј)! Ваља(ј)! Ваља(ј)! . . .“ Домаћин куће је при томе прекида питањем: „А шта то ваљаш?“ Она му три

пута узастопце одговара: „Грудву од сто ока!“³⁸ при чему се мисли на сир, односно на што већи принос млечних производа у наредној години. И овај обичај се изгледа везује за врло стару балканску сто-чарску традицију.

БОЖИЋНИ ДАНИ

Пошто су божићни дани посвећени живима, нарочито први дан Божића, велика се пажња, поред других обредних радњи, посвећује јелима. Божићна трпеза треба да је раскошно постављена да би читава година била плодна. Садржај трпезе не може се замислити без обредних хлебова, који својим значењем заштићују становништво и симболицу размножавања стоке, успешан раст усева и плодова.³⁹

Чесница, односно божићни колач, меси се на први дан Божића ујутро, углавном пре других радњи, али се, на пример у Војводини, чека на јављање црквеног звона. Воду, која је по народном веровању извор живота и њом се кроте демони, ће за мешење чеснице донети домаћин са извора у суду, у који је била убачена парица, у Војводини цванцик. Као за сечење бадњака, он ће у рукавици понети жито, које се пре узимања воде баца око бунара. У околини Вршца се том приликом говори:

„К(а)о што воде има
толико (х)рана да роди...“⁴⁰

Посуду са водом, намењену чесници, треба носити са рукавицама на рукама. Приликом уласка у кућу, после поздрава, каже се: „... Доносим здравље, срећу, радост, берићет у марви и пуну кућу...“⁴¹

Према народном веровању, божићни колач је намењен напретку домаћинства. У југозападном и западном делу Србије меси се велики божићни колач.⁴² У вишим планинским зонама задржала се чесница, на подручју Голије названа дашник,⁴³ која уствари представља најстарији облик пецива, умешеног водом уз додавање масти и соли, прављеног од оног брашна које се затекло у кући.⁴⁴ У планинским подручјима чесница се правила од пројиног брашна, али се, уствари, у највише случајева прави од пшеничног брашна, добијеног од последњег снопа. На Златибору се премазује медом, у Поморављу украшава плетеницама од теста, док се у југозападном и западном делу Србије украшава елементима који су најкарактеристичнији за одређено домаћинство, због чега се у науци зове конгломератни колач. Од теста се праве: стадо, тор, пастир, пас, волови, кола, саонице, рало, стогови, свиње, овце, маказе за сечење вуне и друго.

На подручју Голије и Златибора у припремању чеснице учествују сви укућани, који од остатака бадњака режу фигуре у облику оваца, волова, коња, сече се јарам, потковица, тор, пас-чувар, или намењују комадићи од бадњаковог дрвета,⁴⁵ од чега су се, уствари, касније развили појединачни хлебови.

У чесницу се стављају још зрна пасуља, кукуруза и новчић, на Златибору клинац од потковице за коња. На подручју Голије чесница се меси на лопару, од ког се откида парче дрвета за срећу ономе коме ће, после ломљења, колача припасти. На подручју Мучња се на чесницу стављају жижци од бадњака, који треба да симболишу поједине аграрне културе. Домаћин ће се, на пример, решити да у наредној години гаји ону културу коју симболише жижак са највише гара, што, поново, указује на претпоставку да божићни хлеб мађијски делује на обилан род усева.⁴⁶ Отуда и веза — последњи сноп и чесница, односно божићни колач.

У неким крајевима божићни колач се, као и славски, декорише шарамом од теста у облику крста или поскурником округлог, овалног или четвороугаоног облика са ознаком ИС ХР НИ КА — Исус Христос Победник.⁴⁷ У Војводини се чесница спрема од лиснатог теста са орасима и сувим грожђем, али се у тесто обавезно ставља и парица.

На Златибору се од теста, умешеног за чесницу, која се пече од пшеничног брашна, направи мали пробушени колач за чобанина, који треба да чобанин носи уза се читаву годину до следећег Божића.⁴⁸ Истовремено спремио би се још један, такозвани „крстовачки“ колач у облику осмице, који ће се ломити на Крстовдан (5. јануара) на воловима. Тиме ће се спречити болест стоке, нарочито „шушкавац“ и осигурати плодна аграрна година.⁴⁹ И за полагањеника ће се на божићно јутро спремити посебан колач. За животињског са перфорацијом да се натакне на рог, за људског полагањеника округло, који ће се предати обавијен кудељом,⁵⁰ да у наредној години конопља и черен (лан) обилато роде.

На Златибору се чесница пече у пепелу од бадњака или ће се ватра заложити остацима бадњака, кад се пече у пекару.⁵¹ Тако ће се спојити мађијска снага божићног дрвета и божићног колача. У новије време се користи и пећница, а тесто се ставља у плехану или емајлирану посуду, па тиме добија, уместо округлог, и четвороугаони облик.

Осим чеснице и великог божићног колача, месе се и колачи намењени укућанима, кући, стоци и имању, који треба, својим мађијским својствима, да утичу на благостање свих чланова породице,

на плодност стоке и добар род обрадивог дела земље. Ови хлебови мањег облика имају наменске називе: „овчарица“ спрема се за овце, колач „свињарица“ намењен је свињама, „волови“ ће се давати воловима; спрема се и колач „зец“ за брзи раст усева, „квочка са пилићима“ и други. Сви они треба да утичу на што већу плодност стоке и усева, док заштитну улогу имају још колачи општег значаја: „кућа“, „орачева шака“, „гумно“, „тор“, „чобаница“, „козарица“, „кошница“ и „голуб“ за мир у кући.⁵² Они треба да заштите од злих духова стамбене просторије и најважније објекте домаћинства, пре свега економске зграде и усева.

Појединачно значење имају хлебови који симболишу средства производње: „јарам“, „срп“, „њива“, „плуг“, „коса“, „ливада“, „виноград“, „буре“, „сунце“, „месец“ и други, са намером да утичу на добар род аграрних култура.⁵³ Посебни хлебови, који имају друштвени значај, намењују се домаћину, мушкој деци, за коју се прави другачији облик хлеба, него женској. Оне добијају „плетеницу“ колач, исплетен у облику кике. Женама се прави хлеб назван „гуска“, што се, такође, везује за плодност. Нарочито је важан хлеб овланог облика, назван „здравље“, који је направљен од обичног хлебног теста, као што се праве хлебови „шаралице“. Кад домаћица спрема колач „здравље“, домаћин ће десном руком, обученом у рукавицу, направити онолико резова ножем колико има чланова породице и на њега у знак добродошлице бацати со. Домаћица ће наставити обред са свечаним прихватањем хлеччића, рукама покривеним пешкиром, и пре свих других хлебова ставити га да се пече.⁵⁴

Као што архаичнија чесница и модернији, конгломератни велики божићни колач добијају у сваком домаћинству индивидуалан печат и могу понекад представљати право уметничко дело због свог анегдотског садржаја, тако могу бити и мањи колачи са појединачним значењем врло духовито ишарани. Рекли смо већ да хлеччић намењен женској деци, представља „плетеницу“, колач „гуска“ има облик женске фигуре са венцем на глави, док „њива“ добија бразде, а „гумно“ симболишу снопови.⁵⁵

У источном, западном и јужном делу Србије, у Херцеговини, неким крајевима Босне и на Кордуну још увек се на божићно јутро уводи животињски полаженик. На Голији овна или вола — полаженика уводи домаћин, који му, приликом уласка у кућу, говори: „Ајде, срећо, улази у кућу“ и читава породица, која обавезно присуствује увођењу, прати покрете полаженика, јер је важно да није „баксуз“. У кућу треба да крочи десном ногом, како би кућа и домаћинство има-

ло среће у новој години. После тога се животињском полагајенику, који не само представља тотемску животињу, већ житног демона и претка, стави на десни рог бушени колач да би се на њега и сву животињску врсту пренела мистична снага божићних колача. Тај колач, са одликама духа који доноси плодност, животињски полагајеник треба да збаци са рога. Опет ће се гледати како је колач пао, јер од тога зависи „берићет“ у наредној години.⁵⁶

Када се обаве све споредне радње: покривање животињског полагајеника губером, што представља остатак жртвовања, посипање житом, вођење око огњишта, односно бадњака, понуди му се из сита зоб, помешана са соли, и парче збаченог колача. Домаћин га обично изводи речима: „Хајде, хрцо, излази из куће“. Кад га врати у стају, преостали део полагајениковог колача дели се преосталој стоци.⁵⁷

Уколико је полагајеник, полазник или намерник људско биће, које симболизује претка, сви укућани би се заједно са њим на божићни дан ујутро омрсали изнутрицом печенице, која, по народном веровању, има посебну лековиту моћ.⁵⁸ Полагајеник, приликом доласка, уз посебан, вековима одређен протокол, поздравља домаћина и укућане и жели им здравља и годину пуну успеха, која треба да донесе плодност стоци, усевима и доста новаца.

На Златибору би се пре доласка полагајеника, у жељи за здрављем, омрсали „дренаком“ — куглицом, направљеног од живог лоја печенице, сиришта из желуца заклане овце и главице дрена.⁵⁹ После тога би се „измирбожали“ и један другоме пожелели срећу, здравље и мир божји.⁶⁰ На подручју Горњег Милановца на божићно јутро би се дренаком причешћивала деца, уз то су добијала још бели лук и јабуке за здравље у новој години и мало кајмака да би се кошуље белиле као кајмак.⁶¹ У околини Вршца се на божићно јутро прво узима парче сланине да се деца не би разбољевала од богиња.⁶²

У Херцеговини и планинским подручјима Старог Влаха поштује се обичај да укућани пре доручка оптрче кућу и економске зграде — да би били активни преко целе наредне године. У међувремену домаћица треба да спреми цицвару — кашасто јело од пројиног брашна, куваног на води уз додавање кајмака и масти. Ово одаје стару овчарску традицију, кад још није била развијена земљорадња. Цицвара, која у овом случају има улогу и снагу обредног колача, добро је припремљена онда кад брашно плива у масти. Кад се чељад враћа у кућу, домаћица треба да стоји са врућим јелом код улаза тако да светлост пада на врело јело и свако од укућана може да се огледа у

њему.⁶³ На Златибору свако од присутних треба да држи у десној руци шипурков трн и док тражи свој лик у масноћи цицваре, треба да изговара следеће речи:

„Ја видим црна овна
— не бојим се жива огња...“⁶⁴

Дакле, жива ватра ће им дати мистичну снагу, очистити од зла и заштитити од болести. То се објашњава и тиме да ће, према народном веровању, онај ко је свој лик видео нејасно — бити у току године болестан, а онај ко свој лик није успео да види — умреће. После обављеног бајања, јело се поједе.

Већ смо поменули да божићна трпеза треба да симболише изобиље, како би наредна година била што плоднија и имала добар допринос у стоци и плодовима. На читавом подручју Србије једно од главних јела на ручку првог дана Божића представља печеница. Поред печенице, на сто се износи чесница, односно велики божићни колач, хлебови „шаралице“ и друга јела, припремљена за ту прилику. У западној Србији се спрема скроб-супа од меса у којој се кува кромпир, док је у Војводини позната божићна супа, за коју је употребљавана вода, преостала од мешања чеснице.⁶⁵ Спрема се подварак, сарма; има и пасуља, пихтија, мусаке, сутлијаша; на Златибору се спремају јуфке,⁶⁷ сличне резанцима са сиром. Изнесе се гибаница, пита са месом, колачи и на столу ће такође бити, затим суво месо, кајмак, сир и мед. Као салата користи се кисела паприка, ајвар, кисели купус; износе се и суве шљиве, а тамо где има воћа — слатко и компоти. Од пића се узима водњика, ракија и вино, у новије време конзумира се много пива и сокова.

За свечаним божићним ручком ломи се чесница или божићни колач. Тамо где се спремају чесница и колач, стављају се једно на друго да би привукли у кућу што веће благостање, пошто они пред вишим силама симболишу породичну заједницу. На Голији се дешава да чесница остаје нетакнута до „Малог божића“, што значи до Нове године.⁶⁸

Чесница, која симболички представља усеве, пре ломљења се подигне, што обавља домаћин и том приликом изговара молитву, која се завршава речима: „... у име Оца, Сина и Духа Свјатог, Амин!...“. Он пожели да жито порасте онолико колико је високо подигао колач. Прво се укрсте обе половине, да би се у пољопривредним зонама „укрштали снопови“ на њиви, и ломи се парче по парче, прво за кућу и после за сваког члана породице, такође за оне који су се случајно затекли у кући и за оне који су током године умрли. Овакво парче ко-

лача обезбеђује благостање сваком појединцу понаособ и заштићује га од сваког зла у току наредне године.

У западној Србији божићни колач ломи домаћин са најмлађим сином „од напретка“, а понекад са полагеником, који, иначе, симболизује митског претка и доприноси мађијском деловању божићног колача на благостање куће, плодност стоке и усева. У Војводини колач ломе два брата домаћина, или најстарији син са оцем, премазују га медом, преливају вином и том приликом говоре (у околини Вршца):

„Прво парче чеснице се даје
Богу и Божићу,
друго путнику на путу,
треће тамним у тамници,

четврто“ и даље поименично укућанима и свима, који су се затекли у кући. На крају се остави парче „мори (х)рана за годину дана...“. Ово парче увије се у комадић платна и окачи у живинарник. Свако од укућана у свом парчету тражи неки белег или новчић, који домаћин од срећног налазника откупљује неким даром и враћа га на место код иконе до следеће употребе.⁶⁹

Кости од божићне печенице не бацају се, већ се сакупе и са њима се још увек гата. Важна је плећка печенице, која се чува преко целе године, али се и проверава, да ли су се сва предсказивања гледањем у плећку на први божићни дан обистинила.

На Златибору се плећком од печенице и гранчицом бадњака удара стока по леђима да би се отерале све болести. По старијој верзији, то ради чобанин са планинком, која га приликом извођења обреда запиткује: „Шта то ћераш?“ и добија одговор: „Ћерам болест из оваца (говеди, свиња)“ и наставља: „Ћерај, ћерај, ћерај, да је није!...“⁷⁰ По новијој верзији, то ради домаћин и том приликом изговара речи: „Ја те ошуча, неће те шушкавац“, што треба да понавља три пута, ударајући, при томе, стоку.⁷¹

Кости од божићне печенице се носе и у мравињак — да би се стока у наредној години множила, као мрави.⁷² На Златибору се из шупљина кости од печенице повади маст, чиме се лече красте.⁷³ У том смислу ће појединачна домаћинства чувати кости од ногу божићне печенице преко читаве године да би се из њих вадила „лековита маст“ према потреби.⁷⁴ На Златибору се, такође, кости печенице на први дан Божића поређају на праг и означе именима девојака које су спремне за удају. Да би се сазнало која ће девојка у току наредне године стићи на ред за удају, позове се пас, па чију кост прво узме, тој девојци ће се моћи почети да спрема свадба.⁷⁵

У склопу божићних обреда сачувани су, такође, остаци фалусних обичаја, који треба да утичу на плодност. У планинским зонама моравичког краја, у Остатији се, наиме, сачувао обичај да се на први божићни дан каде торови и штале и том приликом врши фалусни обред за плодност стоке, у чему учествује домаћин, који је сигурно заменио чобанина, пошто је присутна и планинка. Домаћин би понео комад сувог пршутта, одсеченог у облику фалуса, и њиме „царао“ овце и краве под реп, а планинка, која кади просторије и прска их водицом, треба на извесној раздаљини да запита: „Шта то радиш?“. Домаћин јој одговара: „Воде ни, планинко“ У том мађијању, односно симболичном оплођивању стоке, што треба да утиче на бројну „принову“ у наредној години, опет се јавља врло стара сточарска традиција.⁷⁶

Аналогно томе, одред оплођивања врши се и у околини Вршца, где ујутро на први дан Божића, како налаже обичај, домаћин куће треба да удари сву стоку редом прutom од младе јабуке, која је већ родила. Прут, уствари, симболише ражањ, пошто би се на њега наизменично нанизало неколико парчета сувог меса и кобасице, тако да на врху остане парче кобасице. Уз то се у штале уноси још колач на марами, која је провучена кроз његову шупљину, што се, без сумње, надовезује на колач са перфорацијом, спреман за животињског полаженика. После ударања овако украшеним штапом, свакој врсти стоке би се одломало и дало парче колача. Кад је обред завршен, домаћин би се вратио у кућу, где домаћица треба да га запита, шта је донео. Добија и одговор: „Срећу и здравље“. После тога ће га домаћица посипати житом, а он ће је понудити месом на пруту. Домаћица треба да се послужи делом кобасице са врха прута, пошто се верује да мора да је поједе женска особа, да би принова код стоке била женског рода, а деца мушког, пошто је понуђена од стране мушкарца. После тога се прут са остатком меса ставља на божићни колач.⁷⁷

Али, тиме се регистар ритуалних јела и њиховог значаја не исцрпљује. Пошто божићни празници трају неколико дана, а сваки од њих, према обичајима, изискује посебне мађијске радње, у које су укључена и поједина јела, односно обредни хлебови, додирнули смо најглавније, јер би нас детаљно описивање одвело у сувишне појединости.

Значајно је, у оквиру ових празника, споменути још један обредни колач — васиљицу, који се спрема на Васиљев дан — 14. јануара. Ради се, уствари, о новогодишњем колачу, који има улогу чеснице, пошто на овај дан, по старом календару, почиње Нова година, у народу такође звана „Мали божић.“

На Златибору васиљицу шарају стопом овце, направљене од „веселака“, дакле, од дрвета бадњака.⁷⁸ У околини Горњег Милановца спрема се васиљица и декорише убодима гранчицом од бадњака. Од истог теста направе се мали хлепчићи за сваког укућанина понаособ, који се, још док су врући, располове и напуне кајмаком.⁷⁹

Васиљица је, уствари, нешто скромније спремљена чесница, односно божићни колач, у који се, такође, као и о Божићу, стављају зрна пасуља, кукуруза и разни белези, понегде парица, првенствено намењени плодности усева, али се додаје још и парче дреновог дрвета за здравље укућана и стоке. Тим елементима се на Голији прикључује ивер од сечења бадњака, чиме се још јасније означава и продужује мађијска улога божићних хлебова.

ИЗМЕЂУ БОЖИЋА И УСКРСА

У распону између божићних празника и „великог поста“, који се у народу зове „месојеђе“, као ни касније до Ускрса, нема неких значајнијих празника, који би изискивали веће припреме обредних јела. Уколико би се придавала неком празнику већа пажња, онда би се за ту прилику спремила само погача или колач.

Један од таквих празника је Власовдан, прослављан 24. фебруара, који је посвећен воловима. Њима се поклања посебна пажња ради здравља, пошто волови, према народном веровању, имају благу ћуд и због њиховог значаја у пољопривреди укључују се у све обредне радње око Божића. Верује се, такође, да вукови не нападају волове, дакле респектују њихову улогу у аграрним пословима, пошто би, како каже легенда, требало, уместо њих, да ору.⁸⁰ Колач, који се меси на тај дан, ломи се над воловима и дели и њима.

Тодорова субота — прва субота за време ускршњег поста, у народу звана још Тодорица, према општем веровању, празник је за коње, мада се у неким местима мисли да је вече уочи Тодорица посвећено коњима, а Тодорова субота воловима.⁸¹ Без обзира на локално померање значења празника, на тај дан се обично није смело радити са коњима. На Старом Влаху, где се много кирицијало, меси се колач који се украшава потковицама, направљеним од теста и симболички причвршћеним клинцима од белог лука. У околини Вршца спремају се колачићи „тодорчићи“ у облику коњског копита.⁸²

„Дан младенаца“, прослављан 22. марта, од давних времена симболички је представљао почетак укључивања у тој години венчаних

парова у нови циклус обрадиве земље. И данас се на тај дан месе хлебчићи „младенчићи“, којих треба да има четрдесет, пошто је хришћанство тај дан прогласило за дан четрдесеторице мученика. На дан младенаца треба да се спрема зеље и кувају младе коприве да би се очистила крв. На неким местима палиле би се ватре, како би се чељад, прескакањем преко ватре, очистила од болести⁸³ које носи са собом пасивни зимски период.

УСКРСНИ ПЕРИОД

Ускрсни обичаји уствари почињу од Младенаца, а у суштини везују се за култ природе, која се, после пасивног зимског солетиција, поново буди. Овакво стање јасно симболише Врбица, празник, када је с једне стране изражен култ младог биља, а са друге поновно рађање сунца, које се преко зиме умртвило, не показујући никакву снагу.⁸⁴

Сам дан, назван Врбица, везује се за такозвану Лазареву суботу, што се у односу на хришћански распоред празника подударно са даном пред Цветима. У суштини се Врбица везује за васкрсење Лазарево, што има дубље порекло у прастарим веровањима, која се, поред истицања култа биља, односе на рађање, односно поновно васкрсавање Сунчевог божанства.⁸⁵ Због тога се на тај дан беру врбове гранчице, које се уносе у куће и храмове, што указује на долазак пролећа, а има и посебно мађијско значење. Према народном веровању, на врби, која не умире, задржава се демон пролећа. Због таквог значаја, врба симболише напредак, лак и брз раст биља, штити, подмлађује, отклања болести и друге невоље.⁸⁶

Четвртак, који по народном веровању важи као срећан дан, препоручује се у пролеће као погодан дан, кад треба почети орање, нарочито у времену између Великог четвртка до Спасовдана, који, такође, пада на четвртак. За ораче се спрема колач „бразданица“, називан још и „браздионица“ или „подораница“, који се у Босни меси од брашна преосталог од мешања чеснице.⁸⁷ У западној Србији овај колач зове се „образдица“ или „подбраздица“. Кад се иде на орање, домаћин тера волове, домаћица носи погачу, а прате их сви чланови домаћинства. На њиви ће се после окретања прве бразде помолити, преломиће погачу о греду рала, плуга или о рокове вола — дешњака. Прво се колачом или погачом послужују орач и волови, док остатак погаче поједу њихови пратиоци. При томе се строго води рачуна о

мрвицама, које не смеју да падају на изорану земљу, пошто би птице после сејања могле да открију и односе семе. Орачу се још црвеном вуницом, у знак заштите од урока, овија десни „прстени“ прст, а воловима десни рог. Ритуал је очигледно намењен усевима, пошто се волови мажу по челу и врату још и машћу и чешљају густим чешљем, што се чини и у Херцеговини, како би жито било густо и равно као длака у волова.⁸⁸ У Херцеговини се, том приликом, још о чело вола дешњака ломи живо јаје, како би се усеви заштитили од временских непогода.⁸⁹

У Срему домаћин, када иде на орање и сејање жита, што може да буде у пролеће или на јесен, понесе са собом погачу, печеног петла, који је временита животиња, и вино. У Банату домаћица у сејачеву торбу ставља цео, нерасечени хлеб — да би зрно било пуно и остало неоштећено, цело.⁹⁰

Пролећни култ младог биља такође се истиче на шареним ускрсним јајима, које се обично украшавају гранчицама и цветовима, мада има подручја, где се ускрсна јаја декоришу геометријским шабрама. Црвена боја, којом се, по правилу уочи Ускрса, боје јаја, симболички истиче живот природе, односно њено обнављање, а, самим тим, јаја добијају заштитничку улогу, утичу на здравље, штите домаћинства и поједине укућане од несреће, временских непогода, злих духова и лица.⁹¹

Пошто тако налаже обичај, прво обојено јаје не износи се из куће. Оно се оставља као „чуваркућа“ до наредног Ускрса. Према народном веровању, на ускрсно јутро треба се умити водом, у коју је, поред лековитог биља, стављено и црвено обојено јаје. Њиме треба трљати лице, да буде румено, јер се, самим тим, одаје утисак здравља. Свако од посетилаца од домаћице треба на први дан Ускрса да добије обојено јаје, сем чобанина, који би на тај начин, како се верује, могао проузроковати неку од сточних болести.⁹²

У Србији се за Ускрс спрема колач „ускршњак“ са пет и више јаја на врху, или посебан мањи колач од спирално увијеног теста „витица“, у Срему назван „буздован“, на који се ставља необојено јаје и испече заједно са колачем.⁹³ Такве врсте колача спремају се и у Банату у околини Вршца и зову се „јечменици“.⁹⁴ На сличан начин, или са црвено обојеним јајетом одозго, за Ускрс се месе плетени колачи код Русина у Бачкој.⁹⁵ На први дан Ускрса, пред ручак, укућани љубе домаћину руку, почевши од најстаријег сина, а после тога се за ручак ломи колач са јајетом уз домаћинове речи: „Све нам крсло (оживело) и воскресло (ускрсло)“.⁹⁶

На тај начин поновно се истиче значај јајета, које је „...од најранијих времена био симбол живота и плодности...“⁹⁷ Већ код старих Египћана била је позната легенда о постанку света и сматрало се да све потиче од јајета. Исто мишљење су, према народном предању, истицали грчки и римски филозофи.⁹⁸

Поред печења, на ускрсној трпези су богато заступљена разна јела, која се разликују од оних, спреманих за божићне празнике. Ако је Ускрс пре Ђурђевдана, на Златибору се као печеница спрема прасе, ако је после тог датума, онда се кољу јагањци. Ђурђевдан се, наиме, сматра као званични почетак пролећа и, поштујући традицију, јагњеће месо и јела у вези са тим спремају се од тога дана па даље. Пошто тада већ има поврћа, поред чорбе, прасећег или јагњећег печења, спрема се још мусака са изнутрицом, сарма од зеља, капама, пита зељаница, шарденчићи, пихтије, гибаница, слатка пића и колачи. Као салата користи се млади лук, од пића-ракија, вино и пиво.

ЂУРЂЕВДАН

Споменули смо већ Ђурђевдан, који означава почетак пролећа, празник оживљене природе и нове вегетације. Тај дан је на Златибору важан сточни празник и дан пастира. Са њима се слави и склапају уговори за надзор над стоком за време испаше у планини. То обично траје од Ђурђевдана до Митровдана, то јест од 6. маја до 26. октобра, дакле шест месеци, колики је распон између летњег-активног и зимског-пасивног периода.⁹⁹ Поред тога, изводе се и многе мађијске радње, како би се снага новог дејства природе пренела на људе и стоку, пре свега на плодност поља, на здравље житеља, за размножавање стоке и њену млечност, ако су у питању овце-и за добру вуну.

На Ђурђевдан се посебан значај придаје биљу и зеленилу, које се бере већ рано у зору, што углавном обављају девојке и жене, понегде већ у петак уочи Ђурђевдана, на такозвани Биљани петак. Овај ритуал има своје порекло у веровању у шумског демона, који у шумама влада биљем, дрвећем, водама и шумским животињама,¹⁰⁰ а њега је у хришћанству заменио св. Ђорђе. Од гранчица, шумског и пољског цвећа плету се венци, који симболишу сунчеву светлост, животну радост и имају снагу заштите од демона.

На Златибору се на Ђурђевдан стаје ките копривом и на тај начин заштићују од временских непогода. Пошто у коприву не удара

гром, верује се да ће бити од грома поштеђене и економске зграде. Иначе, на Ђурђевдан се венцима од биља и пољског цвећа украшавају капије, куће, амбари, стаје, торови, кошнице, млекар и ведро за мужу, а бацају се и у извор, поток или реку. На Голији се, у жељи за здравље укућана и стоке, врата и прозори кућа и економских зграда ките дреновим, грабовим или лесковим гранчицама. Помоћу дренове гранчице се на Златибору освећеном водом прскају људи и стока да би били издржљиви, здрави и јаки као дрен. У околини Горњег Милановца на Ђурђевдан се плету још венчићи од млечике, стављају на обор и крабљачу — да би било више млека.¹⁰¹

У западној Србији, на извору Св. Саве на планини Мучањ изводи се веома интересантан обичај купања на Ђурђевдан рано пре зласка сунца. Народ, том приликом, доноси са собом нешто од нове одеће, па као природа и они бацају старо и облаче ново рухо. Том приликом воду даривају цвећем, понекад и новцем.¹⁰²

За Ђурђевдан такође се спрема посебан колач, на Златибору зван „чобанов колач“, иначе „сточни проскур“,¹⁰³ који има значење чеснице. Украшен је зеленилом и цвећем, а ломи се за ручком с намером да утиче на род и здравље стоке, а један део се и оставља стоци. У Хомољу и у целој источној Србији спрема се округли, али и шупљи колач, у који се ставља парица, као о Божићу, и качи се на врата тора, о ведрицу за млеко, која је окићена венцем од гранчица и цвећа. Предвече домаћин кроз шупљину колача музе овце и на крају домаћин, домаћица и чобанин над овцама разломе колач и поделе га стоци.¹⁰⁴

Иначе, тог дана се на свечани ручак износи јагњеће печење, које има исто значење као и божићна печеница и спрема се од „жртвованог“ јагњета, које се, понекад, пре клања, окићено цвећем и свећама, уводи у цркву.¹⁰⁵ Уз то се спремају нама већ позната јела, али је трпеза нешто скромнија него за време божићних празника или Ускрса, пошто се главне ђурђевданске радње обављају претежно ван куће.

ЗАДУШНИЦЕ

Значајни летњи празници такође су Духови, названи у народу још Тројице или код хрватских кајкаваца Тројаки,¹⁰⁶ пошто се празнују три дана и сматрају се као празници мртвих или летње задушнице. На гробље се одлази у суботу са јелима и пићима и са дубоким уверењем да ће се моћи разговарати са покојнима. За Духове се, наи-

ме, према народном веровању, отварају гробови и може се доћи у директан додир са умрлима, због чега се зову и „отворне задушнице“.¹⁰⁷

Даћа, која у култу мртвих представља ритуалну гозбу, приређену на гробу покојника, спрема се након првог, седмог, двадесетог дана после смрти преминулог, на четрдесет дана, након пола године и на годину дана после сахране. У централном делу Србије се за задушнице спрема варена пшеница — панаија, за умрлом децом пиринач обавезна је погача, у посне дане посна, у мрсне дане јела са месом. На Старом Влаху се на задушнице подижу чаше, изговарају здравице и пије се за покој душе умрлих:

„Бог да прости мртве
који су се преставили.
Бог да живи њихове наследнике живе
да помињу њих мртве...“¹⁰⁸

Приликом задушница се за сваког покојника спреми хлеччић „бабурица“, који за мушкарце има облик равнокраког крста, а за жене треба да је округлог облика. На сваки хлеччић се пре печења дрвеним печатом утискује „слово“ — иницијали умрлог, а хлебови се износе на даћу, која је приређена на гробљу, и остављају на гробовима.¹⁰⁹ Старијег порекла ће вероватно бити колач, направљен у облику крста, који се у околини Крушевца зове „кољиво“, а близу Велике Плане има назив „крстуш“. Он се на гробљу крстасто сече ножем и прелива црвеним вином.¹¹⁰

Према народном веровању, најпрече је за живот на другом свету јело и пиће, пошто тамо покојници настављају живот какав су водили на земљи. Према томе, њихови најближи и рођаци обавезни су да воде рачуна о њиховим потребама. Они то чине из љубави и пошто тако налаже обичај, а неки то чине из страха — да се умрли не би вратили на овај свет и њима, из освете, начинили неко непредвиђено зло.

Задушнице се одржавају неколико пута у години. Поред духовских, постоје још задушнице у суботу уочи Месне недеље у фебруару и у суботу пред Митровдан у октобру, кад се верује да се гробови умрлих затварају, такозване „затворене задушнице“.¹¹¹

Уочи Духова се у храмове уноси биље и њиме прекрива црквени под. Сутрадан се, за време службе, клечећи плету мали венчићи, који својим обликом имају мађијску улогу круга. После се носе кућама и њима украшавају врата и прозори у смислу заштитте од де-

мона и тајанствених појава. Девојке за удају овим венцима призивају „суђеника“, младића за кога ће се удати. Он треба да дође док „...венац није увенуо и његове девојке лице није прецветало.“¹¹²

ЗАВЕТИНЕ

Са материјалом који нам је био на располагању, углавном смо исцрпили значај оних празника у току године за које се везује улога обредних хлебова и јела. У циклусу пролећних обичаја треба споминути још сеоске славе, које се такође називају „заветине“, а везане су искључиво за село, односно за аграрни живот, да би се усеви заштитили од громава, града и других временских непогода и на тај начин обезбедио принос поља, воћњака и винограда.

Заветине се обично у западној Србији одржавају четвртком на четрдесети дан после Ускрса, кад је Спасовдан, односно Вазнесење Христово. Овај празник, без сумње, има своје давно порекло у старој словенској религији, пошто је четвртак некада био посвећен господару грома Перуну и везивао се, уз посебно поштовање храста, то јест за култ дрвећа.¹¹³ У том смислу се већ рано изјутра на Спасовдан лескове гранчице забадају по њивама засејаним житарицама, у воћњаке и винограде и њима се ките стамбене и економске зграде да би се поља и друге некретнине заштитиле од непогода. Верује се, наиме, да у леску, као ни у коприву, гром не удара.

На Спасовдан или на дан одређен у појединим селима или засеоцима су у западној Србији у времену између Спасовдана и Духова кроз поља ишле поворке житеља појединих региона, носећи грање дрвећа, крстове, иконе и барјаке, или су младићи на коњима јурили кроз усеве. Крстоноше, како су се називали према барјацима, украшеним крстовима, окупљали би се после похода код записа, односно освећеног дрвета, код крстова у пољу на такозваним „саборишћима“ или крај реке, где су се, у случају суше, одржавале молитве за кишгу.¹¹⁴

За ту прилику се у Херцеговини спремала пита „спасовница“, која се износила на одређено место на брду, као и млеко и кајмак, где се ручавало, а остатком јела су се, у знак размножавања стоке, прскали пастири.¹¹⁵ У ужој Србији се за ту прилику спрема колач, који се обично сече код записа, пошто треба да утиче на род жита, али се пре тога дизањем колача у вис показује колико високо треба да порасте жито.¹¹⁶ Половина колача подели се присутнима, док дру-

гу половину добије сељак који ће за следећу годину преузети дужност домаћина сеоске славе, са задатком да спреми колач и „гозбу“, на којој присуствује читаво село. Том приликом ће се, у знак жртве, заклати јагње, као што се то радило до сада, пошто тако налаже обичај.¹¹⁷

ПОРОДИЧНА СЛАВА

Породична или крсна слава такође улази у ред годишњих обичаја који су слични заветинама. Разлика је у томе што је обичај заветина старијег порекла, који се везује још за степен колективног привређивања и коришћења добара. Породичну славу карактерише виши степен друштвеног развитка и симболички се истиче култ претка, али је обред намењен живима и сматра се за аграрну жртву која се приноси светитељу који се слави. Слава, односно име светитеља чије се име слави, наслеђује се и везује за род. Преко њега, који се сматра за главног заштитника куће, укућана и газдинстава, по народном веровању, обезбеђује се здравље и напредак породице, односно домаћинства, плодност стоке и добар берићет.

И у старо време се славило два пута у години, једном у пролеће, кад би се приређивала велика светковина, слична каснијој главној или великој слави. Тада су се људи обраћали божанствима са молбама за помоћ, пошто су усеви већ почели да ничу и стока требала да се умножава. У јесен се обично одржавала мања светковина, мала слава, могло би се рећи преслава, у знак захвалности за завршену летину, у време када су плодови већ убрани и може се уживати у њима. Под утицајем хришћанства, крсне славе одржавају се преко читаве године, без одређеног везивања за циклус аграрних послова.¹¹⁸

Свугде у Србији обично се за славу приређује гозба, која треба да је, не само главни и свечани дан, већ и весело и пријатно проведено време за домаћина, укућане и госте. Само на тај начин ће се удобровољити заштитник куће, од кога се очекује свестрана помоћ. Једно од главних послужења на красној слави представља варена пшеница-„жито“, али важан је и обредни хлеб „крсник“ или славски колач. Крсник је ретко крстастог облика, углавном је округлао као чесница, пошто и он симболизује сунце, па се, самим тим, поставља на источни део стола, око ког се ручава. Украшен је свећом и крстом, што симболизује фигуру божанства са раширеним рукама.¹¹⁹ Пре ломљења окреће се са леве, негативне, према десној, позитивној страни.¹²⁰ „... Колач се преливао вином, а дом миром, жи-

вотом, здрављем и сваким добром...!“ пошто вино, као бескрвна жртва, доприноси изобиљу. На крају се колач подиже у вис, дакле према сунцу, да и усеви крену према светлости и обилато роде.¹²¹

Кад се за свечаним ручком, где има печења, пита, гибаница и других врста меса и јела, понешто презалогоји, почињу се испијати здравице. Њих обично има дванаест и све су углавном стиховане. Најважније су прве три, од којих је прва у облику молитве упућена главном богу или како је народ зове „Помози, боже“: „... Помози, боже, за добри час и добру срећу...“. Друга здравица је упућена светитељу чије се име слави, као посреднику између бога и људи, која се зове „За добри час“: „... Бог му помогао и његово крсно име... Још бога молим и пречисту славу...“,¹²² помињући име слављеног светитеља, „... свима нам помози... дај нам вино весело пити и у части бити...!“ Трећа здравица напија се св. Тројици: „... Здравicom трећом, добром срећом и у име бога и свете Тројице и Богородице...!“¹²³

Преосталих девет здравица је спореднијег карактера, али се редовно испијају. Њима се упућују добре жеље домаћину и домаћици, добродошлица кумовима, пријатељима, суседима и намерницима. У западној Србији испија се још додатна здравица онима који одлазе, то је здравица за „срећан пут“.¹²⁴

По сличном распореду, понекад на врло духовит начин, здравице се изричу на свадбама, док се, слично славским, здравице испијају у околини Горњег Милановца и о Божићу. Разуме се да имају сасвим друго значење здравице на даћама, које се приређују после сахране или на подушјима, пошто су текстови прилагођени тој намени.

ЗАКЉУЧАК

Порекло обредних јела и хлебова у годишњим обичајима везује се за далека, прошла времена. И данас се, према народном веровању, углавном у православним подручјима Југославије, приликом одређених празника у току године изводе извесне радње са мађијским значењем, где одређена јела, а нарочито наменски хлебови имају изузетну улогу.

Помоћу ритуалног коришћења намирница мађијска снага симболичке жртве преноси се на поједине житеље одређених региона, на њихове куће, економске зграде, на стоку, поља и ливаде. Највећи значај у томе имају дани око Божића, који се сматрају као почетак нове

године. Божићни празници, уствари, почињу са св. Игњатијем, 20. децембра, и трају до Богојављења, 19. јануара, кад се завршавају такозвани некрштени дани.

Божићни празници везују се за култ природе. Они симболизују почетак нове године, пошто тада, за време зимског солстиција, сунце почиње да добија на снази. Због тога се све мађијске радње обављају у циљу напретка у наредној години, за срећу и благостање породице, за успех код стоке и добар принос у пољопривреди.

Бадњи ран, уочи Божића, пропраћен је посебним радњама, пре свега на припремању божићне печенице и сечењу бадњака, а одлази се и на гробље. Божићна печеница, за коју се у брдским зонама коље овца, а у пољопривредним свиња, има плодотворну моћ, пошто симболички представља житног демона и утиче на род усева. Печеница се у селу Матаруге код Краљева пече на заједничком ражњу на Бадње вече предвече, на Старом Влаху, где су насеља растуреног типа, и многим другим случајевима у пекару на први дан Божића, ујутру, пре изласка сунца. Сматра се да и ражањ, на коме се пекла божићна печеница, има плодотворну моћ, па се њиме на божићни дан удара стока. Глави и плећки печенице придаје се посебна снага, пошто се верује да је за кости печенице везана душа жртвоване животиње. Због тога се кости печенице не бацају, вилица се у Црној Гори качи изнад врата, на Старом Влаху се плећка божићне печенице чува преко целе године, а са преосталим костима такође се врше посебне радње, везане за житеље појединих региона.

Бадње вече је посвећено култу демона и култу смрти. Тада се свечано уноси бадњак, простире слама, на којој се служи вечера, а где се те ноћи и спава. Све то изискује мешење посебних хлебова, од којих је најважнији колач за сечење бадњака и на Старом Влаху колач за чобанина. Сем тога, спремају се посна јела, пре свега риба, као инкарнација духа предака, печена тиква или пита од бундеве, везани за култ мртвих, погача премазана медом, која се ломи изнад бадњака, купусник-пита од киселог купуса, сарма без меса, суво воће и посни колачи. Са свим мађијским радњама треба те вечери да се умилостиве више силе да би сачувале породицу и њено имање од сваког зла.

Божићни дан је посвећен живима, што доказује увођење животињског или људског полагањика, спремање чеснице, односно божићног колача, спремање мањих наменских хлебова, упућених сваком укућанину понаособ, стоци и имању, као и спремање појединих јела, рецимо, ципваре. Ово јело, које се спрема у Херцеговини и пла-

нинским подручјима Старог Влаха, има снагу обредног колача и одаје стару сточарску традицију. Једе се изјутра први дан Божића, кад су се укућани омрсали дренаком или изнутрицом божићне печенице. Свему се приписује плодотворна снага, што се, такође, у богатом дијалогу изриче приликом доласка полагањеника, чији се рецитал наставља за свечаним ручком приликом сечења божићног колача. Божићна трпеза треба да је раскошно постављена, где су поред печенице, божићног колача, сувог меса, кајмака и сира, још друга јела, пре свега подварак, сарма, пасуљ, пихтије, мусака, тибаница са сиром или месом, колачи, мед, суве шљиве, као салате: кисела паприка, кисели купус и ајвар.

Значај божићног колача има и васиљница, новогодишњи колач, нешто скромнији од чеснице, који се меси на Васиљев дан, 14. јануара, у народу назван још Мали Божић. Каснији појединачни празници, који изискују одређене мађијске радње, посвећени су, као на пример, Власовдан, 24. фебруара, воловима, а Тодорица, на прву суботу ускршњег поста — коњима. За ове дане се спремају посебни наменски хлебови, као и за дан Младенаца, 22. марта, кад се за младе, у тој години венчане парове, који се први пут укључују у циклус обраде земље, меси четрдесет „младенчића“. И за почетак орања у пролеће орачима се меси погача „бразданица“, у моравичком крају звана „образдица“.

Од Младенаца почињу покретни ускрсни празници, који су, такође, везани за култ природе. Отуда се нарочито Врбицом на Лазареву суботу означава долазак пролећа и истиче култ биља, што значи да се природа, по старим веровањима, после пасивног зимског солстицаја, поново буди и симболичне васкрсавање сунчевог божанства.

На Велики петак се пости, али се на тај дан боје ускрсна јаја, која су симбол живота и плодности, где се опет гранчицама и цветовима истиче култ младог биља, а црвеном бојом обнављање природе. Самим тим, бојена јаја добијају заштитничку улогу, и утичу на здравље, штите појединце и домаћинства од несреће, непогода, злих лица и духова. Прво бојено јаје остаје у кући, као „чуваркућа“. Деца се на први ускршњи дан туцају бојеним јајима. Сем чобана, на тај дан бојено јаје добија свако од посетилаца.

У Србији се за Ускрс спрема колач „ускршњак“ са пет и више целих јаја на врху, или мањи са једним јајетом, зван „витица“, или у Срему „буздован“, а у Банату „јечменац“. Колач се ломи за свечаним ручком на први дан Ускрса, где је такође, као на први дан Божића, присутна печеница, печено прасе или јагње. Регистар јела је

нешто разноврснији, пошто су, уз зимска јела, спремана и јела од поврћа, као сарма од зеља, капама, мусака са изнутрицом, пита зељаница и пихтије.

Ђурђевдан се сматра за званичан почетак пролећа, кад се летњи период одваја од зимског, као што се о Митровдану летњи период завршава. Ђурђевдан је, самим тим, празник оживљене природе и нове вегетације, а и важан сточни празник и дан пастира. Већ на Биљни петак уочи Ђурђевдана беру се гранчице дрвећа, шумско и пољско цвеће и плету венци, који симболишу сунчеву светлост и имају моћ заштите од демона. Њима се украшавају капије, ките економске зграде, кошнице и ведро за мужу да би се снага новог дејствовања природе пренела на људе, стоку, њену млечивост, на добру вуну код оваца и на плодност поља. На тај дан се меси „сточни проскур“, колач који има значење чеснице. Ломи се за свечаним ручком, када се као главно јело износи јагњеће печење, који има исто значење као божићна печеница.

Најзначајнији летњи празници су Духови или Тројице, који трају три дана и празници су мртвих. У суботу уочи Духова су задушнице, као и у суботу уочи Месне недеље у фебруару и у суботу пред Митровдан у октобру. Тада се одлази на гробље. О Духовима уз уверење да ће се разговарати са мртвима, пошто се према народном веровању тада отварају гробови, а о Митровдану затварају.

На гробљу се приређују ритуалне гозбе „даће“, износи се варена пшеница, „панайја“, погача и друга јела. За покојне се меси „бабурица“, за мушкарце у облику равнокраког крста, за жене хлебца округлог облика. У околини Крушевца спрема се крстасти колач, зван „кољиво“, који се на гробљу прелива вином. На гробљу се, такође, подижу чаше за покој душа умрлих и испијају здравице, намењене покојницима.

Поред ових значајних празника у току године, треба споменути још сеоске славе „заветине“ — колективне скупове, везане за аграрни живот. Одржавају се на Спасовдан, који је подједнако аграрни и сточарски празник или у одређене дане у распону од Спасовдана до Духова, у циљу очувања стоке, обезбеђења и заштите пашњака, ораница, воћњака и винограда од временских непогода.

Кроз поља се крећу такозване крстоноше у поворкама са грамама или носећи крстове или барјаке. Или то чине јурећи на коњима кроз усеве. На крају се, за добар род жита, приређује гозба, на којој присуствује читаво село и сваке године је спрема други домаћин. Код „записа“ сече се колач, чију неподелићу половину добија сељак који ће следеће године бити домаћин сеоске славе.

У овај род празника убраја се и породична или крсна слава, намењена живима, мада се на њој истиче култ претка. Њен значај односи се на аграрну жртву, приношену светитељу чије се име слави. Светитељ је уједно и заштитник куће, укућана и газдинства, а његово име везује се за род и наслеђује се. На славској гозби важну улогу игра варена пшеница-„жито“. Али, важан елеменат је и славски колач-„крсник“, који симболизује сунце и постављен је на источни део стола. Ломи се за ручком, када на столу има сваковрсних јела и пића и много гостију.

Уз узимање хране испијају се стиховане здравице, којих има дванаест. Прве три: „Помози, боже“, „Добри час“ и „Св. Тројица“, упућене су у облику молитве за срећу, здравље и благостање: богу, св. Тројици и светитељу-заштитнику куће, истовремено посреднику између бога и људи. Остале су, уз добре жеље, намењене домаћинима, а као добродошлица упућене кумовима, пријатељима, суседима и намерницима. Додатна здравица „За срећан пут“ изриче се онима који нису из истог краја где се слави.

По сличном распореду, али много духовитије су здравице изрицане на свадбама. Оне се понекад испијају и о Божићу, а сасвим друго значење добијају на даћама после сахране или на задушницама.

НАПОМЕНЕ

1. Станоје С. Мијатовић, Српска народна јела са прилогом о пићима у Левчу и Темнићу, СЕЗ X, Српска народна јела и пића, I, Београд, 1908.
2. Лука Грчић Бјелокосић, Српска народна јела у Босни и Херцеговини, СЕЗ 10, Београд, 1908, стр. 73—118.
3. Веселин Чајкановић, Мит и религија у Срба, Београд, 1973.
4. С. Грбић, Српска народна јела и пића среза Бољевачког, СЕЗ, Живот и обичаји народни, 14, Београд, 1925, 169—236.
5. Вера Милутиновић, Обредна пецива у Војводини, Гласник Етнографског института САНУ, XVI—XVIII (1967—1969), Београд, 1971, 125—162.
6. Петар Костић, Новогодишњи обичаји у Ресави, Гласник Етнографског музеја, Београд, 1966; Порекло и значење годишњих обичаја, Београд, 1972.
7. Шпиро Кулишић, Божићна печеница, Гласник Етнографског музеја, Београд, 1940; Порijekло и значење божићног обредног хлеба у Јужних Словена, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1973; О улози и значењу животињског и људског полагањика, Етнолошки преглед, Београд, 1965; Из старе српске религије, Београд, 1970.
8. Атанасије Урошевић, Горња Морава и Изморник, СЕЗ 28, Београд, 1935.
9. Драган Антонијевић, Алексиначко Поморавље, СЕЗ 35, Београд, 1971.
10. Боривоје Дробњаковић, Етнологија народа Југославије, Београд, 1960.
11. Петар Влаховић, Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије, Београд, 1972.
12. Вук Караџић, Српски рјечник, Беч, 1852, факсимил Београд, 1972.
13. Шп. Кулишић, Ж. П. Петровић, Н. Пантелић, Српски митолошки речник, Београд, 1970.
14. У моравичком крају сам залазила у најудаљеније засеоке на Голији и Јавору, такође и на Златибору.

15. У сточарским подручјима се другог дана врше разне активности око стоке.
16. Од бдети, пошто гори читаву ноћ, уз њега је потребно бдети.
17. Пошто треба да донесе радост у кућу, благостање, пошто долази са „добром и родом“.
18. Према казивању Руже Сушић, 75, засеок Торник, Златибор.
19. Српски митолошки речник, 32.
20. Шп. Кулишић, Из старе српске религије, 99.
21. Ибидем, 97.
22. Према казивању Ђула Марјановића, 70, заселак Марјановићи, Доброселица.
23. Присутствовала извођењу обичаја 1964. године.
24. Према констатацијама на терену.
25. Трљањем хрстовог и липовог дрвета правила се ватра.
26. Према констатацијама на терену 1972.
27. Ибидем.
28. Ибидем; со има, према народном веровању, изразиту демонску снагу.
29. В. Чајкановић, Мит и религија у Срба, 193.
30. Према констатацијама на терену, 1972.
31. Према казивању Руже Сушић.
32. Моравички крај, према констатацијама на терену.
33. В. Чајкановић, Мит и религија у Срба, 193.
34. Српски митолошки речник, 282.
35. Подручје Голије.
36. Ибидем.
37. Ибидем.
38. Према казивању Срегена Ђурчића, заселак Градац на Голији, 1972.
39. П. Костић, Порекло и значење годишњих обичаја, 18.
40. В. Милутиновић, Обредна пецива у Војводини, 133.
41. Ибидем.
42. П. Костић, Порекло и значење годишњих обичаја, 18.
43. Према казивању Радомира Милићевића, 62, Дајићи, 113, 1972.
44. Према констатацијама на терену, 1972.
45. На којима се праве рецке за стоку или врсту стоке.
46. Према констатацијама на терену 1972. године.
47. П. Костић, Порекло и значење годишњих обичаја.
48. Према казивању Руже Сушић, 75, Торник, Доброселица.
49. Ђуле Марјановић, 70, Марјановићи, Доброселица.
50. Ибидем.
51. Према констатацијама на терену, 1974.
52. Колач „голуб“ спрема се у Уљми код Вршца; према констатацијама на терену 1974.
53. П. Костић, Порекло и значење годишњих обичаја, 22.
54. Ибидем.
55. Ибидем.
56. Према констатацијама на терену 1972.
57. Према казивању Радомира Милићевића, Дајићи, 113, 1972.
58. Према казивању Ђула Марјановића, Марјановићи, Доброселица, Златибор.
59. Ибидем.
60. Према казивању Видосаве Шуљагић, 50, Драглица 66.
61. Према казивању Миљане Петровић, 72, Мајдан, Горњи Милановац, 1974.
62. Према казивању Анђе Грнђарски, Уљма код Вршца, 1974.
63. Према констатацијама на терену 1972, 1974, 1975.
64. Према казивању Видосаве Шуљагић, Драглица, 66, 1974.
65. Према казивању Ђуле Марјановића, Марјановићи, Доброселица, 1974.
66. Вера Милутиновић, Обредна пецива у Војводини, 133.
67. Од развученог теста, које се са обе стране испекло над ватром, док је топло, сруљује се и сече као резанци, после тога прелије кључаним млеком, помеша са кајмаком и сиром и овако послужи.
68. Подручје Дајићи.

69. Према казивању Бошка Брзића, 50, Будисава, Војводина, 1974, и Анђе Грнћарски, Улма код Вршца.
70. Према казивању Милоша Јечменице, 50, заселак Градац, Доброселица, 1974.
71. Према казивању Видосаве Шуљагић, Драглица, 1974.
72. Петар Костић, Порекло и значење годишњих обичаја, 135.
73. Према казивању Руже Сушић, Торник, Доброселица.
74. Према казивању Була Марјановића, ибидем.
75. Ибидем.
76. Према казивању Радомира Милићевића, Дајићи, 113, 1972.
77. Према казивању Анђе Грнћарски, Улма код Вршца.
78. Према казивању Руже Сушић, Торник, Доброселица.
79. Према казивању Миљане Петровић, Мајдан, Горњи Милановац.
80. Према казивању Буле Марјановића, Марјановићи, Доброселица.
81. Српски митолошки речник, стр. 283.
82. Према казивању Душана Грнћарског, Улма код Вршца.
83. Српски митолошки речник, 206.
84. П. Костић, Порекло и значења годишњих обичаја, 22.
85. Ибидем.
86. Ибидем.
87. Српски митолошки речник, 42.
88. Према констатацијама на терену, Остатија, и према казивању Радованке Ђериман из Ерчега (село на Голији).
89. Према констатацијама на терену, 1975.
90. В. Милутиновић, Обредна пецива у Војводини, 131.
91. Б. Дробњаковић, Етнологија народа Југославије, 201.
92. Српски митолошки речник, 292.
93. Ибидем.
94. Према казивању Анђе Грнћарски, Улма, 1974.
95. Према констатацијама на терену, 1973.
96. Српски митолошки речник, 293.
97. П. Костић, Порекло и значење годишњих обичаја, 22.
98. Б. Дробњаковић, Етнологија народа Југославије, 200.
99. П. Влаховић, Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије, 106.
100. П. Костић, Порекло и значење годишњих обичаја, 24.
101. Према констатацијама на терену, 1972. и 1974. године.
102. Ибидем.
103. П. Влаховић, нав. дело, 106.
104. П. Костић, нав. дело, 24—25.
105. Б. Дробњаковић, нав. дело, 207.
106. П. Влаховић, нав. дело, 109.
107. Српски митолошки речник, 133.
108. Забележено приликом извођења обичаја на гробљу Точковица, Доброселица на Златибору, маја 1974.
109. Српски митолошки речник, 133.
110. Према констатацијама на терену 1974.
111. Српски митолошки речник, 134.
112. Ибидем, 59.
113. П. Костић, нав. дело, 28.
114. Српски митолошки речник, 184.
115. П. Влаховић, нав. дело, 109.
116. П. Костић, нав. дело, 28.
117. Ибидем.
118. Српски митолошки речник, 177.
119. Ибидем, 176.
120. Ибидем, 178.
121. Ибидем, 177.
122. Ибидем, 137.
123. Ибидем, 138.
124. Према констатацијама на терену у западној Србији, 1972.

LES METS ET LES PAINS RITUELS SELON LES COUTUMES PRATIQUES
A L'OCCASION DES FETES DANS L'ANNEE

L'origine des coutumes de la préparation de mets et pains rituels pour diverses fêtes et célébrations dans une année est très lointaine. En Yougoslavie, surtout dans les régions orthodoxes, aujourd'hui encore on pratique, à l'occasion de diverses fêtes, certains rituels à signification magique où les mets, surtout les pains ont un rôle tout exceptionnel. Les plus importants coutumes sont liés à des grandes fêtes de l'année — en hiver c'est Noël, au printemps les Pâques, et le jour de St. Georges, en été, la Pentecôte. A part de ces grandes fêtes, un rôle bien important ont les fêtes en l'honneur du patron de village, qu'on célèbre dans la période entre la fête de l'Ascension (orthodoxe) et la Pentecôte, ainsi que la fête familiale en l'honneur du patron de la famille («krsna slava»), qu'on célèbre au cours de l'année, sans dates fixées aux travaux agraires.

Avec l'usage rituel suivant les coutumes établis, la force magique de cette offrande symbolique, en forme de mets et pains, va se répandre et protéger les maisons, les habitants de la région déterminée, les biens et le bétail des paysans. leurs champs, pâturages et prés. Sur ce plan la plus grande signification ont les jours vers Noël — grande fête qui commence non officiellement le jour de St. Ignace, 20 décembre, date qu'on estime étant déjà le début de l'année nouvelle. Les fêtes de Noël se prolongent, en réalité, jusqu'à la fête de l'Epiphanie, le 19 janvier, quand se terminent les jours païens. Les fêtes de Noël sont attachées au culte de la nature. Noël, symbolise le commencement de l'année nouvelle, car pendant le solstice d'hiver la force de soleil devient de plus en plus grande. L'exercice de tous ces rites magiques montre le désir de s'assurer la prospérité dans l'année qui commence, le bonheur de la famille, protection pour la maison et les biens, pour le bétail et les champs, pour la récolte prochaine.

Dans la journée de la veille de Noël, on prépare la rôti de Noël, on va à la coupe de la bûche de Noël, et on visite aussi le cimetière. Le rôti de Noël — mouton dans les régions montagneuses, ou petit cauchon dans les provinces agricoles plus riches — a une signification de fertilité car il symbolise le démon des blés et influence la récolte. A Mataruge, village près de Kraljevo, on fait un grand rôti à la broche en commun, le soir de réveillon, tandis qu'à Stari Vlah. région des villages plus dispersés, chaque maison prépare son rôti, le matin du premier jour de Noël, avant le lever de soleil, et cela dans le grand four de la maison. On croit que la broche du rôti de Noël a une force magique et dans les jours de Noël on en frappe le bétail. On attribue une force exceptionnelle aux os de la tête et d'omoplate de la bête qu'on a rôti pour Noël, car on croit que l'âme de la bête sacrifiée est restée attachée à ces os, de sorte on ne les jette pas: à Monténégro, par exemple, on accroche l'os maxillaire au-dessus de la porte de la maison; à Stari Vlah on garde pendant toute l'année l'omoplate, tandis que les autres os du rôti de Noël ont leur signification dans les coutumes rituels qui diffèrent de région en région.

Le réveillon est consacré au culte des démons et au culte de la mort. C'est alors qu'on porte cérémonieusement la bûche dans la maison, on y étale la paille sur laquelle on va servir le dîner de réveillon, et sur laquelle on va dormir cette nuit. On prépare aussi pour le réveillon pains et gâteaux, dont le plus spécial est celui prévu pour la coupe de la bûche, et à Stari Vlah — le gâteau pour le berger. A part cela, le dîner de réveillon se compose des plats maigres, poissons en premier lieu, car par tradition, le poisson incarne l'esprit des ancêtres, ensuite courge grillée, ou gâteau au citrouille qui sont consacrés au culte des morts, enfin, une gallette enduite de miel qui sera cassé en morceaux au-dessus de la bûche, encore un gâteau salé à la choucroute («kopusnik»), puis une sorte de choucroute farcie sans viande («sarma»), et comme dessert, fruits secs et gâteaux maigres. Tout ces coutumes rituels du réveillon ont pour but d'implorer la grâce des forces supérieures pour qu'elles se rendent propices et protègent la famille et les biens.

Le jour de Noël est consacré aux vivants ce qui est marqué dans les coutumes suivants: le premier visiteur le matin du premier jour de Noël (qu'on

appelé »polaznik«) est solennellement accueilli et traité; on prépare aussi le gâteau de Noël ou la fouasse de Noël, puis les petits pains pour chaque membre de la famille, d'autres destinés au bétail, à la maison, aux champs et les biens de la famille; on fait plusieurs mets spécialement pour ce jour, comme par exemple un plat fait de lait, de fromage et de la farine, appelé »cicvara«. Ce plat préparé pour Noël en Herzégovine et dans la région montagneuse de Stari Vlah dévoile une tradition ancienne des éleveurs du bétail et on lui attribue la même force magique qu'au gâteau de Noël dans d'autres régions. On le mange le matin du premier jour de Noël, après les cornouilles enduites dans le suif cru du rôti de Noël, les plats gras faits du foie, pris du mouton ou autre viande rôti pour Noël. On attribue à tout ce qu'on a préparé et ce qu'on fait ce matin une force magique. Cela est exprimé dans un dialogue pittoresque avec le premier visiteur du matin de Noël, puis avec les hôtes pendant le déjeuner quand on coupe cérémonieusement le gâteau de Noël. La table pour Noël doit être très riche et abondante: à part du rôti de Noël et le gâteau de Noël, on sert la viande fumée, crème salée et fromage, choucroute grillé et farcie, aubergines et viande hachée, puis une sorte de fouasse au fromage ou à la viande, divers gâteaux, miel, pruneaux, plusieurs sortes de salades, comme piment au vinaigre, choucroute, et »aivar« — salade de piments et aubergines frits et hachés au vinaigre.

La même signification que le gâteau de Noël a le gâteau qu'on prépare pour le nouvel an — c'est »vasilica«, fait pour le jour de St. Vassil, (petit Noël dans le peuple) le 14 janvier. Après ces grandes fêtes, il y a encore plusieurs qui exigent certains rituels, comme le jour de Vlasovdan (24 février) consacré aux boeufs; jour de Todorica (premier samedi du carême) consacré aux cheveux. Pour ces deux jours on prépare aussi les pains rituels. La fête des Innocents est consacrée aux jeunes mariés dans l'année courante; on prépare alors quarante petits gâteaux. Au printemps, à l'occasion du commencement de labourage des champs, on fait pour les laboureurs un tourteau — »brazdanica«, ou »obrazdica« comme on l'appelle dans la région de Morava.

A partir de la fête des Innocents (22 mars) commencent, en réalité, les fêtes des Pâques qui sont liées aussi au culte de la nature et dont la date est variable chez les orthodoxes. Ainsi, le Samedi de St. Lazare (la fête de Dimanche des rameaux orthodoxe) marque la venue de printemps et le culte de la nature, car d'après les croyances anciennes la terre se réveille après le solstice d'hiver, et cela symbolise la résurrection de la divinité solaire.

Vendredi Saint est le jour de jeûne, mais ce jour on prépare les oeufs de Pâques, qui sont un symbole de la vie et de la fertilité, colorés en rouge — couleur qui symbolise le renouvellement de la nature, et ornés de dessins de fleurs et petits rameaux — ce qui évoque le culte des plantes. Les oeufs de Pâques ont un rôle protecteur: influencent favorablement la santé, protègent des malheurs, des gens méchants et des génies malfaisants les membres de la famille et la maison. Le premier oeuf coloré ce jour doit rester dans la maison. Les enfants cassent entre eux les oeufs colorés et chaque visiteur, sauf le berger, obtient son oeuf de Pâques.

Pour les Pâques on prépare en Serbie un gâteau spécial qui est orné de cinq oeufs colorés; puis il y a aussi un autre gâteau orné d'un oeuf seulement, appelé en Serbie »vitica« (la natte), à Srem »buzdovan« (la masse), à Banat »ječmenac« (orge). On brise ce gâteau (il ne faut pas le couper avec le couteau) pendant le déjeuner solennel du premier jour des Pâques, quand la table est richement servie, et comme pour Noël, on y sert le rôti — mouton ou petit cochon. Mais à cette occasion le menu est plus varié car à côté des plats qu'on fait en hiver, on prépare aussi les légumes, comme pâte farcie des herbes, viande à la gelée et autres spécialités du pays.

Le jour de St. Georges marque le commencement officiel de printemps — c'est la fin de l'hiver. C'est la fête de la nature réveillée et de la nouvelle végétation, la fête des bergers. Déjà le dernier vendredi avant la fête de St. Georges (»le vendredi végétal«) on s'en va cueillir les fleurs des champs et forêts et on coupe les petits rameaux pour faire les couronnes qui symbolisent la lumière de soleil et qui ont la puissance de protéger contre les démons. On orne avec ces

couronnes les portes de la maison, étables et granges, ruches et seau à traire pour en faire transmettre la nouvelle force de la nature sur les hommes, sur les bêtes, sur les champs. On prépare pour ce jour un gâteau spécial qu'on appelle »proskur«, qu'on brise pendant le déjeuner solennel quand on sert comme plat principal, le rôti de mouton.

La plus importante fête d'été est la Pentecôte, fête de trois jours, consacrée aux morts. Le samedi, à la veille de la Pentecôte, est le jour de l'obit pour les morts; c'est de même avec le samedi qui précède la semaine du carnaval en février, et le samedi à la veille de la fête de St. Démétrius, en octobre. Dans ces jours on visite le cimetière; le samedi de la Pentecôte on va au cimetière espérant pouvoir parler avec les morts, car selon des vieilles croyances les tombeaux s'ouvrent pour la Pentecôte et se renferment le jour de St. Démétrius.

On porte au cimetière des plats rituels et on offre là un repas funèbre près du tombeau. Le plat rituel à cette occasion est fait de grains de blés cuits, appelé »panaia«, puis le tourteau et autres. Gâteaux et pains destinés aux morts sont: un petit pain en forme de croix grecque pour les hommes, les petits pains ronds pour les femmes. Dans la région de Kruševac on fait pour cette occasion un gâteau cruciforme (»koljivo«) sur lequel on verse du vin quand on vient au cimetière. Pendant ce repas funèbre on mange et on boit pour le repos de l'âme des parents et amis défunts.

Il faut citer encore les fêtes collectives dans les villages et fêtes votives »zavetine« — qui se rapportent à la vie agraire. On les célèbre au jour de la fête de l'Ascension, ou dans les jours entre la fête de l'Ascension et la Pentecôte. Ces fêtes sont consacrées à la protection du bétail, des pâturages, des champs, des vignes et vergers — contre orages et tempêtes.

En tête de la colonne des paysans, ceux qui portent la croix (appelés »krs-tonoše«) marchent à travers les champs en procession rituelle. Parfois ils parcourent les champs à cheval. Après cette procession, tous les habitants du village participent au festin que chaque année prépare un autre habitant du village. A un endroit traditionnel, prévu pour ce festin (on appelle cet endroit »zapis«) on coupe d'abord le gâteau spécial préparé pour cette occasion. La moitié de ce gâteau appartient au paysan qui sera l'hôte du festin l'année suivante.

La fête familiale en l'honneur du patron de la famille appelée »krsna slava« appartient à ce genre de fêtes. »Krsna slava« est consacrée au culte des vivants, bien que le culte des morts y est présent. Le saint, qui est patron de la famille, est en même temps le patron de tous les biens dans la famille; son nom est célébré de génération en génération dans une famille. Pour cette fête on prépare un met qui est très important à cette occasion — c'est »žito« (grains de blé cuits sucrés), ainsi qu'un gâteau spécial, appelé »krsnik«, qui symbolise le soleil et qui est mis sur la table, c'est-à-dire à son coin tourné vers l'est. Le maître de la maison va couper cérémonieusement ce gâteau pendant le déjeuner solennel, quand on va boire et porter les toasts, douze pour cette occasion. Les trois premiers sous titres: »Au nom du ciel«, »A la bonheur« et »La St. Trinité« — en vers, sont adressés comme prières à Dieu, à la St. Trinité et au patron — saint de la famille, implorant le bonheur, la santé et le bien-être de toute la famille. Les autres toasts sont destinés aux hôtes qui sont présents comme paroles de bien-venue, puis aux parrains et amis, aux voisins et autres visiteurs. Ensuite un toast de »bon voyage« est adressé à tous ceux qui sont venus d'autres villages.

D'ordre semblable, mais encore avec plus de l'esprit, sont les toasts dits à l'occasion des noces. Parfois on porte les toasts pendant le déjeuner de Noël, tandis que leur signification est toute autre à l'occasion du repas funèbre après un enterrement, ou dans les jours d'obit au cimetière.

ŠTEFKA COBELJ

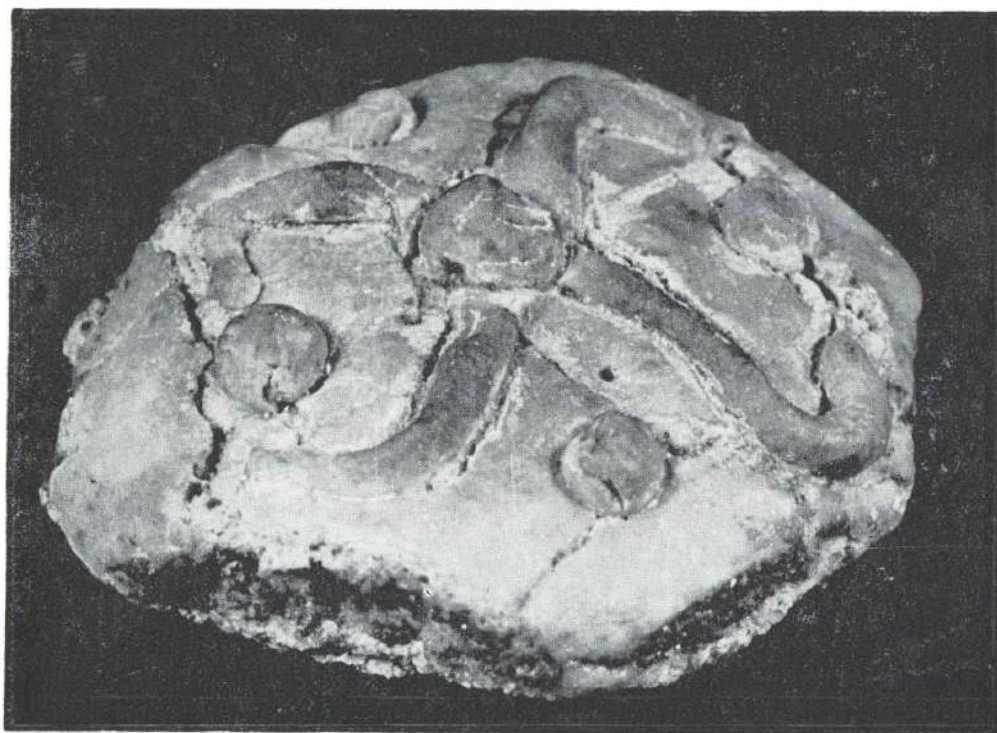
The following information was obtained from a confidential source who has provided reliable information in the past. It is being provided to you for your information only and should not be disseminated to other personnel. This information is being provided to you for your information only and should not be disseminated to other personnel.

The above information was obtained from a confidential source who has provided reliable information in the past. It is being provided to you for your information only and should not be disseminated to other personnel. This information is being provided to you for your information only and should not be disseminated to other personnel.

The above information was obtained from a confidential source who has provided reliable information in the past. It is being provided to you for your information only and should not be disseminated to other personnel. This information is being provided to you for your information only and should not be disseminated to other personnel.

Very truly yours,
Special Agent in Charge

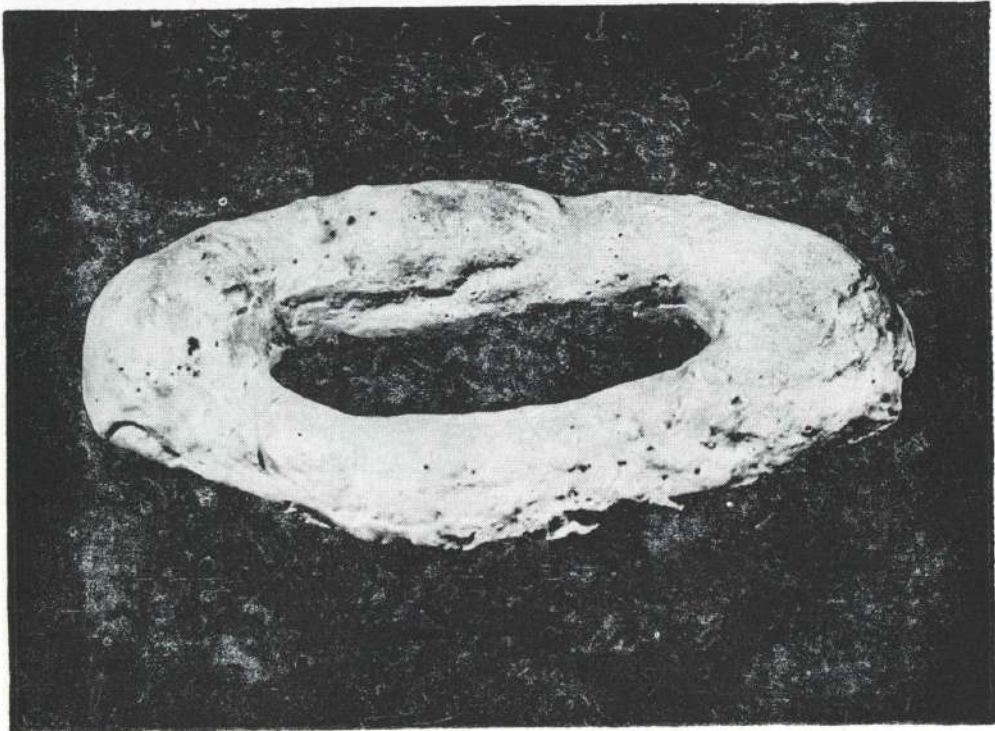
Special Agent in Charge

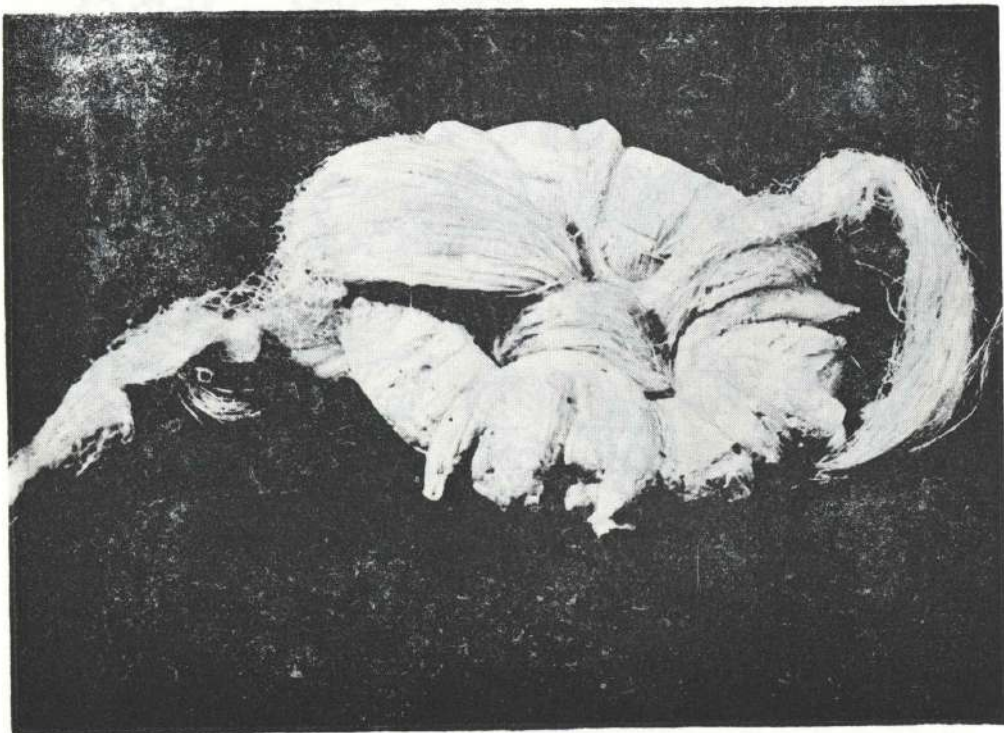
1. Бадњаче, даје се мушкарцима, Љубижда, Призрен

2. Чесница, одн. божићни келач у виноградарским подручјима

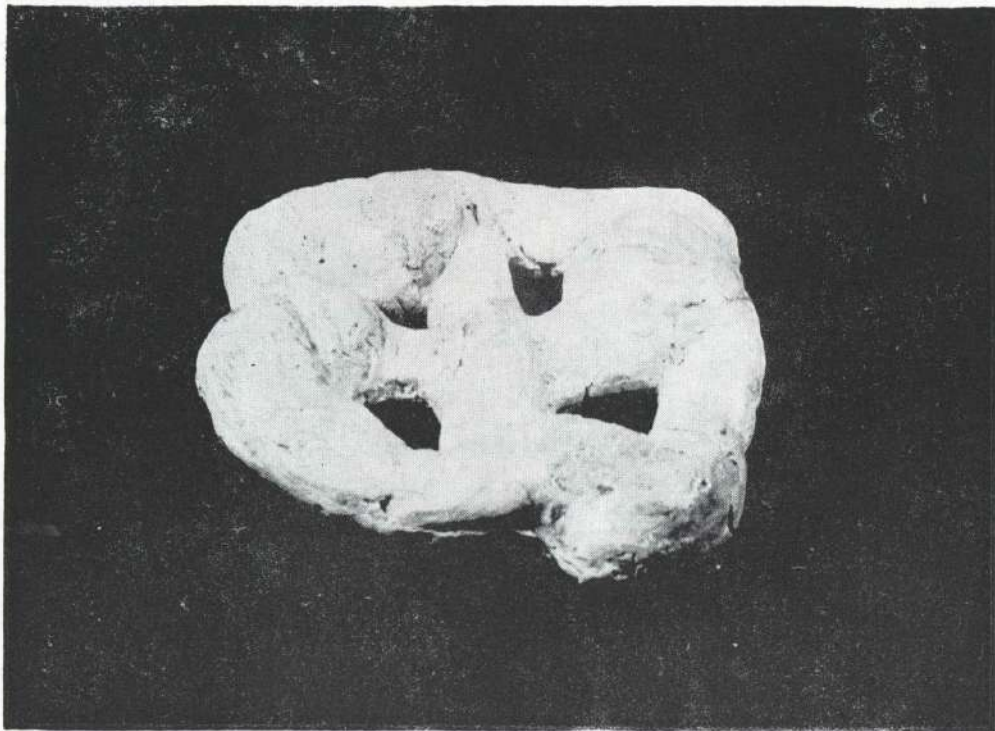
3. Колач са перфорацијем за животињског полагајеника

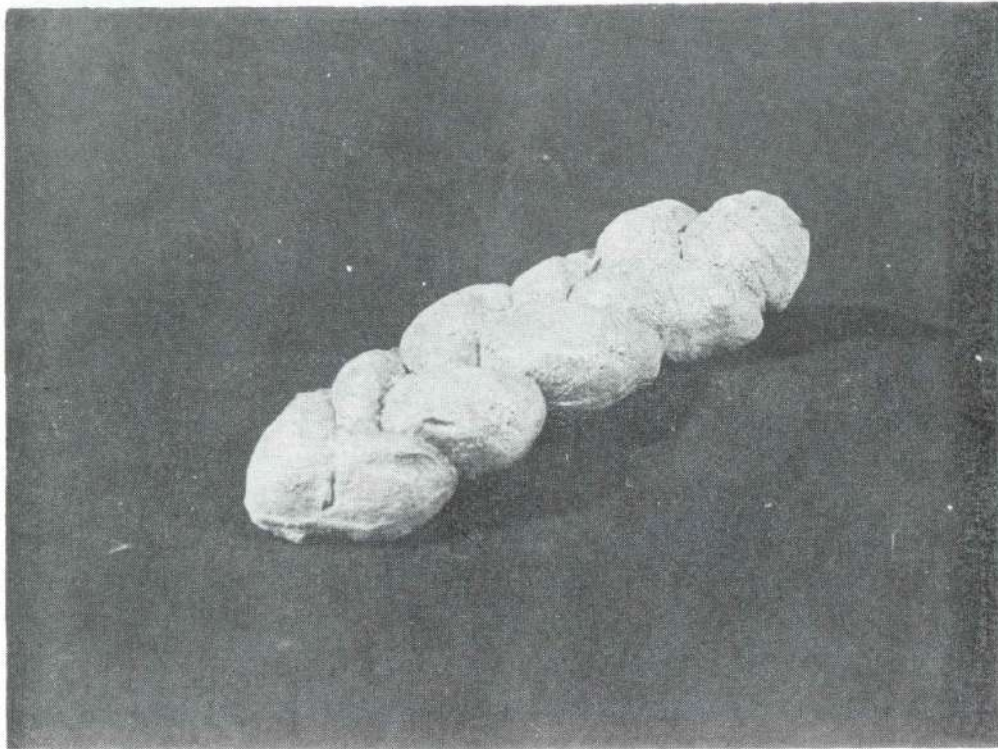
4. Колач за људског полагајеника, повијен кудељом од конопље

5. Колач за чобанина, Доња Брњица. Приштина; меси се на Божић

6. Мушки колач, на Божић се меси за мушкарце, Зидиље, Ресавица

7. Женски колач кика или плетеница, даје се на Божић женској деци, Ждралџица, Крагујевац

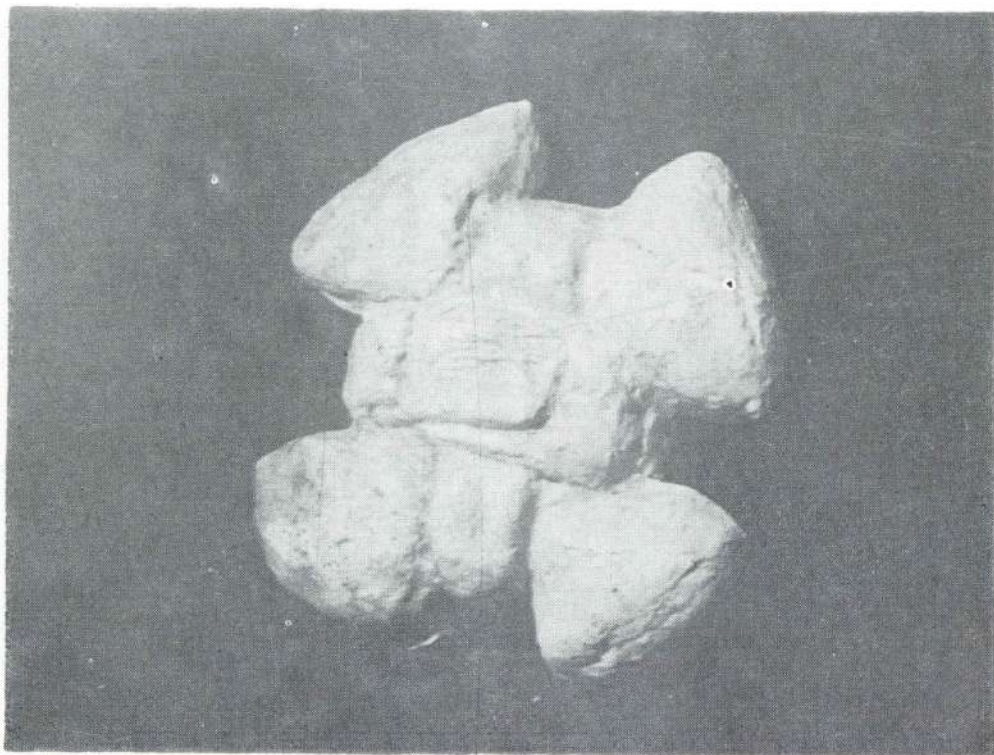
8. Колач орање, меси се за Божић, Марковац, Велика Плана

9. Колач за кућу, меси се за Божић, Текија, Крушевац

10. Колач буре, меси се за Божић и даје старцима, Марковац, Велика Плана

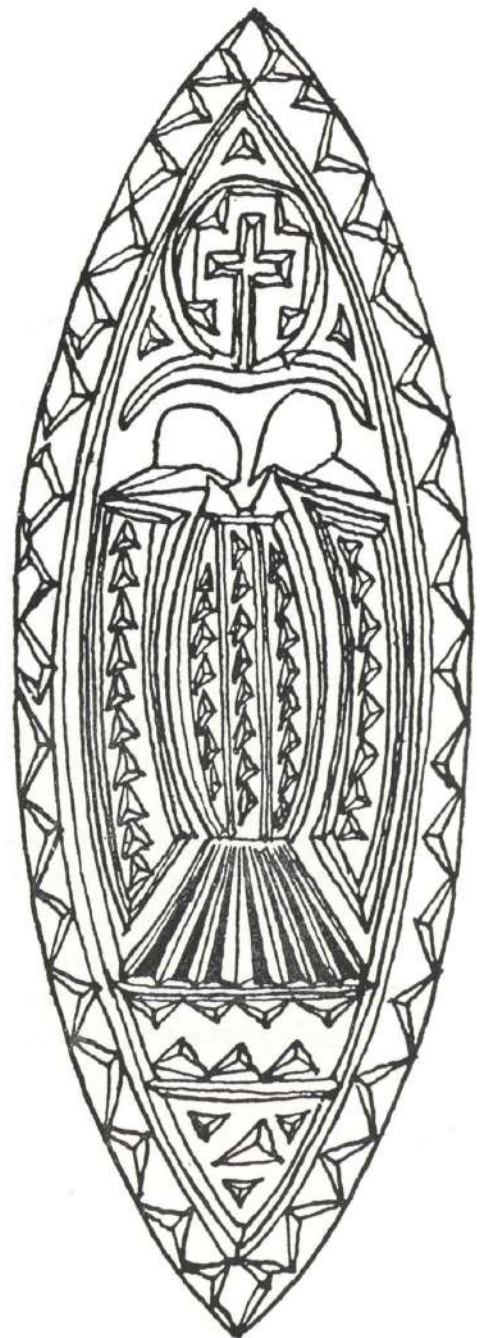
11. Колач крстун, меси се за покојника за сахрану, за парастос, Марковац, Велика Плана. Сличан колач се меси у околини Крушевца и зове кољиво

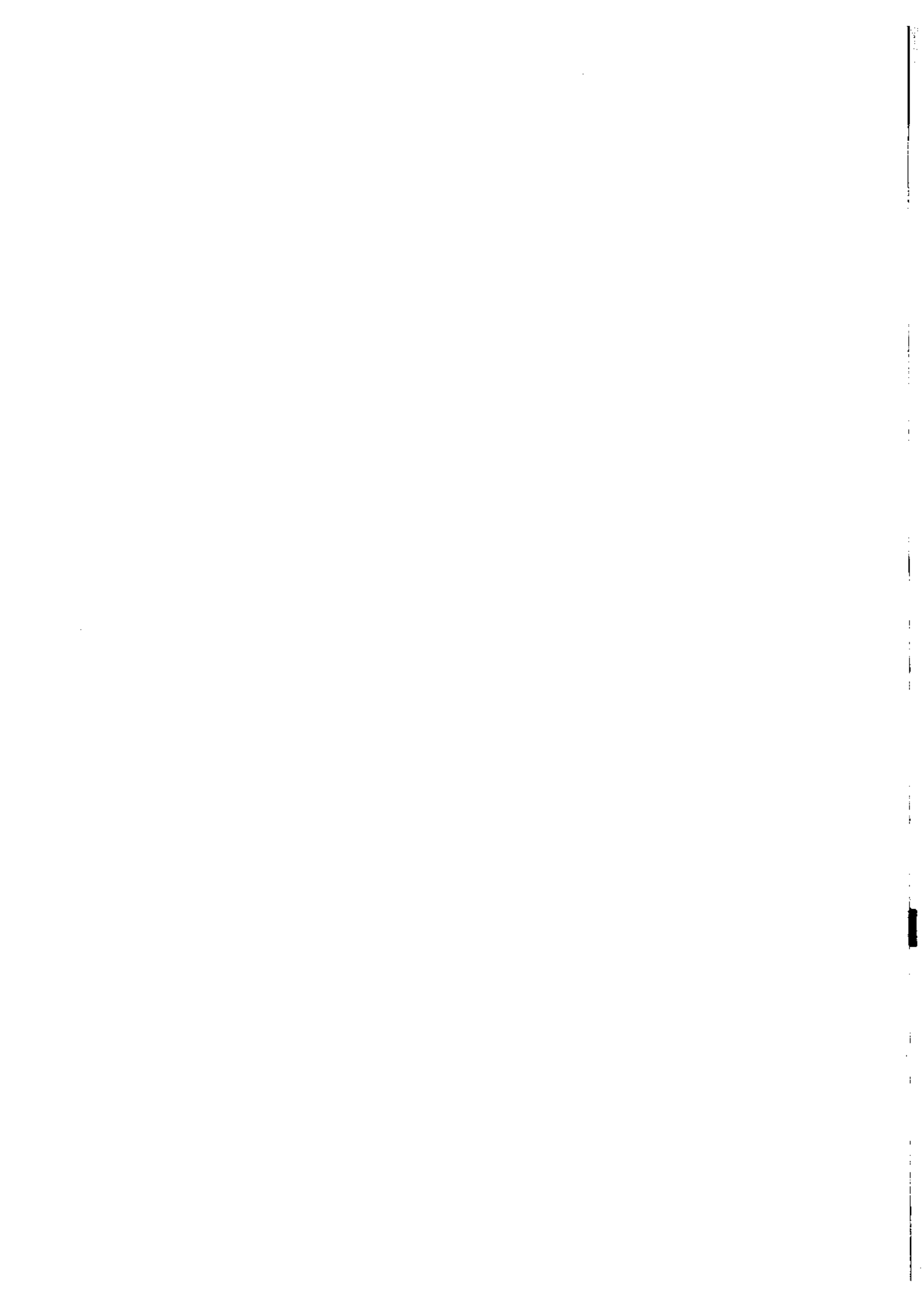
12. Летње задушнице, Доброселица на Златибору, 1974

13. Поскурник округлог облика

14. Поскурник издуженог облика

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

БОРБА ПРОТИВ ГРАДА У ДРАГАЧЕВУ

(Обичаји, обреди, веровања и мађијске радње)

По трајности припрема и начину извођења, масовности учесника и често неразјашњеним значењима, борба против града може се, сигурно, уврстити у најспектакуларније обичаје у Драгачеву.¹ Ово и стога што то и није обичај у класичном смислу, јер су његов нераскидив део бројне мађијске и обредне радње, које су последица народних веровања и празноверица, верних пратилаца битисања житеља Србије у прошлости. Ако се то зна, онда је и разумљиво што борба против града садржи у себи, не ретко, и елементе религиозног карактера.

Спада у групу економских обичаја, заправо обичаја уз послове (наравно, не ваља инсистирати, кад се говори о борби против града, на термину „обичај“ из разлога које смо навели), па је директно у функцији напора да се одржи егзистенција.

Дуго је борба против града била саставни део живљења народа Драгачева и Србије у целини. Од када постоји, тешко је казати. Јер, „о времену настанка народних обичаја не може се ништа рећи поуз-

дано, сем да су стари бар онолико колико је старо људско друштво. . . По свој прилици, порекло обичаја треба тражити у искуством стеченим навикама, које су, пошто су свима одговарале, усвајане од шире друштвене заједнице и на тај начин постајале неписани закони, односно животне регуле.² Извесно је, међутим, да ближе временско одређивање појаве борбе против града треба везивати за почетке обраде земље и организовано припремање хране. Све друго водило би у несигурне претпоставке.

У нас још нико није целовитије писао о борби против града у Драгачеву. Чак је, колико је познато, мало свега онога што би указивало на њу и у литератури бар назначено. Својевремено је у „Чачанском гласу“ објављен краћи есеј са основним карактеристикама оваквих обрачуна са тајновитим силама природе,³ док је у часопису „Расковник“⁴ публиковано само неколико викалица против града.⁵ Професор Ника Стојић уврстио је две овакве викалице у другу свеску „Драгачевки“,⁶ док је Новак Живковић, у монографији „Здравствене прилике на подручју Ужица првом половином 19. века“⁷ само указао на веровање да постоје људи који „воде“ облаке. Објављујући свој рад о божићним и ђурђевданским обичајима, у другој свесци Зборника радова Народног музеја у Чачку, Драгољуб Д. Јовашевић је поменуо и борбу против града у Драгачеву у казивању Кате Чекеревац из Котраже.⁸

На борбу против града скренула ми је пажњу моја мајка Борика Главоњић,⁹ која ми је описала више начина супротстављања натприродним силама које прете човеку уништавањем летине. Прва бележења викалица и свега онога што карактерише овај обичај у целини започео сам, више из радозналости, пре неколико година. Намера ми је најпре била да проучим како су становници Горачћа, села у коме сам живео и радио, покушавали да зауставе облаке који доносе град. Током сусрета са људима и, још више, женама, поготову старијим, схватио сам да се ове мађијске и обредне радње, као и викалице, не могу посматрати изоловано, само у једном насељу. Многе жене су, удајући се у Горачиће, са родних огњишта, разумљиво, доносиле и бројне обичаје, обреде и начин извођења појединих мађијских радњи. Битних разлика у казивањима из више насеља није било, мада су се често средства за борбу против града разликовала. Зато сам, током 1972, и 1973. и делимично 1974. године походио и остала драгачевска села, не само она која тренутно територијално припадају општини Лучани.¹⁰ Такав метод записивања уочљив је у овом раду. Наиме, највише казивача ипак је из Горачића. Њихова казивања сам

задржао и тамо где су истоветна са казивањима људи и жена из неких других села, јер ми се чинило да су аутентичнија, вероватно због тога што сам их раније чуо.

Забележио сам казивања више од 100 жена и људи. Бирао сам оне који су, заиста, имали шта да кажу. Међутим, за публикување сам, одбацујући варијанте, одабрао казивања 33 особе. Изузетно, задржао сам и варијанте које су по нечему карактеристичне или су толико различите да престају бити варијанте. Казивања нисам сређивао по сродности, већ по казивачима. А то су махом старији људи и жене, које су, иначе, знатно бројније. То су углавном они који су, беспомоћни, лично покушавали да зауставе градоносне облаке виком, обредним и мађијским радњама, или су најизворније запамтили поступке других. Само једно лице млађе је од 30 година. Троје их је између 30 и 40, осморо између 40 и 50, петоро између 50 и 60, осморо између 60 и 70, петоро између 70 и 80, а троје старије и од 80 година. Међу живима више нису Миленко Јовановић из Котраже и Јагода Јеринић из Горачића. Сви казивачи су веома разборити људи и добри познаваоци не само обичаја, већ и народног стваралаштва уопште. Свесни, ваљда, да је њихов поступак борбе против града већ изгубио свој основни смисао, они су, врло често, одбијали да помогну записивачу, напомињући да све то не вреди помена. Ипак, да њих није било, вероватно да не бисмо данас могли целовитије да говоримо о борби против града у Драгачеву.

Иначе, казивања речито сведоче да се у Драгачеву веровало, као уосталом и у другим нашим крајевима, да облаке са градом предводе некаква митска бића, демони или душе покојника који нису умрли природном смрћу.¹¹ Да би се спречила несрећа коју проузрокују градоносни облаци, настојало се, уз помоћ разних средстава, призивањем у помоћ и светаца, да се они или уплаше или умилостиве. Отуда у викалицама истицање чудеса кад се повицима брани летина, али и молећивост. Не ретко глас којим се казује викалица има обележје нарицања и јаука. Такви тонови, јарке боје одеће оних који изводе поједине радње, уз неартикулисане гласове осталих људи или животиња, пуцњи прангија и пушака, блесци муња и хујање облака које претходи граду, стварају у селима атмосферу страха.

Наши казивачи мало говоре о смислу појединих радњи које су извођене. Углавном ни сами не успевају да објасне то што су и сами чинили, а практично не схватају у потпуности ни значења викалица. Ни један од њих није могао да, рецимо, објасни улогу некакве девојке седмакиње, која се помиње у великом броју викалица. Зато

углавном истичу једино средства помоћу којих се настојало да се спречи несрећа што је са собом доноси град. То је и разумљиво, пошто је реч о појави која се у прастара времена није могла, од стране обичних људи, ни схватити ни објаснити. Узроци настанка градоносних облака били су непојмљива тајна, па није ни чудно што су казивачи, да би се супротставили злу, позивали у помоћ мистику и религију. Многе радње, обредне и мађијске, једноставно су преносене с колена на колена, па су, ако су и имале, губиле првобитна значења.

Посебну занимљивост представља подизање једног споменика у селу Зеокама, који, по замисли мештана, треба да буде борац против града. Овај невелики обелиск од пешчара налази се усамљен на Милојевића брду. Показује, на посебан начин, колико се дуго задржала обичајна и обредна борба против града у овом делу Србије. Споменик је исклесало Тихомир Петронијевић Мандрк, каменорезац из Лисица (Драгачево) и у камен урезао карактеристичан текст:

„Ово је споменик за вечиту успомену жртвама несталих повешаних потољених и погинулих знаних и незнаних

Бог да им душу прости и слава им

Овај споменик подигоше им грађани овог села Зеока и Тијања у 1951 години“¹²

Очигледно, овај „биљег“ подигнут је с циљем да умилостиви све погубалце, који, по народном веровању, „воде“ опасне, пуне града, облаке.

Борба против града у Драгачеву, као и у осталим нашим крајевима, већ спада у сујеверје. Посматрана из данашње перспективе, кад град потпуно успешно спречава активирање снажног експлозива у специјалним противградним ракетама, својеврстан је анахронизам. Још је има, мада је давно изгубила императивну моћ. Она је, ипак, сведочанство људске немоћи пред силама природе у времену које је нетрагом нестало и у коме је непрекидно трајала људска борба против зла. Викалице су, уз то, права мала ризница кристално чистог и лепог народног говора, лаке, лепршаве и ритмичне фразе у њему и духовитог а ненаметљивог народног стихотворства, у које су, често, utkани неки врло карактеристични садржаји симболичног карактера.

Циљ овог рада био је да отргне од заборава нешто од тих вредности и да иницира почетак систематског проучавања живота народа Драгачева у прошлости. Наравно и да омогући сагледавање суштине обичаја, веровања, празноверица, обреда и мађијских радњи у траја-

њу кроз време борбом против сила природе и зла. Ако је бар делимично успео у својим намерама, аутор сматра да је постигао циљ, онај основни. Пошто је Драгачево, бар што се тиче народног стваралаштва, још увек готово неистражен крај, треба очекивати да ће посао који започињемо наставити и други, јер треба отргнути из канџи заборавља оне вредности које постоје, а које брзо нестају.

Чачак, 23. август 1974. године

КАЗИВАЊА

КАТА ИЛИЋ (рођена 1910), Граб:

1.

Чим наиђу градоносни облаци, треба изаћи на голо брдо и
'вако викати према њима:

— Ај, Љутко Илићу!

Врати та б'јела говеда тамо,
не дај 'вамо!

'Вамо за њи' нема паше!

Брдом!

Брдом!

'Ђерај и' на пашу у гору,
напој и' жедне на мору!

'Ђерај и' тамо, тамо,
не дај 'вамооооо!

2.

Кад змија једе жабу, узме се тојага и спасе жаба, а убије змија.
Та се батина чува и њоме се ђерају градоносни облаци. Иначе, ова се
тојага тура и код краве кад не може да се отели.

СТЕВАН МИЛУТИНОВИЋ (1930), Тијање:

3.

Кад се појаве градоносни облаци, изађе на брдо жена у бијелој кошуљи, маше српом и дозива задњу утопљеницу из села (на пример Милеву) говорећи у једном даху:

— Ој Милева утопљенице!
 Не дај твојим бијелим овцама
 на наша зелена поља!
 Ђерај и' брдима и косама,
 Ђерај у сиње море!
 Родила ђевојка дијете,
 дијете од седам година
 и повила га у бијеле пелене.
 Не иди, чудо, на чудо!

ЈАГОДА ЈЕРИНИЋ (1888—1974), Горачићи:

4.

Кад наиђу градобитни облаци, у авлију се изнесе трпеза, на њу тури славска свијећа у чираку, со и 'љоб. Ако нема мушкараца код куће, жена узима сјекиру, зама'не њоме неколико пута према тучном облаку и побије је у неку кладу. Друга жена маше облацима косом за кошење траве. Онда обе приђу трпези и заједно вичу:

— Еј ви, утопљеници и објешењаци,
 вратите бијела говеда тамо!
 Веће чудо 'вамо него тамо:
 'вамо је ђевојка седмакиња
 родила седморо копилади.
 Њиним пеленама наше поље оградилa,
 њиним пеленама наше поље прекрила;
 не да вашим бијелим говедима 'вамо.
 Вратите и' одакле су и пошла!
 Нека иду у брда и планине,
 ђе жито не рађа,
 ђе рода нема!
 Нека иду!
 Нека иду!
 Нека иду!

СЛАВО НИКОЛИЋ (1926), Зеоке:

5.

Код нас се раније чувала кожица од ђурђевданског јагњета. Њоме се, набијеном на колац, махало да се уплаше облаци који до- носе град.

6.

Младе жене су, у Зеокама, чувале повој, којим су малој деци причвршћиване пелене. Тим повојем су разгоњени облаци.

ИЛИЈА ГЛАВОЊИЋ (1895), Горачићи:

7.

У Расовцу, кад се појаве тучни облаци, мушкарци и ђеца одлазе у грађевине, а старије жене подигну сукње, трче око куће и вичу:

— Не иди, граде,
на ове моје јаде.

8.

Дешава се и 'вако:

Људи ћерају псе да лају. 'Ватају азмане и нагоне и' да скиче. Све живо изиђе у авлију и из свог гласа виче на облаке.

9.

Чим наиђу облаци који носе град, жене са једног брда дозивају оне жене које живе на другом брду и питају у који је дан био Ђурђевдан. Оне што одговарају морају рећи да је велики светац био два дана раније него што је по календару био. Враћају назад — да се облаци са шипрагом врате.

МИЛАН ПАНТЕЛИЋ (1930), Дучаловићи:

10.

У Дучаловићима, Марковици и Ртарима у време појаве градно-носних облака отуд од Субјела и Лорета (а град увек отуд долази), људи и жене излазе у дворишта и узвикују:

— О Сава и Невена!
Вратите та бела говеда!
Овамо им нема паше,
Имамо само пепела
— да им очи истерамо!

Речени Сава и Невена били су, наводно, момак и девојка из Папратишта. Они су се завољели, али им родитељи нису дозволили да ступе у брак. Зато су дошли на обалу Мораве, загрлили се и скочили у воду. Као уотпљеници, они, тобож, воде облаке који носе град.

РАЗУМЕНКА ГЛАВОЊИЋ (1889), Горачићи:

11.

У Турици, ђе сам рођена, кад наиђу облаци са шипрагом, младе ђевојке истрчавају у ливаде, скидају горњи део одијела и бацајући јелечиће и прслучиће према облацима узвикују:

— Колико ја знала за мој дом,
толико град убио мој род.

12.

У Турици, а виђала сам и у Горачићима, ђе сам се по други пут удала, кад зау'чу облаци, изађу жене у авлију и зову:

— О Стојана утопљенице!
Врати бијело стадо!
Веће чудо 'вамо него тамо:
'вамо је ђевојка седмакиња
седморо копилади родила,
пелене је раширила,
поље заклонила,
не да вашим овцама
у пашу
нашу.
Врати стадо, Стојана!

Зову се, иначе, становна имена потопљеника и други' који нису умрли природном смрћу.

МИЛОЈКО ПАНТЕЛИЋ (1904), Дљин:

13.

У Дљину, ако се осети долазак градоносних облака, зове се неко од утопљеника:

— О...

Врати, врати, врати говеда
тамо, тамо, тамо преко брда,
не да им, не да, не да паше
поље, поље, поље наше.

БОРИКА ГЛАВОЊИЋ (1911), Горачићи:

14.

У Грабу, ће сам рођена, жене се боре против града. Кад се појаве опасни облаци, оне износе у авлију брдо за ткање, њиме машу према небесима и гласно говоре:

— Брдом те бијем
 — брдом иди!
Брдом ти машем
 — брдом иди!
Брдом те враћам
 — брдом иди!

15.

У Рогачи, знам, жене се свлаче и голе трче око куће да уплаше облак. Кажу да свака мора три пута да оптрчи око куће, а четврти пут да се врати — да би се и облаци вратили. У Горачићима, колико знам, није одређено колико пута треба да се трчи око куће.

16.

Чували су се волујски рогови. Кад наиђу опасни облаци, ти рогови су према њима бацани — да се облаци врате.

17.

Одважнији људи су одлазили на гробље кад запрети град, чупали су крстаче из гробова скорих покојника и њима плашили облаке.

18.

Чупана су плашила из њива и њима су плашени облаци који прете шипрагом.

19.

Причали су ми да у горњем Драгачеву чупају барјаке који се на даћу побијају у гробове и тим барјацима разгоне облаке дозивајући утопљенике, објешењаке и погибалце.

20.

Моји су на ралици, кад наиђе град, окретали раоник — да се окрену и врате опасни градни облаци.

21.

Ако је њива са усјевом близу куће, старије су жене у њу ишле, махале рукама у облаке и викале:

— Назад, назад, ало!

'Вамо је већа ала,

чувај се!

22.

Кад започне град, сјећам се, старе су жене излазиле у воћњаке и кукале — нарицале за мртвима. Тако су плашиле ледене облаке.

23.

Чим наиђу облаци и запрете градом, зове се, у Грабу, потопљеник Љутко Илић:

О Љутко Илићу!

Пушти Бељу — ћерај Шароњу,

нек' иде у планину!

24.

Из штала су пуштани бикови који убијају људе да трче по башчи и урлају на облаке са ледом.

25.

У Горачићима сам гледала како људи облаче одијела наопако — да се облак врати. То исто виђала сам и у селу Гучи кад сам ишла код сестре Вујане Јелић у Горњу Краварицу.

26.

Кад сам била мала и водила волове у пролеће, морали смо да преломимо прут стукач. Половину смо заоравали у прву бразду, а друга половина је чувана да би се њоме разгонили градоносни облаци.

27.

Да не буде града, није се радило о земљи на ове празнике:
Ђирило и Методије, Риљевдан и Методије Некоп.

28.

Ако се косачи задесе у ливади па наиђу опасни облаци, они
су насађивали косе наопако на косишта и махали према небу.

29.

Моја стрина у Грабу је, кад за'учу облаци, ја'ла на метли и
трчала према Овчару, одакле су долазили олуја и град.

30.

Гледала сам да људи, чим се појаве опасни ледени облаци, от-
кривају напуштене куће-да у њи' оде шипрага.

31.

Чувана је мртвачка марама, којом су мејиту везивана уста. Њом
је растериван град.

32.

У Горачићима смо звали последњу утопљеницу и молили је да
врати облаке:

— О Даринка Зимоњска!
Не иди 'вамо!
Имамо дјевојку копиљушу;
копиле родила,
шарене пелене откала,
к'о поље велико.
Њима поље прекрила.

МИОДРАГ ЈАБЛАНОВИЋ (1925), Граб:

33.

Моја баба у Властељицама уочи Тројица месила је пшенични
колач не већи од длана. На њему је спајала, доњим деловима, три
свеће, па их је палила, а пламенове раздвајала. Онда је свеће гасила
и чувала. Кад наиђу градоносни облаци, она је узимала те три свеће,

износила их пред кућу, палила и њима махала на облаке. При том је звала обешењаке и утопљенике по имену и молила их да врате град-не облаке.

ГИНА ГЛАВОЊИЋ (1896), Горачићи:

34.

Кад наиђе опасан ледени облак, броји се:
 — Седморо ђеца родила дјевојка седмакиња.
 Све је поље, све је нас пеленама покрила;
 њене су пелене све зелене...
 Иди брдом!
 Иди брдом!
 Иди брдом!

35.

Пред град зове се комшиница:
 — О Станија!
 — Ој!
 — У који је дан био Ђурђевдан?
 Станија је морала да каже да је тај празник био раније него иначе за један дан. Ако погреши, она која ју је питала мора да каже:
 — Једи говна, сита!

36.

Треба, ако се град припрема, звати утопљеника или објешењака по имену:
 — О Станко!
 Не иди, не иди, не иди 'вамо!
 Води овце у планине,
 у брдине,
 у вилин двор,
 у стари бор,
 у стару јелу
 — нема им паше у нашем селу!

37.

У случају да наиђе облак са градом, у авлију се изнесе трпеза и на њу поставе со, 'љеб, виљушке и кашике. Виче се што се игда може:

— За нас су 'љебац и со,
трпеза је за тебе празна,
Станко утопљениче!

38

Узме се метла и обрисује пепео око прочевља: да свака ала оде од куће, па и шипрага.

39.

У авлију се изнесу сјекира, мотика, коса и срп. Њима се, појединачно, маше у небо и виче на облаке:

— Машем ти сјекиром,
иди у планину-сијеци!
Машем ти мотиком,
иди у планину-копај!
Машем ти косом,
иди у планину-коси!
Машем ти српом,
иди у планину жањи!

ДРАГОСЛАВ КОВАЧЕВИЋ (1909), Вича:

40.

Ја нисам запамтио, али су ми казивали да су, некад давно, чобани, кад наиђу градоносни облаци, излазили у средину ливаде и пјевали љубавне пјесме. Ђевојке су само мало више глас подизале. Говорили су ми да су 'вако пјевале:

— На вр' брда шаран-гуја спава,
све се бојим печиће ми драгог.

41.

У Вичи се, кад се појаве ледени облаци, изађе на велико брдо и виче:

— Назад, кишо, наоколо!
'Вамо је каловито,
а тамо пра'овито!

ТАЈИСИЈА СПАСОЈЕВИЋ (1903), Горачићи:

42.

У Рогачи, ђе сам рођена и ђевовала, чим намину црни облаци, жене се свучу, трче око кућа и узвикују:

— Около, бого!
 Около, бого!
 Около, бого!
 Тапа-лупа, тапа-лупа низ Бањицу,
 чувај боже Рогачицу.
 Около, бого!
 Около, бого!
 Около, бого!

43.

Узму жене прут стукач, машу у небеса и вичу:

— Стук', назад! Стук', назад! Стук', назад!
 Немој 'вамо!
 Еј, врати се, еј врати се!
 'Вамо има ђевојка,
 седморо ђеца родила,
 седамдесет пелена изаткала,
 пеленама нас оградила.
 Стук', назад!
 Стук', назад!
 Стук', назад!

44.

У Горачићима, ђе сам се удала, у авлију се, чим се зађену опасни облаци, изнесу венчани вал и венчани вијенац, које чувају невесте. Вал се намешти у косу, а вијенцом се маше на облаке. Да се развијенчају-да оду.

45.

Људи су сјекирама гађали облаке. Онда су и' побијали у земљу. Тако су радили да росполуте град сјекиром и да га оћерају у земљу.

46.

Звали смо човјека или жену, утопљенике или објешењаке. У Горачићима је то био неки Радојко Зимоња. Говорили смо му гледајући у натгуштено небо:

— О Радојко Зимоња!
 врати твоја говеда,
 не дај у наша жита.
 Не дај, не дај, не дај!

Имамо чудо велико,
имамо чудо големо,
имамо чудо највеће:
дјевојку седмороткињу.
Родила седам јунака,
са седам љути' 'анџара.
Њене су пелене зелене,
њиним нас пеленама брани.
Не дај 'вамо, Радојко Зимоња!
Не иди у наша жита,
набушићемо те
на наши' седам 'анџара!

КОВИНА БАБИЋ (1930), Доњи Дубац:

47.

Док се облак приближав'о Толишници, Рудинци су 'ватали веп-
рове да скиче, а њине жене су викале:

— Бјежи, тучо, од нашега поља,
од нашега жита,
од нашега села!
Наше жито у нашем је пољу,
у ма'нитом селу,
наше жито за нас је родило.
Бјежи, сило, на утрине,
јачи смо од тебе!

МИХАИЛО СПАСОЈЕВИЋ (1899), Горачићи:

48.

Кад се појаве градни облаци, загрне се жена, трчи око куће и
виче:

— Не иди, ало, на алу.
Ова моја ала доста таки' ала прогутала!

49.

Ја сам мацолу бацао у облаке и псовао олују. Ако то не помог-
не, молио сам утопљенике, палећи им свијеће, да одведу град у де-
вето село.

50.

Постављана је, некад давно, у авлији трпеза. На њој је паљена свијећа, крстило се и молило свецима говорећи:

— Не дај 'вамо, свети Јоване!
 Не дај, молим те!
 Брани нас ђевојка породиља:
 седморо ђеце родила,
 цело село колијевком прекрила.

51.

Маше се косом у облак и каже:
 — Устук', Мркоња,
 поломише ти се кола!
 После тога се коса побија у земљу, а оштриц окрене облаку ко-
 ји доноси тучу.

52.

Пуцали смо из прангија у облаке. И из пушака. Најгрлатији
 људи у селу узвикивали су:
 — Еј, не дај, брате, Станко утопљениче!
 Не дај бијелим воловима
 у наше њиве и вотњаке!
 Ђерај и' тамо у недођин!

53.

У Драгачици, кад заиграју облаци од Овчара, људи и жене из-
 носу трпезу у авлију, на њу поставе ручак и заједно вичу:
 — Тапа-лупа низ Јелицу,
 чувај, боже, Драгачицу.
 Чувај нама травицу
 и пшеницу јарицу,
 и незреле јабуке,
 и богате пљивице...
 Тако се набрајају сви плодови у пољу, на њиви и у вотњаку.

54.

На Ђурђевдан се, пре изласка сунца, насијече љескови' гран-
 чица. Од њи' се направе крстићи и турају на куће, мљекар, шталу и
 у њиве и ливаде. Ови крстићи, кажу, чувају мал од сваке непогоде,
 па и града.

55.

На обетину су крстоноше остављале молитве на појединим местима у селу. У дрво су урезивали крстиће да се сачува љетина.

56.

Кад наиђу црни облаци, искупи се по неколико жена, скину марама, расплету косе и вичу као да пјевају углас:

— Наше жито, наше жито
не боји се града.

Врати се, врати, граде,
удри у посјечене шуме,
удри у труле пањеве,
у залудне кладе,
удри тамо, граде!

БОГОЉУБ МАТОВИЋ (1906), Живица:

57.

У Живици, кад запријети шипрага, старије жене изиђу пред куће и вичу:

— Еј, не иди, чудо, на чудо!
Имамо чудо големо:
'вође је родила ђевојка ђевојку,
ђевојку од девет година!
Не иди, чудо, на чудо:
имамо чудо големо!

58.

Слушао сам, раније, да се и 'вако виче у облаке:

— Не иди, црни облаче!
'Вамо је чудо велико:
'ајдучки се гроб отворио,
'ајдуково тело оживјело,
'ајдучка пушка засјала!
Чувај се, црни облаче!

59.

Четири седмице по Васкрсу није се код нас радило о земљи четвртом и суботом — да не буде леда.

60.

Кад се први пут кокају јаглице, она што прва искочи из решета чува се. У случају појаве града, та јаглица се сама тура на трпезу у авлији да брани љетину.

61.

Ако неко има црну мараму, од ње се направи барјак и маше на ледене облаке.

62.

Чим наиђу градоносни облаци, воденичари пуштају воденице да раде без млива. Воденице тада јаучу-да уплаше облаке.

МИОДРАГ РАДОВИЋ — РАК (1927), Каона:

63.

У Каони и сусједним селима за борбу против града чуван је устукач-прут којим су стукани волови кад се ору прве пролећне бразде. Кад зајаучу опасни облаци, устукачем се махало на њих и викало:
— Устук, бачи, јаче наше бачи!

64.

Код нас су чим се појаве облаци превртали санке. Да се облак преврне и врати.

65.

Чим запрети град, у авлију се износи одојче у колевци, њиме се маше у облаке, управо према оној страни са које долазе. Тада се говори:

— Не иди, чудо, на чудо!
Веће чудо вође него ту:
мајку за сису ујело,
о младини мјесец појело,
и тебе ће, луди облаче!

66.

У Каони и Властељицама, да би уплашиле облаке који доносе град, жене се загољаште, трче око куће и вичу:

— Бежи, чудо, од чуда чудога!
Бежи, чудо, од чуда чудога!
Не можете једно крај другога!

СТАНИМИРКА — ЦАКА ЗИМОЊИЋ (1921), Горачићи:

67.

После сваког вјенчања, код нас у Ковачевићима, а и у другим вамилијама у Горњој и Доњој Краварици, ће сам рођена, добро су чувани вјенчани вијенци. Кад се помоле, преко брда, градни облаци, вијенац су невесте узимале, њима плашиле облаке и говориле:

— Машем ти вијенцом
— иди вијенцом!
Машем ти вијенцом
— иди вијенцом!
Немој на нас, нечастива сило!
Немој на наше добро,
иди вијенцом!

68.

Чим се појаве градоносни облаци, жене су дозивале потопљенике или објешењаке и викале што и' грло носи:

— Хеј...
Врати та твоја бијела стада,
код нас свака напаст страда!
Бјежи, бјежи!
Не иди 'вамо,
ћерај и' усодом!

69.

Уочи Тројичина-дне (на задушнице) у Горњој и Доњој Краварици, а чула сам и у Трепњевци и Драгојевцу, био је обичај да се на раскрсницу путева изнесе трпеза са јелом и пићем. На њој су паљене три свијеће: једна за објешењаке, друга за утопљенике, а трећа за оне који су убијени. Јело се и пило, а онда су свијеће гашене и чуване. Кад се уоче градоносни облаци и запријете шипрагом, иста се трпеза поставља у авлију. Поново са јелом, пићем и оним свијећама, које се запале. Затим се зову објешењаци, потопљеници и погубалци и просто се моле:

— Врати облак! Врати облак!
Молимо те-врати облак!

РАДОЈКА МИЛОЈЕВИЋ (1908), Зеоке:

70.

Кад наиђе облак са градом, у Зеокама жена скине одијело са себе, трчи око куће и виче дозивајући неког утопљеника, објешењака или ког другог ко није умро природном смрћу. Говори:

— О

Не иди 'вамо!

Не, чудо, на чудо!

Не ћерај овце 'вамо

да нам чине штету.

Ђерај и', ћерај брдом!

У камен удри,

у ма'нити вир!

71.

Једна жена, чим на Овчару заиграју црни облаци и запријете градом, зове другу што игда може:

— О . . .

— Ој!

У који је дан Ђурђевдан?

Она што одговара дужна је да погоди дан. Кад одговори, она што зове-виче:

— Враћај, враћај назад!

72.

На Милојевића брду у Зеокама подигнут је споменик утопљеницима, онима што су објешени и другим погибаоцима. Тај спомен је борац против града, јер треба да умилостиви оне који воде облаке. Уочи Тројица (на задушнице) припремамо прилоге и идемо код тог камена. Ту запалимо свијеће, једемо и пијемо до неко доба ноћи. Онда свијеће угасимо, вратимо се кући и чувамо и' све до појаве градни' облака. Тад њи' палимо, зовемо погубалце и молимо и' да нас спасу. Откад је тај спомен ударен, Зеоке никад није тук'о град.

Ја не знам шта на спомену пише. Знам само да је подигнут после овог рата. Паре су дали Зеочани и Тијањци, а освештао га је поп Милоје Поповић.

МИЛИКА ПЕТРОВИЋ (1900), Горњи Дубац:

73.

Код нас у Дубцу сјекира се сјечивом баца у градни облак уз повике:

— Бјежи, чудо, бјежи, бјежи!
Код нас је веће чудо:
Ђевојка родила копице,
његовом нас кошуљицом покрила,
све нас од напасти заклонила.
Иди, иди, чудо,
иди у брдо, у планину!

СТОЈА-СОФИЈА ЗИМОЊИЋ (1934), Горачићи:

74.

Кад се појаве градоносни облаци у Церови, ће сам рођена, старије жене излазе пред куће обучене у одијело јарки' боја, машу рукама према небесима као да запомажу:

— Не иди, граде,
на наше усјеве,
него иди у воду,
у дрвље,
у камење!

75.

Зову се утопљеници или објешењаци по имену:

— О Станко!
Вуци воду на твоју страну,
не пушћај на наше усјеве!

76.

У Церови и сусједним селима изнесу из куће трпезу, сјекиру и остатак славског колача. Трпезу преврну и на њу туре преостали део прекадње. Онда неколико пута стара жена ма'не сјечивом сјекире, па и њу метне на преврнуту трпезу. После виче:

— Назад, граде!
Назад, граде!
Немој у наше родно поље,
не смијеш на нас!

ПРЕДРАГ РАДОВАНОВИЋ (1928), Граб:

77.

До скоро се у Грабу, Рогачи и на Велесу вјеровало да постоје виловити људи. Они су, кад запријете градни облаци, нестајали, па се враћали крвави и поцијепани. Ћутали су, а кад би и' неко питао ће су били, одговорили би да су се борили против они' које воде облаке са градом.

РУЖИЦА ГЛАВОЊИЋ (1908), Горачићи:

78.

Наши су Зимоњићи из Расовца износили трпезу у авлију и на њу остављали со, 'љеб и кадионицу с тамјаном. Док је тамјан горео, старије су жене трчале по авлији и звале потопљеника Станка Петровића:

— О Станко Петровићу!
Не иди 'вамо!
Води облак у планину,
у нигдину!

79.

Неке су жене у нашем селу окретале име и презиме потопљеника Станка Петровића. Звале су га овако:

— О Петре Станковићу!
Ово окретање је због тога да се и облак окрене и врати.

80.

Нашој је кући, кад сам била мала, често долазио неки чича из Ђекића у Гучи. Сјећам се да је причао:

— Ја браним Горачиће... Док сам жив, ваше село никад град неће опустошити. Ја идем у друству са онима који наводе облаке. Пазим да ме не преваре и пре мене откину гранчицу на граници Горачића. Ако би то учинили, град би пао и у ваше село. Али ја пазим, па се ви не бојте!

МИЛЕНКО ЈОВАНОВИЋ (1883—1972), Вучковица:

81.

Знам да су у Гучи и Ртима, па, богами, и у Котражи, људи палили прангије да рашћерују град и облаке. И док су прангије пуцале, жене су трчале око кућа голе и викале:

— Бјежи, чудо!
'Вамо је чудо невиђено:
родила ђевојка дијете к'о вретено,
набушиће те, поломити. . .
Бјежи, бјежи, чудо!

82.

Памтим: у Лиси и Рашчићима су жене кукале, нарицале у облаке обилазећи око кућа. Помињале су неку Стоју, која се објесила:

— Одбјеже, одбјеже Стоја, јооој!
Објеси се у планини, јооој!
Тамо је тражите, јооој!
да играте коло, јооој!

ЉУБИЦА ЛАЛИЋ (1942), Вича:

83.

У Котражи, кад се појаве градоносни облаци, дозива се утопљеник са којим се раније друговало. Говори му се као да се пева и моли:

— О Милинкооооо, брате рођени,
не терај овамо бела говеда.
Овамо је чудо големо:
девојка родила седморо копилади,
пелене им поткала,
цело поље прекрила.
О Милинкооооо, брате рођени,
спаси!

БРАНКО КОВАЧЕВИЋ (1924), Миросаљци:

84.

На Петровдан су старији људи плели венце од петровца и стављали их на капије. Кад наиђу облаци са градом, узимали су те венце, махали њима, звали утопљенике или неког другог који није умро природном смрћу и молили их да врате облаке. Ово дозивање вршиле су углавном старије жене.

85.

Кад се појаве опасни ледени облаци, узимане су крај потока пустолине (одело умрлих, које се, иначе, баца). Њима су плашени облаци. Обично се то чинило појасом-тканицом.

ДУШАН МИРКОВИЋ (1923), Вича:

86.

У Вичи се чува устукач прут. Њиме се растерују облаци са градом уз повике:

— Устук', биче,
не дај твојим бијелим говедима!
Наша су црна, вашу ће надјачати,
побиће ваша говеда!

МИЛОВАН ПЛАЗИНИЋ (1914), Губеревци:

87.

Код нас, у Губеревцима, кад наиђу облаци са шипрагом, људи су у башчама превртали саонице и волујска кола. То су чинили да би се облаци вратили тамо одакле су и дошли.

88.

Жене су се бориле против небеског добошара речима:

— Милија утопљениче,
врати стоку, врати!
Нека иду у гору и воду,
тамо рода нема!

89.

Голе жене су трчале око кућа и викале:

— Не иди, црни облаче,
не иди-земља нам плаче!
Сачувај, сачувај облаче,
косаче и копаче,
све њине помагаче,
њино добро велико . . .
Сачувај нас!

90.

Ако се на њиви задесе косачи, они су, да би пркосили олуји, пјевали:

— Еј облаче,
немој на косаче!

Истовремено су махали косама, као да расијецају облаке што прете градом.

91.

У Губеревцима и Милатовићима невјесте су се бориле против града. Чувале су вјенчане вијенце и њима плашиле облаке говорећи:
— Вјенчана сам овим вијенцем. . .

Граде не на мене,
иди планинским вијенцем!
Немој 'вамоооо!

После тих ријечи, клањале су се земљи и то на ону страну откуд облаци наилазе. После клањања, уплитале су вијенце у косу.

92.

На трпези се, пред кућом, као на слави, диже у славу. Јер, вјеровало се да крсна слава брани имање од сваког зла, па и од града.

АВРАМ ЂЕНДИЋ (1920), Губеревци:

93.

Кад се појаве облаци и осети се да ће град, у Губеревцима и Милатовићима жене су износиле одојчад у колевкама у дворишта. Њима су махале према облацима и викале:

— Не, не иди, чудо, на чудо!
Ево највећег чуда:
девојка се породила,
четр'ес 'ђеца родила,
пеленама поље наше прекрила!

94.

Старији људи су се свлачили и голи трчали око окућница да уплаше облаке.

95.

Чува се штап или мотка којим се убије змија пре Ђурђевдана. Тиме штапом или мотком махало се на градоносне облаке. Веровало се у чаробну моћ такве тојаге.

ДОБРИВОЈЕ РАДИВОЈЕВИЋ (1914), Крстац:

96.

У нашем селу се оштра секира постављала у дворишту у водоравном положају, са сечивом окренутом према градоносним облацима. Веровало се да ће тако облак бити расечен и да ће изгубити снагу.

97.

Где се год затекне, сваки човек кад опази црне облаке гуне града, зове погибаоце и моли их да облаке отерају преко брда. Свако узвикује шта му падне напамет, само да вика буде већа.

ЦАНА ШУЛУБУРИЋ (1912), Лиса:

98.

На Спасовдан се, у зору, стављају љескове гранчице и крстићи, исто као и на Бурђевдан, на куће, у њиве, ливаде и вотњаке. Кажу: тако ће добро бити заштићени од града.

99.

О земљи се раније није радило у Драгачеву, да не буде туче, у Бијелу и Ледену суботу, као и ни једног четвртка од Васкрса до Тројица.

100.

Причали су ми да су раније прво ускршње обојено јаје чували годину дана. Звали су га код нас „чуваркућа“, јер је чувало и кућу и љетину од сваке непогоде, па и града.

ДРАГАН ЛОНЧАРЕВИЋ (1931), Драгачица:

101.

Кад се појаве градоносни облаци, код нас, у Драгачици, народ је превртао у двориштима јарам наопако и у њега наопако стављао палице: да се облак преврне и врати.

102.

Човек и жена су заједно излазили из куће у двориште са секиром и косом. Жена је на облак махала секиром, а човек косом. Заједно су углас викали:

— Спаси нас, спаси, боже!

После су се обраћали неком од утопљеника или онима који су се обесили и молили их да врати облак тамо одакле долази и тако спаси летину.

СТАНКА ПЕТРОВИЋ (1939), Горачићи:

103.

У Лопашу, где сам рођена, а и у суседним селима, жене су, кад се појаве градоносни облаци, износиле у двориште пепео у сити, бацале га према натуштеном небу, звале погибаоце и говориле:

— О...

Не дај да нас град потуче!

РАНКО КОСТИЋ (1949), Гуча:

104.

Кад загрми и запрети град, старије жене изађу у двориште и саме себе зову. Узвикују своје име што гласније. Не одазивају се.

105.

Дешава се и ово:

Кад се приближе облаци, одлази једна жена у туђу кућу и, хутећи, узима мало брашна. После тога, сусетка то исто чини у кући оне прве жене. Ова друга узима брашно да врати крађу. Наводно, ако за то време ни једна ништа не кажу, вратиће се и облаци и неће потући летину...

106.

Раније се, причали су ми старији људи, на Бадње вече постављала трпеза пред вратима, па су дозивани мртви да пошаљу своје душе да једу и пију и на идуће лето чувају летину од града.

НАПОМЕНЕ

1. Драгачево је крај у западној Србији, јужно од Чачка. Његов највећи део територијално припада општини Лучани.
2. Др Петар Влаховић, „ОБИЧАЈИ, ВЕРОВАЊА И ПРАЗНОВЕРИЦЕ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ“, Београд, 1972, стр. 4.
3. Радован М. Маринковић, „БОРБА ПРОТИВ ГРАДА“ (стари драгачевски обичаји), „Чачански глас“ од 23. јула 1971. године, Чачак, стр. 7.
4. Радован М. Маринковић, „ВИКАЛИЦЕ“, борба против града, „Расковник“, Горњи Милановац, лето 1972, стр. 78—79.
5. Назив ове врсте народних умотворина дао је аутор овог рада.
6. Ника-Никола Стојић, „ДРАГАЧЕВКЕ“, изворне народне песме сакупљене по Драгачеву, II, Гуча, 1972, стр. 180—181. Та два казивања унета су у овај рад.
7. Новак Живковић, „ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ НА ПОДРУЧЈУ УЖИЦА ПОЛОВИНОМ 19. ВЕКА“, Титово Ужице, 1973, стр. 26. „Драгачевски крај — пише он — посебно села с обе стране Мораве у долини између Ариља и Пожеге, посећивао је неки пророк Теодосије Зграцо, о коме се није знало ни ко је ни откуд долази. У нејасним казивањима, говори се да је био онда „када је Морава пресушила“, чиме се везује за велику сушу половином тридесетих година прошлог века. Мисли се да је родом из једног од старовлашких села. Ишао је на коњу без узде и улара, силазио у моравску долину кад узри летиња и ширио глас о себи како предводи или сузбија градобитне облаке и како навлачи и лечи болештине по народу и стоци. Био је приман, иако незван, у сваку кућу, пошто су људи стрепели да му се замере. Причало се, а он то није оповргавао, да има побратима Сатанаила. Са њим се много пута гостио по планинским врховима од прве пшенице, грожђа и воћа, младим јагањцима и другим ђаконијама, које су заједнички затрли летњим градом. А уз то, допуњавало се то казивање, налазили су разоноду у игри још некрштене деце“. Наводимо овај део из Живковићеве књиге не само због тога што се односи на Драгачево, већ и зато што је веома близак казивању Ружице Главоњић о некаквом старцу из Гуче који брани Горачиће од градоносних облака. Иначе, Живковић напомиње да је казивање о Теодосију Зграцу слушао као дете у кући Обр(ада) Ђирјаковића у драгачевском селу Вирову. Он каже да и данас утисак из казивања о проласку овог човека кроз село подсећа на пролазак авети.
8. Драгољуб Д. Јовашевић, „ОБИЧАЈИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ“, Ђурђевдански обичаји, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, казивање Кате Чекеревца, стр. 203.
9. Борика Главоњић рођена је 1911. године у драгачевском селу Грабу у фамилији Ковачевићи. Удала се, пред рат, за Маринка Маринковића из Придворице код Чачка, а после његове смрти преудала се у Горачиће (Драгачево) за Војислава Главоњића. Иако неписмена, ова жена изванредно познаје народне обичаје и стваралаштво народа Драгачева.
10. Већина драгачевских села налази се у саставу општине Лучани. Нека од њих, међутим, територијално су у саставу неких других општина: Чачак (село Брезовице), Краљево (Толишница), Ивањица (Осоница, Луке, Лиса са Рашчићима), Ариље (Трешњевица, Миросаљци, Церова, Драгојевац и Вирово) и Ужичка Пожега (Пилатовићи, Прилипац и Лопаш).
11. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић, „СРПСКИ МИТОЛОШКИ РЕЧНИК“, Београд, 1970, стр. 92—93.
12. Текст са овог споменика уступио ми је Радојко Николић, професор из Чачка, аутор више радова о епитафима на надгробницима и крајпуташима западне Србије. Објављујемо га у изворном облику као и казивања.

*
*
*

Поред наведене, аутор је консултовао и другу литературу, посебно радове В. Ст. Караџића, Т. Р. Ђорђевића, Б. Дробњаковића, Ш. Кулишића, В. Чајкановића и С. Зечевића.

РЕЧНИК
МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ И ИЗРАЗА

- авлија — двориште, земљиште око куће и других економских зграда
азман — нераст, приплодни вепар
бак — бик, приплодно грло, говече
дизати у славу — извести верски обичај који претходи ручку на крсној слави
ђевојка седмакиња — девојка која је родила седморо деце (број седам, иначе, има одређено мађијско значење)
загољаштити се — разоткрити колена и бедра (код жена)
јаглица — распрснуто на великој ватри, зрно посебне врсте кукуруза
јелек — део женске одеће, украсни прслук
кадионица — посуда у коју се ставља тамњан на жар да би се на диму кадило приликом одређених верских обреда
каловит — блатњав, пун блата
крстоноше — учесници поворке која на дан заветине обилази село, чита молитве и изводи разне религиозне и мађијске радње с циљем да година буде родна
мал — имање, добро, имовина
ма'нит — махнит, необуздан, пун мрачних сила
мацола — велики гвоздени чекић
натуштен — црн, таман, мрк, претећи (облак)
недођин — место у које се не може стићи, доћи
нигдина — земља која не постоји, нигде
обетина — летња сеоска слава, заветина
оштриц — сечиво
печити — ујести и убризгати отров (ујед змије)
прекадња — славски колач
прилог — јело и пиће припремљено да се понесе на неку светковину (свадбу, даћу, задушнице и др)
радити о земљи — обрађивати земљу (орати, копати, косити и др)
содом — пролом, бездан који се негде, незнано где, налази
становна имена — имена која означавају стајање, заустављање и остајање (на пример: Станко, Станица, Станицја, Остоја, итд)
туча — овде: облак, лед који туче летину
шипрага — град, лед који пада из облака

ПОПИС МЕСТА

Бањица (Чачак)
Велес (Лучани)
Властељице (Лучани)
Вича (Лучани)
Вучковица (Лучани)
Горачићи (Лучани)
Губеревци (Лучани)
Горњи Дубац (Лучани)
Горња Краварица (Лучани)
Граб (Лучани)
Гуча (Лучани)
Дљин (Лучани)
Доњи Дубац (Лучани)
Доња Краварица (Лучани)
Драгачица (Лучани)
Драгојевац (Ариље)
Дучаловићи (Лучани)
Живица (Лучани)
Зеоке (Лучани)
Каона (Лучани)

Котража (Лучани)
Кривача (Лучани)
Крстац (Лучани)
Лиса (Ивањица)
Лисице (Лучани)
Лопаш (Ужичка Пожега)
Лорет (Ужичка Пожега)
Марковица (Лучани)
Милатовићи (Лучани)
Миросаљци (Ариље)
Папратиште (Ужичка Пожега)
Расовац (Лучани)
Рашчићи (Ивањица)
Рогача (Лучани)
Ртари (Лучани)
Рти (Лучани)
Субјел (Ужичка Пожега)
Тијање (Лучани)
Толишница (Краљево)
Турица (Лучани)
Церова (Ариље)

У заградама су називи општина у којима се поменута места налазе.

MESURES DE PROTECTION CONTRE LA GRÊLE À DRAGAČEVO

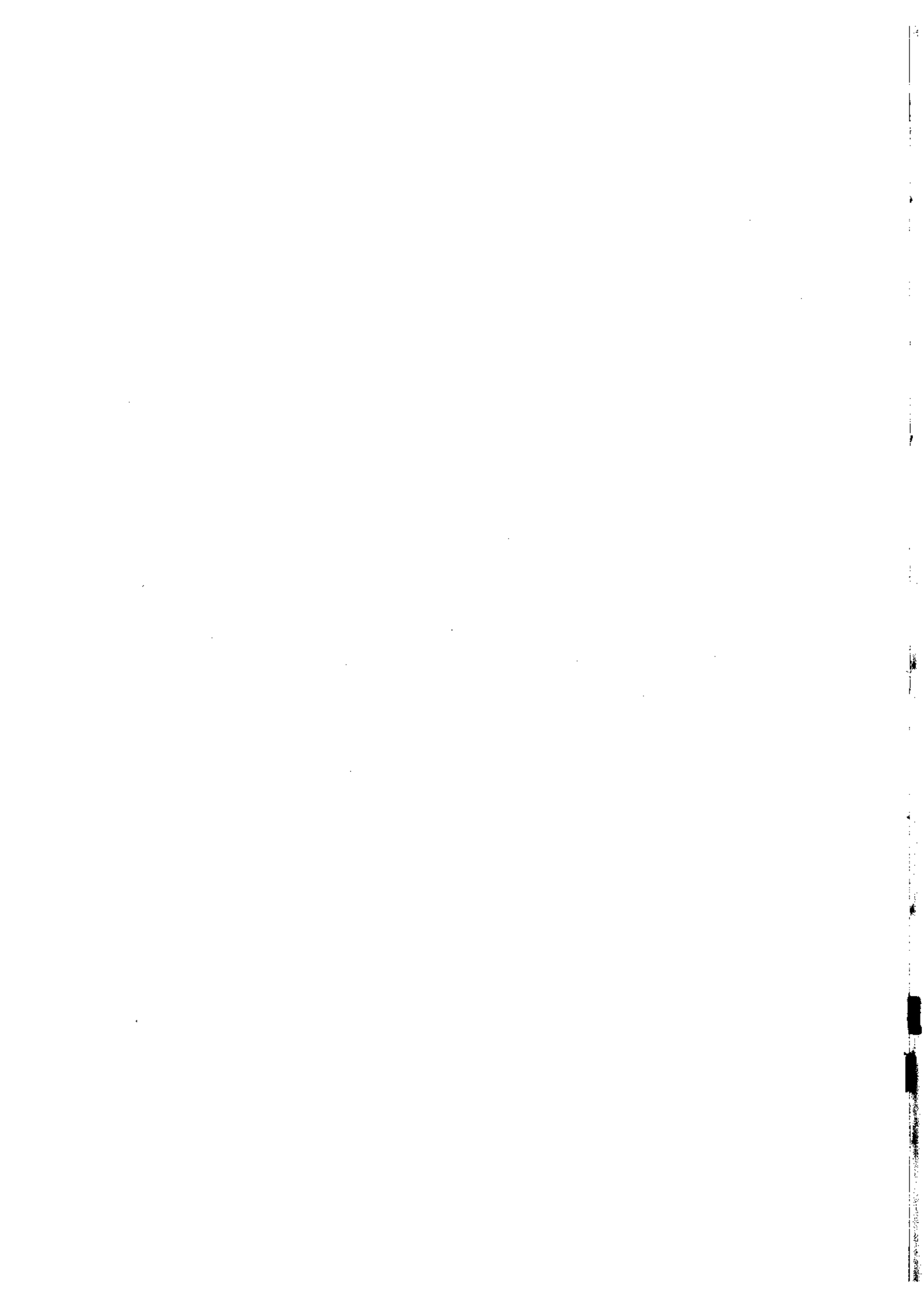
La lutte contre la grêle appartient aux coutumes les plus spectaculaires dans la région de Dragačevo, et cela par son caractère spécifique, par un grand nombre des participants, par des significations mystiques qu'on en attribue et par nombre d'actions qu'on y pratiquait. L'origine de ce coutume vient d'un passé lointain, tandis que son apparition plus proche se lie probablement à l'époque où l'homme a commencé labourer la terre.

Parce qu'on croyait que les démons et les êtres surnaturels, les âmes de tous ceux qui ne sont pas morts de mort naturelle (tels que noyés, pendus, morts de mort violente) — amènent les nuages de grêle, le but de toutes ces actions magiques étaient de faire peur aux forces magiques ou à les rendre propices pour qu'elles éloignent les nuages et les repoussent vers les régions où il n'y a pas d'emblavures (montagnes, mers et déserts). L'homme était persuadé que c'était le seul moyen de se protéger des malheurs que la grêle apporte.

En général, les femmes étaient engagées le plus dans ces coutumes. Marchant en groupes, habillées en robes de couleurs les plus éclatantes, elles parlaient les mots de défense et les prières. On devait les dire à haut voix, crier presque, car on savait bien que le bruit fait dissiper les nuages. Vers le ciel dangeureux on agitait avec toute sorte d'objets: outils de labourage (perches, faucilles, haches, faux), bâtons avec lesquels on gouverne les boeufs de trait pendant le labourage; on porte dans les mains certaines pièces de vêtements, par exemple, robe et bijoux de la jeune mariée, ou écharpes et ceintures que l'on habille pour l'enterrement. On y porte aussi certains symboles religieux comme croix en coudrier, chandelles, un plat spécial de grains de blé qu'on prépare habituellement pour le jour de l'enterrement. Les porteurs de la croix dans les jours votifs prennent aussi part à ces processions contre la grêle. Enfin, on y utilise les armes (sabres, épés, fusils) ou on oppose aux nuages de grêle les miracles qu'on pense avoir — un tombeau ouvert du brigand, ou «la fille de sept ans» — habituellement une fille dont le corps est considéré comme un miracle...

Les coutumes qui se rapportent à cette lutte contre la grêle ne sont aujourd'hui pratiqués que sporadiquement dans la région de Dragačevo, comme d'ailleurs dans d'autres régions aussi. Le temps moderne les efface rapidement. Pourtant, les récits que nous avons noté, représentent de témoignages convaincants sur la vie de la population de Dragačevo dans le passé — un passé qui n'est pas encore étudié jusqu'à fond.

RADOVAN M. MARINKOVIĆ

ДУШАНКА РАНКОВИЋ И МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ

ИЗВЕШТАЈ СИСТЕМАТСКИХ ИСТРАЖИВАЊА ДРАГАЧЕВА

У четвртој свесци Зборника дат је извештај са рекогносцирања једног дела Драгачева, тзв. Доњег Драгачева, којом приликом је у кратком уводу објашњен циљ овакве врсте истраживања.

Сада доносимо извештај систематских истраживања Горњег Драгачева, који се наставља на претходни и са њим чини једну целину. У времену од 1967. до 1968. године рекогносцирана су села: Бели Камен, Вича, Властелице, Вучковица, Горачићи,* Горњи Дубац, Горња Краварица,* Губеревци, Живица, Каона, Котража, Милатовићи, Пшаник и Рти.

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ

НАСЕЉА

Збеговиште, Губеревци — планински венац на граници Губереваца, Брезовица и Рајца. На имању Ђорђа Ракићевића, по причању власника, приликом сечења шуме нађена је једна камена секира — чекић и пршљенак од печене земље. Предмети нису сачувани.

* У првом делу извештаја омашком су испуштена два села: Горачићи и Горња Краварица. Због тога су оба села унета у други део Извештаја.

Римски бунар,¹ Горња Краварица — налази се на брду Голубцу на тремећи села: Миросаљци, Горња Краварица и Драгојевац. Сада је заравњен, али се примећују кружни обриси бунара. По причању Драгослава Радичевића (путара у пензији), поред бунара некада су постојали трагови старог каменог пута поплочаног плочама коцкастог облика. У подножју брда Голубца и сада се налази на гомилици шљаке које се, по предању, везују за коришћење гвоздене руде још у римско доба.

Расовац, Горачићи — имање Петра Главоњића. Приликом обрађивања земљишта Богић Зимоњић је 1957. године на овој њиви нашао на дубини од око 40 см керамичку посуду са римским сребрним новцем. Део налаза је доспео у чачански Музеј (107 комада). Новац припада другом и трећем веку нове ере (сл. 1).

Крчевина, Живица — раније имање Мијаила Јоровића, а сада Милинка Радовановића. То је једна увала с леве стране живичког пута, одакле се, по предању сачуваном код мештана, вадила жива у римско доба, па је по томе и село добило име Живица.

Клик, Горачићи — раније имање Драга Поповића, сада Шумског газдинства. Налази се на граници села према Стјенику, у непосредној близини Црне Стјене. То је омања недавно искрчена падина у сред шуме. Власник је приликом крчења 1954. године открио на 30 см дубине депо средњовековног алата, који се састоји од 13 комада различитих алатки и једног копља (сл. 2). Сви предмети се налазе у нашем Музеју. На том месту нема уочљивих трагова какве радионице или насеља. Међутим, мештани причају да је цео планински врх Црна Стјена богат рудама. Према Јелици је хромна руда, а на Белој Стјени према Горачићима је експлоатисана кварцна руда. После првог светског рата овде су вршена рударска истраживања и том приликом констатовани су стари рудокопи.

Шибови, Котража — имање Милутина Луковића, на граници између Котраже и Миросаљаца, испод Голубца према Горњој Краварици. Приликом дубљег орања власник је нашао групу алатки, које се по типу могу одредити у средњи век, и неке неидентификоване гвоздене предмете (сл. 3). Сви предмети се налазе у нашем Музеју. Интересантно је да се ово место налази у непосредној близини локалитета Римски бунар.

Рељевац,² Вича — потес Сталовића, стрма коса оријентисана исток-запад. На благој заравни испред куће Милосава Сталовића, уочавају се три избрешка овалног облика непосредно један до другог у правцу север-југ, односно по дужини заравни. На највишем узви-

пењу из земље вири плочаст камен и то нарочито на оној страни где већ почиње јак нагиб терена. У непосредној близини ових узвишења, у воћњаку истог власника, налази се узвишење правилног хумкастог облика од око 10 м у пречнику. На површини нема камена. Међутим, ту има и гротова камена кружног облика, који су настали чишћењем земље приликом обрађивања. Према томе, поменута узвишења могу бити различитог порекла. Брдо Рељевац, које се у народу по легенди везује за Рељу Крилатицу, војводу из Душановог доба, некада је било манастирска својина, а где су сада куће Сталовића били су манастирски воћњаци на простору од око два хектара. Када су калуђери побегли испред Турака, бурад са ракијом су закопали ван подрума у земљу. Мештани ово место код куће Сталовића везују за те подруме.

Б а к ч и н е, Горњи Дубац — име везано за један пропланак у шуми Стрмац. Међутим, код мештана се нису могли добити никакви подаци који би објашњавали овај топоним.

Д о б р а ј а, Вича — потес, на имању Рајка Пајића налази се једна кружна увала, у којој има доста камена. По причању власника, када су велике кише, испод овог места налажен је неколико пута златан кован новац са представом цара Константина и царице Јелене. Међутим, ни један примерак није сачуван.

К н е ж е в и ћ а р а в а н, Властељице — имање Данила Кнежевића. На овој парцели подигнута је прва кућа Кнежевића. По конфигурацији терена уочавају се остаци грађевине. Сматра се да је фамилија Кнежевића најстарија у овом селу. По легенди, Кнежевићи су аутохтони становници и везују се за време пре косовског боја. Сибињанин Јанко, бежећи са Косова, преноћио је у кући Кнежевића.³

С е л и ш т е,⁴ Горњи Дубац — раније имање Ђурђа Мијаиловића (некада се ова фамилија звала Аниччићи), а сада постоји више власника. Имање се обрађује. Међутим, власници нису наишли на ма какве трагове насеља. По предању, насеље је нестало услед неке болести.

А м б а р и ш т е, Властељице — место где је некада била кућа турчина Зука. Сада ту има неколико кућа Станишића, његових потомака, који се називају и Зуковићи.

А м б а р и ш т е, Рти — имање Војислава Славковића, уочавају се темељи неке грађевине. Драгомир Славковић прича да се на том месту налазио турски амбар и да је код њега скупљан десетак. Миленко Славковић је недавно, у непосредној близини некадашњег амбара, код једног извора, копајући земљу за кречану, нашао један бакарни судић сличан бокалу. Предмет није сачуван.

Малекино кућиште, Властелице — имање Живорада Лазовића, налази се одмах до Ђелишта. У башти овог власника очувано је једно врло старо крушково дрво, за које се уназад за неколико генерација не памти када је посађено. По причању мештана, цео тај посед (звани Ранци), све до Равни Сибињанин Јанка, био је засађен истим таквим крушкама — караманкама, које су се током времена исушиле или су искрчене. Везују се за турско насеље.

У непосредној близини куће Живорада Лазовића постоје остаци турског пута. Сада се од тог пута уочава само усек на стрмој падини, из кога провирује камење некадашње калдрме. По казивању Миломира Лазовића, пут је спајао Јавор са Јелицом.

Кућиште (Дуваниште), Рти — имање Драгослава и Војислава Славковића. На парцели, која је под шумом, уочавају се остаци кућа на три места. По причању Драгослава Славковића, ту су биле поповске куће. Свештеници из њих служили су у старој цркви — сада црквини.

Равни Сибињанин Јанка, (Текнић), Властелице — имање Александра Терзића. На једној заравни налазе се три увале, две веће и једна мања, за које се може тврдити да нису настале природним путем. Две од њих су кружног облика, а трећа дубине до један метар, правоугаоног облика (5,6 x 3 м) и оријентисана север — југ. Констатовани су зидови промера 1,50 м и употреба разне врсте камена за зидање. Мештани ове остатке везују за турске подземне магацине.

Запис, Котража — засеок Милутиновићи. По легенди, на овом месту је била турска судница. Данас нема никаквих трагова.

Клик, Вича — имање Војимира Ковачевића. По причању мештана, при крчењу шуме на северној страни брега налажен је сребрни новац, накит и једна турска сабља. Сада на овој парцели нема никаквих трагова насеља. Предмети нису сачувани.

Стрмац, Горњи Дубац — остаци старог пута кога мештани називају турским и римским. Сматра се да је тај пут везивао Краљево са Ивањицом.

Драча, Горња Краварица — стеновита и ретко пошумљена коса са местимичним остацима турског пута. Овај стари пут је ишао, како мештани причају, од Горњокраваричке ријеке, излазио на Бараћића брдо, Драчу и даље на Рти и Каону.

Калдрма, Живица — имање Милинка Радовановића, с десне стране живичког пута, између реке и пута. По причању мештана, туда је пролазио стари калдрмисани пут. Међутим, сада нема површинских трагова калдрме.

УТВРЂЕЊА

Г р а д и н а, Рти — налази се на доминантном брегу изнад раскрснице путева за Гучу, Котражу и Вичу, односно лежи на северо-источној и источној страни од пута Гуча — Котража. На платоу овог брега налазе се остаци сувог зида који затвара неправилан круг, пречника око 200 м. На површини није констатован никакав археолошки материјал. Прилаз градини је најповољнији са северозападне стране, док су југоисточна, јужна и југозападна страна врло окомите.

Г р а д и н а,⁵ Вучковица — налази се са леве стране пута Котража — Вучковица, одмах изнад Вучковичке реке. То је једна доминантна чука, веома стеновита и скоро са свих страна тешко приступачна. Градина нема видно заравњеног платоа, већ се протеже у облику гребена у оси север — југ (сл. 4). Приликом рекогносцирања овог терена 1955. године,⁶ констатовани су остаци сувог зида на источној страни између природно вертикалних стена. Том приликом су откривени на простору градине и фрагменти керамике атипичног облика. Међутим, овога пута су на јужној падини градине нађени ситнији комади средњовековне огњишне керамике, док раније констатовани зидови на источној страни сада не постоје. Северозападна страна градине није могла бити испитана услед густог жбуња, којим је обрасла.

Г р а д и н а,⁷ Властелице — налази се на источној страни села према Брезовицама, испод узвишене чуке Бездан. Ово је један уздигнути плато, око 500 м у пречнику, по облику и положају врло погодан за насељавање. И поред тога што се скоро све парцеле обрађују, нису могли да се констатују никакви трагови насеља, нити, пак, утврђења. Међутим, по причању Павла Бежанића, пре годину дана, приликом дубоког орања на својој парцели, изорао је један камени предмет, који обликом подсећа на црепуљу или жрвањ. Сећа се да је у тај предмет било још неких црепова, али од тога ништа није сачувано. И Милорад Лазовић прича да је пре двадесетак година, приликом крчења ових парцела, открио зидине, које је пратио у дужини од неколико метара. Сада се на самом месту не уочавају никакви трагови. Мештани ову градину везују за турско насеље.

С т о ј к о в и ћ а г р а д и н а,⁸ Вича — са десне стране Брештанске реке на једном врло доминантном узвишењу. Са западне стране је литица, а са источне блага прилазна падина (сл. 5). Врх градине нема заравњеног платоа, већ се косо спушта према јужној и источној страни. На југоисточној, као и на северозападној, страни констатовани

су остаци зидина промера од око два метра. На местима где су откривени зидови уочавају се основе две одбрамбене куле, које су постављене у оси северозапад — југоисток. Зидови су обурвани и са унутрашње и са спољашње стране, али се може уочити четвороугаон облик основе југоисточне куле. По причању Светозара Јанковића из Виче, пре првог светског рата видела се југоисточна кула четвороугаоног облика (око 5 x 6 м). У то време је Петроније Стојковић, такође из Виче, копао у унутрашњости куле и том приликом нашао бакарну посуду по облику сличну бокалу и гвоздену секиру малих димензија. Са западне стране градина није утврђивана зидовима, пошто је то, услед скоро вертикалне литице, апсолутно неприступачна страна.

На основу делова зидова, очуваних на југоисточној страни (висине до 0,5 м), може се констатовати да је одбрамбени зид градине био веома масиван, зидан ломљеним каменом уз употребу малтера. Малтер се састоји од креча, песка и ситно ломљеног камена. На самом врху градине, у непосредној близини северозападне куле, уочени су на површини ситни фрагменти згуре. По легенди очуваној у народу, овај се град везује за деспотицу Јерину. У непосредној близини ове градине налази се Римљанско гробље, на левој обали Брештанске реке.

СВЕТИЛИШТА

Манастириште, Котража — имање Станише Каљевића, узвишен заравњен плато језичастог облика, обрастао маховином у сред букове шуме, оријентисан север-југ. Постоје слаби трагови темеља, тако да се облик манастирске цркве не може ухватити. На основу оријентације заравни, црква је свакако била постављена у попречном положају. Време постанка овог манастира није познато, нити се зна када је срушен. Мештани не памте да су на овом месту били виднији остаци манастирске грађевине. Манастир је био посвећен св. Тројици. И сада се на овом месту тога дана врши служба и окупља народ на сабор.

Црквина,⁹ Вучковица — имање Радоја Дуканца. Не зна се из ког је времена, а по причању свештеника Чедомира Константиновића, Турци су је запалили заједно са народом који се затекао на служби. Видоје Дуканац каже да је овде све до 1912. године била шума, када је искрчена. Тада су се још примећивали темељи цркве и око ње надгробне плоче, међу којима је било и украшених угре-

баним орнаментима. Сада, међутим, по неки камен извирује из земље и не би се могло са сигурношћу тврдити да припада некаквим темељима. Исто тако нема ни трага од раније постојећих надгробних обележја. Одмах изнад црквине, на педесетак метара, налази се извор звани Попова вода.

Црквисте — Грабовоц, Вича — имање Недељка Радовановића (код Ракића воденице). Мештани причају да је овде некада била црква и да је до скоро власник, приликом орања, наилазио на остатке темеља. Међутим, на површини се уочава само једно мало узвишење, које подсећа на хумку.

Црквине,¹⁰ Рти — сеоски атар, место састанка о заветини, на Мали спасовдан. Зна се да је црква била посвећена св. Илији. Уочавају се темељи црквице правоугаоног облика са полукружном апсидом (4,5 x 9 м). У средини цркве, на месту где је отприлике био амвон, налази се надгробна плоча са записом Радосавџ. По предању, црква је срушена у време Турака.

Црквина у Чакаревићима,¹¹ Котража — имање Адама Чакаревића. Налази се са десне стране пута Гуча — Котража, на једном омањем брду, недалеко од данашње цркве у Котражи. Остаци темеља су видни, али, због израслог жбуња, не може се са сигурношћу, уочити облик основе. Изгледа да је црква била једнобродна грађевина са полукружном апсидом и припратом. Скромних је димензија (7,40 x 11,50 м), укључујући и дебљину зидова (око 1,10 м). По Јоакиму Вујићу, цркву је завршио парох Илија Поповић, којом приликом је продужио и проширио олтар и нову припрату сазидао 1822. године. Црква је била подигнута или започета још 1790. године.¹² Поручена је 1873. године. Била је посвећена св. Ђорђу. Од 1920. године чинило се бденије на том месту о св. Илији, а од 1927. године врши се служба на Пантелијевдан, када се одржава и сеоски сабор.

Црквине,¹³ Вича — одмах испод Главоњића гробља у равници Мала река налазе се остаци парохијске црквице (део часне трпезе). Црква је била посвећена св. Илији пророку. Служила је до 1840. године. По предању, подигнута је на развалинама старог манастира Рељевца.

Црквина, Горња Краварица — у Горњокраваричком гробљу. Примећују се сасвим незнатни остаци темеља, тако да се не може сагледати облик основе. По причању Драгана Радичевића, стара црква се најпре налазила испод гробља код воденице Вићентија Мијаиловића (имање Крстомира Радичевића), па је одатле пренета у гробље.

Црквисте, Каона — имање Томислава Пајевића, раније Миљка Радичевића. По причању власника, ту се налазила црква плетара. Данас на површини нема никаквих трагова, мада су до недавно изораване беле мермерне плоче, квадратног облика, фино обрађене.

Црквине,¹⁴ Доњи Дубац — мала зараван до самог данашњег гробља у Горњем Дубцу. Ту се налази капела брвнара „Лазарица“, посвећена св. Архангелу Гаврилу (сл. 6). Некада се овде налазила црква, за коју се сматра да је била најстарија у овом крају. Мештани је везују за кнеза Лазара. Непосредно испред капеле, на јужној страни, уочавају се остаци темеља старе цркве.

Црквина (Црквено место), Губеревци — на источној страни села до Брезовица налази се омање гробље, с десне стране пута Губеревци — Милатовићи, које се зове Ракићевића гробље или Доње гробље. У гробљу је некада била црква, од које се сада уочавају слаби трагови темеља. Може се констатовати да је црква била малих димензија, правоугаоног облика, оријентисана исток — запад. Није искључено да је имала и полукружну апсиду на источној страни, мада су њени трагови недовољно уочљиви. У олтарском простору се сачувао камен, на коме се налазила часна трпеза. По причању Ђорђа Ракићевића, цркву су разрушили Татари у време Турака. Не зна се коме је светитељу била посвећена.

Црквина, Горачићи — по предању сачуваном код мештана, некада је у Зимоњића гробљу постојала црква брвнара посвећена св. Арханђелу Михаилу, која је пренета у Драгачицу, а одатле у Гучу. Црква је била парохитјска. На месту се, према конфигурацији терена, могу претпоставити остаци неке грађевине, мада нису јасно уочљиви.

Црквисте (Затрпана црква), Горачићи — испод Црне Стјене, у непосредној близини Кнежевића гробља, на имању Радојке Стевановић, по предању је за време Турака затрпана црква. Упадљиво се уочава избрежак, дужине 15 м, који се издиже са равнотерена до висине око пет метара. Поред овог места пролази поток, који тече са Змајевца. Интересантно је да је на простору узвишења вегетација слабија него у његовом подножју. Међутим, према аморфним каменовима, који по где-где провирују из земље, не може се констатовати да су то трагови неке грађевине. Вероватније је да је овај избрежак резултат померања тла.

Ровачин бријег, Горња Краварица — сада имање Стојадина Баралића. По причању Јова Баралића, ту је била стара црква.

Не зна се коме је светитељу била посвећена. Уочи другог светског рата изорана је на овом месту бакарна посуда пуна златног кованог новца. У породици Баралић није сачуван ни један примерак, али се по опису Јове Баралића може закључити да је у питању средњовековни новац. На том месту се не уочавају било какви трагови по којима би се могло претпоставити да је ту некада била црква.

Ђелиште, Властелице — имање Миломира Лазовића, налази се са леве стране сеоског пута Каона — Милатовићи. Некада је ту постојала црква — Ђелија. До скоро се на месту старе куће М. Лазовића остављала молитва о сеоској заветини. Међутим, не зна се коме је црква била посвећена. Приликом обрађивања земљишта у непосредној близини куће нађен је један надгробни камен са пластичном представом крста у кругу.

Гробље, Милатовићи — у подножју овог гробља била је раније црква брвнара, која је изгорела. На њеном месту је касније подигнута капела, такође од дрвета. Сада, међутим, нема никаквих површинских трагова, само је један камен побијен да означи место некадашње цркве.

НЕКРОПОЛЕ

Брег, Вича — праисторијске хумке, имање Велимира и Тихомира Бабића, налази се у непосредној близини где се Стењевачки поток улива у Бјелицу. Рекогносцирањем 1955. године овде је констатовано 13 хумки.¹⁵ Међутим, сада се на локалитету уочава шест хумки. Само једна од њих је, судећи по доста правилном облику, у потпуности очувана.

Асаново поље,¹⁶ Вича — праисторијска хумка. Налази се на имању пољопривредног добра поред пута Вича — Каона, са леве стране. Има правилан облик, мада мало развучен, полупречника 15 м, а висине око један метар. Године 1974, приликом градње пута, хумка је оштећена.

Пискавица, Вича — праисторијске хумке, имање Владимира Главоњића. Налази се са десне стране пута према Вичи, одмах до пољопривредне економије. На овој заравни, која се протеже поред речице Бјелице, налазе се две хумке прилично развученог облика. Једна је нешто боље очувана (око 15 м у пречнику, незнатне висине), док је друга деформисана и недовољно уочљива.

Циновски гроб, Властелице — праисторијска хумка. У дворишту Драгољуба Кнежевића, односно на самом месту где је

подигнута кућа, учава се мало узвишење, делимично заравњено приликом грађења куће. По правилном хумкастом облику, може се претпоставити да је то праисторијска хумка. Међутим, власник куће се не сећа да му је отац причао да су приликом нивелисања хумке за изградњу куће нађени какви трагови који би индицирали на сахрањивање.

Кнежевића равн, Властељице — праисторијска хумка, имање Данила Кнежевића. У подножју ове валовите пољане, у непосредној близини локалитета Џиновски гроб, уз Станишића поток, уздиже се једно хумкасто узвишење, које обликом подсећа на тумулус. Других индиција нема.

Окућница, Властељице — праисторијска хумка, имање Милорада Томића. На благој падини налази се једно узвишење са скоро правилним хумкастим обликом пречника седам метара и око један метар висине, обрасло жбуњем. Врх је мало општећен и заравњен. Нема никаквих површинских налаза.

Римљанско гробље,¹⁷ Вича — потес Којовина, имање Стевана Мијаиловића и Миодрага Константиновића. На простору од око једног хектара (под шумом) налазе се густо постављени гробови, обележени само необрађеним плочастим каменовима, насатке постављеним. Претпоставља се да су ови гробови веома стари, пошто је ово млађа шума, израсла из искрчене шуме. И сада се виде пањеви пречника око 1 — 1,5 м, од старијих дрвета, који су понегде израстали из центра гробова. На северном, периферном, делу налази се неколико млађих гробова из 19. века. Један од њих припада жени попа Илије Поповића, обновитеља цркве у Чакаревићима (засеок Виче), који се сматра за најстаријег попа у Котражи. Од њега потичу доцнији свештеници Константиновићи.

Ово гробље је посебно занимљиво и због тога што се налази у непосредној близини средњовековне Стојковића градине у Вичи.

Грчко гробље,¹⁸ Горњи Дубац — налази се непосредно уз данашње гробље испод школе. До скоро су овде вађене надгробне плоче, грубо притесане, великих димензија, које су мештани употребљавали у разноврсне сврхе. Сада се ова парцела обрађује и на површини нема никаквих трагова надгробних обележја.

Грчко гробље, Доњи Дубац — налази се у непосредној близини данашњег гробља, на једној благој коси. Обрађује се и на површини нема никаквих трагова гробних обележја.

Грчко гробље,¹⁹ Вича — имање Стојковића, Булића и Бешевића, под шумом. Налази се на северозападној падини брега, на

коме лежи данашње гробље. Видљив је мањи број надгробних споменика, грубо отесаних камених плоча, насатке постављених, без икаквих знакова и натписа. Има и неколико мермерних споменика, тзв. цирклаша.

Грчко гробље, Властелице — место звано Јеж, имање Крсте Биорца. На овом језичастом узвишењу констатовано је само неколико каменова, који делимично вуре из земље. Каменови су од пешчара, доста испрани и без икаквих знакова и натписа. Власник каже да је, приликом копања јендека, на периферији овог узвишења наилазио на људске кости.

Грчко гробље, Вучковица — имање Радоја Дуканца. Драгиша Дуканац прича да су се овде, пре него што су се они населили, налазила гробна обележја (његов прадеда му причао). Парцела је била под шумом. Данас је воћњак и нема на површини гробних обележја.

Грчко гробље, (Горушица),²⁰ Милатовићи — имање Славише Вуковића. Пре две године власник је изоравао надгробне плоче великих димензија. Вероватно да их у земљи још има, мада на површини не постоје никакви трагови гробних обележја.

Грчко гробље,²¹ Милатовићи — место где се сада налази кућа Саве Ђурчића. Приликом градње куће, а и касније, споменици су повађени. Површинских трагова гробних обележја нема.

Грчко гробље,²² Губеревци — непосредно до Ракићевића гробља, односно изнад њега, са леве стране пута Губеревци — Милатовићи. На уској гредици, која је уствари источна падина једне косе, налазе се, углавном насатке постављена, гробна обележја од необрађеног камена, без икаквих знакова или натписа, као и масивне надгробне плоче већих димензија, грубо обрађене или аморфних облика. На ово гробље, обрасло шумом и трњем, наставља се савремено Ђендића гробље.

Грчкача,²³ Вучковица — имање фамилије Јовановића, недалеко од Црквине. Овај потес је под шумом. Мештани причају да је ту некада било гробље. Сада на месту нема икаквих трагова надгробних обележја.

Мађарско гробље,²⁴ Котража — имање Јеремије Чакаревића. То је један узвишен плато, одмах изнад Беле стене, с десне стране пута Гуча — Котража. Локалитет је удаљен око 1,5 км од варошице Котража. Сада на овом простору нису могли да се утврде никакви трагови некрополе. Михаило Валтровић говори да је на месту званом Мађарско гробље нађена огрлица која се данас налази у

Народном музеју у Београду (сл. 8).²⁵ Међутим, овај налаз пре би се могао везати за оштећену хумку, на којој је подигнута данашња црква у Котражи 1870 — 1871. године.

Маџарско гробље,²⁶ Живица — имаће Драгана Поповића. Налази се у непосредној близини Павловића гробља. Мештани не памте када је ово гробље запустело. До данас се на месту сачувало 37 насатке постављених споменика. Занимљиво је да су у већини случајева то крсташи са рељефним или урезаним разноврсним типовима крста (сл. 19). Већина споменика је без натписа. Међутим, један од њих има натпис о покојнику датиран 1826. годином.

Маџарско гробље (Гробљиште), Живица — имаће Миломира Николића. Власник је, недавно, приликом вађења камена, наишао на гроб. Пошто се ово место дуже времена користи као каменолом и раније су откривани гробови. Међутим, гробних налаза није било. Сада се на месту уочава неколико насатке постављених, мањих, необрађених каменова од пешчара.

Сватовско гробље,²⁷ Доњи Дубац — уз капелу Лазарицу — на већем простору између савременог гробља и капеле налазе се густо постављена гробна обележја од необрађеног и делимично обрађеног пешчара. Међу њима има и гробова ограђених насатке постављеним необрађеним каменовима, као и гробова оријентисаних северозапад — југозапад. Цело гробље је обрасло шумом, коју су мештани делом искрчили.

Старо гробље, Губеревци — на имању Бошка Басарића. У близини његове куће, некада је било гробље. До другог светског рата овде су се видели надгробни споменици насатке постављени, грубо обрађени, без натписа, са једноставно угребаним крстићима. Гробље је било обрасло шибљем и дрвећем, чији је обим прелазео три метра. Пре неколико година власник је парцелу искрчио и сада је обрађује.

Старо гробље, Губеревци — потес Ђерковина, имаће Драгана Плазинића, с леве стране пута Горачићи — Губеревци. То је једна коса оријентисана северозапад — југоисток, на чијој се омањој главици и њеним источним падинама налази око 40 надгробника, мањих димензија, насатке постављених. Међу њима има споменика крсташа од студеничког мермера, датираних записима у тридесете године прошлог века. Остала обележја су плочаста или окоро квадратног пресека, са уклесаним симболима крстова, а и без икаквих ознака. Сада је гробље обрасло млађом шумом и трњем, мада има пањева раније посеченог дрвећа промера до 60 см.

Мештани не памте узрок затварања гробља, нити знају када је у њему престало сахрањивање.

ОСТАЛА КУЛТУРНА ДОБРА

Црква у Каони²⁸ — посвећена Усекованију св. Јована (сл. 10). По М. Д. Протићу, основали су је поп Павле Кнежевић и његов стриц Михаило 1825 — 1827. године, уз помоћ ктитора Симе Радовића и Неранце Кнежевић.²⁹ Међутим, по причању каонског свештеника Ранка Оцокољића, цркву је подигла или обновила баба Неранца Кнежевић 1816. или 1817. године. Услед растрешености и склоности паду јужног дела цркве, свештеник Р. Оцокољић је 1935. године обновио каонску цркву. Том приликом је установљено да су зидови од ломљеног и речног камена, заливени врућим кречом, а начин зидања био шоловање. Цео јужни део цркве (по дужини) замењен је новим зидовима, а стари зидови су се сачували само у северном делу.

Црква има облик триконхоса без кубета. Пресведена је полуобличастим сводом, преко кога је постављен двосливни кров. Конхене нису исте величине, односно, северна и јужна су знатно мање и ниже од подужног брода цркве, док источна обухвата ширину брода и исте је висине са њим. Унутрашњост цркве је осветљена по једним прозором на све три конхе. На западној фасади изнад улазних врата налази се четвртаста ниша, која је, вероватно, првобитно била лучна. Архиволту те нише подржавају две конзолице, обрађене у виду лавље главе. Довратници, изведени у камену, по облику су идентични са допрозорницима цркве манастира Никоља у Овчарско-кабларској клисури и представљају јако упрошћени рудиментирани облик довратника рашке стилске групе. На унутрашњим зидовима цркве нема фреско декорације, нити има података да су некада постојале.

У цркви се чувају делови старог иконостаса из 1831. године, који се приписује Јанку Михаиловићу Молеру, познатом сликару из прве половине прошлог века. Међутим, стил и начин сликања одудара од потписаних дела овог мајстора. Од овог иконостаса у цркви се налазе: престоне иконе Богородице, Христа и Јована Крститеља (сл. 11, 12, 13), царске двери (сл. 14), двоје горње двери (сл. 15 и 16), Деизисни чин са дванаест апостола, Христом и Јованом Крститељем (Богородица недостаје) (сл. 17 — 24) и велики крст са Распећем Христовим (сл. 25).

Старијем црквеном инвентару припадају:

П у т и р, од сребра, у техници филиграна, украшен разнобојним каменовима (сл. 26). Нађен је на тавану цркве приликом обнове 1932/1935. године.

Д а р о х р а н и л н и ц а, од сребра, облика саркофага, са записом приложника: „Сеи свјати кивот приложи Радич Радичевич жител каонски за душу отцу свом стефану радичевичу по завјешчанију неговом краму светога јоана усјек. во каоне сушчаго настојанијем свештеника истог крама аврама кнежевича во каоне месеца септембра 1 године 1867.“ (сл. 27).

Т р и о д ц в е т н и, из 1813. године, штампан у Москви. Књига је украшена графикама Великих Празника.

Р и м н и ч к и с р б љ а к, треће издање, Београд 1861. године, у време Михаила Обреновића. Садржи службе српским светитељима. Илустрован је ликовима светитеља у техници бакрописа. Добро очуван.

У порти, око цркве, налазе се гробна обележја из прве половине 19. века. Занимљив је запис са надгробне плоче на источној страни цркве: „Зде почиват раб божи Симо Радович из села Каоне коие преложник ове цркве 550 гроша 6 декемврија 1845 го.“

На западној страни цркве је надгробна плоча са натписом: „Овде почивају кости раба божи Радована Париповића дунђерина поживи 70 го. прес код зета его Павла Величића у Каони 1839. г.“

Ц р к в а у К о т р а ж и³⁰ — посвећена св. Ђорђу Великому-ченику. Саграђена је 1873. године. То је једнобродна грађевина, без кубета, са полигоналном апсидом, нешто избаченим певничким просторима и кулом звоником на западној фасади (сл. 28). Нема фресака. За време првог светског рата Аустријанци су у овој цркви држали робље за интернирање. Тада је изгорео стари иконостас.³¹ Садашњи је новији. Радио га је Иван Мељников 1938. године. Од старог иконостаса, по причању свештеника, сачувао се само метални крст са распећем (сл. 29). У цркви се чува неколико предмета донетих из старе цркве у Чакаревићима (сада Црквина):

Г в о з д е н и к р с т, од кованог гвожђа, веома масиван, био на крову старе цркве.

Р у ч н и к р с т, од дрвета, некад изрезбарен. Потпуно је оштећен. Очуван је сребрни оков у техници филиграна, по ивицама украшен црвеним каменовима. По причању свештеника Чедомира Константиновића, био је својина његовог чукундеде Илије Поповића, обновитеља старе цркве у Чакаревићима 1822. године. Донео га је са собом из Црне Горе. Крст је стар око 200 година.

Пехар, украшен рељефним биљним орнаментима (грожђе, класје, винова лоза), није датиран (сл. 30).

Кандила, бронзана четири кандила, изведена техником ливеног филиграна. Добро очувана (сл. 31).

Црква у Вичи³² — посвећена св. Илији пророку. Подигнута је 1931. године. Иконостас је из времена после подизања цркве. Не зна се име мајстора, јер иконостас није сигниран. У цркви се налази неколико штампаних књига из 18 века:

Требник, штампан у Москви 1754. године, са украсним иницијалима и вињетама. Повезан дрвеним корицама, пресвученим кожом. Добро очуван.

Псалтир, из 1778. године, руска штампа, украшен иницијалима и вињетама. Повезан дрвеним корицама, пресвученим кожом. Добро очуван.

Четворојеванђеље, штампано у Русији 1794. године, илустровано дрворезима Великих Празника. Испред сваког јеванђеља стоји житије јеванђелисте. Књига је повезана дрвеним корицама, пресвученим кожом.

Црква у Горачићима — посвећена Рођењу Богородице (сл. 32). Приликом доласка у Горачиће, 1826. године, Јоаким Вујић је забележио да се овде налази мала црква, чија је градња започела 1807. године, и да су јој ктитори били свештеници Јован Савић и Лука Кнежевић, заједно са народом.³³ Милисав Д. Протић доноси податак да је црква завршена 1810. године и да је 1856. године продужена дозиђивањем припрате.³⁴

Горачићка црква је облика једнобродне грађевине са полукружном апсидом исте висине са бродом цркве и правоугаоним, доста избаченим, певничким просторима, нижим од подужног брода цркве. У центру се, преко масивног коцкастог постоља, уздиже осмострано кубе. Подужни брод и певнице су пресведени полуобличастим сводом, преко кога је постављен двосливни кров. Унутрашњост цркве је осветљена по једним прозором на олтарској апсиди, западној и северној фасади, са два прозора на јужној фасади и прозорима на тамбуру кубета. Занимљиво је да прозоре кубета затварају камене транзене, са по три кружна отвора, украшене плитко резаном орнаментиком геометријског типа (разноврсне розете). Поред главних врата на западној фасади касније дозидане припрате, црква има и врата на северној певници која су истовремена са црквом. У горњем делу су засведена веома плитким каменим профилисаним сараценским луком и оивичена, такође, профилисаним довратницима, изведеним у камену.

Иконостас потиче из 1903. године. Изграђен је у духу неокласицизма, са доста скромном декорацијом у дуборезу (сл. 33). Иконе је радио Душан Обреновић, живописац из Крагујевца, који се потписао на престоној икони Богородице („Радио Д. Обреновић 1903 г.“) и композицији Молитва на Маслиновој гори („Приложи цркви горачићкој Душан Обреновић, живописац из Крагујевца 1903 год.“).

Иконостас је сажетог типа. У првој зони су престоне иконе Богородице (сл. 34) и Христа (сл. 35), Благовести на царским дверима (сл. 36) и изнад њих Тајна вечера, св. Стефан архиђакон на северним дверима (сл. 37) и изнад њих Рођење Богородице, св. арханђел Михаило на јужним дверима и изнад њих Молитва на Маслиновој гори (сл. 38). У другој зони се налазе празничне иконе: Рођење Христово, св. Тројица (сл. 39), Вазнесење Христово (сл. 40) и икона св. Никола. На врху иконостаса, изнад композиције св. Тројице, стоји Распеће Христово са Богородицом с десне и Јованом Богословом с леве стране.

Старијем црквеном инвентару припадају:

П у т и р, од сребра, делимично позлаћен. Реципијент пехара је у доњем делу обложен позлаћеним филиграном фине израде, док му је кружна стопа украшена рељефном биљном орнаментиком (сл. 41).

Д и к и р (двокраки свећњак), од сребра, израђен у Бечу (сл. 42).

С в е ћ њ а к, пониклован, са записом приложника на стопи свећњака: „За спомен своје сину Бошку Јоксимовићу приложи му мајка Ката 1921 г.“

А н т и м и н с, штампани, са представом Полагања Христовог у гроб (сл. 43). Освећен за време архиепископа београдског Михаила 1880. године у Београду.

Ј е в а њ е љ е, штампано у Москви 1880. године. Занимљив је оковани повез овог јеванђеља. На предњој страници је аплицирано пет овалних металних медаљона са сликаним представама јеванђелиста и сценом Васкрсења Христовог (сл. 44). Јеванђеље је преповезано, оков пониклован, а медаљони делимично ретуширани и премазани лаком 1962. године у Свештеничкој задрузи у Београду.

У порти око цркве налазе се гробна обележја из прошлог века. На источној страни цркве, уз олтарску апсиду, утопљено у бетонски тротоар, сачувало се гробно обележје Јована Савића, једног од ктитора горачићке цркве (сл. 45).

С т а р а ш к о л а, Вича — у дворишту Миливоја Герзића налази се брвнара у којој је била прва школа у Драгачеву. Првобитно је школа била постављена поред старе цркве у Чакаревићима, у

Котражи, па је пренета у Вичу, у двориште Миодрага Константиновића, где је, према Милисаву Протићу, служила као млекар.³⁵ Пре четири године Миливоје Герзић је купио ову некадашњу школу. Сада, то је уобичајена брвнара са улазом на западној фасади, постављена на каменом озидани сокл и прекривена четворосливним кровом и ћерамидом. Констатовано је да је брвнара, услед пресељавања и преграђивања, изгубила аутентичност. Чак ни њене димензије нису првобитне. Једино се на њеној северној фасади сачувао један првобитни прозор старе школе, специфично усечен у брвна — тако да се, после затварања дрвеном талпом исте величине, није могао ни на који начин споља отворити.

Кућа кровнићара, Бели Камен — власништво Андријане Радивојевић. Стара је преко 100 година, али нема првобитну намену, односно сада служи као остава. Због тога је унутрашњи простор издељен на више „пресека“, који служе као оставе за зрнасту храну. Међутим, кућа је углавном сачувала аутентични изглед (сл. 46). Направљена је од дрвених талпи, руком тесаних, и прекривена кровином. Састоји се од две просторије: куће са отвореним огњиштем, наћвама, полицама и наспрамним вратима (источна и западна фасада), која се затварају кључаницама, и собе, у коју се улази из куће. Соба је осветљена мањим прозорима са дрвеним капцима.

Занимљиво је да се у овом крају куће прекривене кровином називају, поред „кровићара“, и „кућа под пламеном“.

Кућа кровнићара, Вучковица — власништво Јованке и Илинке Поповић. Стара је преко 130 година. Сматра се за најстарију у Вучковици. Доста је руинирана. Направљена је од дрвених талпи, руком тесаних, и прекривена кровином. Кровина је, сада на крову, стављена је још пре 30 година. Кућа се састоји од две просторије: куће, са активним отвореним огњиштем, на којој су двоја наспрамна (источна и западна фасада) врата са дрвеним кључаницама, и собе осветљене мањим четвртастим отворима, једноставно усеченим у брвна, у коју се улази из куће. Занимљиво је да се у кући још задржао веома примитиван начин живљења: кување у земљаном лонцу на отвореном огњишту, печење хлеба у црепуљи (употребљавају само кукурузно брашно), сасвим оскудан кућни инвентар и што је јединствено у овом крају — спавање на поду преко сламе, без кревета. Иначе, по расположивом обрадивом земљишту ово домаћинство није сиромашно. Поседује 14 хектара земље.

Кућа брвнара, Горњи Дубац — власништво Јована Мисића. Стара је преко 100 година. Направљена је од дрвених талпи, руком

тесаних. Кров је нешто стрмији, четворослован и прекривен клисом. Уместо оцака, има самар (сл. 47). Састоји се од две просторије: куће, са отвореним активним огњиштем, наспрамним вратима (западна и источна фасада) са кључаницама, наћвама, полицама, и собе осветљење мањим четвртастим прозорима, у коју се улази из куће. У кући је у употреби једино дрвено и земљано посуђе. Собни намештај: орман, кревети, сто и столице и уопште сав кућни инвентар је ручни рад власника, који се бави обрадом дрвета на старински начин.

Кућа Тадића, Доњи Дубац — власништво Тихомира Тадића. Потиче из првих деценија нашег века. Зидана је над подрумом у некој врсти сеоског неокласицизма, уобичајеног за то време. У другој половини 1942. и почетком 1943. године овде је боравио Бранко Шотра, познати револуционар и сликар. Том приликом је осликао зидним сликама унутрашње зидове ове куће. У предсобљу се налази композиција „За вечером“ (сл. 48), док су у соби распоређене: на западном зиду, изнад врата, две мртве природе у медаљонима (сл. 49 и 50), младић са корпом јабука, (сл. 51), старац откива косу (сл. 52) и тесар (сл. 53). Цео јужни зид заузима композиција „Посело“ (сл. 54), мајка са дететом је на источном зиду, између прозора (сл. 55), а допојасне представе младића и девојке су на северном зиду, лево од прозора (сл. 56). На истом зиду, десно од прозора, стоји: „Љета 1942.“ Фриз, у коме су укомпоноване јабукове гране и винова лоза, прати зидне слике и прозоре на северном и источном зиду собе.

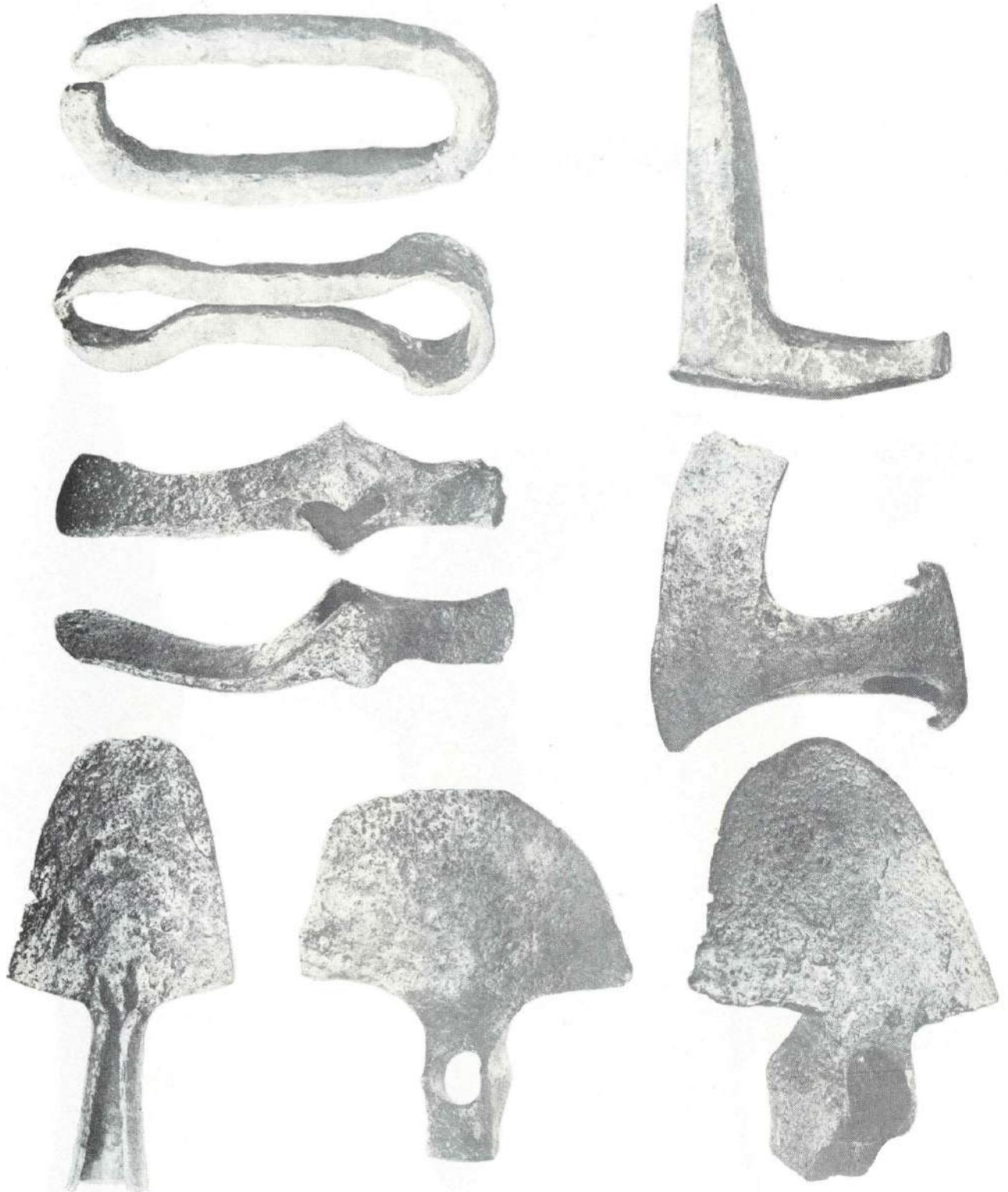
НАПОМЕНЕ

1. Милисав Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, стр. 9, бележи да се на овом месту одржава сабор два пута у години.
2. Коста Јовановић, Горње Драгачево, Српски етнографски зборник, књ. 11, Београд, 1908, стр. 404, наводи да је на брду Рељевцу био град српског јунака Реље од Пазара.
3. М. Д. Протић, н. д, стр. 84.
4. К. Јовановић, н. д, стр. 381; М. Д. Протић, н. д, стр. 13.
5. К. Јовановић, н. д, стр. 385; М. Д. Протић, н. д, стр. 13.
6. Археолошко рекогносцирање обављено је у организацији Народног музеја из Чачка и Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда.
7. К. Јовановић, н. д, стр. 375; М. Д. Протић, н. д, стр. 13 — осим имена не доносе друге податке.
8. К. Јовановић, н. д, стр. 404, само помиње под именом Градина, док је М. Д. Протић, н. д, стр. 13, назива Градина у Доњем Бријесту.
9. К. Јовановић, н. д, стр. 385; М. Д. Протић, н. д, стр. 14.
10. К. Јовановић, н. д, стр. 396, наводи да се црквина налази код старе суднице, са очуваним темељима димензија 3,60×7 м; М. Д. Протић, н. д, стр. 15, осим имена не доноси друге податке.
11. К. Јовановић, н. д, стр. 391; М. Д. Протић, н. д, стр. 45, тврди да је црква у Чакаревићима саграђена 1720. године.
12. Јоаким Вујић, Путешествије по Србији, I, 1826, стр. 209.
13. К. Јовановић, н. д, стр. 404; М. Д. Протић, н. д, стр. 15—16.
14. К. Јовановић, н. д, стр. 381, доноси податак да је стара црква била од лучевине, а М. Д. Протић, н. д, стр. 15, помиње је под именом Борова црква.
15. Рекогносцирање је обављено у организацији Народног музеја из Чачка и Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда.
16. Локалитет је први пут евидентиран археолошким рекогносцирањем 1955. године.
17. К. Јовановић, н. д, стр. 404, локалитет помиње под именом Старо гробље.
18. К. Јовановић, н. д, стр. 381; М. Д. Протић, н. д, стр. 14, осим имена не доноси друге податке.
19. Гробље је први пут евидентирано приликом рекогносцирања 1955. год.
20. К. Јовановић, н. д, стр. 369, на простору потеса Горушица наводи два грчка гробља и то на местима: Радојевци и Жутица. Међутим, ови топоними на терену нису констатовани.
21. Исто, стр. 369, осим имена не доноси никакве податке.
22. Исто, стр. 365, осим имена не доноси друге податке.
23. Исто, стр. 385.
24. К. Јовановић, н. д, стр. 391; М. Д. Протић, н. д, стр. 14, осим имена не доносе друге податке.
25. Михаило Валтровић, Старица VII, 3, 1890, стр. 85—86, Т. VI, сл. 9; Др Драга Гарашанин, Каталог метала, стр. 69, Т. XLVI, сл. 7.
26. К. Јовановић, н. д, стр. 400; М. Д. Протић, н. д, стр. 14, осим имена не доносе друге податке.
27. К. Јовановић, н. д, стр. 382, овај локалитет је забележио као Турско гробље. По легенди, на том месту су покопани цели турски сватови изгинули од српских сватова када су се ту сусрели.
28. Јоаким Вујић, н. д, стр. 208.
29. М. Д. Протић, н. д, стр. 43.
30. М. Д. Протић, н. д, стр. 45—47.
31. Код М. Д. Протића, н. д, стр. 46, стоји да је стари иконостас котрашке цркве радио Јанко Михаиловић Молер.
32. М. Д. Протић, н. д, стр. 29—30.
33. Јоаким Вујић, н. д, стр. 208.
34. М. Д. Протић, н. д, стр. 31.
35. М. Д. Протић, н. д, стр. 58—60.

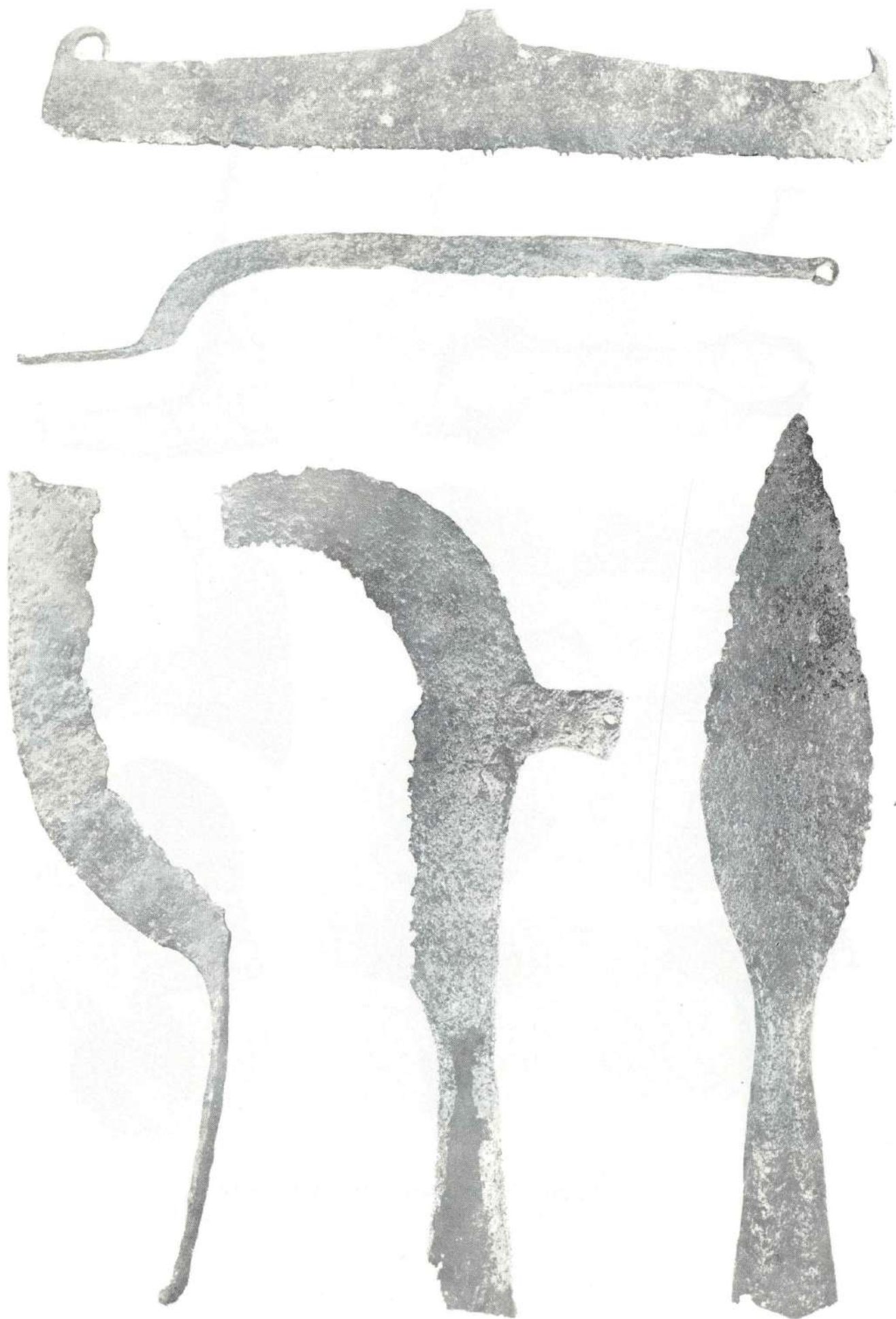

Сл. 1. Сребрни римски новац, налаз из Горачића

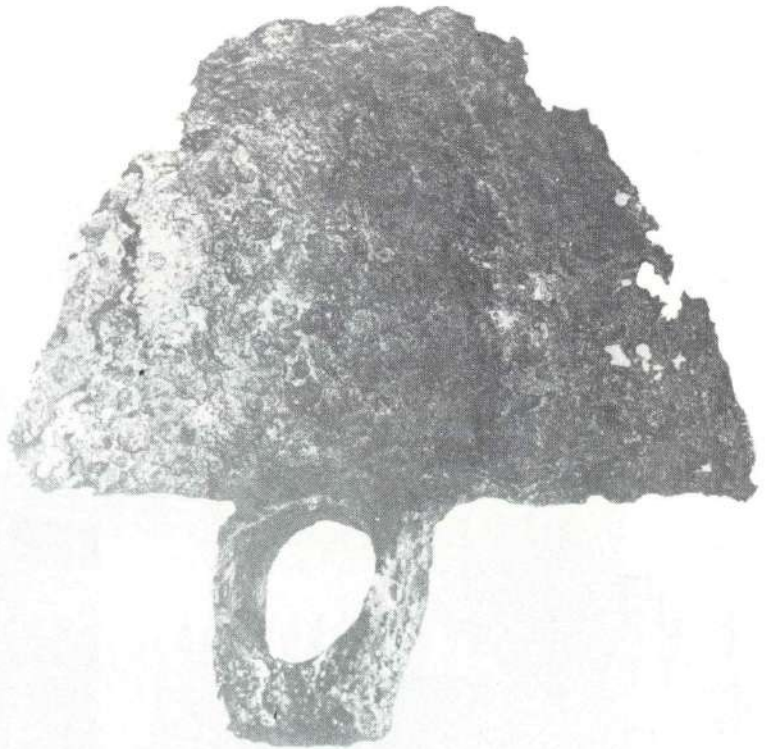

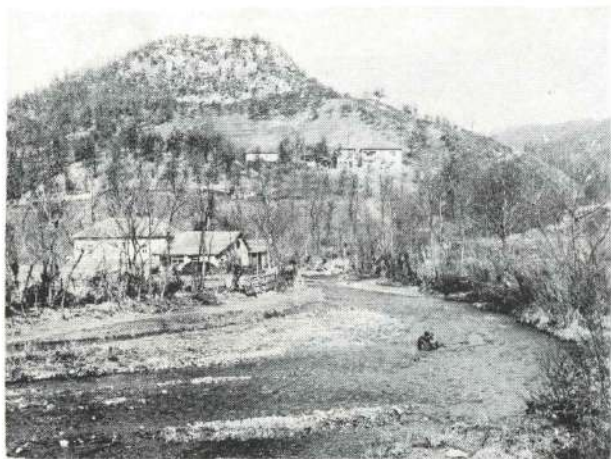

Сл. 2. Средњовековни алат, налаз из Горачића

Сл. 3. Средьвековни алат, налаз из Котраже

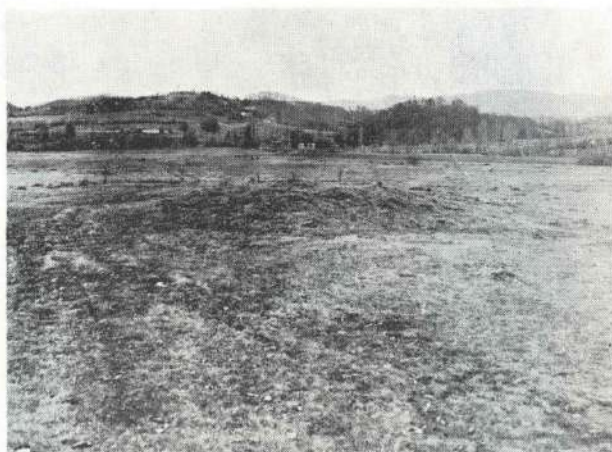
Сл. 4. Градина, Вучковица

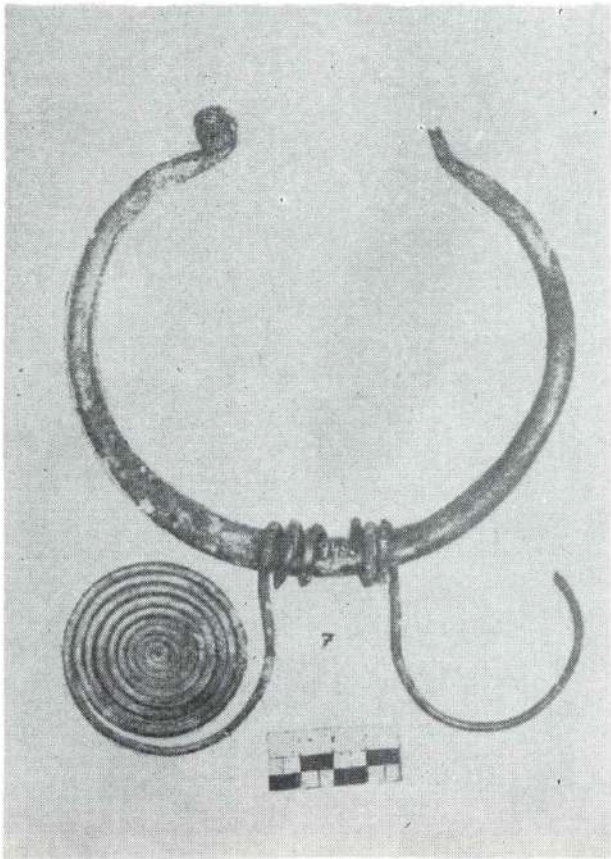
Сл. 5. Стојковића градина, Вича

Сл. 6. Капела св. архангела Гаврила (Лазарица), Доњи Дубац

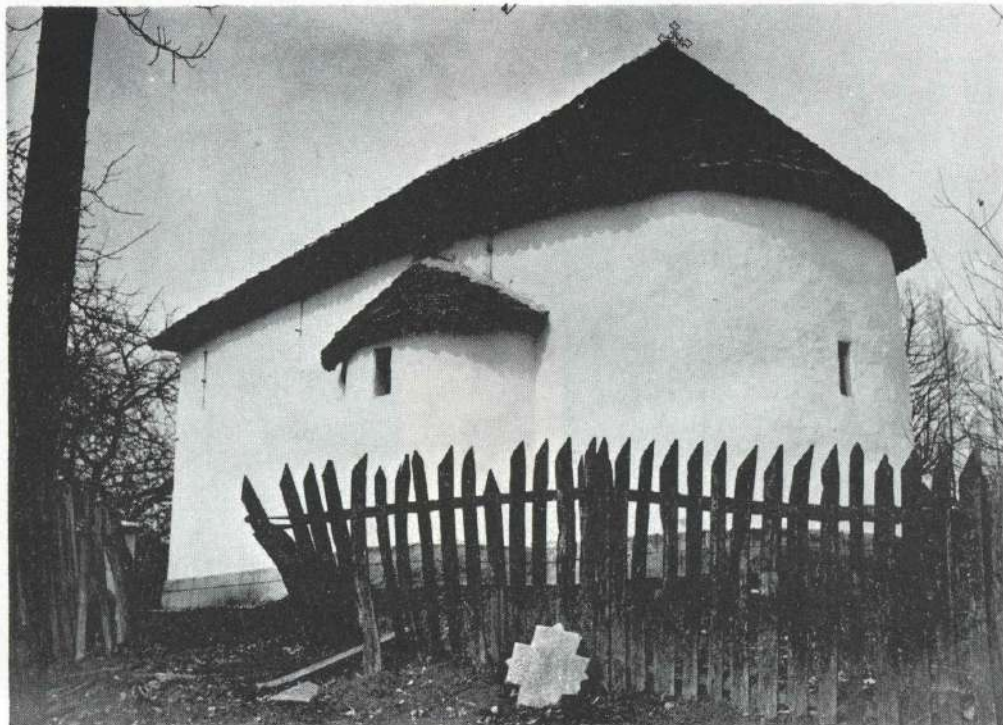
Сл. 7. Праисторијска хумка, Асаново поље, Вича

Сл. 8. Торквес, Мађарско гробље, Котража

Сл. 9. Надгробни споменик, Мађарско гробље, Живица

Сл. 10. Црква св. Јована, изглед са југоистока, Каона

Сл. 11. Богородица са Христом на престолу, иконостас из 1831. године, Каона

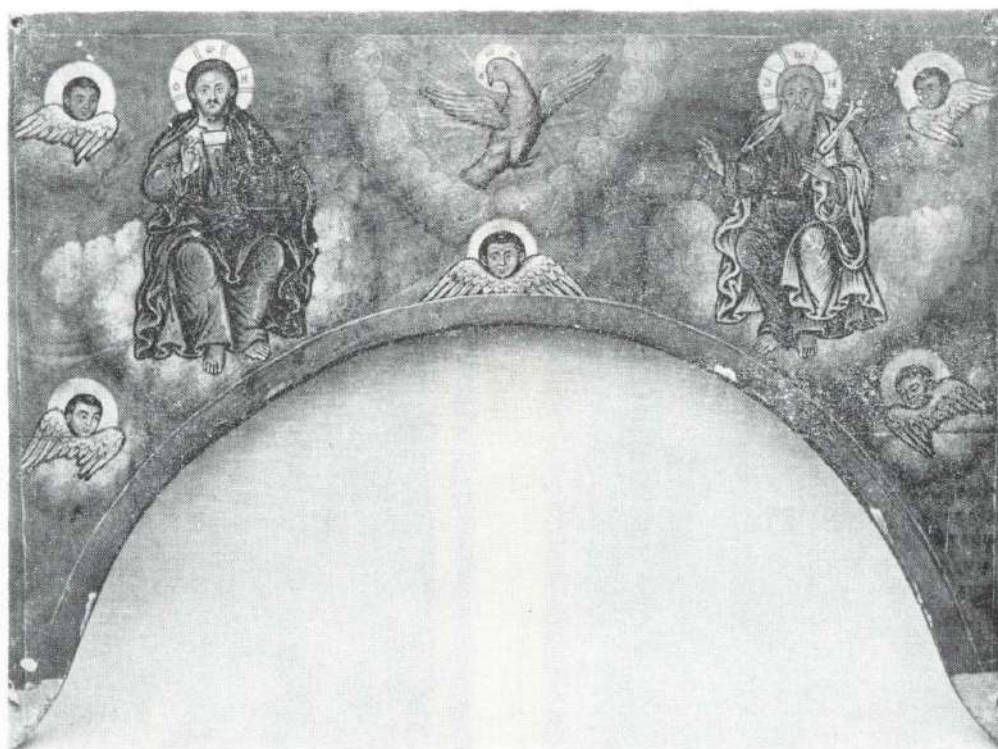
Сл. 12. Христос на престолу, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 13. Св. Јован Крститељ, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 14. Царске двери, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 15 Св. Тројица, иконостае из 1831. године, Каона

Сл. 16. Деизис, иконостае из 1831. године, Каона

Сл. 17. Апостоли Тома и Јаков, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 18. Апостоли Андреја и Марко, иконостас из 1831. године. Каона

Сл. 19. Апостоли Петар и Матеј иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 20. Христос Пантократор, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 21. Св. Јован Крститељ, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 22. Апостоли Лука и Симон, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 23. апостоли Павле и Јован, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 24. Св. апостоли Вартоломеј и Филип, иконостас из 1831. године, Каона

Сл. 25. Крст са Распећем Христовим, иконо-
стаг из 1831. године, Каона

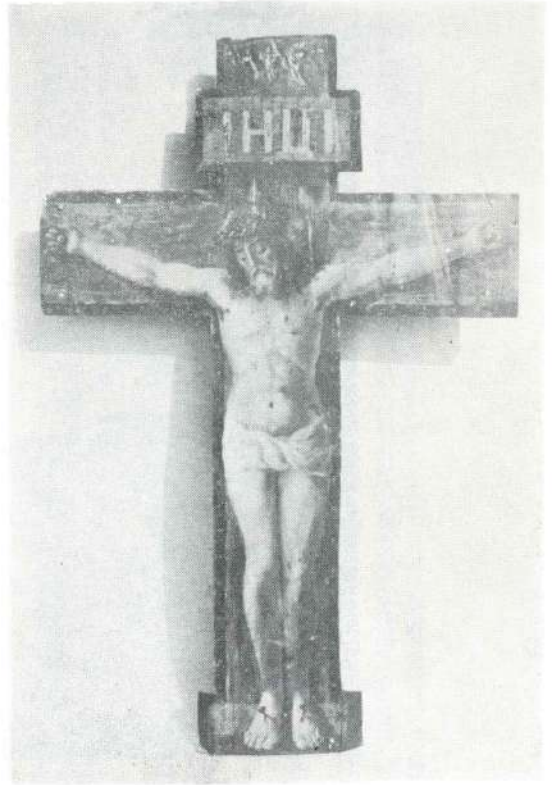
Сл. 26. Сребрни путир, црква у Каони

Сл. 27. Сребрна дарохранилица из 1867. године, црква у Каони

Сл. 28. Црква св. Ђорђа, изглед са југоистока,
Котража

Сл. 29. Метални крст са Распећем
Христовим, стари иконостас,
Котража

Сл. 30. Путир, црква у Котражи

Сл. 31. Бронзано кандило, црква у Котражи

Сл. 32. Црква св. Богородице, изглед са североистока, Горачићи

Сл. 33. Иконостас из 1903. године, црква у Горачићима

Сл. 34. Св. Богородица са Христом, иконостае из 1903. године, црква у Горачићима

Сл. 35. Христос на престолу, иконостае из 1903. године, црква у Горачићима

Сл. 36. Царске двери, иконостае из 1903. године, црква у Горачићима

Сл. 37. Северне двери, иконостае из 1903. године, црква у Горачићима

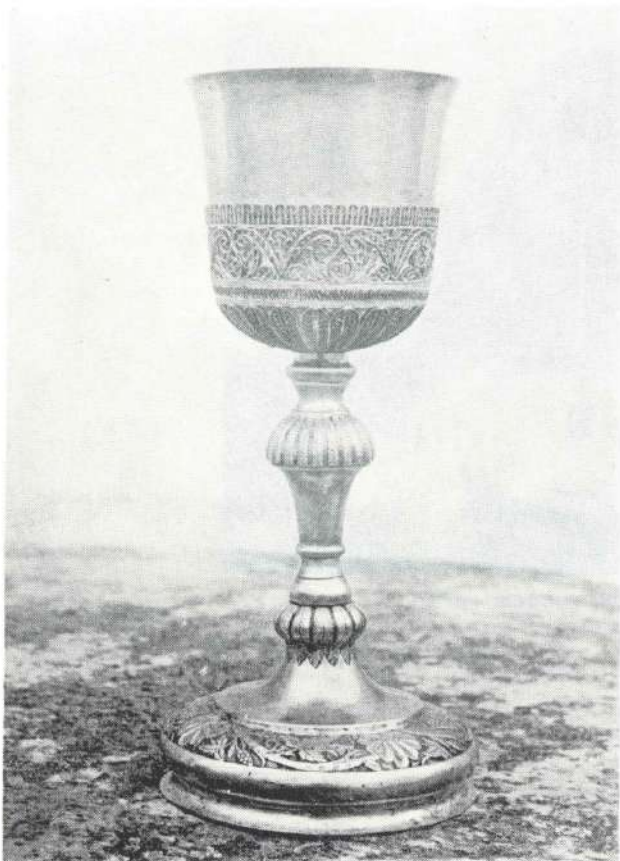
Сл. 38. Молитва на Маслиној Гори, иконостас из 1903. године, црква у Горачићима

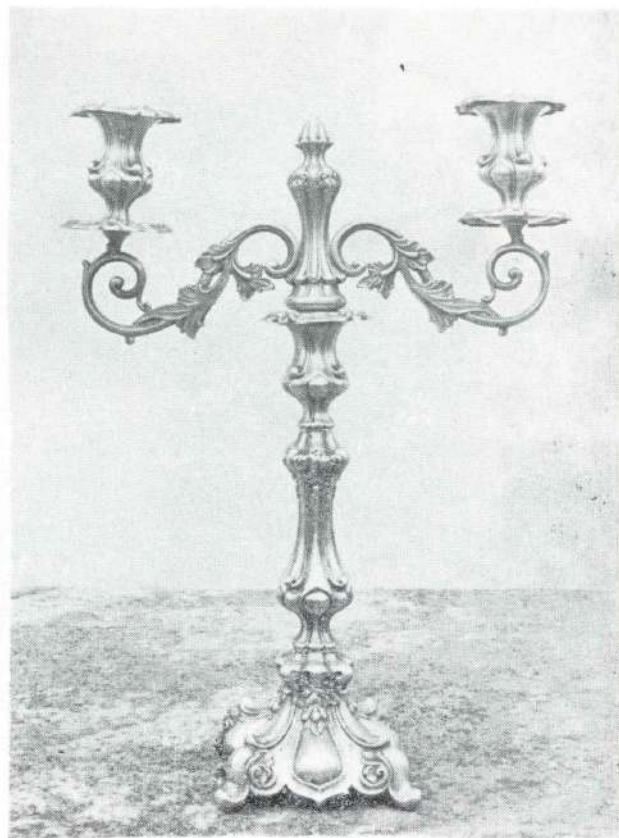
Сл. 39. Св. Тројица, иконостас из 1903. године, црква у Горачићима

Сл. 40. Васкрсење Христово, иконостас из 1903. године, Горачићи

Сл. 41. Сребрни путир, црква у Горачићима

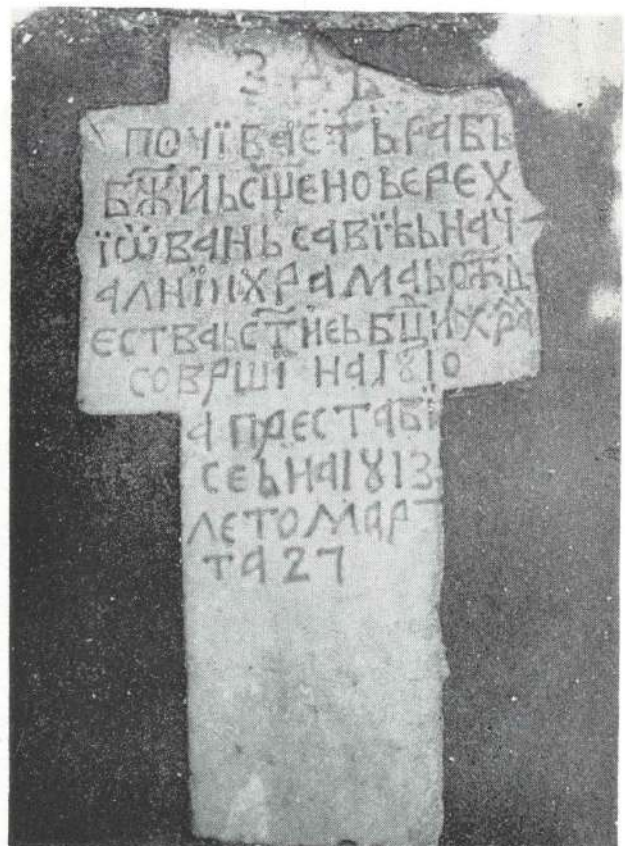
Сл. 42. Сребрни дикир, црква у Горачићима

Сл. 43. Антиминс из 1880. године, црква у Горачићима

Сл. 44. Руско јеванђеље из 1880. године,
црква у Горачићима

Сл. 45. Надгробни споменик јереја Јована Са-
вића, порта цркве у Горачићима

Сл. 46. Кућа кровињара Андријане Радивојевић,
Бели Камен

Сл. 47. Кућа брвнара Јована Мисића, Горњи Дубац

Сл. 48. За вечером, фреска Бранка Шотре, кућа Тихомира Тадића, Доњи Дубац

Сл. 49. Мртва природа, фреска Бранка Шотре, кућа Т. Тадића, Доњи Дубац

Сл. 50. Мртва природа, фреска Бранка Шотре, кућа Т. Тадића, Доњи Дубац

Сл. 51. Младић са корпом јабука, фреска Бранка Шотре, кућа Т. Тадића, Доњи Дубац

Сл. 52. Старац откива косу, фреска Бранка Шотре, кућа Т. Тадића, Доњи Дубац

Сл. 53. Тесар, фреска Бранка Шотре, кућа Т. Тадића, Доњи Дубац

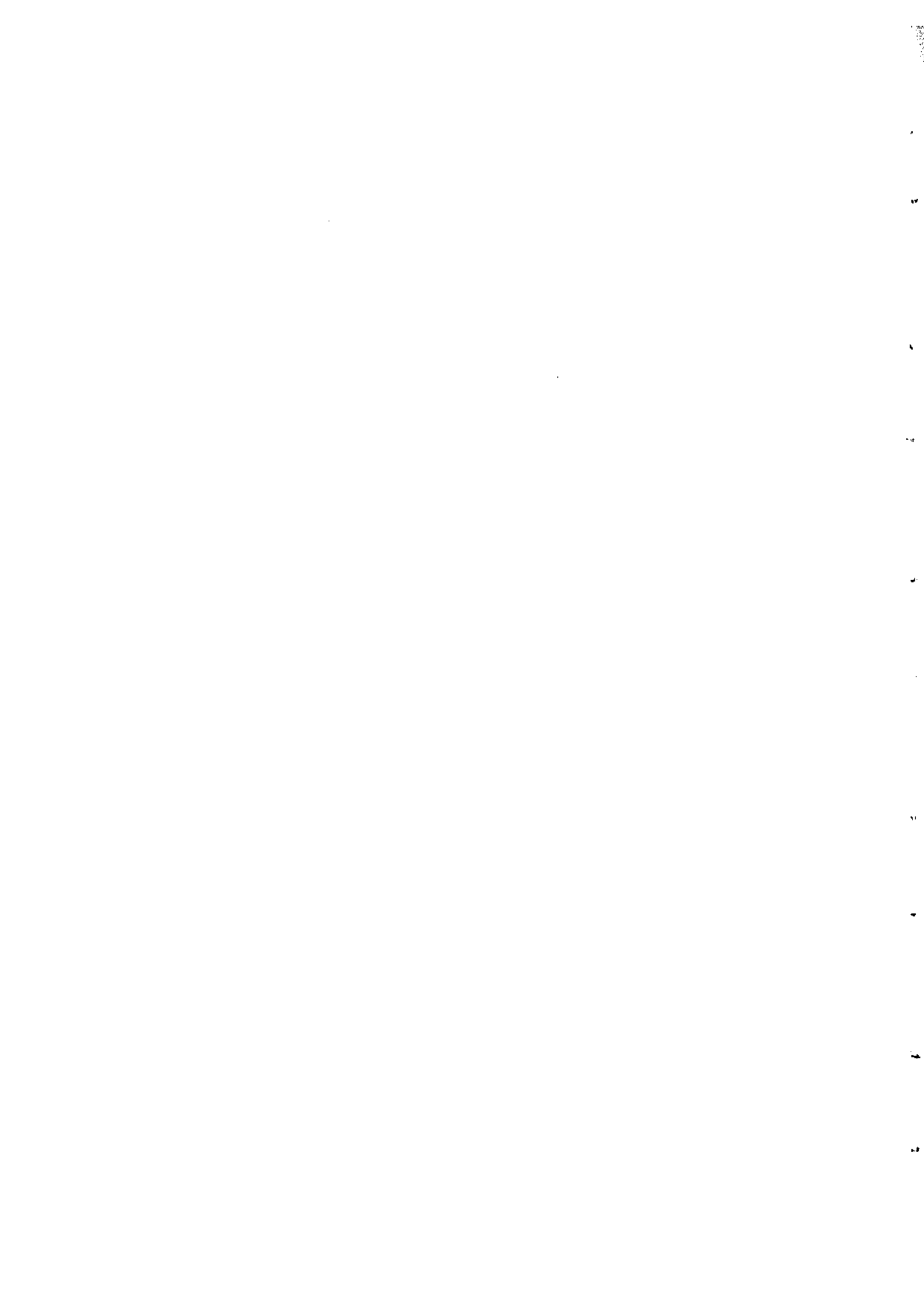
Сл. 54. Посело, фреска Бранка Шотре, кућа Т. Тадића, Доњи Дубац

Сл. 55. Мајка са дететом, фреска Бранка Шотре, кућа Т. Тадића, Доњи Дубац

Сл. 56. Младић и девојка, фреска Бранка Шотре, кућа Т. Тадића,
Доњи Дубац

НОВАК ЖИВКОВИЋ

**ЖАЛБА ОПШТИНА МОРАВИЧКОГ СРЕЗА КНЕЗУ МИЛОШУ
1859. ГОДИНЕ**

Народ моравичког среза обратио се крајем 1859. године „по-корнјеише“ и са тада дужним изражавањем верности кнезу Милошу Обреновићу. То је учинио у жалби којом је изражавао своје невоље и молио да се поштеди од још једног приреза. Тај прирез, у износу од 140.000 гроша чаршијских, одредило је Началничество окружија ужичког за подизање зграде у коју би се сместила канцеларија среза моравичког.

„Среске куће“, здања у која је требало сместити основне управно-полицијске органе тадашње државе, стварале су тешкоће, због скуких радова, народу у целој земљи, па и у ужичком крају. С почетка моравичка села су избегла терет такве градње. Одмах иза прикључења Србији највиша власт у земљи намеравала је да образује посебну „старовлашку нахију“ и, у ту сврху, подигла 1834—1835. године у Ивањици зграду за нахијски магистрат. Ускоро се показало да новоослобођена територија у овом крају нема услове да живи као нахија и несуђено магистратско здање преобратило се у среску канцеларију.

Ова грађевина није била дуга века; лоше саграђена а још лошије одржавана, оронула је и отрулила, па се у њој после две деценије, није могло ни радити на обитавати. Морала се напустити, пошто је претила да се сруши, а намештај и архива у њој пропадали су и закишњавали. Канцеларија је пресељена у приватну кућу једног ивањичког трговца. Остала је ту кратко време, уз плаћање кирије, па је пресељена у новосаграђену грађевину, чији је власник био епископ Јоаникије Нешковић — популарни владика — Јања родом из Миланце а са седиштем у Жичи. Трошкови за годишњу кирију прво су износили 900, па су, на Нешковићев захтев, повишени на 1.400 гроша чаршијских. Исплата кирије ишла је на терет државне касе.¹

Државна управа, мада је плаћала овакве кирије у много срезова, није прихватала изградњу „среских кућа“ на свој трошак. Прописивала је, још од почетка образовања администрације, да подизање ових грађевина долази на терет свих општина у срезу. У ужичком крају државна власт је прихватила на свој трошак само зидање велике грађевине за смештај окружних надлештава у Ужицу. А ова градња се одужила на читавих осам година, уз многе обавезе и терете на народним плећима. Средишна власт је прихватила даље подизање и одржавање граничних караула, али тек пошто су оне једном подигнуте народним трудом и старала се о објектима на граничним прелазима у Мокрој Гори и на Јавору. Али и овде је био укључен „бесплатежни“ народни рад на прибављању и привлачењу материјала и на сечи грађе.

Све већа потреба за погодним и сталним седиштима среских органа власти није променила став највише управне власти у томе ко има да подиже такве зграде. Деценијама се ишло на то да се терет градње пренесе на народ. У том смислу је изашао низ расписа, који су ишли на убеђивање — „склањање“ — народа. Одржавани су скупови сеоских кметова и доношене писмене обавезе, али са њима се није стизало далеко. Народ, нити је имао средстава ни снаге, али ни воље, да се упушта у те прилично скупе послове. Кирије за среске канцеларије, падајући на терет државног буџета, стално су побуђивале државну управу да такав трошак скине са себе и, подизањем грађевина, пребаци га на народ. Пошто расписи и убеђивања нису помогли, кнез Александар Карађорђевић, у сагласности са Совјетом, издао је 18. априла 1859. године уредбу о грађењу и одржавању среских кућа. Ове „остају на трошку народа дотичног среза“. Држава је ове грађевине означавала као „народна добра“, с тежњом да избегне трошкове градње.² Народ, пак, у тадашњим условима, није их никако могао осетити као своје. У његовим очима оне су служиле само као упо-

риште централизоване бирократске власти, где се народ није питао за мишљење и одлуке, већ преко кметова полагао намете и примао налоге.

Окружна власт у Ужицу, одмах после уредбе, а по завршетку свог здања, бацила се на припреме да се у сваком срезу изгради потребна зграда за орган власти. Новопостављени окружни начелник у Ужицу и срески начелник у Ивањици, дошавши на дужност по повратку кнеза Милоша у Србију, тражили су и нашли прилику да изразе своју приврженост новом режиму. Простор за то пружала им је давно замишљена и још неостварена намера о подизању среских кућа. Упорно су настојали да се народ „склони“, одлучи и пређе на посао. Ово „склањање“, када је и постизано, треба схватити врло условно. Обавезе за трошкове градње давали су председатељи и чланови примирителних судова, без договора да народом. А они су, окренути према власти, одавно престали да ствари решавају на скуповима и зборовима са својим житељима. Таква времена су већ минула. А осим тога, састав општинских управа, пошто су вршена многа одабирања и наметане принудне оставке, више није обезбеђивао учешће народа у одлукама, већ је наметао принудно извршење наређења. А ти људи из општина, названи кметовима, били су богатији сељаци, од сиромаштва заштићени својом имовином, а од притиска власти изјавама привржености режиму и залагањем за ревносно извршавање његових налога. Међутим, ни на овај начин није свуда ишло лако, а посебно у моравичком срезу. У лето 1859. године нови старешина у Ивањици био је принуђен да примени прилично неуобичајену меру. Он је сменио десет општинских управа. Изговор за овај поступак тражио се у народном наводном незадовољству и срески начелник извештава да су сви ти људи „на његово понуђење“ дали оставке. Ове оставке, мада то нигде није поменуто, морале су стајати у некој вези са одлуком за разрезивање приреза у оном напред поменутом износу од 140.000 гроша чаршијских.³ На места ових људи дошли су други, уз сагласност полицијске власти, пошто се веровало да ће бити послушнији.

Ускоро је Началничество окружија ужичког, обезбедивши подршку старешине из Ивањице Димитрија Карамарковића и нових кметова, затражило и формално одобрење из Београда за расписивање новог приреза. Тек када се све разгледало, ускладило и премерило, показало се да је то велика сума коју је требало узети од народа, поред раније прикупљеног новца и грађе. Предложено је, истина, наводно ради олакшања, скупљање приреза за четири полугођа.⁴ Овај последњи међу наметима био је довољан да се чаша стрпљења у моравичким селима прелије.

Одлука власти о новим давањима морала је по селима с обе стране Моравице, код људи по општинама испод Јавора и на пади-нама Голије, изазвати, у први мах, запрепашћење, које се претворило у мучно ћутање и прешло у огорчено роптање. Древни чифчијски удес и беспомоћност, који су били за кратко време пољуљани надом да ће династичка промена повести ка благостању, опет су свом тежином притисли ова села, прелазећи у огорчење. Полицијска власт, у својим извештајима, чува се као од ватре да што извести о таквом расположењу и ограничава се само да јави како поредак и кордон нису нарушени. Али такво расположење је постојало и његови корени су лежали врло дубоко у тадашњим друштвеним противуречно-стима.

*

Моравички крај, као и цела земља, избегавши обнављање спахијских феудалних односа, улазио је у трајни ток такозване првобитне акумулације. Села око Ивањице, као и само ово насеље, никло у том развојном процесу нових друштвених односа, нису били сведоци почетка овог процеса који се изражавао у насилној експропријацији добара, што значи у отимачини и присвајању великих спахијских поседа и селских земаља. Овде се нису издизала таква богатства из разлога што није било људи, као у другим крајевима који су ауторитетом ратничке славе и старешинства, захватили велике површине земљишта, на њима употребљавали народни кулук и бацали се на трговину. Прве старешине су брзо смењиване. Најугледнији међу њима, и најбогатији, Симо Јаковић, сишао је са политичке позорнице у метежима 1842. године. Његови наследници, показавши се исувише ревносни у злоупотребама и грабљењу, завршавали су своју каријеру пред судовима и одлазили, остављајући за собом дебеле судске предмете у архивама. Они нису схватили да је време богатих кнежевских даровања и бесправног присвајања народног богатства већ минуло. Период насиља првобитне акумулације био је већ прошлост.

Нови процес тог развоја нашао је свој израз у зеленаштву и трговачком капиталу. Зеленаштво је, у времену о коме је реч, претило да уништи српска села. Стара натурална сеоска привреда већ је озбиљно поремећена још од оног времена када су спахијски намети у натури замењени новчаним данцима. Порези, прирези и остале обавезе, као и све веће потребе за производима са тржишта, увлачили су села у нове привредно-друштвене односе. Трговци, занатлије и

механције изграђивали су тада Ивањицу — једину варош у овом крају. Зеленашки капитал је постепено, али све упорније и брже, притискао сељацима и тако се ишло у овом развоју ка новим односима још за све његове носиоце неизвесним.

Крајем шесте деценије прошлог века харала је у светским размерама капиталистичка криза, која се у Србији, па и у овом крају, изразила у много пута помињаној „оскудици новца“, који су зеленаши обилно користили за што брже и свирепије богаћење. Моравички сељаци, као и сви остали, да би одговорили својим обавезама и изборили се за спетанак — задуживали су се уз претеране камате. И догодило се, а то је законитост зеленашког капитала, да више нису могли ни одговорити обавезама, ни извући се испод дуга. Срески начелници су се почели јављати у новој улози, и то им је постала најважнија дужност, да буду судски извршитељи у наплати дугова и продаји сељачке имовине. Људи из полиције су се жалили, опет, на своју невољу — да су се преморили „даномоћно трчећи из села у село из општине у општину“ због пописа, процена и продавања задужене имовине. Они су увиђали да је наступила „велика несрећа и народна пропаст“, због „безакони интереса.“⁵

Народна пропаст је, заиста, наступила. С почетка 1859. године окружна власт у Ужицу добила је извештаје и из моравичког среза да много народа не може платити митровски данак. Уз извештаје су ишле представке примирителних судова из рокчанске општине, из Кушића и Придворице да је народ упао у крајње сиромаштво и да има људи који нигде ништа немају, а кметови су изјављивали да су села напустила стару солидарност, те да више неће да окупљају међу собом данак и плаћају га за сиротињу.⁶ Човек из среске власти се жалио да је на муци „да и сам не знам како ћу овај данак покупити“, а виша власт се ограничавала само на упућивање за примену прописа.⁷ Овом сиромаштву је био узрок распродавање имања за наплату дуга.

Зеленаши, а то су били чиновници, који су се могли дочепати новаца завлачењем руку у неки од тадашњих фондова и узимајући новац уз малу камату да би га позајмљивали уз знатне интересе, ако већ нису чинили злоупотребе на други начин, као и богатији трговци, држали су сељачке облигације. А ове су, да би се поштовала законитост, гласиле на мале проценте камате, али су зато у њима уписиване веће суме од оних што су позајмљиване. Зеленаши су по истеку рокова подизали тужбе и захтевали продају интабулисаних добара. У случајевима када је наплата одлагана, замењиване су облигације, али са знатно већим износима. На крају, када се приступало, по судским

налозима, јавној продаји добара, у највећем броју случајева се показивало да купаца нема. Наступала је невоља и за поверитеље, јер нису имали од чега наплатити ни дуг ни интерес. Ту невољу је осетила и држава када се није, као што показују примери из моравичког среза, ни данак могао покупити. Имања, иако су продавана, одлазила су буд зашто. Забележени су случајеви да је плуг земље одлазио за вредност једног товара жита. А спорови пред судом су се гомилали.⁸ На крају се стигло скоро до нерешиве ситуације: добра се нису могла продавати ни дугови измиривати. Појавиле су се тужбе на полицијске власти због неизвршења пресуда. Тада је дошао пропис да поверитељи имају присуствовати јавним продајама задужених имања, и ако ова не достигну износ њиховог дуга, да изјаве примају ли у власништво сва дужникова добра. Ако би се сагласили, тапија им је судски издавана. Зеленаштво је стигло и до овог облика акумулације богатства. Економисти би рекли да је то историјски процес растављања произвођача од средстава за производњу, а села овог подручја била су сведоци како су многа добра прешла у руке чиновника из Ужица и трговаца из Ивањице.

Ивањичка села је тих година нашла и друга невоља. Узастопне неродице на овој неплодној земљи протезале су се дуго. Многи извештаји из Ивањице казују како народ трпи оскудицу у храни која му не стиже ни за пола године. Ту се говорило о кршевитој и неплодној земљи, страдању стоке, о суровој клими са дугим зимама и кратким летима „по узвишенијим местима овог среза.“ Стално се наглашавало како се људи из ових села баве кирицилуком и надничењем дубље у унутрашњости земље. Протекла 1858. година наговестила је глад. Са овом невољом се народ сусрео у великим размерама марта 1859. године. Срески началник је јављао о једном захтеву, који му се први пут поставио, као за пакост, у богатијем моравичком селу — Приликама. На неком скупу у овом месту, људи су изашли пред старешину и тражили да се подели жито из општинских кошева, пошто многа домаћинства немају хране, ни семена. Тај захтев није остао усамљен; њему су се придружила слична тражења и из других општина. Видело се да је народ „много оскудан“. Срески старешина се збунио. Видело се да је захтева много, а хране у кошевима мало. Прво се рачунало да у сваком селу има по десет кућа које захтевају жито, а када се извршио прорачун-излазило је по шездесет кућа без хране. Ако се том тражењу удовољи — „издаће се знатно количество ране“, али ни ње неће бити довољно.⁹ Виша власт се на ово питање ограничила на оскудни бирократски одговор — да се храна дели према постојећим

прописима. Храна је, ипак, раздељена. „Да се није дало не би се ни пола земље имало чим засејати“ — јављано је из Ивањице половином године.¹⁰ Али, подела хране није решавала тешкоће око исхране. У ово време, док је цена земљи пала испод сваке вредности, храна је поскупљавала на дотле невиђене износе. Трговци и богати сељаци су појурили за зарадама и, из прошлости запамћени, лик глади све је више указивао своје језиво лице. Народ из моравичких села се узбунио. Оскудан у храни, још оскуднији у новцу, тражио је да се спречи извоз жита преко границе на Јаворском састанку. Отишао је захтев до врха државне управе „да се забрани извоз ране из овог краја.“ Молба није прихваћена, са објашњењем да би таква мера врло незгодно утицала на пољопривреднике у плоднијим пределима.¹¹

Оскудицу у новцу продубљивали су и остали намети, почев од школског приреза, давања за издржавање примирителних судова, трошкова око старешинског путовања, па до поповског бира. Терети су се увећавали сталним бесплатним радовима — кулуцима — на одржавању граничне ограде, поправци и просецању путева, подизању општинских кошева и амбара. А ове, 1859. године, обнављана је ћуприја у Ивањици и изнова грађена на Ношници. Овакве обавезе већ су биле уобичајене, а њима су се придруживале и друге. Српска влада је тада била узнемирена метежима иза границе упереним против огромног отоманског царства. Српски кнез, који се тек вратио у земљу, страховао је од уплитања у догађаје изван границе. С пролећа те године дошле су у пограничне срезове строге наредбе о појачавању кордонске ограде и удвајању стража да би се очувала неутралност и спречио прелазак људи са оружјем и џебаном. Села дуж границе пала су под нови кулук: морала су да дају „бесплатежне“ страже и људи су тамо одлазили „о свом руху и круху“, а запостављали своја имања. То је нарочито погађало моравички срез, који се већим делом налазио према кордону.¹²

Блиска граница, налегла на овај крај, увек је била извор и других недаћа. Нагомилавана богатства су значила и повећање беде широког слоја сељаштва. А у тадашњим условима, када ништа није могло прихватити сиротињу ни њену радну снагу, појачавали су се хајдучија и разбојништво. Више хајдучких дружина харало је по планинским селима око Ивањице. Разбојници су обилато користили присуство границе, ову прелазили, убијали по селима, палили, пљачкали новац и имовину, отимали стоку и покућанство и уцењивали, па затим нестајали иза кордона. Извештаји из Ивањице наводе постојање четири хајдучке дружине преко лета 1859. године. Прва од њих,

коју је водио харамбаша Араповић из Радаљева, растурила се иза смрти свог вође који је страдао у сукобу са граничарима на Златибору. Остале три: Вакићевићева од Трудова, Радонићева на Голији и Мачаревићева испод Јавора наставиле су да чине зла народу и да се носе са властима.¹³ Постојале су такве дружине и преко границе, које су редовно упадале у старовлашка села. У њима су били и Срби и Муслимани. Јаворски ђумрукција је јављао, у другој половини године, о деловању хајдука у близини Ђумрукане: „Путови су за пролазак трговаца за сад доста сумнителни, по томе, што се једна чета од 3 а друга од 6 ајдука у срезу овом тумарајућа налази, кои су пре неколико дана у турској страни недалеко од Ђумрука, једном домаћину кућу са свим зградама запалили, а другог ноћу напали и сина му из пушке на место убили; а у нашој страни напали су пре три дана на колеп волова једног трговца и убили му из пушака 8 комада волова из узрока што им није уцену дао“.¹⁴ Кроз месец дана опет је, са истог места, отишао други извештај: „... тек месеца (октобра — пр. аутора) отели су ајдуци у планини Јавору једном кирицији 250 гроша, које је овде за продату ракију био узео, затим ударили су на село Кушиће, недалеко одавде, и у 2 — 3 куће учинили штете 3 — 4000 гроша која у новцу које у отетом оружју“.¹⁵

Овакви напади хајдучких дружина догађали су се повремено. А отимање стоке и гоњење преко границе, чак до Бихора и у Васојевиће на продају, било је редовно. Сваки месечни извештај из Ивањице набраја више таквих случајева. Отимачи нису били хајдуци, већ људи иза границе, који су на овај начин нашли себи корисно занимање и залетајући се на пашњаке и по селима, често под оружјем, стварали себи извор прихода. Житељи пограничних села нису каткад остајали дужни и узвраћали су истом мером. То су им људи из власти спречавали. Притом се показивало да су се угрожени сточари осећали слабијим од отимача, па су се стално жалили и тражили заштиту од стране државе. Понављали су стару молбу — ако власт није у стању да их обезбеди од отимачине и оваквих насиља, онда да их извести „па ма куд да се иселе, почем онде више живити не могу“.¹⁶

На крају свега, те несрећне 1859. године као да се и сама природа заветрила против старовлашких села. Рано с пролећа сручила се одавно незапамћена олујина на овај предео. Поразваљивала је многе убоге куће покривене кровином, у неким изазвала пожаре од распаљених огњишта, обарала стаје и торове, разваљивала зграде и кошеве и разносила стогове сточне хране. Непогода је захватила и грађевине на Јаворском састанку, па их порушила и развалила да више

нису биле за употребу.¹⁷ Сличне непогоде јављале су се и касније, али најтежа је била она што је дошла са градом 14. јула те године, када је „на једној и то планинској части (...) среза град пао и све усјеве села Ерчега, Вучака, Даића, пола Вионице, пола Доброг Дола и све Придворице, кои су врло добар напредак показивали, конечно убио, тако, да од тога никакве фајде имати неће. Од свог града на више мјеста падале су крупице у тежини и до половине оке“.¹⁸

По старом сељачком уверењу да једна несрећа никада не иде сама, свим недаћама моравичких села ове се године придружила још једна: зима је почела врло рано. Први снег је пао 31. августа и правителствени служитељ на Јаворском састанку записао је сутрадан: „Јуче од после подне од три сата како је снег овде почео падати и све једнако пада и данас“.¹⁹ Такви снегови доносили су у овај планински предео слане и мразеве, па сатрвени позно засејани кукурузи су пропадали, стока се повлачила са пашњака и трошила зимску храну, а људи постајали забринути за исхрану. Изгубљена је и нада у стоку. То је било време када су долазили марвени трговци по стоку „а сада је сасвим јевтина и нико је не потражује“ — гласио је извештај са суседног Златибора, кога су купци раније обилно посећивали. Овом гласу се придруживао и извештај из Ивањице: „Цена је стоци неизвесна по томе, што ову за сада од трговаца нико не тражи и не купује“.¹⁹ А баш тада је цена храни вртоглаво расла. Остало је забележено како су те јесени људи преносили трговачки товар, од граничног прелаза на Јавору до Београда, на коњу по цени од 30 до 35 гроша. А ока пшенице тада је на Састанку Василијиној чесми — граничном прелазу — износила више него један грош.²⁰ Све је наговештавало још тежу и неподношљивију наредну годину.

*

Тегобе, које су се подносиле, и стрепње од још већих биле су извор незадовољства по моравичким селима. Кметови, полицијски изабрани и проверавани током лета ове године, нашли су се у ватри када су народу саопштавали одлуку о 140.000 гроша приреза. Нигде није забележено како се роштање претворило у бес. Ниједан спис није сачувао оне опоре горштачке речи које су том приликом показале кметовима народни отпор. Сигурно је да су морале бити врло тешке, када су их натерале да се обрате среској власти у Ивањици, не са тужбама, већ молбама да се нађе решење за ову нагло искрслу тешкоћу. Ни у среској канцеларији више нису могли наћи снаге за

извршење наредбе, већ су потражили пут за њену измену. Предложени откуп куће, у којој се већ налазила канцеларија, тада им је изгледао као једини излаз. Уз то и јевтинији.

Двадесетог октобра 1859. године на једној неформалној среској скупштини у Ивањици, на коју су дошли сви људи из примирителних судова са печатима, писана је жалба „свјетлом господару“ у Београд. Кметови овде нису донели горчину изливену на сељачким скуповима. Они су само молили. Ако је у тим њиховим молбама и било тежих речи, њих је срески писар Живко Миливојевић, који је писао жалбу, разблажио у снисходљиве и поданичке речи упућене на књажевски двор. Овде је молба примљена и „по заповести“ забележено: „Ако може јевтиније бити нек им се дозволи“.²¹ Затим се молба спровела на даљи поступак Попечитељству внутрењих дјела. Нико се и ничим није обазрео на друге недаће изложене у жалби моравичких општина.

*Свјетли Господару
и милостивјешии отац наш!²²*

Кад је ово-срезски старешина наш предписаније Началничества окружија ужичког, у коме оно заповеда му, да се поред досада сакупљеног приреза, јошт у 140.000 гроша чар. у име новоподићи се имајућег овосрезског зданија и то, највише и најдаље у четири приреза покупи, како би се предречено зданије што скорије подићи могло, од тачке до тачке с разјашњењем подручном му народу овом саобштно, доста је народу овом тешко и жао било, што није високо Правителство наше у призреније узело јадно и одвећ сиротно стање народа овога, кад му се поред тромесечни сваког полгодија и године од стране дотични наши власти полицајне изјестијама доставља, него га је са осталим сретнијим и богатијим народом отечества нашег у равној мјери у сравненију узело и причислило, и све потребе како народње тако и државне без икаквог призренија на одвећ худо и сиротно стање народа овог у равној мјери са осталим могућнијим народом зактева.

Милостиви Господару! Овај је народ среза овог одвећ и крајње сирома, зато што је прво: овај предјел у коме он живи дивљи и преко сваке мјере неплодан тако, да ни довољно ране за израну народа акамоли за израну домаће стоке и шпекулације, као по другим мјестима, на најбољој години родити и плода дати може; друго пак: пошто је народ овај са три стране опасан кордоном турске власти, на коме често поред нуждни реперација и ограђивања, од лопова и ајдука и

остали преки ниуда и потреба, кад се указало буде по налогу власти своје домаће послове остављају, потере терају и страже по више дана чувају, много дангубе и тиме материјално стање своје доста ослабљава; треће пак: без икаквог даљег описанија, познат је сав положај дотичној полицајној нашој власти, да су нуждни путови и друмови, као ћуприје и мостови, и то први брдовити и кршевити, а друго чести и опасни до данас били и бивају, па кои су досада поправљани преко сваке мјере (и) доста је које трошка које пак труда народа овога коштало, а кои се убудуће правити имају, у равној мјери доста ће народ овај коштати. Кад пак народ овај на овакове нео(б)ходимо-нуждне своје и државне потребе које се сваки поготово дан указују, морају од своји домова по 2, 3 и до 5 дана удаљавати се, немају ни одкуда довољно ране за прописано време ни са собом понети, већ по 2 — 3 дана глад патећи снебивају, се од друга до друга на зајам ишту, акамоли да домаћој деци и осталој фамилији код куће довољно ране буде. Једном речју стање се народа овога јадног најжалостније у овоме показује, кад његова баштина ни довољно ране бар за 6 мци за домаћу израну дати не може, а на никакови се други плод што се летине тиче ослонити нема. Дакле треба зрело и мудро промислити какови је јадни овога (народа) живот и какво је худо стање његово.

Што се пак држи, да по већој части народ са доста знатном марвом — стоком — и добрим суватима живи, није баш у свему истина, као што се држи и мисли. Јер се то по самој природној ствари даје разумети, гди је питомо ту може што и бити и то као и свуда, а гди је дивље, као што је место ово гди овај народ живи, а особито при кршевитим мјестима око границе, ту нити је били нити ће икада берићета бити и шта родити моћи зато, што ако би шта од плода и дао бог, не да ладно време и рана зима, слана и тоња да (до) зрелости и до руке дође. А ако би се гдигди на мјестима због добре наше стока држати и суватити преко лета ситна и крупна марва могла. То злодјели, ајдуци и лопови, кои свагда и у свако време у доста великом количеству непрестано суштествују, и кои често из једну у другу страну границу прелазећи гдигод стоку опазе, као своју сопствену отимају и у Турску страну гоне. Ако пак речени ајдуци у кога домаћина близу границе станујућег се ма и најмање готови новаца опазе, те без икаквога околшиа мора дати или погинути или са својом фамилијом, оставивши све досада стечено имање, у свет бегати пак опет онди себи наново кућу кућити и тећи. — Дакле кад је овако и то у најкраћем смислу опасно стање јадног и сваког сожаленија достојног народа овога, а како ћемо поред све гореописане несреће доста-

вити и описати Вашој Свјетлости овај богом дану управо рећи гњев, што сваке године у овоме крају отечества нашег најнезнатнији плод ране, које раном сланом и снегом које пак тучом сатире и тамани, а нарочито овога лета, као што је свету преко Србски новина достављено — тако је крупа или рећи град, како сав усјев са црном земљом сојединио и помлатио, тако је и ситну па од части и крупнију стоку на место потукао. И овим случајем овај је народ најнесрећнији постао, пак као до сада што нигди ништа и није имао, тако и нигда као сретни повратити (се) и назвати не може.

Наравно је рећи да од једног зла велика штета не бива, ко кад се више такови у једно споје, онда бива велико зло и несрећа, јер народу овога краја није само бог тучом и неродна земља берићетом своим, него грдно — многи интереси бездушни интересанта и зеленаша досадише и свег оглобише и јадни овај и одвећ сиромашни народ у прошњу опремише; јер оно мало добара и баштина, које су имали сиротни људи, све испродаваше и у најам се са жеанама и децама своим упутише, а и сада оваковог несрећног и презадуженог народа више од пола у овом срезу има кои по већој части на туђем а не на свом имању живе и као такови нису у стању себе и своје фамилије нуждним потребама и раном издржавати, акамоли данак и остале прописане државне терете сносити и давати. Дакле, како се може овај, у сваком обзиру названи сиротни, народ са народом осталим, кои у плодним и питомим предјелима отчества нашег живе, сравнити. гди им не само свако благодат божија помаже и суштествује и гди велику вајду и корист код добри баштина од свога зноја и труда имаду, гди туча слабо посјештава, гди им интересчије и зеленаш у дом и мање нигда и никада завирно није, гди је најпосле као прави Србин у отечству нашем живећи, на свом огњишту од лопова и ајдука свагда до данас миран и спокојан био. И како може народ овај са осталим народом срећан и богат бити и као он свако благостање и остале потребе, које су нашом високом влашћу прописане, постићи и уживати, када је убоги сирома и кад није срећан као они, јер не ужива природне благодети богом дароване срећном народу. Пак кад је свију ови горе описани предмјета и милости божије због обитавајућег дивљег прејела лишен, — тако се ни у чему са оним народом сравнити не може.

Премилостиви Господару и отац наш! Свакога народа нужду и оскудицу било преко своје дотичне власти или преко свои посланика високо Правителство наше прими, извиди и уколико је могуће поправи и поможе, а овом јадном и сиротном народу нити му се шта

досада поможе нити му се помоћи гледа, јер нема свога благонакло-ника код ваше Свјетлости кои би могао сву нужду и оскудицу народа овога сиротнога доставити и крајњу сиротињу живо представити и немање овога народа описати. Зато најпокорније све долеподписане обштине среза моравичког настојећим покорним актом, у име целог народа среза овога, притичу као отцу, владатељу и избавитељу свом с дигнутим рукама и препознивно вашу Свјетлост љубљећи свјетлу и милостиву отеческу десницу, молимо да народ среза овог не неће, него не може гореизложени и зактевани 140.000 гроша чаршијски у име предречене цјели издати, па било то у више а не у четири пута прирезом, јер ни сво покретно имање народа овог за горе означену суму вредности не износи, зато ју и положити немамо одкуда. Но кад се срезско зданије, као што је и нужно, саградити има, и направити мора, јер га собствена немамо, а овом приликом, да би се нужна цјел постићи најлакше могла и да народ овај не би овога ради своја уживљења од имања и баштине продавати морао, а по постојећем плану зданије срезско оно право кога ниуколико није кадар исплатити, због чега се, почем је и онако до гуше у дуг заваљен, јошт и већа увалити мора; то најпокорније молимо, да би нам ваша Свјетлост из горе описани закони обстојателства, прекој нужди и најкрањој сиротињи народа овога одобрити благоизволила, да се за зданије ово-срезко, које баш на најбољем мјесту у вароши Ивањици постојеће, које је ново и скоро, пре 2 — 3 год., по врло лепом плану од тврдога материјала његовог високопреосвајшченства епископа нашег господина Јоаникија саграђено које довољно простора око себе притјажавала, за срезко зданије купимо, које ће без сваке сумње у равној мјери, као и ново градити се имајуће и које ће пет пута више од овога коштати, послужити и за више година трајати може, а народу је овоме прекомјерно милостиво срце реченог нам архипастира добро познати, као и њему одвеће сиротно и убог стање народа овога јошт боље познато. — Пак кад би народ овај по неописаној срећи својој на ову понизну поднешену молбу премилостивог удолетворења и одобрења од ваше Свјетлости, премилостиви Господару (добило), онда би се опредјелила једна депутација из средине наше и к реченом господину архипастиру нашем погодбе ради предстала и да што год може ниже бити, заиста и тврдо је народ овај увјерен, да ће га од 3. части ниже гореописане суме која се за новоградеће се зактева, купити моћи, па овим начином нити да народ прибављајући више материјал и остале потребе дангуби и стоку по овим врлетним и опасним мјестима ломи и убива нити пак да се за овај грдни и прекомјерни издатак у јошт већи дуг и несрећу

продавајући баштину и имање, градећи зданије, упропашћава сасвим, него спрема стања и богатства свога нека и зданије буде.

Што се пак за ар и апсану тиче, народ ће овај склоњен бити, да се ови по постојећем правилу и плану од своје јаније, која је врло мало довучена, за сада сазида и направи, као у свему другом, што год потребно буде, сагради. —

О преднаведеном народ среза овога у најпокорнијој оданости и вјерности поданическој, подносећи настојећу молбу вашој Свјетлости и што скорије за милостиво и праведно удовлетоурење молећи, у име целог народа среза моравичког окружија ужичког

вашој Свјетлости

покорнијим и до последње капље крви вјерни

20. Октобра 1859. год.

у Ивањици

Предсједат. Примир. суда ва-
роши ивањице

(МП) Бека Бојовић

Членови:

Никола Божовић

Периша Вуковић

Обштинари:

Стево Радуловић

Мојсило Поповић

Крста Поповић

Митар Гавриловић

Милош Јакшић

Предсједат. Примир. суда об-
штине придворичке

(МП) + Угрен Вуковић²³

Членови:

+ Алимпије Јаћимовић

+ Риста Алексић

Обштинари:

+ Периша Перишић

+ Стојан Јојић

+ Радован Божићевић

Предсједат. Примир. суда об-
штине приличке
(МП) + Новак Петровић
Членови:
+ Вучић Глишовић
+ Милоје Љепосављевић
Обштинари:
+ Симо Јевђовић
+ Паун Вуковић

Предсјед. Прим. суда об-
штине рогчанске
(МП) + Мијаило Главинић
Членови:
+ Раденко Мићић
+ Милован Лишанин
Обштинари:
+ Сава Ристић
+ Милован Величковић
+ Гвозден Месић

Предсјед. Прим. суда об-
штине брусничке
(МП) Страин Белчевић
Членови:
+ Антоније Пантовић
+ Дамјан Пауновић
Обштинари:
+ Гаврило Дунић
+ Мијаило Сарић
+ Дамјан Радомировић

Предсјед. Примир. суда об-
штине брезовачке
(МП) + Драгоје Караклаја
Членови:
+ Радован Стишовић
+ Милосав Стојковић

Обштинари:

- + Вукосав Караклаја
- + Илија Курћуба
- + Милутин Марковић

Предсједат. Примир. суда об-
штине даићске

(МП) + Тодор Котовић

Членови:

- + Никола Јаковљевић
- + Глиша Боројевић

Обштинари:

- + Мијаило Милутиновић
- + Пуниша Николић
- + Радивоје Радовановић

Предсјед. Примир. суда об-
штине трћанске

(МП) + Мићо Вујовић

Членови:

- + Спасоје Кривокућа
- + Никета Ђеловић

Обштинари:

- + Марко Кривокућа
- + Сима Ковач
- + Новица Брадић

Предсједат. Примир. суда об-
штине шумљанске

(МП) + Петар Мићић

Членови:

- + Антоније Шљивић
- + Јован Кушић

Обштинари:

- + Вичић Пивљак
- + Петар Пивљак
- + Јован Драгићевић

Предсједат. Примир. суда об-
штине кушићске
(МП) + Милосав Зец

Членови:

- + Милосав Павловић
- + Милован Рацић

Обштинари:

- + Јован Зец
- + Милован Бошковић
- + Рака Ковачевић

Предсјед. Примир. суда об-
штине ерчегске
(МП) + Тодор Палибрк

Членови:

- + Милић Драмићанин
- + Проко Љујић

Обштинари:

- + Симо Вукићевић
- + Марко Ратковић
- + Јован Бобић

Предсједат. Примир. суда об-
штине братљевске
(МП) + Петар Радоичић

Членови:

- + Радоица Кнежевић
- Петроније Парезан

Обштинари:

- + Василије Ђурчић
- + Ђиро Митровић

Предсједатељ. Примир. суда
обштине опаљеничке
(МП) + Младен Грововић

Членови:

- + Јован Грововић
- + Љубисав Рогоњић

Обштинари:

- + Коста Бутурић
- + Прокопије Јованчевић
- + Вулета Лаловић

НАПОМЕНЕ

1. Архив Србије — Совјет; Но 479/59. и АС-МИД-В-ф-III-229/59.
2. АС-НОУ-1859. несп. гр. Акт КвНо-467/Сов. Но-346. Ова уредба обавезивала је народ на градњу тих објеката, чији су планови долазили од највише власти, која је наређивала и обим градње и висину предрачунске суме.
3. АС-НОУ-1859. несп. гр. Акт Окр. начелства Но-5423. Полицијска власт је била доследна у спровођењу таквих поступака. Попечитељ внутр. дјела М. Јовановић президијалним писмом окружном началнику у Ужицу од 7. јула 1859. наређивао је која се лица имају „изабрати“ на неку функцију у Народној скупштини.
4. АС-МИД-В-ф-IX-118/1859.
5. АС-МУД-П-ф-VI-140/1859.
6. АС-НОУ-1859. несп. гр. Извештаји началника среза моравичког Но-122, 148, 152 и 153 из фебруара 1859. године.
7. Исто. Тада су кметови из неких златиборских села, због оваквих тешкоћа, подносили оставке.
8. АС-СОУ-1859. несп. гр. У судском извештају из Ужица КН-2132 из фебруара 1859. наводи се да спорова око дуга има 2020, док спорови по свим осталим радовима не износе ни до 50.
9. АС-МФ-Е-ф-В-104/1859.
10. АС-НОУ-1859. несп. гр. Извештај началника среза моравичког од 30. јула 1859. године. Људи у овом срезу били су, ипак, лојални. У неким селима овог окружја сељаци су кошеве развалили и храну разделили.
11. АС-М Ф Е-ф-к82/ 1859.
12. АС-МУД-П-ф-XI-77/1859. О овим „бесплатежним“ граничним стражама постоји више докумената из те године у наведеном фонду.
13. АС-НОУ-1859. несп. гр. Извештаји началника среза моравичког Но-1094 и Но-1201 из 1859. године.
14. АС-МФ-П-ф-I-1/1859.
15. АС-МФ-П-ф-VII-126/1859.
16. АС-МИД-И-ф-VI-32/1859. У ово време је забележен велики број исељавања из овог краја у унутрашњост земље.
17. АС-НОУ-1859. несп. гр. Извештаји началника среза моравичког Но-721 од 2. маја 1859. и Но-768 од 6. маја исте године.
18. АС-НОУ-1859. несп. гр. Извештај началника среза моравичког од 2. августа 1859. године. Непогоде су и даље трајале. Из овог среза нису нађени извештаји о њима. Зна се да су оне нанеле велике штете у другим деловима ужичког краја.
19. АС-МФ-П-ф-I-1/1859.
20. АС-НОУ-1859. несп. гр. Извештај началника среза златиборског од 1. септембра 1859. године. Исто, извештај началника среза моравичког од истог дана. Одсуство купаца стоке значило је тешкоће и у наредном скупљању данка и код имућнијих сељака, а не само беземљаша.
22. Текст жалбе се објављује савременим писмом, уз незнатне правописне исправке.
23. Крстићи испред имена означавају неписмене људе. Они су, поред написаног имена, стављали овај знак и њиме потпис признавали за свој.

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ

**ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ
ОД 1852. ДО 1870. ГОДИНЕ**

Објављивање шематизма важнијих установа на територији бившег чачанског округа претставља велики посао. Зато га и дајемо у деловима, не заборављајући задатак, који смо себи поставили, да он буде урађен за период све до 1914. године.

Овај део обухвата период од 19 година, закључно са 1870. годином. Подаци, који су у њему, они су до којих сам најпотпуније могао доћи. За нека места у појединим установама или школама недостају подаци у неким годиштима. То је настало из два узрока. Један је да за неке до потпуних података нисам могао доћи, па сам сматрао да су они који постоје несигурни, и зато сам их изоставио. Но, њих је веома мали број. Други је разлог у томе што поједина места у школама или установама нису била попуњена у неким годинама, односно била су упражњена. Тако је, на пример, место секретара Окружног начелства било упражњено 1866. и 1868, односно непопуњено. Или: место окружног инжењера 1865—1867. и 1869. године.

Територијалне промене у овом периоду нису вршене, изузев припајања неких села златиборског среза трнавском срезу. Но, дола-

зи до промене окружног места. Окружне установе који су 1850. пренете у Карановац 1859. године се поново враћају у Чачак.

Број основних школа се, у овом периоду, повећао од 10, колико их је било 1852, на 20 у 1870. години. Имамо, такође, и две основне женске школе. Једна је у Карановцу, друга у Чачку. Гимназија, укинута 1845, поново се отвара 1870. године.

ЧАЧАНСКО НАЧЕЛСТВО

Начелници:

Петровић Станојло	1852.
Стефановић Данило	1853—1856.
Перуничкић Јован	1857—1859.
Мацаревић Василије	1860—1862.
Стојковић Петар	1863—1868.
Коцић Илија	1869.
Петровић Настас	1870.

Помоћници начелника:

Туцаковић Риста	1853—1857.
Николић Иван	1858—1859.
Димитријевић Никола	1860.
Петровић Павле	1861—1865.
Стојановић Живојин	1866—1868.
Орловић Неша	1870.

Секретари:

Поповић Милан	1858—1859.
Филиповић Алекса	1860.
Јовановић Павле	1861.
Јовановић Панта	1862.
Поповић Панта	1863.
Радовић Матија	1864—1865.
Николић Милан	1867.
Новаковић Јефрем	1869—1870.

Писари I класе:

Борисављевић Сретен	1853—1855.
Поповић Панта	1860.
Ружић Милош	1861—1863.
Ненадовић Јаков	1864.
Козељац Павле	1865.

	Кузмановић Милош	1866—1867.
	Вучовић Миленко	1868.
	Љубисављевић Милорад	1869—1870.
Писари II класе:		
	Блазнавац Живојин	1855.
	Носовић Вук	1858—1858.
	Поповић Илија	1859.
	Ђорђевић Ђорђе	1860.
	Тирић Јефрем	1861—1862.
	Петровић Миленко	1863.
	Поповић Јевтимије	1864—1865.
	Вапа Никола	1864—1865.
	Милошевић Јован	1866—1867.
	Раичевић Петар	1866—1867.
	Љубисављевић Милорад	1868.
	Вићић Јеремија	1869—1870.
	Симић Сава	1869—1870.
Лекари:		
	Шауенгел Јосиф	1852.
	Петровић Јован	1853.
	Тренчини Стеван	1855—1864.
	Светић Јосиф	1865—1867.
	Тренчини Стеван	1868—1870.
Казначеји:		
	Савић Димитрије	1852—1853.
	Недељковић Милош	1855—1856.
	Пауновић Прокопије	1857—1870.
Помоћници казначеја:		
	Мићић Коста	1868—1869.
	Нешић Ђорђе	1870.
Практиканти казначејства:		
	Анђелковић Коста	1852.
	Блашковић Јеротије	1853.
Инжењери:		
	Клинд Јован	1857—1858.
	Клинар Јован	1859—1861.
	Весели Јосиф	1868.
	Штитовац Јустин	1870.
Општински лекари у Чачку:		
	Радовановић Димитрије	1853.
	Каралић Прокопије	1860—1862.

Поштари у Чачку:

Бошковић Василије	1852—1853.
Јовановић Ђорђе	1857.
Божовић Ђорђе	1858.
Крњајски Глиша	1859—1860.
Митрић Глиша	1861—1863.
Алексић Коста	1864.
Митрић Глиша	1865—1869.
Ранковић Сава	1870.

Поштари у Карановцу:

Јовановић Ђорђе	1856.
Срећковић Вуле	1857.
Крњајски Глиша	1858.
Срећковић Вуле	1859.
Нешковић Мита	1860—1863.
Поповић Тома	1864—1870.

Телеграф — Чачак

Руководитељи телеграфа:

Петровић Аранђел	1860—1862.
Здравковић Владимир	1864—1868.

Телеграфисти:

Николић Василије	1860—1862.
Јечменић Илија	1864—1870.
Солдатовић Димитрије	1869—1870.

Телеграф — Карановац

Телеграфиста:

Новаковић Светозар	1870.
--------------------	-------

ДРАГАЧЕВСКИ СРЕЗ

Начелници:

Недељковић Милован	1852.
Стоичевић Јовица	1853—1859.
Андоновић Алекса	1860.
Перуничкић Јован	1861.
Петровић Настас	1862—1863.
Симић Атанасије	1864—1870.

Писари:

Ђокић Арсеније	1852—1853.
Лукић Ђорђе	1855—1863.
Носовић Вук	1863—1864.
Машић Александар	1864—1868.
Глишић Вук	1865—1869.
Марковић Јелисије	1869—1870.
Карулић Радоје	1870.

Извршитељи:

Костић Василије	1861—1862.
-----------------	------------

ТРНАВСКИ СРЕЗ

Начелници:

Молеровић Сима	1852.
Смиљанић Јован	1853—1857.
Стојковић Милан	1858—1859.
Петровић Петар	1860—1862.
Радојевић Тодор	1863.
Лукић Ђорђе	1864—1869.
Вукомановић Мића	1870.

Писари:

Стојковић Крста	1852.
Браљинац Коста	1853.
Милошевић Стеван	1855—1856.
Бошковић Василије	1857—1860.
Јаковљевић Вељко	1861—1863.
Антић Коста	1864—1870.
Марковић Илија	1864.
Ненадовић Јаков	1865.
Козељац Павле	1866.
Рајковић Вуица	1867.
Мићић Милан	1867—1870.

Извршитељ:

Мијатовић Аксентије	1862—1863.
---------------------	------------

КАРАНОВАЧКИ СРЕЗ

Начелници:

Благојевић Глиша	1852—1858.
Миливојевић Иван	1859—1862.

	Вуксановић Петар	1863.
	Богдановић Моја	1864.
	Нешић Петар	1865—1868.
	Мутавцић Станко	1869—1870.
Писари:	Лазаревић Владимир	1852.
	Стојковић Крета	1853.
	Ђирић Благоје	1855—1858.
	Миловановић Велисав	1859—1864.
	Марковић Илија	1865.
	Ненадовић Јаков	1866—1868.
	Трифунковић Милан	1866.
	Митровић Риста	1868.
	Јанковић Сава	1869—1870.
	Вучићевић Миленко	1869—1870.
Извршитељ:	Васиљевић Петар	1861—1867.

СРЕЗ СТУДЕНИЧКИ

Начелници:	Ђорђевић Јован	1852—1856.
	Гудовић Павле	1857.
	Џукић Василије	1858.
	Стојановић Сава	1859.
	Петровић Мијаило	1861.
	Симић Атанасије	1862—1863.
	Поповић Паун	1865—1870.
Писари:	Васић Милоје	1853.
	Поповић Паун	1853.
	Ђокић Арсеније	1855.
	Јовановић Петар	1856.
	Павловић Ђорђе	1857—1859.
	Тодоровић Атанасије	1860—1870.

СУД ОКРУЖНИ

Председници:	Ђорђевић Михајло	1852—1853.
	Радовановић Маринко	1855—1856.

Поповић Никола	1856—1857.
Димитријевић Јован	1859—1860.
Радивојевић Милош	1861—1862.
Петровић Тодор	1863—1864.
Божовић Блажа	1865.
Кундовић Јован	1866.
Радовић Димитрије	1867.
Ђирић Михајло	1868—1870.

Чланови:

Бабовић Риста	1852—1855.
Глигоријевић Васа	1852.
Стаменковић Андрија	1852.
Божовић Божа	1853—1857.
Караматић Павле	1853—1865.
Крстић Гаја	1856—1860.
Милинковић Алекса	1858—1860.
Караматич Алекса	1858—1860.
Лазаревић Димитрије	1861—1862.
Стојчевић Илија	1862—1864.
Карамарковић Михаило	1862—1863.
Поповић Милутин	1863—1865.
Перуничкић Петар	1864—1865.
Лукић Петар	1865—1867.
Црвчанин Петар	1866—1870.
Атанацковић Коста	1866—1869.
Стефановић Сава	1867—1868.
Угричић Захарија	1867.
Новаковић Глигорија	1868—1870.
Веселиновић Милосав	1868—1870.
Атанацковић Јован	1869—1870.
Чекић Јездимир	1870.

Секретари:

Динић Стефан	1852—1853.
Ђирић Михаило	1855—1859.
Андрејевић Вукадин	1860—1861.
Тешић Аксентије	1862—1863.
Радовић Василије	1864—1866.
Браловић Милован	1867—1868.
Поповић Димитрије	1869—1870.

Писари I класе:

Михајловић Сима	1852—1853.
Јовановић Живко	1856—1857.
Атанацковић Коста	1858—1860.
Ковачић Стефан	1861—1864.

Писари II класе:

Вуловић Никола	1852—1855.
Гавровић Љубомир	1852—1853.
Марковић Коста	1855.
Јевгенијевић Јован	1856—1859.
Вуичић Никифор	1856—1857.
Милошевић Јован	1858.
Буђевац Андрија	1858—1859.
Црвчанин Петар	1860.
Поповић Лука	1860—1865.
Остојић Стефан	1861.
Костић Коста	1862.
Гавриловић Коста	1864.
Борисављевић Петар	1864.
Јеремић Милош	1865—1869.
Угричић Захарије	1865.
Браловић Милован	1866.
Миловановић Гргур	1866.
Димитријевић Ђорђе	1867—1870.
Михаиловић Милан	1867.
Петровић Никола	1867—1870.
Алковић Алекса	1870.

Писари III класе:

Јанковић Павле	1863—1865.
Новаковић Михаило	1864—1865.
Јакшић Марко	1864.
Николић Михаило	1865.
Николић Живко	1865—1866.
Радојевић Михаило	1866—1867.
Главашевић Танасије	1866.
Петровић Лазар	1866—1868.
Милошевић Владимир	1867—1868.
Алковић Алекса	1867—1869.
Савић Алимпије	1868—1870.
Милошевић Милош	1869—1870.
Николић Мијаило	1870.

Архивари:

Ђорђевић Алекса	1852.
Обрадовић Стојан	1853.
Андрејевић Вукадин	1855—1859.
Јевгенијевић Јован	1860.
Црвчанин Петар	1861—1862.
Младеновић Никола	1863—1866.
Николић Живко	1867—1869.
Манојловић Лука	1870.

Рачуноводитељи:

Трифуновић Мијаило	1852—1853.
Смиљанић Паун	1855—1856.
Вуловић Никола	1857—1859.
Бранковић Бранко	1860—1862.
Вуличевић Милован	1863—1865.
Срдановић Петар	1866.
Младеновић Никола	1867—1868.
Јанковић Павле	1869—1870.

Помоћници рачуноводитеља:

Анђелковић Коста	1855.
Брзаковић Алекса	1857—1858.
Милићевић Миленко	1859—1860.
Мијатовић Аксентије	1861.
Матић Петар	1862.

Интабулациони протоколисти:

Вуловић Никола	1856.
Моловић Живко	1857—1859.
Јевтић Милан	1860—1862.

Деловодитељ протокола:

Гавриловић Груица	1861—1863.
-------------------	------------

Експедитори:

Вуличевић Милован	1856—1858.
Црвчанин Петар	1859.
Буђевац Андрија	1860.
Радуловић Јован	1861.
Јакшић Марко	1862—1863.

ГИМНАЗИЈСКА РЕАЛКА

Професор:

Максимовић Милан

Учитељи:

Милетић Павле
Јакшић Бура

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Чачак:

Средојевић Петар	1852.
Петровић Лука	1852.
Костић Стефан	1853.
Југовић Јован	1853—1855.
Ђорђевић Светозар	1856.
Ружић Милош	1856.
Миросављевић Стефан	1857—1862.
Теодоровић Радивоје	1857—1870.
Мартић Матија	1862—1863.
Обрадовић Адам	1863—1864.
Теодосијевић Лазар	1865—1870.
Церовић Сима	1865—1866.
Таловић Радисав	1867—1870.

Врба:

Марковић Ђурђе	1852—1856.
Поповић Никола	1857—1860.
Јовановић Алекса	1861—1863.
Трпковић Јован	1864—1869.
Лазич Софроније	1870.

Врдине:

Весковић Милан	1852.
Марковић Милан	1853—1857.
Милетић Алекса	1858—1861.
Поповић Тимотије	1862—1863.
Ђорђевић Миладин	1864.
Марковић Младен	1865—1870.

Горачић:

Поповић Љубисав	1869—1870.
-----------------	------------

Грачац:

Петровић Милан	1852.
Поповић Јосиф	1853.
Симић Вуле	1855—1856.
Дуганић Милета	1857—1858.

	Попадић Марко	1859.
	Јовановић Миленко	1860.
	Аћимовић Сава	1861—1863.
	Гавриловић Григорије	1864—1868.
	Лазић Софроније	1869.
	Аћимовић Марко	1870.
Гуча:	Поповић Јован	1852—1856.
	Таловић Радисав	1857—1866.
	Чакаровић Милић	1867—1868.
	Миладиновић Стеван	1869—1870.
Жича:	Радивојевић Никола	1852.
	Симић Вуле	1853.
	Михајловић Михаило	1855—1856.
	Поповић Никола	1857—1858.
	Пејовић Захарија	1859.
	Лазаревић Филип	1860—1861.
	Ракић Стеван	1862.
	Милосављевић Јован	1863—1869.
	Укропина Василије	1870.
Заблаће:		
	Петронијевић Глигорије	1870.
Лежевица:		
	Николајевић Јован	1852.
	Адамовић Антоније	1853.
	Поповић Милорад	1855—1856.
	Илић Христифор	1857.
	Јовичић Сава	1858.
	Поповић Тодор	1859—1860.
	Протић Алекса	1861—1864.
	Стевановић Велизар	1865—1866.
	Мајсторовић Радосав	1867—1870.
Каона:		
	Миловановић Михаило	1870.
Карановац:		
	Николић Тодор	1852.
	Павловић Стефан	1853.
	Новаковић Михаило	1853.
	Буђевац Андрија	1855—1857.

	Стојковић Никола	1855—1858.
	Петровић Лука	1858—1868.
	Марковић Милан	1858—1863.
	Јовичић Сава	1861—1870.
	Поповић Тимотије	1864—1870.
	Петровић Марко	1869—1870.
Котража:	Поповић Алекса	1868.
	Поповић Сретен	1869—1870.
Лазац:	Марковић Милан	1852.
	Миладиновић Милован	1853.
	Поповић Јосиф	1855—1856.
	Поповић Милоје	1857—1858.
	Поповић Витомир	1859.
	Протић Алекса	1860.
	Тодоровић Јован	1861—1863.
	Мајсторовић Радосав	1865—1866.
	Симић Никола	1867—1870.
Лиса:	Костић Лазар	1870.
Миросалци:	Поповић Василије	1869.
	Милосављевић Јован	1870.
Прилипац:	Протић Јован	1868—1870.
Рашка:	Миловановић Јован	1856—1869.
	Стефановић Никола	1863—1864.
	Поповић Јован	1870.
Склапница:	Поповић Александар	1852—1853.
	Миловановић Јован	1855.
Слатина:	Перуничкић Владимир	1870.
Студеница:	Симић Никит	1865.
	Лазич Софроније	1866—1868.
	Поповић Јован	1869.
	Јовановић Драгутин	1870.

ДЕВОЈАЧКЕ ШКОЛЕ

Чачак:

Францишковић Јелисавета	1855—1858.
Недовић Марија	1859—1863.
Здравковић Јелена	1864—1868.
Николић Лепосава	1869.
Зорић Милева	1870.
Јанковић Марија	1870.

Карановац:

Недовић Марија	1856—1857.
Петровић Персида	1858—1870.

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

НАЗИВИ НАРОДНИХ ИГАРА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

С обзиром да народне игре чачанског краја још нису биле предмет опсежнијих и дубљих студијских интересовања етнокореолога, требало би учинити нешто да се сазна о играма које је народ овог подручја вековима стварао, играо, примас, неговао и преносио на млађе. Требало би, ако већ није касно, на научној основи истраживати народне игре и у овим пределима западног Поморавља. Јер, ако је понеки етнокореолог и долазио у овај крај, чинио је то успутно, а путописац се површно освртао на народне игре.¹ Зато се о народним играма Чачка и његове околине писало мало и несистематично. Код тога су часан изузетак биле сестре Љубица и Даница Јанковић.² Међутим, није нам познато да ли је на овом терену учињено било шта у вези анкете Министарства просвете „о стању народних игара на територији НР Србије“, спроведеној у јесен 1948. године.³ Зато, овај прилог и нема другу сврху до да заинтересује меродавне научне институције и да подстакне пажњу њихових стручњака, како би се, једног дана, у овај крај упутиле екипе етнокореолога и етномузиколога да ту, на лицу места, утврде: шта је народ овог краја створио у чаробном свету игре и шта је од тих игара остало. Наша истражи-

вања евидентирају три стотине назива народних игара које су се овде играле. Њихови називи су занимљиви, а већина ових игара и данас је део овдашњег фолклора. На жалост, добар део ових игара задржао се само у памћењу старијих житеља Чачка и околине, а нешто се сачувало на одштампаним позивницама за чачанске забаве између два светска рата. Овај импозантан број назива народних игара вредан је пажње. Зато, поред већ поменутих намера, верујемо да ће овај скромни рад моћи да послужи чувању ових народних игара од даљег заборављања или, само, као доказ о некад богатом и непресушном стварању народног играча, певача и свирача овог краја, као и његове спремности да се инвентивно искаже кроз ову грану народног уметничког стваралаштва. Затим, ове народне игре су верна слика живота људи овог краја, њиховог животног оптимизма и смисла за заједништво. Најзад, оне су, надамо се, занимљиве и као прилог грађи за комплексније проучавање назива народних игара у чачанском крају.

Игре, као и остали облици народног уметничког стваралаштва, нераздвојни су део народног живота једног региона и његовог становништва. Овај крај, који обухвата добар део западне Србије, поседује бројне народне игре, које, опет, имају своје карактеристичне називе, мелодијску пратњу и играчки израз. Колико је у њима самосвојности у играчком и музичком садржају, то нека буде оцена етнокореолога и етномузиколога. Овај рад обухвата само називе народних игара, нађених на пространом подручју које се на запад пружа према Титовом Ужицу, а на југ од Чачка, узводно Морави, све до њених извора на Голији и, још даље, до Сјенице. И овде су народне игре настајале (и настају) у условима и законитостима друштвеног развоја, односно, непрестаног и непресушног умотворења човековог. А овдашњег човека, као и све људе света, обузима одушевљење и занос, па се он, уз песму и свирку, подаје осећањима и заигра.

Прикупљени материјал на овом терену сведочи да су после другог светског рата вршене снажне миграције становништва из пасивних крајева. Чачак и села око њега нагло су насељавани породицама из тих крајева. Долазили су (и долазе) из моравичког и ужичког краја, из Драгачева и из села крајњег запада Србије, који још носи давно превазиђени назив — Санџак. Досељеници су знатно допринели разноврсности назива народних игара обухваћених нашим пописом.

Коло је једина народна игра у чачанском крају, а то је разумљиво, јер „је коло чврсто уграђено у основу сваколике орске тради-

ције Јужних Словена и да је и данас најживља и најделотворнија формација игре.“⁴ Музичка пратња ових игара с временом се мењала и обогаћивала. Некад се играло само уз песму, уз звуке свирале, двојнице или гајди. Касније, са продором хармонике, и овде се игра уз свирање на хармоници, виолини и тамбурици, а од краја првог светског рата, па и сада, и уз пратњу лимених дувачких оркестара (трубача). Кола овог краја играју се највише уз мелодије у такту 2/4 и 4/4, а знатан их је број и у такту 3/4, па и у такту 6/8, 5/8 и 7/8.

Називи кола су бројни и занимљиви. Обично, потичу од песме, односно, од првог стиха песме уз коју се игра коло (Бледи месец; Ала волим гараву; Голуб гуче на јели; Мани ме се, цурице; Жени ме, тата и др). У великом броју назива народних кола одсликана је карактеристична кретња у игри или њени кораци (Шепалица, Трескавац, Заплет, У шест, Четворка, Три скока, Прекид, Осмица, У шеснаест, Пљескавац, Шпаџир, Суљкавац, Поскок и др). Многа кола носе обележја појединих крајева, покрајина, градова и планина (Београђанка, Ваљевчица, Призренско коло, Србијанка, Босанско коло, Суворборка, Голијско коло итд). Понеко носи име ствари (Фијакер, Рукавица, Сацак). Има народних кола са именима из војне терминологије (XXXII класа, Трећепозивац, Артиљеријско, Топцијско, Партизанско коло). Понајвећи број кола носе сталешка обележја (Радничко, Докторско, Бачко, Официрско, Занатлијско, Професорско, Трговачко коло, Грнчарка, Молерско, Папуцијско, Ђурчијско и друга). Ту су и Робијашко коло, Калуђерка, Кокошји урнебес, Мангупско коло. Има их и са називима бивших грађанских политичких партија (Радикалско, Напредњачко, Демократско коло). Велики број кола добио је називе мушких и женских имена (Љубишино, Босино, Дивна, Јованчица, Шано душо, Ратково). Наишли смо на кола са именима друштвених организација (Коло српских сестара, Ловачко коло, Комитско коло). Историјске личности су, такође, добиле места у називима кола (Карађорђе из Тополе, Краљице Наталије коло, Хајдук Вељково коло, Титово коло). Има их и оваквих: Маџарица, Швабино коло, Руски козарац, Циганчица. Поједина кола носе имена цвећа (Невен, Звонце, Рузмарин), птица (Чворак), воћа (Дуње ранке), па све до имагинарних: Вилино коло, Небеско коло. Наишли смо на народна кола: Шабачка чивија, Драгачевска труба, Српска паљба, Солунски пробој. Музичари су заступљени са Гајдашким, Тамбурашким и Хармоникашким колом. Најзад, и неки дневни листови добили су место у називу народог кола („Политика“ и „Време“).⁵

Већ из овога је уочљиво, а приложени попис ће то још више истаћи, бројни су називи кола. Из тога дознајемо да су многа донесена с разних страна.

Данас је и овај крај заплуснут модерним играма, страног порекла. У највише случајева, то су блазиране, по музичкој пратњи веома бучне, по садржају декадентне, по играчком изразу неинвентивне, али, у сваком случају, нападне и освајачке игре. Те игре су настале на западу Европе. Посредством страних филмова и наше телевизије, увозом грамофонских плоча и булеварске штампе, такве игре се преносе у нашу земљу и брзо се шире. То, свакако, не би било предмет наше пажње кад не би ишло у прилог потискивању наших народних игара. Треба да забрињава што су наше народне игре отписане код организовања омладинских игранки. Кола се играју још само на свадбама и сличним весељима. Но, и ту је избор народних игара препуштен музикантима, а они су, углавном, извођачи „новокомпонованих“ кола. Ако се захтева да засвирају неко старо народно коло, они слежу раменима и веле да такав назив никад и нису чули. Народне игре играју се још по селима. У Чачку се одржавају по „фолклорним“ групама. Међутим, у таквим групама кореографијом се баве нестручна лица, па су њихове „обrade“ народних игара веома далеко од истинског народног играња. У таквим групама све је подређено „укусу“ самозваних кореографа. Ако се у овом крају још изводи, чува и негује народно коло, оно право и чисто, уз песму и народну свирку, онда је то само у неким основним школама, где се усамљени музички педагог (или учитељ), пасионирани фолклориста, бори да на млађе пренесе бар нешто из нашег играчког наслеђа.

Овај попис народних игара чачанског краја обављен је у времену од 1969. до 1973. године. Анкетирано је око стотину становника овог краја, махом старијих људи и жена. Попис је обављен уз сарадњу ученика Основне школе „Ратко Митровић“ из Чачка, у склопу наставе музичког васпитања и наших покушаја да се кроз тимски рад, на терену, придобију најмлађи за наставу овог предмета, а преко њега да се створи база за потпуније интересовање ђака о фолклору, етнологији, етномузикологији и етнокорееологији. Као резултат таквих жеља и намера појављује се овај скроман прилог. Ђацима Основне школе „Ратко Митровић“ у Чачку, одушевљеним сарадницима на овом послу, одајемо топлу захвалност.

П О П И С
НАРОДНИХ КОЛА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

А		Г	
Ала волим гараву		Гајдашко коло	
Анка Србијанка		Гаравац	
Арапско кокоњеште		Голијско коло	
Артиљеријско коло		Голуб гуче на јели	
		Горњанка	35
		Грлица	
		Грнчарка	
		Гуржанка	
		Д	
		Даворике дајке	
		Девојачко	40
		Девојчица жито жање	
		Демократско коло	
		Десетка	
		Дивна, Дивна	
		Дилберско коло	45
		Добричино коло	
		Докторско коло	
		Драгачевска труба	
		Драгачевско коло	
		Драгишино коло	50
		Дреновачко коло	
		Дунавац	
		Дуње ранке	
		Душаново коло	
		Ђ	
		Ђачко коло	
		Ђурђевка	
		Ђурђевка повозна	
		Ђурђевка умесна	
		Ђурђевчица	
		Ђурђевски уранак	60

Е		К
Ерско коло		Калетово коло
Ж		Галуђерка 90
Жангубичанка		Кандино коло
Жени ме, тата		Капларско коло
Живанино коло		Карађорђе из Тополе
Жикинац 65		Каранка
З		Катице, Катице 95
Заврзлама		Качерац
Зајечарац		Козарац
Зајечарка		Козарачко коло
Зајечарско коло		Кокошји урнебес
Занатлијско коло 70		Коларићу, Панићу 100
Заплет		Коленике, вретено
Звонце		Коло воде
Звончица		Коло српских сестара
Зубатовка		Коло води Васа
Зупчанка 75		Колубарско коло 105
И		Комитско коло
Ивањичко коло		Коњички кукуњеж
Ивањчица		Коњичко коло
Ј		Копачко коло
Ја посејах лан 8		Коритарка 110
Јаворско коло		Крагујевчанка
Јагодинка 80		Краљево коло
Јагодице		Краљице Наталије коло
Јендостранка		Кукуњевка
Јелена девојко		Кукуњеж 115
Јеличко коло		Л
Јелке криводелке 85		Левакиња
Јечам жњела		Лесковачка четворка
Јованке, Стојанке		Лесковчанка
Јованчица		Лике, лике
		Ловачко коло 120
		Лунетово коло

НАЗИВИ НАРОДНИХ ИГАРА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

Ужичко коло	255	Чарлама	275
У Милице дуге трепавице		Челенчица	
Учитељско коло		Чеп, чеп у славину	
У шеснаест корака		Чергино коло	
У шест корака		Черго моја, чергице	
		Четворка	280
Ф		Чизме моје шкрипућу	
Фијакер коло	260	Чујеш, секо	
		Ц	
Х		Цамбас коло	
Хајд' на лево			
Хајдук Вељка коло		Ш	
Хајдучко коло			
Хармоникашко коло		Шабачка чивија	
		Шано душо	285
Ц		Шарено коло	
Цануле, бануле	265	Швабино коло	
Цигански урнебес		Шепалица	
Циганско коло		Шестица	
Циганчица		Шестоперац	290
Црногорско коло		Шест унапред	
		Шетња	
Ч		Шибажле, шибажле	
Чапљино коло	270	Широко коло	
Чачак		Шнајдерско коло	295
Чачанка		Шпацир	
Чвор		Шумадијско коло	
Чворац		Шумадинка	
		Шумарка	
		Шуматовац	300

ПОПИС АНКЕТИРАНИХ ЛИЦА

Богосав Ђојбашић	Бранка Лазаревић
Божидар Томашевић	Велимир Обрачевић
Борисав Николић	Велимир Ђосић
Борислав Словић	Вељо Поповић
Бранимир Милекић	Вера Бојовић

Вера Цветић
 Видосав Петровић
 Витомир Животић
 Владимир Ђетеновић
 Властимир Вукосављевић
 Војимирка Кујунџић
 Војимирка Ђосић
 Гвозден Томашевић
 Гвозденија Ђаловић
 Грозда Скелић
 Грозда Ресимић
 Данило Нешовановић
 Даринка Љубичић
 Даринка Томашевић
 Добривоје Бојовић
 Добросав Ђуновић
 Драган Алексић
 Драган Стризовић
 Драго Вукадиновић
 Драго Полексић
 Драгољуб Илић
 Дринка Томашевић
 Душанка Цветић
 Ђорђе Томашевић
 Живана Баралић
 Живојин Скелић
 Живота Перишић
 Зорка Вујовић
 Здравко Станић
 Илинка Јовановић
 Јаков Стевановић
 Јана Радоњић
 Јелена Ђукић
 Јован Ђирковић
 Ката Чекеревац
 Ковиљка Филиповић
 Коса Матијевић
 Крсман Дабовић
 Марко Зорић
 Мила Вранић

Милан Марјановић
 Миленка Ђорђевић
 Миленка Микић
 Миленка Милутиновић
 Миленко Бојовић
 Милија Цветић
 Милијана Копуновић
 Милић Миловановић
 Милица Радосављевић
 Милица Ранковић
 Милован Мијаиловић
 Милован Остојић
 Миломирка Николић
 Милорад Ракетић
 Милостива Петровић
 Милунка Марковић
 Милунка Мићовић
 Милутин Мићовић
 Мира Вељовић
 Мирослав Павловић
 Михаило Миловановић
 Обрад Бодић
 Обрад Пушкарица
 Олга Туровић
 Раденко Димитријевић
 Радмила Петровић
 Радојко Нешковић
 Радојла Кузмановић
 Ратка Боричић
 Роса Гагричић
 Светислав Милекић
 Селимир Виторовић
 Симка Петровић
 Славко Костић
 Софија Ђокић
 Софија Пантелић
 Софија Петровић
 Стаменка Василијевић
 Стана Петровић
 Станимир Главоњић

Станимирка Перишић
 Станика Марковић
 Станислав Миловановић

Стеван Вуковић
 Цмиљка Чарашић
 Часлав Вуловић

ПОПИС МЕСТА

Атеница (Чачак)
 Бељина (Чачак)
 Брђани (Горњи Милановац)
 Видова (Чачак)
 Граб (Лучани)
 Гугаљ (Пожега Ужичка)
 Дучаловићи (Лучани)
 Јанчићи (Чачак)
 Јездина (Чачак)
 Котража (Лучани)
 Краварица (Лучани)
 Кремна (Титово Ужице)
 Крстац (Лучани)
 Кулиновци (Чачак)
 Лозница (Чачак)
 Лопаш (Пожега Ужичка)
 Љубић (Чачак)

Марковица (Лучани)
 Милићевци (Чачак)
 Накучани (Горњи Милановац)
 Негришори (Лучани)
 Паковраће (Чачак)
 Папратиште (Пожега Ужичка)
 Парменац (Чачак)
 Придворица (Чачак)
 Пухово (Лучани)
 Радаљево (Ивањица)
 Риђаге (Чачак)
 Ртари (Лучани)
 Сјеница
 Соколићи (Чачак)
 Церова (Ариље)
 Чачак

НАПОМЕНЕ

1. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија 1876; Краљевина Србија, Београд, 1884.
2. Љубица и Даница Јанковић: Три генерације народних игара у Чачку, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XVI, стр. 163—169.
3. Оливера Младеновић: Прилог проучавању назива народних игара, „Народно стваралаштво — Фолклор“, св. 3—4, Београд, 1962. године, стр. 230.
4. Оливера Младеновић: Коло као основни облик игара Јужних Словена, саопштење на V међународном конгресу слависта 17—23. септ. 1963. у Софији, „Народно стваралаштво — Фолклор“ св. 7, Београд, 1963, стр. 503, 504.
5. „ВРЕМЕ“ је режимски дневни лист у Београду између два светска рата.

NOMS DES DANSES POPULAIRES DANS LA RÉGION DE ČAČAK

Dans la ville de Čačak et dans sa région on a fait, entre 1969 et 1973, une liste des danses populaires, qui montre que trois cents noms de ces danses peuvent figurer sur cette liste. La ronde est la seule danse populaire dans cette région. Les danses populaires, comme les autres branches folkloriques aussi, reflètent fidèlement l'optimisme vital du peuple de cette région de la Serbie de l'ouest et leur sens pour la communauté.

Ce matériel documentaire démontre qu'après la dernière guerre la forte migration de la population des provinces passives avait amené un grand nombre de familles à s'installer dans la région de Čačak. Ces gens venaient des régions montagneuses de la Serbie de l'ouest. A part les danses populaires de la population autochtone, la liste citée englobe aussi les danses de la population immigrée.

Les noms des ces danses sont nombreux et bien intéressants. Le plus souvent le nom de la danse vient de la chanson populaire qui l'accompagne. Parfois le nom suggère le pas ou quelque mouvement caractéristiques pour la danse en question. Puis, les danses populaires portent les noms des certaines villes et régions, des rivières ou montagnes, des personnages mêmes. Il y a des danses dont les noms se rapportent aux caractéristiques de certaines professions, ou unités militaires, des personnages historiques, d'organisations sociales. Enfin, ce sont aussi les noms des fleurs, des fruits, des oiseaux etc.

L'auteur espère que ce travail pourrait servir comme un matériel utile dans l'étude des noms des danses populaires dans la ville de Čačak et de sa région.

DRAGOLJUB D. JOVAŠEVIĆ

Чачанка

- КОЛО -

по пЕвању
Перке Јовашевит

Allegro

Ко-ји момак сохак ме-ња, тај девојке своје нема,

Тај де-вој-ке своје нема, ни-кад не-ма.

НАРОДНИ ПУКОВАЊИ
Бр. 425 → ← 1900. ГОД
НАРОДНИ МУЗЕЈ
Бр. 445
ЧАЧКА

ЧАЧКА - ЗАБАВА

ИДЕО - ИГРАЊКА

1. Краљско оро	10	1. Трговачко коло
2. Радничко коло		2. Београданка
3. Омладинско коло		3. Девојачко коло
4. Чачанка	1	4. Смедерска
5. Рудничанка	ОДМОР	5. Кокорешто
6. Шумањанка		6. Санитетско коло
7. Врњачанка		7. Буђанка
8. Хомољанка		8. Витољанка
9. Војерка		9. Железно коло
10. Сарајеванка		10. Тобинско коло
11. Овчарско коло		11. Гужанка
12. Власина	10	12. Коритарка

Устај дико зора је!

Коловође јављају се на каси.

Играоница Ст. Матића - Чачка. 1900

Сл. 1. Позивница за забаву Поткивачко-ковачког еснафа у Чачку из 1900. — распоред игара

Сл. 2. Фолклорни ансамбл Женске занатске школе у
Чачку из 1931. године

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

ЗАБАВЕ У ЧАЧКУ

Добар део прве половине XIX века Чачак је био најнасељеније место Пожешке нахије и стална резиденција господара Јована Обреновића. Са седиштем нахијског војног заповедника,¹ са основном школом и једном од првих гимназија, са лепом црквом (Немањића задужбином), са чаршијом, коју су чиниле зграде представништава власти, куће, ханови, каване и ћепенци (грађени од слабог материјала — ћерпича), са богатом тржницом, на коју су се сливала сва добра плодне чачанске котлине, подбрђа што јој гравитира и питомог Поморавља (низводно од града), такав Чачак није се много разликовао од осталих нахијских места Београдског пашалука. Његови житељи су и тада осећали потребу да личним, породичним и друштвеним обавезама (и бригама које их прате) повремено дају одушка. Они су налазили начине да и таквим потребама удовоље: кућним поселима (за женски свет), седељкама у каванама (за мушкарце) и посетама црквеним саборима у ближој и даљој околини (за све чланове породице).²

У другој половини XIX века, кад у књажевству српском почиње изградња првих индустријских објеката, у Чачку се подижу дућани, куће и угоститељске радње (од тврђег материјала).³ У то

време, у пространијим гостионицама почињу да се приређују забаве. На њих се долазило фамилијарно.⁴ Касније, у првој половини XX века, између два светска рата, забаве се одржавају и у новоизграђеном Соколском дому (само повремено, уз јавне гимнастичке часове), а и у новој згради Гимназије. Изгледа невероватно, али је тачно, да Чачак никад није имао подесну дворану за одржавање великих игранки, забава, балова и сличних приредби. Нема је ни сада, под крај XX века. Велелепни Дом културе, отворен 1969. године, са двораном амфитеатарског типа, подешен је само за одржавање културно-уметничких приредаба сценског карактера. Једини већи угоститељски објекат, хотел „Морава“, није ништа друго но што некад бејаше кафана „Љубић“ (касније преуређена у хотел „Крен“, а сада ресторан „Београд“), дакле — најобичнија кафана са традиционално поређаним столовима и столицама.

Било да су улице Чачка осветљаване фењерима, првим и ретким сијалицама или неонским светиљкама (као у ово време), било да су посела државана по кућама а забаве по кафанама или у летњим баштама (уз светлост лојаница, лампи гашара, „петромакс“ лампи, лампиона или првих електричних светиљки), такви скупови били су места где су Чачани, макар за неколико часова, само за једну дугу ноћ, напуштали своје свакодневне бриге, пословне успехе и неуспехе, породичне трзавице и политичке зађевице и предавали добром залогашу и још бољој капљици. Ту, у патријархалној средини, где се стара српска градска ношња мешала са страном модом, расположени, уз свирку, хватали су се у коло, у кадрил, ланс, валцер и полку и у све оно што је с тим (и за тим) долазило у овај град на Западној Морави да разгали, изненади, обрадује, засмеје и зближује његове староседеоце и дошљаке из „белог света“.

Забаве, које су организовали чачански угоститељи, одржаване су у породичном расположењу. У таквој прилици, кафеција се морао постарати за добру музику и лепо декорисану кафану. Гостионица је те вечери била искићена венцима од зимзелених грана и разнобојним тракама креп-папира, а приступ бејаше „само за позване“. Све се ту радило у добро загрејаном локалу, уз мирис тек олајисаног пода, искачених гранчица четинара и шимшира. Пиће и јело били су прворазредни. Иако је на позивници то било и загарантовано: „За добро јело и пиће постарао сам се“, ипак су Чачани доносили и од куће пршуту и кобасицу, домаће израде. На оваквим забавама кола бејашу у предности: тек на четири кола долазио је један „окрет“. То је разумљиво. Ово бејашу забаве за породице из народа: занатлијске, трговач-

ке, чиновничке и радничке. На таквим забавама увек су били и „виђенији“ Чачани: индустријалац и градоначелник Раша Гавровић, адвокат Миле Туцаковић, штампар Миле Поповић, трговац Војислав Матовић и други, који су имали разумевања за „малог човека“.

На свим чачанским забавама приређивана је „шаљива пошта“, а у вези с њом и избор „краљице забаве“. Наиме, продаване су „ајнзис-карте“, па су их посетиоци слали једни другима. Она девојка којој је упућен највећи број таквих карти, проглашавана је „краљицом забаве“. Њој је организатор забаве уручивао награду: „сервис“ за торту или за чај, а некад само торту или штоф за хаљину, свилу или ташну и томе слично. После проглашавања „краљице забаве“, редитељ игара је молио „краљицу“ да с њим поведе коло „Чачанка“.

Није у Чачку било забаве без лутрије и томболе. Наградни фонд је обезбеђиван, углавном, добровољним прилозима домаћих трговаца и занатлија (у „натури“), а приход од ових игара знатно је увеличавао позитиван финансијски ефекат организаторима забаве. Угледни угоститељски локали у којима су се Чачани пријатно осећали на забавама (и не само на њима), били су „Занатлијска касина“ (код Милосава „Галибарде“, а касније, код Милана Јовановића); кафана „Цар Лазар“ (код Мила Ђерамилца); кафана „Пролеће“ (код Малише Јелића, а од обнављања кафане, код Душана-Дула А. Милосављевића);⁵ хотел „Русија“ (код Милоша Митровића);⁶ хотел „Касина“ (код Милана Миливојевића); хотел „Крен“ (код Милана Вујовића); хотел „Париз“ (код Милоша Главинића); кафана Јеремије Јовичића; кафана „Београчић“ (код Милана Стојановића, а касније Милутина Јанковића); Манастирска кафана (код Светислава „Шиља“ Николића); кафана „Три багрема“ (код Драгутина Павловића); кафана „Македонија“ (код Ђорђа Ристића, а касније, код Милије Бојовића);⁷ хотел „Лазовић“ (Обрада Лазовића и синова); кафана „Јавор“ (Драг. М. Поповића); кафана „Драгачево“ (код Михаила Вучковића,⁸ а касније, Цветка Лазовића); кафана „Овчар“ (Срете Јовичића, у Палилули); Општинска кафана (код Јеремије Јовановића);⁹ кафана „Белви“ (код Света Обреновића); кафана „Луковић“ (код Рајка Кривокуће; код ортака: Димитрија Јовашевића и Петра Рогана; код Милорада Мојсиловића); хотел „Српски краљ“ (код Воја Радовановића) и кафана Петка Ђокића.

Игранке за омладину Чачка одржаване су недељом и празницима, само поподне („матине“). Организатори су били: Соколско друштво (игранке су зване „Соколско посело“), а ређе су ту улогу прихватили: Стег скаута и планинки („чајанке“), Друштво трезвене младежи и Ђачка дружина „Танаско Рајић“ (све при гимназији), Црвени

крст и друге хуманитарне организације. На ђачким игранкама увек су дежурали професори, а у Соколском дому су ту дужност обављали чланови управе тог друштва. Радничко друштво „Абрашевић“ организовало је забаве с програмима састављеним од музичких и позоришних тачака, а и поподневне игранке. Највећи број таквих приредби одржавано је у сали хотела „Лазовић“ и у кафани „Белви“. Све ове приредбе чачанског пролетаријата биле су под присмотром ондашње полиције.

Било је у Чачку и свечаних „гала“ игранки. Таква приредба је називана БАЛ. Забаве ове врсте одржаване су, углавном у сали хотела „Крен“. Није било бала без „конфета, серпентина и кориандола“. На балу је бирана најлепша Чачанка и додељивана јој титула „Мис Чачка“. Свилену ленту са таквим натписом понеле су: Ирена Поповић, Нада М. Поповић „Попче“, Станка Цала Јовановић, учитељица, Ружа Балтић и друге лепотице града на Морави.

Чачани су се забављали и на специјалним баловима. Маскенбал је приређиван уз покладе пред ускршњи пост (бела недеља). Позивница за овакву прилику обавезивала је посетиоца да дође маскиран. Костим-бал, у организацији Женске занатске школе и неких других грађанских женских друштава, био је смотра разних костима и инвентивности њихових креатора. На овим баловима организатори су имали жири, који је доносио одлуке о најбољим маскама, односно костими-ма, и додељивао награде победницима.

„Каранфил-бал“ бејаше забава кућних помоћница (служавки) и кафанских спољних момака, уствари, тада најобесправљеније радне снаге у Чачку. Позивница за ову забаву бејаше стручак каранфила, са дршком умотаном у папир. То су ови момци предавали својим сапатницама — служавкама, или им остављали пред вратима домова у којима су ове мученице радиле. „Каранфил-бал“ се одржавао у некој кафаници на периферији града.¹⁰

Било је у Чачку и „кромпир-балова“. То је био погрдан назив за све забаве малих кафаница на периферији, а назив су им измислиле чачанске шаљивције. С „белом недељом“ завршавана је сезона забава у Чачку.

У летњим вечерима, башта хотела „Крен“ (сада башта „Први мај“) била је организатор гостовања добрих „салонских“ оркестара, а повремено, и варијетских трупа. Тако је 1928. године „река“ Чачана хрлила у ову башту да слуша музику и види Црнца „дезисту“ (бубњара). Једном годишње, после коњичких трка у Алвациници, увече

је у башти хотела „Крен“ одржаван „кермес“ (вртна забава), уз свирање војног оркестра из Ужица, ватромет и илуминацију разнобојних сијалица и лампиона.

Организатори су уобичајили да за забаве шаљу својеручно писане позивнице, а касније и одштампане. На тим позивницама, поред устаљеног текста с љубазним позивом на забаву, истицан је и „ред игара“. На позивницама за забаве, у приложеном „реду игара“, налазе се српска кола и „окретне игре“, страног порекла. Те прве „окретне игре“ доноси у Чачак породица Крен, која се доселила из Аустрије. Са овом породицом стиже у Чачак и први клавир (фортепијано). С предузимљивим, пословним људима какви су били браћа Фердинанд и Јаков Крен (Аустријанци) и Павле Брушија (Италијан), стижу у Чачак бројни мајстори и остали стручњаци: инжењери, монтери, техничари, млинари, пивари, електричари и грађевинари. Стизали су из Аустрије и из крајева преко Саве. Они подижу прве индустријске објекте у нашем граду, али доносе и друштвене игре из својих крајева: кадрил, ланс, полку и валцер. С члановима ових породица, које су се брзо прилагодиле људима и обичајима овог краја, у тим „окретним играма“ учествују: др Јарослав Кужељ, Чех (некадашњи студент у Аустрији и познати чачански лекар), затим фотограф Франц Падовић, лекар др Венцеслав Стејскал, пивар Сигмунд Вирер, дошљак из Мађарске Кајгер, лекар др Сајферт са супругом Францускињом и други. Остале „окретне игре“: танго, фокстрот, слофокс, чарлстон, ванстеп и енглески валцер („енглиш валс“) попуњавају „ред игара“ на забавама после првог светског рата. Те игре доносе у Чачак наши ђаци-ратници, који су се школовали по француским градовима. Ове игре стижу у Чачак и са нашим радницима, који су изучавали и усавршавали занате у Будимпешти. Играју их млади интелектуалци, који су се школовали на нашим и иностраним универзитетима, а ове игре одлично играју и официри чачанског танизона, који су у војној академији обавезно учили све „окретне игре“.

„Ред игара на каси“ — бејаше обавезан текст одштампан на свим позивницама за забаве између два светска рата. То је значило: ко жели да поведе коло из назначеног „реда игара“, мора, при доласку на забаву, да уплати извесну суму новца. „Редитељ игара“ је поред жељеног кола педантно бележио: „коловођа г. Н. Н.“. Зато се није могло десити, кад оркестар засвира, да то откупљено коло поведе неко друго лице, осим онога које је назначено у списку. Тај „ред игара“ поштован је на свим врстама игранки и забава, свеједно ко се појављивао као организатор: Удружење занатлија или поједини

еснафи, Радничко друштво „Абрашевић“, Официрски клуб, грађанске политичке партије, Коло српских сестара, Црвени крст, фудбалски клубови „Јединство“ и „Борац“, Соколско друштво, ловачко удружење, приватни угоститељи или школе (ове последње само о светосавским прославама).

Дакле, „ред игара“ су, као неки неписани закон, сви посетиоци забава поштовали. То стриктно придржавање „реда игара“ било је згодна прилика свим радозналцима да прате: ко је повео ТО и ТО коло и ко је с ким играо ТАЈ и ТАЈ „окрет“, па се после о томе причало по чачанским комшилуцима, данима и данима, уз прогнозирање будућих женидби и удаја.

На чачанским забавама увек и радо су играна народна кола. Називи тих кола често су одсликавали сталешку припадност коловође. Јер, ако су своје коло играли трговци, није било разлога да и занатлије не поведу своје коло; ако су своје коло имали официри, није се смело догодити да га немају и радници; ако је „Докторско коло“ водио познати чачански лекар, онда, зашто и учитељица не би повела „Учитељско коло“! Тако је на забави све текло по „реду игара“: од народних кола до „окрета“; од вечери до јутра. Музичари су били добри познаваоци посла (или само рачунције), па су измишљали нова и нова кола. Организатори забава су с тим рачунали на већу новчану добит. У околини Чачка је службовао учитељ Александар Аца Јанковић. Био је добар виолинист и хоровођа. Долазио је из села у Чачак и ту водио хорове. Међутим, мало је коме познато да је он компоновао „Коло рудничких учитеља“. То је коло било популарно широм Србије, нарочито међу просветним радницима.

У Чачак, између два светска рата, с времена на време наилазили су „танцмајстори“ (учитељи играња). Било је међу њима аматера и професионалаца. Они су организовали повремене школе играња („танцшуде“).¹¹ Уз одређену уплату, ту су могли многи да уче „окретне игре“. Богате породице су плаћале „танцмајсторима“ посебан хонорар, па су ови ишли у њихове куће. Тамо, у салонима, училе су младе чачанске миражцике да играју најновије „окрете“. Највећи успех па зато и највећи углед, постизао је Александар Бељански, учитељ играња. Он и његова супруга бејашу омиљени „танцмајстори“. Имали су свој грамофон и грамофонске плоче са најновијим играма („Рамона“, „Сони бој“, „Виолина у ноћи“, „Ја кукарача“, „Маријана“). Салу су закупљивали, обично, од породице Крен (просторија уз пивару). За време својих боравака у Чачку, Бељански су, као самци, становали у Улици Кнеза Милоша (код Мице и Тодора Аврамовића, зидара) или

код Анке Јаковљевић „Карашолке“ (у Пиварском пролазу). Овај играчки пар први је у Чачак донео румбу, популарну јужноамеричку игру.¹²

На вечерњим забавама и поподневним игранкама („матинеима“) Чачанке су имале право да одбију партнера кад их „ангажује“ за „окретну игру“. То се онда сматрало као давање, односно, примање „корпе“. Никоме није падало на памет да због тога малтретира девојку на забави, па ни касније, на улици или било коме другом месту. Међутим, постојала је оправдана бојазан девојака од солидарности чачанских младића који су спремни да бојкотују пробирачицу, тј. да јој ни један партнер не приђе с понудом за игру. Али, ако је играчица високог раста а приђе јој, с таквом понудом, младић ниског раста, њено одбијање је, у овом случају, било оправдано. Исто тако, ако се младић показао у игри неспретан, превише „слободан“ или „загрејан“ алкохолном — и у таквим приликама девојка је била у праву код давања „корпе“, па јој остали партнери то нису замерали.

Чачак је увек имао истакнуте играчице и играче народних кола и „окретних игара“. Од старе генерације то бејаху: Десанка П. Обрадовић, Раја Масторовић,¹³ Танасије-Тане Видић,¹⁴ шлосер и Димитрије-Мита Златић, кројач. Играчи млађе генерације, између два светска рата, бејаху: Ацо Јаковљевић, штампарски радник; Милорад „Црни“, абаџија; Петар Ђукић, обућарски радник; Љубиша Ђирковић, магистар фармације; Владе Јелушић, обућарски радник; Мигула Миливојевић, војни академац; Илија Пешић, штампарски радник; Јован Сарачевић, судија, и други. Познате играчице бејаху: Нада Ерић и Виолета Пајер (из старије генерације), а од млађих: Мица Стефановић „Циганка“, Мила Петровић „Бела“, Мила Стојановић „Црна“ (касније Бартулица), Наца Поповић Јелушић, Бранислава Брана Јовашевић, Рада Павићевић (позната и као играчица „хазене“ — рукомета) и низ других.

Од 1937—38. године на поподневним игранкама („матинеима“), међу напредном омладином, коју су предводили скојевци Чачка, почиње да се игра „Вањка“. То је била нека врста нашег кола уз руску музику, уствари, уз популарну совјетску песму. „Вањка“ се играла тако што би сви играчи у колу били загрљени. Играли су мирним корацима, више ходајући, а при томе су, обавезно, сви певали. Оркестар је тада имао „паузу“. Било је случајева да су организатори игранки покушавали да прекидају ту „комунистичку“ игру. Ако у тој намери неби успели, онда су од музиканата у оркестру тражили да ови одмах „ударе контру“, тј. да засвирају неку „окретну игру“.

Свака јесен упозоравала је Чачане да треба почети припремање гардеробе, јер су зимске забаве на прагу. Све ове забаве уноси-ле су весеље међу грађане Чачка и зближавале их. Тај грађан-ски начин забављања имао је својих дражи. Њима није могао да одо-ли ни ондашњи једини чачански хирург као ни сајција, ни општински практикант као и молер, ни учитељ, ни обућар, ни апотекар, ни судија, ни свештеник, ни папуција. Само у народном колу бејаху сви једнаки. Сутрадан, међутим, опет је занатлија био на свом ћепенку, свештеник у цркви, лекар у болници, трговац за тезгом, кројач за машином. Опет би била упечатљива линија класне поделе Чачана на: буржоа-зију, остале грађане и пролетаријат.

Увек је чачанска чаршија имала шта да препричава о тек минулој забави, све до првог чаршијског потреса, рецимо, до банк-ротства неког угледног трговца. То је била нова сензација и нова тема за разговоре, али само до следеће позивнице за забаву, са које се организатор оглашава уобичајеним текстом:

„ИМАМО ЧАСТ ПОЗВАТИ ВАС ДА НАС СА ВАШОМ ПОШ-ТОВАНОМ ПОРОДИЦОМ ИЗВОЛИТЕ ПОСЕТИТИ. БОГАТА ЛУТРИЈА, ТОМБОЛА, ШАЉИВА ПОШТА И ИЗБОР КРА-ЉИЦЕ ЗАБАВЕ.“

НАПОМЕНЕ

1. Драгомир С. Поповић: „Василије-Васа Поповић“, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1972, стр. 64.
2. У попису пореских обвезника из 1839. у Чачку помињу се: Русим каведија, Мијаило каведија и Симо каведија. (Подаци су узети из књиге др Бранка Перуничкића: „Чачак и Горњи Милановац“, II, Чачак, 1972, стр. 8.
3. Већ попис пореских обвезника у Чачку из 1863. обухвата 63 „каведије и меанције“. (Иста књига као под бр. 2. стр. 9—62).
4. Забаве су одржаване зими, о вашанкама (између Божића и почетка ускршњег поста).
5. Ауторов ујак, Душан-Дуле А. Милосављевић (Чачак 1904—1967) у слободном Чачку 1941. изабран је за председника првог народноослободилачког одбора. У његовој кафани „Пролеће“ уписивали су се Чачани устаничке 1941. / НОВ.
6. Милош Митровић је отац познатог београдског архитекте Михаила Микице Митровића.
7. Милија Бојовић био је сарадник НОБ од 1941. па су га, због тога, четници заклали у његовој кафани, у Чачку 1944.
8. Михаило Вучковић, деда по мајци арх. Михаила Митровића, био је блиски сарадник радикалског првака Ранка Тајсића.
9. Јеремија Јовановић је отац погинулих првобораца НОБ, Милојка и Александра-Аца, песника.
10. Податак добијен од Владана А. Милосављевића, дипломираног правника из Умке, рођеног у Чачку 1900.
11. Око 1908—1909. водио је школу играња у Чачку Димитрије-Мита Златић, кројач. То је била школа на аматерској основи. (По сећању ауторове мајке, Перке Јовашевић, рођ. Милосављевић (Чачак, 1889—1975).
12. Разговор са Ераниславом Браном Јапчевић, рођ. Јовашевић (Чачак, 1916). Адреса: Титово Ужице, Жеље Ђурића 9).
13. Љубица и Даница Јанковић: Три генерације народних игара у Чачку, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XVI, стр. 163—169.
14. Поч. Танасије Тане Видић, угледни чачански бравар, отац Добривоја Видића, члана Извршног комитета Председништва ЦК СКЈ.

AMUSEMENTS ET DIVERTISSEMENTS A ČAČAK

Les habitants de Čačak, ville au bord de la Morava de l'ouest, s'amusaient à l'époque, en général le soir, organisant les bals, parties de danses ou autres distractions. En XIX siècle, et encore plus tard, c'était un coutume de tenir les bals dans les grands cafés en hiver, ou dans les jardins et parcs en été. L'atmosphère sociale était à ce temps encore patriarcale — le costume national bourgeois devait reculer peu à peu devant la mode qui venait de l'étranger. On dansait la ronde nationale, mais aussi quadrille, lancier, valse, polka, et tout ce qu'on apportait comme danse moderne. Ces divertissements cummuns rapportaient à un rapprochement plus étroit entre les habitants originaires de la ville et les nouveaux venus de l'étranger.

L'auteur décrit dans son étude l'ambiance et l'atmosphère de ses soirées en citant les cafés de l'époque, ainsi que leurs propriétaires. Son ouvrage donne un grand nombre d'informations sur les bals, sur éléction des reines de beauté de la ville, sur les organisateurs de ces divertissements, sur les danses, danseurs et danseuses connus à cette époque. Nous y trouvons aussi les informations sur les familles venues de l'Autriche, d'Italie, de la France, de Tchecoslovaquie, de l'Hongrie et des autres pays d'Europe. Ces étrangers étaient venus à Čačak pour aider la construction de l'industrie, l'épanouissement du commerce et l'établissement du service moderne de la santé. C'est eux aussi qui avaient apporté le premier piano à Čačak, ainsi que les danses de leurs pays.

Les divertissements à la manière des petits-bourgeois avaient ses charmes bien attrayants pour la bourgeoisie, aussi bien que pour l'intelligentsia ou le prolétariat de ce temps. C'est aux bals et soirées publiques que les différences entre classes s'effaçaient, bien que le lendemain elles devenaient de nouveau visibles.

Nous espérons que cet ouvrage pourrait servir comme un apport dans l'étude du passé de la ville de Čačak, de la vie et des coutumes de ses citoyens, car cette ville de la Serbie de l'ouest possède une riche histoire — nationale, révolutionnaire et culturelle.

DRAGOLJUB D. JOVAŠEVIĆ

ЕСНАФ ПОДКИВАЧКО-КОВАЧКИ У ЧАЧКУ
 УЗ ПРИЈАТЕЉСКО СУДЕЛОВАЊЕ
 г. Велисава Јањића
 ПРИРЕЂУЈЕ
 на дан 30 јануара 1900 године
 у кафани код „СЛОГА“

Фамилитарну Забаву СА ИГРАНКОМ

У КОРИСТ ЗАНАТЛИЈСКОГ ПЕНСИОНОГ ФОНДА.

На коју има част позвати Вас са Вашом почетничком породицом да наделите исту широкости.

Еснаф излаже једно на патристички одне одг. цркви, који су увек, ил и овим приликом ће додати ову хуману уступку.

Влажи се Г. *Саво Добровић* и с. н. б. н.

Улазница: Добровољни прилог

— — — — —

почетак у 8 часова у вече

Чачак, Јануара 1900 год.

Управни Одбор.

Сл. 1. Позивница за забаву Поткивачко-ковачког еснафа у Чачку из 1900. године

НАРОДНИ МУЗЕЈ
 Бр. 1
 1939. г.
 ЧАЧАК

Ред игара:

Радничко коло	Валцер
Охридско коло	Сарајевка коло
Чачка	Танго
Танго	Коконешко коло
Девчињско коло	Енелин-валцер
Фокстрот	Славјок
Милорад-Милорад	Звонице

Редослед игара друг Милорад Кнежевић.

ПРОГРАМ КОНЦЕРТА

радничких синдикалних организација
 У.Р.С-а у Чачку

3-12-1939 год у Чачку. Саха „Лозовић“.

ПРОГРАМ КОНЦЕРТА:

- 1) Поздравна реч — друг Илија Пешић
- 2) Песма рада — њега мешовити хор
- 3) Давно је зора — њега мешовити хор
- 4) Другу славу — рецитације друге Савко Савујер
- 5) Два живота — позоришни комад у 1 чину
- 6) Хорска рецитација „Ми свавимо мир“
- 7) Еј узлеме — њега музички хор
- 8) Другарице — њега мешовити хор
- 9) Дугме — шала у 1 чину
- 10) Ми млади — рецитације друге Илија Пешић
- 11) Будућности — њега мешовити хор

После овог програма играња.

Два ловаца

ПОЗРИШНИ КОМАД
 у 1 чину
 Драгомир Јовановић

Ликови:
 Један Гаврило
 Милош Петровић
 Госпођа
 Језа Вукчиновић
 Сударница
 Роса Алексић
 Ловач — Илија Пешић

Дугме

шала у 1 чину
 Драгомир Јовановић

Ликови:
 Муж — Милош Марин
 Жена — Ј. Вукчиновић
 Сударница
 Нико Богдановић
 Тата
 Ђурђе Василевић
 Татица
 Стојана Сремљанин

У певачком хору учествују:

Сопрано: Ана Радојевић, Јањка Илић, Јовка Илић, Њега Богдановић, Олга Богдановић, Стојана Јовановић.
 Алто: Боска Бојовић, Језа Вукчиновић, Љубица Туркић, Олга Стојковић, Стојана Сремљанин.
 Тенор: Боска Петровић, Драгана Вукач, Драга Бојић, Сања Јевтовић, Савко Петровић, Славо Ступар.
 Бас и Милош Токовић, Милан Илић, Мила Јовановић, Миле Буловић, Милош Марин, Милутин Карлевић, Милутин Алексић, Пера Букач, Радомир Милић и Сања Буловић.

У говорном хору (хорским рецитацијама) учествују:

Јелена Недедић, Љубица Туркић, Рада Алексић, Нада Богдановић, Звонка Вукач, Јовка Илић, Дана Илић, Роса Алексић, Стојана Сремљанин, Ана Радојевић, Олга Петровић, Савко Петровић, Драга Марин Миловић, Каролина Петар Миловић, Мила Илић, Антон Борковић, Милош Токовић, Михајло Златић, Савко Јевтовић, Милош Петровић, Милош Пајић, Александар Свратић, Вуко Бабић, Живојан Луковић, К. Пајић, Милош Радојевић, Милорад Зорић, Драгослав Наумовић, Богдана Наумова, Ратко Вукчиновић

Корисна певачког хора г. Милош Алексић, члан.
 Корисна говорног хора друг Милош Радојевић.

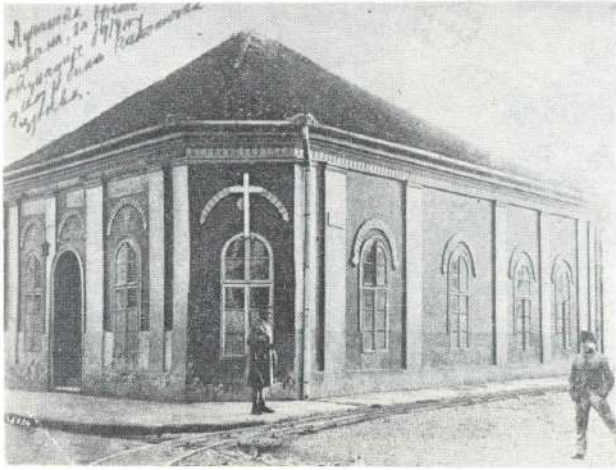
Сл. 2. Позивница за концерт радничких синдикалних организација у Чачку из 1939. године

Сл. 3. Избор мисе Чачка 1931. године (изабрана мис Станка—Цала Јовановић)

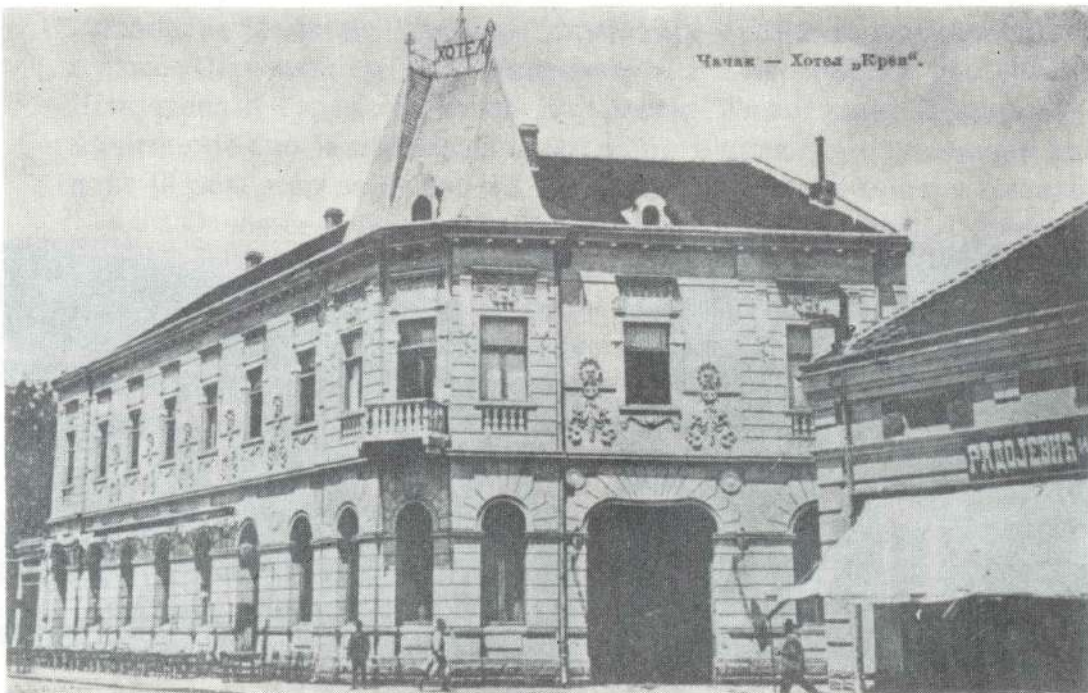
Сл. 4. Хотел „Русија“

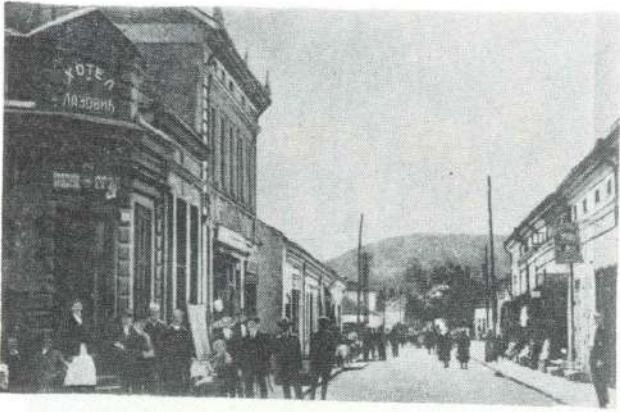
Сл. 5. „Лужанска кафана“

Сл. 7. Кафана „Никшић“

Сл. 6. Хотел „Крен“

Сл. 8. Хотел „Лазовић“

Сл. 9. Хотел „Касина“

Сл. 10. Ресторан хотела „Париз“

Сл. 11. Кафана „Пролеће“

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

и

МИРОСЛАВ—МИЛЕ МОЈСИЛОВИЋ

**ИЗГНАНИ СЛОВЕНЦИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ
(1941—1945)**

Стари планови о германизацији словеначког живља, који се још у време досељавања Словена на Балкан настанио у алпском, панономском и приморском крају, започињу најинтензивније да се остварују мрачном политиком расне дискриминације и прогона од стране Хитлерове Немачке одмах по окупацији Југославије у пролеће 1941. године. Словенија је тада распарчана, а њен северни део (Корушка, Штајерска и Горењска) ушао је у састав Трећег рајха. Циљевима германизације био је подређен читав војни и цивилни окупациони апарат, који је ревносно започело да спроводи Хитлерове мрачне планове.

„Основни план немачког окупатора за уништење словеначког народа имао је — како пише др Тоне Ференц, најбољи познавалац тог периода историје Словеније — у првом реду три елемента. Предвиђао је неодложно протеривање веома великог дела словеначког становништва, нарочито свих оних особа које би могле ометати окупатора у остваривању његовог програма. Кад тако обезглаве словене-

начки народ, на имања протераних Словенаца систематски би населили неколико десетина хиљада Немаца, појачавајући тако већ постојећа упоришта германства и стварајући нова, која ће бити значајан чинилац у њиховој денационализаторској работи. . . Масовно протеривање Словенаца и планска немачка колонизација били су за немачког окупатора основни услов за германизацију осталог словеначког становништва, јер је у окупираним словеначким покрајинама требало да остану само они људи који би се, у веома кратком року, понемчили. . . “¹

Изгањање Словенаца био је план смишљен још пре Хитлерове одлуке да нападне Југославију. Словеначка Корушка, Штајерска и Горењска унапред су одређене да се у најкраћем року германизирају. Муњевитој германизацији, очекивали су фашисти, допринеће немачки шпијуни, а највише фолксдојчери, који су, дуго и систематски, прикупљали и сређивали податке о национално најсвеснијим Словенцима, антифашистима и уопште лицима која су антинемачки расположена.

„Основне смернице - пише др Тоне Ференц - за немачку окупациону политику у окупираним словеначким покрајинама дао је Хитлер крајем марта 1941, дакле још пре напада на Југославију, својим намесницима у суседним аустријским покрајинама Корушкој и Штајерској, наредивши им да окупиране словеначке покрајине „направе немачким“. После немачке окупације, северног дела Словеније и увођења цивилне управе, цео окупациони апарат ревностно је отпочео да остварује Хитлерову наредбу. При томе су му помогли скоро сви Немци који су од раније живели у окупираним словеначким покрајинама-организовани у Швапско-немачком културном савезу-примивши нацизам као идеологију“.²

Како каже Ференц, требало је сместа протерати словеначку интелитенцију, поготову најсвесније Словенце, све антифашисте и оне који су непријатељски расположени према Немцима, затим људе који су се после 1914. године из Приморске и Истре доселили у Штајерску и Горењску, као и становништво из пограничних појаса према Италији и Хрватској. По тој суровој фашистичкој замисли, ваљало је протерати и све особе које неће штети, или неће моћи, да буду германизиране.

Државни комесар за учвршћење германства Хајнрих Химлер је наредио да се изврши расни и политички преглед и оцена свих оних људи које треба прогнати. Овај преглед имао је циљ да не дозволи протеривање и оних који се могу оценити као „расно добри“ и по-

добни за Хитлерову Немачку. Пакленим окупаторским плановима било је предвиђено да се прогна између 220.000 и 260.000 људи, заправо трећина Словенаца који су се нашли под немачком окупацијом.

Прва хапшења словеначких родољуба извршена су још у априлу 1941. године. Убрзо су затвори били препуни. Формирана су и посебна сабиралишта за будуће прогнанике и то у Марибору, Цељу, Шмартну код Словењ Градеца, Борлу код Птуја и Рајхенбургу (сада Брестаница) код Кршког. Словеначком живљу запретило је истребљење. Одлазак у затворе и сабиралишта означавао је пут у неизвесност. О каквим се намерама ради, Словенци су одмах схватили. Јер, брутално су покупљени са својих огњишта, опљачкани и затворени. Неизвесност је појачавала и чињеница да нису знали куд ће бити отерани. То нису могли да дознају ни од чланова штабова за изгањање. Ипак, приликом посете једном од сабиралишта, Химлер је уплашеним Словенцима презриво говорио: „Одлазите у једну братску словенску земљу, јер само тамо и спадате.“³ Хапшеници су наслућивали, или су се бар потајно у себи надали, да ће та словенска земља бити Србија.⁴

У Србији, међутим, вршене су припреме за прихватање изгнаника који ће кренути из Словеније према југу. Немачке окупационе власти и представници српске квислиншке владе погађали су се и стварали нагодбе око прихватања Словенаца. Рачунало се, такође, да ће један део изгнаника бити транспортован, преко Србије, и у Бугарску.

Наравно, германска педантерија долазила је и у оваквој ситуацији до изражаја. Одустало се од намере да транспорти иду преко Земуна и Београда, пошто је пруга Љубљана — Београд била потребна немачким оружаним снагама. Због тога је једина могућност била да ту важну саобраћајницу транспорти са изгнаницима напусте у Славонском Броду и, преко Сарајева, Вишеграда, Ужица и Чачка, буду усмерени ка Србији, заправо оном њеном делу који шире гравитира Западној Морави и Шумадији. Чачак је у тим плановима имао значајно место. Јер, изузев транспорта који су остајали у Ужицу и Ужичкој Пожеги, сви остали су се задржавали у Чачку да би из њега били отпремани према Шумадији и низ ток Западне Мораве.

Седмог јуна 1941. године, из сабиралишта у Марибору, кренуло је 16 аутомобила, чији ће путници сачињавати први транспорт изгнаника за Србију. У Словенској Бистрици формиран је први воз, који је, преко Загреба, повезао 300 особа. Из Славонског у Босански Брод словеначки изгнаници прешли су пешице, а потом се укрцали у воз на ускотрачној прузи да би, преко Сарајева, Вишеграда, Ужица и Чачка, стигли у Аранђеловац 9. јуна.

За првим транспортом, сваке недеље по два, са по 300 људи, кренули су други, трећи, четврти... Укупно седамнаест. Пратили су их немачки полицајци, који су транспорте предавали немачким или српским властима. Са неким су у Србију путовали и есесовски официри, задужени за протеривање Словенаца и њихово настањивање јужно од Саве у Србију. Оног тренутка кад један транспорт крене, штаб за протеривање је о томе достављао директан извештај Ајхмановој канцеларији у Берлину. Штампане су и транспортне листе, са основним подацима о сваком лицу које се прогони у Србију.

Прогањање Словенаца изазвало је огорчење међу преосталим становницима, па је у Љубљани долазило и до демонстрација. Освободилна фронта растурила је летак, у коме је, између осталог, истичано: „Последње ноћи биле су сведок најтеже трагедије која може задесити један народ... Бела Љубљано, ти, која си срце Словеније, ти си осетила сав бол мајке Словеније којој отимају децу са груди. У тим ноћима послала си на хиљаде своје деце дуж пруге да се опросте са изгнаницима“.⁵

Путујући кроз Словенију, Хрватску, Босну и Србију, изгнаници су, упркос терору, били сведоци подршке коју им је пружало становништво. Остала су о томе и немачка документа. Тако, вођство полицијске пратње петог транспорта, 20. јуна 1941. године, извештава своје претпостављене: „Изгледа да је становништву крајева уз железничку пругу било познато да ће проћи транспорт, јер су на свакој станици чекале групе од 50 до 70 лица да прокријумчаре у воз пакете и храну. Исељеници су ту прилику искористили у пропагандне сврхе, певајући народне песме које су одушевиле сакупљено становништво. Пратња је енергичним наступом спречила становништво да изручи пакете и дође у контакт са исељеницима“.⁶

Од 7. јуна до 10. јула 1941. године у Србију су немачки окупатори, у 17 транспорта, упутили 7.184 изгнанника. Ево редоследа поласка и доласка у Србију:

Први транспорт је, како је већ истакнуто, из Словенске Бистрице, са 300 особа, 9. јуна стигао у Аранђеловац. Још шест транспорта кренуло је из Марибора, са по 300 особа, 10, 13, 17, 20, 24. и 27. јуна, а у Аранђеловац, преко Ужица и Чачка, приспело 12, 15, 19. и 22. јуна, док су два последња допутовали, 26. и 29. јуна, у Горњи Милановац, односно Лазаревац. Осми транспорт, са 608 особа, пошао је из Марибора 1. јула да би два дана касније већ био у Ужицу, односно Ужичкој Пожеги. Девети транспорт, са 627 људи, кренуо је из Марибора 2. јула, а 4. јула приспео у Чачак, где се задржао. Десети тран-

спорт, такође из Марибора, пошао је 3. јула, са 476 изгнаника, а два дана касније стигао у Гружу, односно Крагујевац. Последњи, једанаести по реду, транспорт из Марибора, са 570 лица, кренуо је 4. јула, а у Прељину код Чачка, Аранђеловац и Младеновац приспео 6. јула. Једини транспорт из Рајхенбурга, иначе дванаести по реду, пошао је, са 454 изгнаника, 5. јуна, а у Краљево, Врњачку Бању и Трстеник дошао два дана касније. Последњих пет транспорта за Србију полазили су из Шентвида код Љубљане. Сви су, такође, путовали по два дана. У Ваљево је, 8. јула, стигло 522 прогнаника, у Смедеревску Паланку и Велико Орашје (9. јула) 510, у Варварин (10. јула) 449, у Крушевац (11. јула) 330, а у Ужичку Пожегу (12. јула) 502 прогнаника.⁷

Немачки окупатор је једино бринуо о путу до Србије, а што се тиче насељавања, снабдевања и издржавања-то је било препуштено српским квислиншким властима. У том циљу „влада“ др Милана Аћимовића основала је, 24. маја 1941. године, Генерални комитет за насељавање Словенаца. Овај комитет имао је задатак да организује, стручно води и надзире читав посао око насељавања Словенаца, сређује о њима статистику и евиденцију. Припреме су вршене за насељавање око 150.000 изгнаника. Међутим, на конференцији у Загребу, коју су, 4. јуна 1941. године, организовали окупатори и на којој су учествовали и представници Аћимовићеве владе, одређено је да у Србију буде изгнан далеко мањи број људи, свега око 9.000. Иначе, Аћимовићева комесарска влада, верно служећи непријатељу и окупатору, настојала је да сачува поверење Немаца, па је на словеначке изгнанике гледала као на елементе које фашистички окупатор протерује као своје противнике.

Већина транспорта прошла је кроз Чачак. Један се у њему и задржао. Сачуван је и документ о томе. Наиме, у акту упућеном градском поглаварству у Чачку, приспелом 1. јула 1941. године, пише: „Извештавате се да ће словеначке избеглице стићи у Чачак (према последњем обавештењу) на дан 4. јула (у петак) т. г. и то:

Једна партија возом у 3 часа из јутра, а друга у 9 пре подне.

Према овоме наредите да кочијаши и таљигаши буду у одређено време на станици (водите рачуна о полицијском часу т. ј. у 5 часова изјутра).

У свему осталом поступите по издатом налогу, стим што се само прва партија брашна (100 кг. пшеничног и 30 кг. кукурузног) изда одмах, а остале почев од 4. овог месеца“.⁸

У транспорт који је ишао према Чачку нацисти су, како пише др Август Рајсман, аутор запаженог дневника „Шумадија у пламену“,

убацили и посебан вагон са одслуженим криминалцима и проституткама. На тај начин желели су да компромитују словеначке изгнанике међу становништвом места у која они стигну. По доласку у Чачак, ове криминалце су, другог дана, без посебног обезбеђења, вратили за Марибор. Но, судећи по записима преживелих изгнаника, сличних поступака било је и приликом слања осталих транспорта.

Полицијске методе окупатора приликом депортовања аналогно су преношене и на полицијски квислиншки апарат Србије. Уствари, најодговорније личности за прихватање и размештај изгнаника били су срески начелници са својим апаратом. Они су, потом, у облику наредби даљи поступак са изгнаним Словенцима преносили на општине. Председници општина су, у првим данима, били дужни да формирају одборе за прихватање и размештај придошлица по градским, односно сеоским домовима.

Највише Словенаца који су одређени да остану у чачанском крају стигло је 4. јула из Марибора у Чачак, а у Прељину два дана касније. Више породица из ових транспорта није се задржало у граду на Морави, већ је продужило према Горњем Милановцу и Гучи. Међутим, сви су се они задржавали по неколико дана у Чачку. У Драгачево је, такође, доспео и један део прогнаника који је стигао транспортима у Ужице и Ужичку Пожегу.

О овим доласцима сачувано је мало званичних докумената. Према томе, наша истраживања, на основу којих би се могла стећи јаснија слика о дочеку прогнаника, заснивају се углавном на мемоарској грађи, публикованој у Словенији и Србији. Користили смо, такође, и сећања која смо лично забележили од појединих грађана, сведока или учесника у прихватању Словенаца у Чачку, Гучи и Горњем Милановцу.

На Железничкој станици у Чачку, 4. јула 1941. године, транспорт су дочекали чланови одбора за прихватање изгнаника, који су за ову прилику, по наређењу тадашњих власти, мобилисали кочијаше и таљигаше ради пребацивања веома оскудног пртљага придошлица. У свом дневнику, др Август Рајсман је забележио:

„Чачак, повеће и лепо место на Западној Морави, дочекао нас је 4. јула и братски примио у своју гостољубиву средину. Са кочијама смо од станице отишли у Гимназију и Соколски дом, где смо се настанили. Неки су ишли пешице, јер запрега није било довољно. Био је то тих, мучан ход по улицама, које су показивале знаке окупације. Мештани су стајали по страни и упадљиво саосећајно хукали и јад-

ковали над судбином браће Словенаца, чију велику трагедију још нису у потпуности ни знали. Неколико дана смо провели у заједничком преноћишту, на слами. Ускоро су општине из шире околине послале волујске и кравље запреге, које су „избеглице“ одвозиле у шумадијске куће са забринутим сељацима“.⁹

Словеначки књижевник Димитрије Митја Хрибовшек забележио је:

„На дан 4. јула наш транспорт је приспео у Чачак... Из железничке композиције, која је из Марибора стигла са неколико стотина изгнанника, изашли смо уморни, преплашени, окружени жандармима. На перону су немо стајали и посматрали нас представници колаборационистичке власти. Прихватили су нас по налогу Немаца, повели улицама и упутили у аулу Гимназије“.

Неколико дана касније, Хрибовшек је написао:

„Пред Гимназијом се нагомилали људи и још више сељачких запрежних кола, која су Словенце почела одвозити у околину Чачка, у Поморавље и Драгачево, где су нас прихватили углавном имућнији људи“.¹⁰

Прогнаница Нада Габоровић је написала и роман „Јесен без лета“, у коме је описала дане изгнаништва у Чачку и Драгачеву.

„Освануо је-пише она-последњи дан патње. Петак, пијачни дан. На изглед сасвим обичан, свакидашњи. Немци су нас предали српским властима у Чачку. Кренули смо ка Гимназији. Изненада се око нас окупило мноштво људи, земљорадника из оближњих села, грађана и радозналаца; сви су се живо интересовали за нашу судбину, тешили нас и саосећали с нама...“¹¹

Према овим аутентичним записима и на основу разговора које смо обавили, уочљиво је да грађани Чачка, Драгачева и Горњег Милановца, највећим делом, нису били обавештени о доласку Словенаца. Уствари, то је и била жеља немачког штаба за депортовање Словенаца. Наиме, из немачких докумената се јасно види да је штаб изричито захтевао од полицијских спроводника транспорта, а затим и од српских квислиншких власти, да депортовање остане незапажено и да се на сваки начин спречи приближавање становништва словеначким изгнаницима. Из тих разлога др Рајсман је употребио сасвим адекватну реч „избеглица“, која најбоље илуструје необавештеност српског народа о правом стању ствари. Другим речима, становништво чачанског краја, као, уосталом, и у другим деловима Србије, веома дуго је словеначке изгнаннике називало и сматрало избеглицама, а не прогнаницима.

Одмах по доласку у Чачак, за словеначке изгнанике, општинске власти, према добијеним упутствима, организовале су кухињу, из које се делила храна. У првим данима то је био бивши хотел „Касина“, који су Немци касније претворили у свој „Soldaten heim“. Кад су Словенци размештени по домовима у граду и отишли у сеоска домаћинства, престала је потреба за овим колективним казаном.

Расељавање по селима из централног сабиралишта у Чачку било је организовано. Уствари, среске власти су извршиле планско расподељивање прогнаника по општинама. Тако су, потом, сваког дана, током једне седмице, пред Гимназију и Соколски дом позивани председници сеоских општина, заједно са рабацијама, да прихвате одређен број породица.

Код сеоских општина вршена је коначна „расподела“ прогнаника по домаћинствима. Мада је било замишљено да се прихватање по домаћинствима изврши путем принуде, имајући у виду имућнија домаћинства, за то није било потребе. Наиме, приликом доласка Словенаца у сеоске центре, тамо их је већ чекала већа група мештана, који су, ипак, схватали судбину придошлица. Отуда су се ови сусрети, у појединим местима, претварали у скромне манифестације хуманости, саосећања и братства. На пример, о овим тренуцима и таквом дочеку Федор Градишник пише: „Била је скоро ноћ кад смо стигли у Гучу. На пространом тргу окупило се много света. Кад су им се приближиле наше запреге, чули смо као из једног грла повике: „Словенци! Словенци! Живели, браћо Словенци!“ Сви су се убрзо окупили око наших запрега. Неки су нам махали у знак поздрава. Помагали нам да сиђемо с кола. Млади и стари, мушкарци и жене су нас прихватили, стискали нам руке и љубили нас. . . Почело је расподељивање. Чланови одбора за избеглице одлучивали су код кога ће ко боравити“.¹² Карактеристично је, међутим, да такво расположење није било присутно у свим местима. Радило се, наиме, о необавештености, затим о познатој уздржљивости и опрезности српског народа у ратним ситуацијама. Прносили су се и гласови, намерно протурани с немачке стране, да су придошлице шпијуни. Ова парола била је смишљена да би стварала раздор између изгнаника и домаћина и тиме се помогло још брже политичко уништење словеначког живља. Отуда никог не изненађују и такви поступци као што су проповеди српских свештеника и обраћање верницима да прихвате изгнанике. Свештеници су брже од осталих дознали праву истину о циљевима депортовања, јер су се међу изгнаницима нашли и словеначки свештеници, који су успоставили контакте са својим колегама. У читавој методологији де-

нацификације и политичког дисквалификаовања, којима су се нацисти служили, већ приликом транспорта, као посебан вагон, представљали су „прогнаници“ који су, уствари, били одслужени робијаша и проститутке. Заврбовани као агенти од стране окупатора, они су требали да унесу семе неповерења међу српско становништво. Међутим, ови агенти били су веома брзо откривани од самих Словенаца још током депортовања, па су пркосне песме у вагонима и њима упућиване.

Партијским и скојевским активистима било је већ познато да су немачки окупатори и квислинзи предузели широке акције денационализације словеначког живља. Члановима КПЈ и СКОЈ-а дате су директиве да организују што бољи дочек изгнанника у својим срединама. То је и учињено у више насеља чачанског краја. О једном таквом дочеку, у коме су учествовали скојевци и остала напредна омладина, писала је у свом дневнику Нада Симовић, партијски радник из села Мојсиња код Чачка: „Ишао смо да дочекамо Словенце. Било нас је око 80. Поређали смо се на ћуприји, с једне и с друге стране. Почели смо певати, и то све наше песме. Бурно смо поздрављали изгнаннике, који су упућени у даља села. Из једних кола су нас поздравиле две стиснуте песнице. Прошли су најзад и Словенци одређени у наше село. Ручак је спреман код школе. Пошли смо у четворореду. Напред су ишле девојке. Успут смо стално певали. Дошли смо до пред школско двориште. Словенци су ручавали. Стали смо да се договоримо ко ће да их поздрави у име сеоске омладине. . .“¹² Из дневника Наде Симовић се види да су сеоски политичари из супротног табора пружали отпор организованом дочеку изгнанника од стране напредне сеоске омладине.

Долазак изгнанника у српске домове пао је управо у време почетка устанка против окупатора. У народу је већ било комешање, о организовању отпора најачко се говорило. Но, све то није омело домаћине у чачанском крају да придошлице прихвате и сместе на најбољи могући начин. И сами Словенци су почели да се сналазе. Прихватили су се пољопривредних послова, док су други трагали за послом у Чачку, Горњем Милановцу, па чак и у Краљеву и другим местима. Дакле, потрага за хлебом у тешким данима окупације постала је основна преокупација словеначких изгнанника, јер нису желели да буду на терету својим домаћинима. На овај начин се може и разумети жива покретљивост прогнанника, која је до краја рата довела до тога да су првобитни спискови распореда из 1941. године били знатно измењени (Види прилог II). Неки су се чак враћали у онај део Словеније који је био окупиран од стране Италијана.

Поред школованих људи и чиновника, међу прогнаницима био је велики број напредних радника, па и чланова КПЈ и СКОЈ-а. Они су, још у свом завичају, између два рата, кроз штрајкове и демонстрације, калили себе и доказивали свој антифашистички став. Изгнанство са вековних огњишта прелило је чашу пуну горчине, па су јулских дана 1941. године одмах испољили своју спремност за нове облике отпора. Чланови КПЈ и СКОЈ-а брзо су, на одговарајући начин, успостављали везе са партијским и скојевским организацијама.

Вест о првим устаничким пушкама и подухватима пробудила је у њима наду да ће доћи слобода и да ће се вратити на родна огњишта. До њихових руку стигао је и Проглас Централног комитета КПЈ од 12. јула, којим су народи и народности Југославије позвани на оружани устанак и борбу против окупатора и њихових слугу.

Јасној оријентацији словеначких изгнанника доприносила су правилна обавештења о стању у земљи, која су циркулисала из партијских центара и руководстава оружане борбе. Део тих обавештења ишао је и преко одбора словеначких колонија, које су постојале у већим местима.

Стварање ових одбора није било случајно. Напротив, може се рећи да су они ницали веома организовано, јер је само тако било могуће ублажити тегобе и остварити контакте са тадашњим властима у циљу збрињавања изгнанника. Одбори су, у ствари, представљали колоније словеначких изгнанника, које су у чачанском крају постојале у Чачку, Гучи и Горњем Милановцу. Одбори су, како је утврђено, били легитимни заступници словеначких колонија, нису формиран само у хуманитарне сврхе, а тадашње власти су се према њима и односиле као према званичним представницима прогнанника. У тим данима одбори су били прва форма самоорганизовања и солидарности. Они су „одиграли значајну улогу у помоћи словеначким прогнаницима да се снађу у новој средини и новим условима живота. Прво су радили на егзистенцијалним питањима, исхрани и смештају. Организовали су мензе и заједничке кухиње, сакупљали новчане прилоге од имућнијих Словенаца, вршили деобу помоћи коју им је указивао српски Црвени крст, општинске управе, одбори за прихват избеглица и пресељеника и др. Они су били „званични“ носиоци веза са словеначким Црвеним крстом. Одбори су се старали о здравствено-хигијенској заштити и обезбедили сваку колонију приручном апотеком. Они су се бринули о школовању и васпитању словеначке деце. При одборима су организовани хорови, драмске секције, библиотеке и др. које су помогле да се спасе од однарођивања прогнаничка омладина, да се очува језик и

традиција. Они су, истовремено, били спона и носиоци сарадње са српским културним друштвима. Одбори словеначких колонија били су, такође, и нов политички фактор међу Словенцима¹⁴. У Гучи је председник одбора био др Тоне Корен, у Чачку, најпре др Август Рајсман, а по његовом одласку у Горњи Милановац, где му је била поверена иста дужност, заменио га је учитељ Драго Цибиц, који је руководио одбором све до ослобођења и повратка изгнаника у Словенију.¹⁵

Чим је почело формирање првих чета Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“, међу борцима се нашао и један број Словенаца. Најпре су то били чланови КПЈ и СКОЈ-а. Како се устанак све више распламсавао, тако је све већи број Словенаца ступао у партизанске редове. Према подацима, које смо успели да средимо, током 1941. године у Одреду су били: Алојз Ајд, Славица Батистута, Штефан Бобнар, Франц Бобнар, др Иван Долхар, Жане Долхар, Павле Жауцер, Фрањо Жнидарчич, Иво Лешник, Дарко Лесјак, Срећко Лешник, Антон Пертинач, Станко Пертинач, Егон Пергот, др Август Рајсман, два брата Саксида (имена су им непозната), Фрањо Шимек, Иван Вох, Леон Шаубах, Димитрије-Митја Хрибовшек, Болеслав Петровић, Симон Петровић, браћа Журман (имена су им непозната), Роман Самса и Франц Чрепиншек¹⁶ (први партизански тенкиста, а касније се не помиње у партизанским редовима).¹⁷ Они су учествовали у првим борбама и окршајима који су вођени током постојања партизанске слободне територије у Србији током 1941. године. Нису били једини, али се још није успело да се у потпуности идентификују имена свих. У Гучи су се, рецимо, како наводи Фран Рош у својој књизи, „Словенски изгнаници у Србији 1941—1945“, сви изгнаници 1941. определили за НОП. У ослобођеном чачанском крају, октобра и новембра 1941. године, један број словеначких изгнаника дао је велики допринос развоју партизанског санитета. Тако је Марија Ломпар била комесар Болнице у Чачку, у којој су радили, поред мањих медицинских радника, Милан Чернелч, др Јосип Бенчан и др Цирил Кавчич. Владимира Сказа била је партизанска болничарка, док је Ева Шаубах у Драгачеву лечила народ и партизанске рањенике.¹⁸

Својим борбеним држањем, оданошћу народноослободилачкој борби и храброшћу у првим данима устанка истакли су се и Словенци партизани. Њима су повераване и одговорне војне и политичке функције. Леон Шаубах је био водник у Драгачевском батаљону Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“, а Антон Пертинач је

једно време замењивао командира Треће љубишке чете, у којој се налазио и најмлађи словеначки партизан у Србији, петнаестогодишњи Егон Пертот. Др Иван Долхар је радио у команди места у Чачку, а Павле Жауцер ће касније постати и политички комесар Словеначке партизанске чете „Иван Цанкар“, која је формирана у Ужицу.¹⁹

Док је Чачак био слободан, од 1. октобра до краја новембра 1941. године, Словенци су били формирали и свој словеначки партизански вод, који се, већим делом, са осталим Словенцима, укључио у Словеначку партизанску чету „Иван Цанкар“ у Ужицу. О постојању ове словеначке војне формације у Чачку нема сачуваних докумената. Међутим, наша проучавања, базирана на аутентичним сећањима савременика, недвосмислено указују да је овај вод био организован, чак униформисан и наоружан. Борци овог вода често су, пошто су били у посадним јединицама, пролазили улицама Чачка певајући словеначке борбене песме. Један део овог вода задржао се у Чачку све до његовог поновног пада у руке окупатора крајем новембра 1941. године. На жалост, наша истраживања нису дала резултате у делу који се односи на списак припадника ове словеначке јединице.^{19а}

Зна се, такође, да се партизанима прикључио у устанку и један број Словенаца који су од пре рата радили у чачанском Војнотехничком заводу. Но, и њихова имена су остала непозната.²⁰

Треба истаћи и чињеницу да су се неки словеначки изгнаници прикључили и четничким формацијама. То су углавном били официри и подофицири бивше југословенске војске. Наша проучавања показују да је таквих било мало. На њих су четници вршили притисак под мотивацијом да су „положили“ заклетву „краљу и отаџбини“.

Исто тако, један део словеначких изгнаника радио је свој посао и није показивао никакву опредељеност. Ипак, већина је активно помагала НОП. Међу њима било је и веома старих људи, као што је случај са Виктором Грчаром, првим словеначким председником Марибора, који је на ту дужност изабран 1921. године на листи социјалиста.²¹ Било је и случајева да су поједини изгнаници, који су, у потрази за послом отишли у Краљево из нашег краја, стрељани средином октобра 1941. године, заједно са око шест хиљада људи Краљева и околине.²²

Пре формирања Словеначке партизанске чете „Иван Цанкар“ у Ужицу 1941. године, „Борба“ је, излазећи у Ужицу, где се налазио и Врховни штаб, објавила проглас под називом „Словенци, домовина кличе“, који је написао Едвард Кардељ. Проглас је штампан на словеначком језику. Овим прогласом обавештавају се словеначки изгна-

ници о формирању народноослободилачког фронта у Словенији и позивају се да ступају у партизанске редове за борбу против немачког окупатора. Затим, у прогласу се каже: „У тренутку када нам акције словеначких партизана враћају наде на близак повратак у Словенију, ми у Србију прогнани Словенци морамо се упитати: шта је сада наш задатак? Да ли смемо и даље чекати да нам словеначки партизани сами, властитом крвљу, борећи се под најтежим условима, отворе врата за повратак у домовину? Не! Наша света дужност је да се сви ми, способни мушкарци, одмах почнемо припремати у словеначку партизанску чету, која ће се основати на територији ослобођене Србије. Што нас буде више и што пре се пријавимо, пре ћемо моћи прискочити у помоћ браћи у домовини. Мушкарци, који за борбу нисте способни, словеначке жене и девојке широм Србије, помозите!“ На крају прогласа се истиче: „Нико не сме занемарити своју историјску дужност. Време колебања и било какве бојазни је за нама. По нашим делима ће нас судити историја словеначког народа. Словенци у Србији, одазовите се позиву поробљене домовине!“²³

Одмах по објављивању овог прогласа, првих дана октобра, он је постао права борбена водилца за политичку опредељеност словеначких изгнаника у Србији. По словеначким колонијама, борци који се већ налазе у партизанским четама организовали су састанке Словенаца. О једном таквом састанку у Горњем Милановцу 29. октобра, др Август Рајсман је написао у свом дневнику: „Др Иван Долхар је у Чачку водио и интендантуру. Дана 28. октобра обавестио ме је да за идући дан сазовем састанак свих прогнаника како би поразговарали о оснивању Словеначке чете... Како пошта није радила, могао сам само чланове колоније у Милановцу да обавестим о састанку, на који су дошли др Долхар са женом, осамнаестогодишњи ђак Миленко Шобер из Птуја и Фрањо Шимек с пушком. Нас из Милановца било је петнаест. Др Долхар је објаснио значај оснивања Словеначке чете, која би отишла да се бори у Словенији. На том састанку у партизанској читаоници говорили су и Шобер и Шимек. За прогнанике из околине био је предвиђен посебан састанак у Такову.“²⁴

Карактеристично је да је супротна страна користила ову ситуацију за своје циљеве. Тако су четници из редова Словенаца имали свог човека, који је ишао кроз чачански крај и „мобиљисао“ изгнанике у четнике.

Словеначка партизанска чета „Иван Цанкар“ формирана је у Ужицу 4. и 5. новембра 1941. године. Имала је у почетку 25 бораца, међу којима су били и они који су отишли из чачанског краја. Најве-

роватније је да су се у Ужицу окупили за ову чету најпре припадници словеначког вода из Чачка, мада је један део бораца и даље остао у саставу Одрета „Др Драгиша Мишовић“. Формирању чете присуствовали су и други Едвард Кардељ и Матија Мачек Иван. О значају оснивања и задацима чете говорио је друг Матија Мачек. Међу припадницима партизанске чете „Иван Цанкар“, као чланови КПЈ се наводе имена и оних који су до тада боравили на подручју Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“: Жане Долхар и Павле Жауцер, док је члан СКОЈ-а био Симон Петровић.²⁵ Међу значајније акције ове чете убраја се и борба у Прањанима, којом приликом су погинула четири борца.²⁶

Крајем новембра 1941. године јаке немачке снаге, у сарадњи са јединицама Недића, Љотића и Драже Михаиловића, напале су ослобођену територију западне Србије, освојили је и завеле нечувен терор. Велики број бораца и других родољуба губи животе. Само у кругу чачанског Војнотехничког завода крајем 1941. и почетком 1942. године стрељано је око 800 родољуба. Познато је да је међу стрељаним било и Словенаца. Многи су упућени у казамате и логоре у нашој земљи. Други у казамате и логоре Европе. Партизански борци и други родољуби су у њима страховито мучени. Терор окупатора и домаћих издајника није мимоишао ни самохране словеначке породице у селима. Ево неколико сведочења о тим данима црног терора:

Роза Жауцер из Селница на Драви: „Среско начелство ми је наредило да се из школе у Сврачковцима морам иселити и вратити у манастир Браћевшницу... У школи још станује породица учитеља из Црне Горе, али и она мора напоље, јер учитеља опгужују да је пређашњег стрељаног председника општине заврбовао за комунизам...“

Иван Клева, земљорадник, са женом се издржава радећи папуче, кћерка му служи код сељака.

Вечеслав Мермоља, земљорадник, морао се преселити у брда, јер су му поред друма све запалили и покрали. Њему, жени и троје деце остало је само оно што имају на себи. Општина већ више месеци не ради, тако да ни од сељака не добијају ништа...²⁷

Паљевине, пљачка, убиства. Словеначки изгнаници делили су судбину осталог живља овог краја. Дивљање четника касније, током рата, била су беспримерна. Словеначке жене и девојке морале су да чисте четничке штабове. Успут су малтретиране, понижаване и прогањане, а било је и случајева силовања. Све су ово тренуци који

у сећању словеначких изгнанника остају у тешкој успомени. Једина утеха може бити то што је на исти начин патио и српски живаљ, односно домови који су дали уточиште словеначким прогнаницима.

Тренутно стање у коме је започело ново прегруписавање и организовање снага НОП-а окупатор и квислинзи покушали су да искористе на разне начине за своје планове. Мрачне замке квислинга у том периоду терора, после пада слободне територије у западној Србији, нису мимоишле ни словеначке изгнаннике у Чачку. Хранилиште Црвеног крста, које је било организовано при чачанској цркви, претворено је у легло љотићевских агитатора. У њему су се окупљале изгладнеле и сиромашне чачанске породице, заједно са неким словеначким прогнаницима и избеглицама из других крајева наше земље. Калуђер Мирон, иначе Љотићев агент, заједно са Душаном Микићем, био је најватренији пропагатор и помагач окупатора и његовог режима. У хранилишту је обед почињао песмом „Пуца пушка, а топ риче, барут мирише. . . Ој Србијо, мила мати. . .“ Иза ње је долазила молитва „Оченаш“.

Првих дана је у хранилиште калуђер Мирон, уз помоћ других агената, успео да домами и један број Словенаца. Међутим, једном је познати љотићевац Микић одржао беседу убеђујући присутне да треба ићи на рад у Немачку и помоћи Хитлеру да што ефикасније оствари своје планове. Сутрадан у хранилиште нису дошли Словенци. Они су, прогнани са својих огњишта, брзо схватили какве су намере тих агитатора и нису више хтели, по цену гладовања, да се користе „благодетима“ хранилишта.²⁸

И овај пример довољно упечатљиво говори о ставу словеначких изгнанника према окупаторској и квислиншкој власти.

Сумирајући 1941. годину, треба рећи да је допринос Словенаца заједничкој борби против окупатора и његових слугу био запажен и, без сумње, значајан. Он је тим пре био већи ако се има на уму да је у првим месецима устанка и народноослободилачке борбе своје животе за ствар НОП-а положило више словеначких изгнанника-партизана. Алојз Ајд је погинуо у време првих устаничких јуриша на Краљево 1941. године. Станко Пертинач је заклан на Брајићима. Међу првима су погинули и браћа Журман, а у борби на Прањанима Франтишек и Власто Волхајн, Јакоб и Јоже Јанкович. У борбама за одбрану Горњег Милановца пао је петнаестогодишњи митраљезац Егон Пертот. У чачанском Војнотехничком заводу стрељан је Леон Шаубах. Више их је отерано у Бањички логор, где је међу првима страдао и чачански партизан Роман Самса.

Гинули су словеначки партизани у саставу Прве и Друге пролетерске, највише као припадници Словеначке партизанске чете „Иван Цанкар“. Били су и у другим јединицама. Они који су остали на поново окупираној територији такође су страдали. Др Јосип Бенчан је, после одласка у Нови Пазар, стрељан.

Розу Жауцер ће, касније, заклати четници у Ручићима, а Франчишку Новак у Балуги (Прељанској).²⁹

Треба истаћи и чињеницу да је црни терор, који су завели Немци и четници, током наредних година рата изазвао нове миграције словеначких породица. Склањајући се испред ока непријатеља они су највише одлазили у Београд, а затим и у друга места, даље од Чачка, Драгачева и Горњег Милановца. То су, углавном, оне породице које су симпатисале НОП или су њихови чланови били партизански борци. Други су, опет, тражили, из разних крајева Србије, уточиште у Чачку и околини. А, управо, то су основни разлози што је немогуће установити тачну евиденцију о словеначким изгнаницима на подручју где је деловао Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић“.

Међутим, што је терор бивао већи, и отпор је јачао. Чачански партизански одред обновљен је већ 1942. године. Постао је интензивнији рад партијских и скојевских организација, народноослободилачких одбора и Антифашистичког фронта жена.

Народноослободилачка борба успешно је настављена на подручју чачанског краја. И поред великих губитака, какви су били заробљавање Окружног комитета КПЈ у селу Вапи 27. фебруара 1943. године и погибија више од половине бораца Одрода у Остри шест дана касније, снаге народноослободилачког покрета бивају све организоване и спремније за коначан обрачун са окупатором и његовим помагачима. Све је то међу изгнаницима зрачило надом у скоро ослобођење и повратак у родне домове. У завршним борбама за ослобођење Чачка 1944. године пао је, поред великог броја бораца наше и Црвене армије, и Словенац Милан Љубич.³⁰ Он се, наиме, у Бресници, 28. новембра 1944. године, придружио нашим борцима и, истог дана, погинуо на Ракљу код Мрчајеваца.

Кад је дошла слобода, Словенци су започели припреме за повратак у родни крај. Изгнаници су организовали Месни одбор ЈНОФ-а за Словенце у Чачку и своје културно-просветно друштво „Франц Розман“. За растамак са својим домаћинима припремали су културне приредбе, које су у својој колонији и за становништво организовали и током рата. Уствари, ово културно-просветно друштво посто-

јало је и за време окупације, мада није носило никакво име. То је била више група културних посленика, музичких ентузијаста превасходно, који су, у слободном времену, припремали концерте, организовали часове музике и, на специфичан начин, у отежаним условима окупације и терора, давали значајан допринос културном животу, а самим тим борили се за очување свога језика, традиција и културе. Радило се о људима који су, иначе, од тадашњих власти добили посао, или су га сами нашли. Поред мешовитог хора, у овом словеначком културно-просветном друштву нарочито су били запажени инструменталисти. Хоровође су били Драго Цибиц и Рајко Сикошек, а истакнути чланови, поред осталих, Мирко Бервар, Власта Сикошек, Јоже Мотнишки, Ина Класинц и Мојца Цибиц.

Словеначко културно-просветно друштво „Франц Розман“ у оквиру Месног одбора ЈНОФ-а у Чачку свој последњи концерт имало је 9. јуна 1945. године у сали хотела „Крен“. Било је то опроштајно вече, на коме су наступили углавном са музичким програмом.³¹

У Горњем Милановцу формиран је тада просветни одбор, у коме је Словенце заступао др Август Рајсман. Основан је и хор, чији је хоровођа био Перо Пертот, који је у ово место дошао из Прислонице. Организована је, како је у свом дневнику забележио др Рајсман, и опроштајна вечера, са певањем словеначких песама и рецитацијама.

Иза тога, уследио је организован повратак у Словенију...

Уколико би се давала глобална оцена боравка словеначких прогнанника у чачанском крају, онда, верујемо, треба рећи да су они живели, радили, осећали, патили и борили се заједно са српским живљем. Кроз те патње и тешке невоље учвршћивано је братство и јединство словеначког и српског народа, по чему епопеја о прогнанству има најквалитетније историјске позитивне димензије.

ТРАНСПОРТ ЗА ЧАЧАК

(Прилог I)

Команда полиције и СД полиције за Доњу Штајерску сачинила је, 2. јула 1941. године у Марибору, транспортну листу са именима и другим основним подацима (истина, у многоме непотпуним) за словеначке изгнаннике, који су, истог дана у 16,45 часова, са транспортним возом број девет, са мариборске железничке станице упућени за Чачак. У транспорту се налазило 613 словеначких прогнанника и 14 Хрвата.

Вођа транспорта био је Немац Пачке, који је располагао и са 1.200 килограма хлеба и 200 килограма пасуља, док су Словенци понели са собом 188.436 динара. Транспортну листу потписао је Немац Луркер, СС штандартенфирер.

Приликом сређивања овог списка, аутори су се држали текста на аутентичним преписима немачких транспортних листа. Међутим треба рећи да су многа имена понемчена. То се нарочито односи на места рођења или становања изгнаника, која су, сва до једнога, носила немачке називе. Из тих разлога нисмо наводили места рођења или боравка прогнаника. Према томе, приликом упоређивања ових немачких транспортних листа са списком Драга Цибица и списком оних Словенаца који су дочекали слободу (које доносимо), уочиће се разлике.

Ево преписа немачке листе словеначких изгнаника, који су деветим транспортом упућени за Чачак 2. јула 1941. године (у заградама су имена чланова породице):

МАРИБОР: Грегоретич Антон (Марија и Дора); Ђурин Алојз (Јозефина, Бранка и Карл); Фикфак Милан (Олга, Карл, Милена и Рајко); Ремих Франц (Урсула, Ана, Марија, Елизабета, Едуард, Терезија, Богдан и Феликс); Тербече Лудвиг; Жахар Едмунд; Благович Алојз; Бенедичич Антон; Плој Алфред; Осим Франц; Тробентар Марија (Божидар, Софија, Валерија и Доминик); Коледник Ема; Фатур Станислав (Фрида и Стана); Фрехлих Антон; Грубар Јозефа (Антон); Ковачич Рудолф (Каролина); Кобал Леополд (Јохана, Фридрих и Јохана); Цибиц Драго; Добаја Франц (Марија); Ајдник Јозефа (Паулина); Анжич Албин (Антонија и Марија); Павлин Владко; Бачник Флоријан (Лудмила); Бајт Станко (Марија и Еделтрауде); Басиако Флорета; Стојковић Кармен; Бертонцел Марија (Ангела); Ваупотич Олга (Мирослав); Бавдеш Јозеф; Бервар Јозеф (Франциска, Ерих и Маријан); Бертонцел Паула; Бизјак Алојз (Елизабета и Зора) Ханжуреј ? (Катарина); Хоричго Лујза; Храшовец Марија (Ана, Михаел и Марко); Јарц Алојз; Васич Конрад; Јурца Борис (Ирена и Хрвоје); Класинц Антон (Нерина, Јован, Марија и Антон); Зајец Франциска; Кобилица Франц (Катарина, Соња, Владимир и Зора); Корен Антон (Лудмила, Марија и Антон); Кристл Димитриј; Кониц Јосеф (Берта и Рудолф); Дурн Јозефина; Ковач Марија (Борис); Корошак Франц (Розалија и Милан); Кукман Матијас (Марија и Маријана); Лединек Карл (Јохана, Марија, Грета, Игнац и Иванка); Томажич Јохан (Марија); Шегула Терезија; Обран Марија; Кокол Јулица; Брезник Макс; Брумен Антон (Марија, Јозеф и Јања); Челан Мартин (Албина); Шилбар Мара; Че-

лан Албина; Богатај Јозеф (Марија, Јозеф и Маргарета); Будихна Антон (Винценција); Јелен Маријан; Мохор Антон (Милица, Љубомира, Богомил, Миливој и Борис); Цафута Франц (Алојзија); Тевна Антон (Каролина и Вера); Довган Франц (Винценција); Бабошек Хјанрих (Милка); Дојчиновић Љубица; Шкофич Херман (Марија, Херман, Марија и Франциска); Пездиншек Роза; Транфеник Карл (Ангела); Горуп Јозеф (Ана, Бреда, Франц, Анка и Љубица); Хертч Јозеф (Катарина); Деренчин Станислав (Каролина, Душан и Миран); Долхер Јохан (Марија); Доленски Франц (Станојла); Филипчич Јозеф (Паула, Петер и Готлиб); Флорин Антон (Јозефина и Владимир); Гантер Феликс; Грчар Виктор (Емилија и Андреас); Доленски Паула; Хоинит Елизабета; Хорват Франц (Карла); Иванчич Јожа; Јемец Иван (Ана, Вера, Франц, Ана, Марјанка, Антон, Дора, Јоже и Алојзија); Јудож Михаел; Коршич Ловренц (Лација и Ида); Ковач Франц (Терезија); Пирц Бартоломеј; Сакс Хинко (Марија); Војск Франц (Емилија); Пирц Венцеслав; Бертонгел Марија; Петрица Ангела; Божич Јохан (Марија, Алојз, Розалија, Богдан и Радко); Герм Рудолф (Марија, Мартин и Бреда); Шкрибар Софија; Пирц Лео; Диниц Софроније; Логор Мартин (Катарина, Марија, Алојзија и Петар); Тушак Франц (Јулијана и Слава); Витез Антон (Амалија); Гнус Михаел (Вера, Милош и Амалија); Кржан Даница; Горуп Драго (Густи); Козел Јозеф (Марија, Марија, Ангела и Рожица); Крабонија Јозеф (Кристина); Крашовиц Елза (Дана, Елза и Марта); Кропеј Алберт (Роза, Вида и Нада); Медвед Стефан (Јустина); Медвед Ана; Жерјав Алберт (Кармен); Рајсман др Август (Ангела); Закрајшек Војка; Вокач Иван (Леандра и Леандра); Змазек Матијас (Елизабета, Маријан, Јозефина и Станислав); Жебот Ана; Железнич Орослав (Ана); Кумер Доминик (Марија и Грета); Лопеник Вероника (Вероника, Терезија, Катарина и Реза); Лешник Рези; Лорбек Алојз (Јозефа и Векослав); Лубша Фани; Јура Франц (Марија, Леополдина и Милан); Пирц Данило (Тилка, Богдана и Бранко); Поточник Јозеф (Антонија); Ровшек Јохан (Ангела, Јохана, Соња и Златица); Рустја Јосеф (Паула, Бојан и Маријан); Савшек Јакоб; Сикошек Антон; Шепец Марко (Антонија и Људмила); Штер Алојз (Марија); Вој Норберт (Хилда и Петер); Милавец Матијас (Марија и Јохана); Хроват Франциска (Бреда); Тадина Антон (Јулијана, Станислав, Паула и Романа); Земљић Милан (Зорица); Моњац Рудолф (Јохана и Борис); Штер Алојз; Сикошек Катарина (Рајко, Власта, Борис и Боже-на); Зеј Херман; Моњац Бранка; Пенко Антон (Франциска); Пожар Франц (Ема, Стојан и Душан); Модич Лудвиг (Гизела и Владимир); Требше Антон (Терезија); Млакар Ладислав (Јозефина и Соња); Пирц

Будимир; Димитријевич Ана; Зеј Роза (Душан); Чобал Јохан (Ана, Берта, Јохан, Богомир, Станислав и Ана); Шајна Владимир (Роза); Шајна Силва (Владимир и Јозеф); Шкрибар Франц (Тереза); Симомчич Лудвиг (Мија); Молк Антон (Роза); Шкофич Херман (Марија, Марија, Херман и Франциска); Зорич Франц (Розалија, Франц, Мајда, Карл и Станислав); Мележич Јозеф (Емилија и Јозеф); Старман Владимир (Марија); Саксида Фортунат (Франциска, Богољуб, Франциска и Роза); Чернеле Јозеф (Терезија и Милан); Бизјак Алојз (Елизабета и Зора); Жорж Хајнрих (Марија, Мара, Владо, Франц, Драга и Силва); Церквениц Исидор (Стефанија и Растко); Радосављевић Будимир (Розалија и Бранко); Воук Лудвиг (Карла и Кармела); Пожар Виктор (Барбара); Бердон Андреас (Терезија); Пенко Антон (Ангела); Макаровић Адо; Возовник Паулина; Возовник Макс (Гертруда); Гриланц Ленард (Марија и Мара); Радовановић Николај (Радојка, Нада и Јохана); Харц Марија; Лешник Мирко (Ана, Владимир, Јохан, Милена, Мирко, Сречко, Сава, Метка и Борис); Јурца Владимир; Севшек Виктор и Слешич Игнац.

ОСТАЛА МЕСТА ИЗ ОКОЛИНЕ МАРИБОРА: Говц Цецилија; Пилих Антон (Ана, Силвестер и Јулиус); Журман Јохан (Ангес и Маријана); Венгуст Иван; Рован Лудвиг (Паула и Петра); Гудерман Јохан (Паула); Лесковар Криста (Марија); Гризел Антон (Стана); Похарц Адолф; Цвенк Ладислав; Ферјанц Мирко; Черпиншек Франц; Петрочник Владка; Седлачек Амалија; Плевчак Јохана (Нети); Градишник Федор (Федор); Крајић Љубомир; Мак др Јохан; Ота Станислав; Медиц Марија; Кудер Матијас (Марија и Јозеф); Селић Цецилија; Батистута Јозеф (Леополда и Станислава); Харолт Јохан; Томажич Власта; Хмелаж Петер (Вида, Петер, Саво, Милош, Паула и Олга); Бјекич Војин; Ђурич Николај; Николич Мићо; Клеменак Јохан (Роза, Клеменц, Ева, Јохан, Паул, Ана и Марија); Жнидерић Франц; Коњар Виктор (Драгица); Коњар Виктор (Драгица); Аксентијевич Владимир; Симович Богослав; Брајдич Алојз, Ајдич др Јозеф; Илић Радован; Тофан Антон (Каролина); Коси Милан (Милан и Владимир); Зајдела Цецилија; Догша Јакоб (Бранко); Јамбровић Феликс; Сидерић Даница; Скопец Алојз; Обреза Јозеф; Кухар Јозеф (Франциска и Јозеф); Вокач Иван (Леандра и Леандра); Шавора Јулијана; Зоненвалд Антонија; Вановшек Јакоб (Катарина); Петровић Симон (Паула, Болеслав, Ева, Рајка, Симон, Марко, Роза, Чртомир, Маја, Само и Даша); Шаубах Леон; Полић Мартин (Марија и Вида); Черталић Антон (Ана); Равникар Гизела; Трчек Феликс; Хрибар Андреас; Млакар Јохан; Хрибовшек Димитриј; Горенц Антон; Томашић Јозеф; Хансловски Миро-

слав; Микулич Мартин; Гучек Франц; Вах Антон; Голеш Јозеф; Лубеј Антон; Јанц Јозеф; Ламперт Филогена; Пирц Паулина; Инкрет Алојз; Рабич Јозеф; Трепше Франц; Долиншек Јохан; Рован Лудвиг (Паула и Петра); Брумен Франц; Бела Јохан; Чекон Феликс; Дугонић Антон; Хелбел Јухас; Хентаг Јозеф; Јешовник Игнац; Кожух Фридрих; Кротмајер Јернеј; Њивар Јахон; Миколајко Чрслав; Пестел Јозеф; Рабич Албин; Рантуша Јохан; Ранташа Јохан; Ширец Јакоб; Штефин Антон; Ванчек Антон; Виндиш Матијас; Виндиш Јозеф; Вук Антон; Журан Штефан и Стрмшек Франц.

СПИСАК ДРАГА ЦИБИЦА

(Прилог II)

По доласку у Чачак, јула 1941. године, мариборски учитељ и хоровађа Драго Цибиц постао је, после одласка др Августа Рајсмана у Горњи Милановац, руководилац колоније словеначких изгнанника. Дужност му је, поред осталог, била да контактира између Словенаца и тадашњих власти, које су вршиле размештај изгнанника по местима. Из тог периода сачуван је оригиналан списак са основним подацима о словеначким породицама, који је Цибиц педантно водио. У тај списак уношена су имена свих породица и њихових чланова размештених по насељима трнавског среза.

Тај драгоцен докуменат Драго Цибиц је даровао Чачанину Митровану Живковићу 1961. године, када је у Чачак долазио првим „Возом братства и јединства“. Пошто садржи занимљиве податке, нарочито интересантне услед тога што говоре и о расељавању већ насељених словеначких изгнанника у местима трнавског среза, прилажемо овом нашем раду и неке његове детаље.

У Чачак су, 1941. године, стигли Албин Анжич (Антонија и Кармела), Паулина и Јожица Ајдник (отишли у Београд), Станко Бајт (Марија и Јелица), Паула Бартонцел се одселила у Краљево, Антон Бенедичић је отишао у Слатину, Иван Божић (Марија, Алојз, Ружица, Богдан и Ратко) такође у Слатину, а Макс Брезник у Трnavу. Антон Брумен (Минка, Јошко и Јања) су отишли у Горичане, Антон Будихна у Заблаће, Андреј и Терезија Бердон такође у Заблаће, као и Винценца Будихна и Јожеф Богатај (Марија, Јоже и Маргарета). Јоже Бервар (Франчишка, Мирко и Марија) се настанио у Чачку, док је Јоже Баудаш отишао у Краљево. Драго Цибиц (Криста и Мој-

ца) били су у Чачку, а др Антон и Стана Цизељ у Заблаћу, док се Ладислав Цвенк настанио у Јездини. Из Чачка су отишли, не зна се куда, Јанко и Паула Цудерман, као и породица Мартина Челана (Албина и Албина) и Антон Чевана (Каролина и Вера). Јанез Чобал (Ана, Берта, Иван, Боба, Станко и Ана) отишао је у Горичане, Франц Черпиншек у Јездину, Николај Чурић у Паковраће, Антон и Аница Чрталич у Заблаће, Јоже, Милан и Терезија Чернелч у Жежевицу, Франц и Марија Добаја у Слатину, Јаков и Бранко Догша у Заблаће, Иво Долиншек у Јездину, Станко Фатур (Мира и Стана) у Краљево, Антон, Јожица и Владимир Флерин у Београд, Мирко Ферјанц у Јездину, а Милан Фикфак са породицом (Карл, Рајко, Олга и Милена) остали су у Чачку. Антон, Пепца и Тоне Фрелин отишли су некуд из Чачка, као и Феликс Гантар, док су се Милош, Вера и Милош Гнус одселили у Београд, као и Јоже, Анка, Бредица, Франц, Љубица и Аница Горуп. Антон, Марија и Дора Грегоретић населили су се у Жежевици; Ленарт, Марија и Мара Гриланц у Прељини, Цецилија Говц и Мирослав Ханзловски у Заблаћу, Андреј Хрибар и бројна породица Петера Хмелака (Антонија, Петер, Саво, Милош, Олга и Паула) у Горичанима. Фанчи и Бреда Хроват отишли су у Трnavу, Јожица Иванчич у Јездину (касније у Београд), Сречко Јомбрович у Паковраће, Алојзиј Јарц у Лазац, Марјан Јелен у Заблаће, Ивана Келенц у Паковраће, а у Парменац Иван Клеменак (Роза, Клемен, Ева, Иван, Павел, Аница и Марија). Леполд Кобале распоређен је у Лазац, Јелисава Кокол у Трnavу, Ловро Коршич (Луција и Ида) у Чачак, Јосип Козељ (Марија, Марија, Ангела и Рожица) отишли су за Краљево, Виктор Коњар (Драгица, Божо и Душица) у Жежевицу, Милан Коси (Цецилија, Владко и Милан) такође у Жежевицу, Димитриј Кристл у Краљево, Даница Крижан у Јездину, Јосип и Кристина Крабоња су се задржали у Чачку, док су Матија, Марица и Дарја Кукман отишли у Ниш. Доминик, Марија и Марјетица Кумар отишли су у Лазац, Јоже, Франчишка и Јоже Кухар у Краљево, Барбара и Терезија Лешник у Трnavу (одакле су се вратиле у Марибор), Мартин Логар (Катарина, Ивана, Алојзија и Петер) у Трnavу (одакле у Чачак, па у Немачку), Вјекослав Лорбек (Алојз и Јожица) у Краљево, Јоже Малевич (Емилија и Јоже) у Београд, Адолф Макаровић у Љубљану, Иван Мароут у Трnavу (па у Јагодину), Стефан Медвед (Јустина и Аница) у Слатину (касније у Чачак, па у Марибор), Матевж Милавец (Марија и Иванка) у Заблаће, Ладислав Млакар (Јожица и Соња) такође у Заблаће (па у Прокупље), Рудолф Моњац (Иванка, Бранка и Борис) у Јездину, па у Чачак, Антон Мохор (Људмила, Љубомира,

Богомир, Миливој и Борис) у Жежевицу, па у Београд, Марина Обран остала је у Чачку, Макс Обрежник — нема података у списку Драга Цибица, Стане Ота отишао је у Јездину, као и Адолф Похарц; Радивој Пирц (Леон, Венцл и Будимир) у Београд, Антон Пенко (Ангела, Антон и Франчишка) у Трнаву, Иван Пилих (Ана, Силвин и Јулијан) су се задржали у Чачку, док се Влатка Петрочник вратила у Љубљану. У Чачку су се настанили Ивана и Вети Плевчак и Роза Пездичек, док су Будимир Радосављевић, Розалија и Бранко, отишли у Трнаву, Јожеф Рустја (Паула, Бојан и Марјан) у Краљево, Август и Ангела Рајсман у Горњи Милановац. Франц Ремих (Уршула, Аница, Елизабета, Марија, Едвард, Терезија, Богдан и Сречко), као и Иван Ровшек (Ангела, Ивана, Соња и Златица) остају у Чачку, а одлазе: Лудвик Рован (Паула и Петра) у Слатину, па у Сењски рудник, Јакоб Савчек у Трнаву, Амалија Седлачек се вратила у Љубљану, док се породица Сикошек задржала у Чачку (Катарина, Рајко, Власта, Борис и Божена). Кармен Стојковић се настанила у Јездини, Владимир и Марија Старман у Слатини (одакле су отишли у Сарајево), Антонија Соненвалд у Слатини, Владимир Шајна (Розалија, Силва, Владимир и Јожеф) у Трнави, Марко Шепец (Антонија и Милица) у Слатини, Зофка Шкриба у Јездини, Терезија Шегуља у Паковраћу (о Николи Симничу нема никаквих података), Мара Шлибар у Јездини, Антон и Драга Тофант у Жежевици, Антон и Терезија Требше у Лазцу (одакле су се вратили у Чачак, где је Терезија умрла 1943. године), Феликс Трчек у Горичане, а Драго Трибник у Јездину.

Ту се завршава списак Драга Цибица са именима чланова породица које су пристигле, са транспортом изгнанника, у срез трнавски 1941. године. Списак је, како се види, сређен по азбучном реду.

ДОЧЕКАЛИ СУ СЛОБОДУ

(Прилог III)

Покушаји да се сачине и среде спискови словеначких породица и појединаца изгнаних у Србију 1941. године, остајали су, до сада, само — покушаји. Полазну основу за то представљале су транспортне листе, које су Немци брижљиво правили у време депортовања Словенаца. Међутим, ни ти спискови нису веродостојни, с обзиром да су поједина лица напуштала транспорте, или им је мењан правац кретања. Сем тога, по доласку у Србију, неке породице су се враћале

у оне делове Словеније које су окупирали Италијани. Други су, у потрази за послом, често мењали место боравка.

За чачански крај те спискове покушао је, пре неколико година, да комплетира Мирко Лешник, учитељ из Марибора, иначе и сам изгнаник. Међутим, смрт га је претекла да за Музеј револуције у Марибору заврши један тако значајан посао.

Користећи расположиву архивску грађу у Историјском архиву у Чачку, ми смо први пут у листу „Чачански глас“ од 12. октобра 1974. године објавили имена Словенаца изгнаника који су дочекали слободу у округу чачанском. Међутим, и спискови, које су правили срески народноослободилачки одбори 1945. године, нису потпуни. Постоји доста грешака у именима, јер су те спискове водили српски службеници, који нису знали словеначки језик. Наш даљи посао био је да имена и презимена преживелих Словенаца проверавамо и у Марибору. Наравно, нисмо у потпуности успели да све породице и њихове припаднике идентификујемо. Ипак, сматрамо да ће и овакав списак, са именима и презименима словеначких прогнаника у чачанском региону, бити значајан допринос историографији покушаја фашистичке денационализације словеначког народа. Ево тог списка:

СРЕЗ ТРНАВСКИ

ГОРИЧАНИ: Брумен Антон (жена Марија, син Јанез, кћи Јања), Бавпотич Олга (с. Мирослав), Клеменак Иван (ж. Роза, с. Клемен, к. Ева, Аница и Марица);

ПАКОВРАЂЕ: Кмечак Петар (ж. Тајца, с. Петар, Саво и Милош, сестре Олга и Пава);

ЛАЗАЦ: Кумер Доминик (ж. Марија, к. Маријета);

ВАПА: Черталич Антон (ж. Аница), Јамбрович и Бердон Терезија;

БАЛУГА: Миловец Матевж (ж. Марија, к. Иванка), Хорват Франћи (к. Бреда), Миловец Франц;

СЛАТИНА: Вановшек Јаков (ж. Катарина);

ЈЕЖЕВИЦА: Кос Цецилија (с. Милан и Владо);

ЛИПНИЦА: Пимах Иван (с. Силвестер и Јулијан); Теофант Славко (ж. Драгица, с. Звонко);

БАЊИЦА: Грегоретић Антон (ж. Марија, к. Стана).

СРЕЗ ЉУБИЊКИ

БРЂАНИ: Петер Жарко и Варга Мара;

БРЕСНИЦА: Шкрињар Миле, Фурлан Виктор (мајка Антонија), Преложник Михаел (ж. Јована, к. Јована, Марија, Хелена, Терезија, Антонија и Ирена, с. Јоже, Станко, Винко и Михаел), Љубић Фрањо (син Милан погинуо је у Мрчајевцима 1944. године у борби против Немаца), Јевшчек Рудолф (ж. Јустина), Хам Андреј (ж. Људмила, с. Јанез и Драго);

ЉУБИЊ: Млинарић Фрањо (ж. Ангелина, с. Бранко, Милан и Фрањо);

МИОКОВЦИ: Васле Јоже (ж. Франца, к. Леополдина и Марија), Соларик Славко (Штефка и Марија), Дершек Даворин (Мартин и Нежа);

ДОЊА ТРЕПЧА: Осим Елизабета (с. Антон и Едвард, к. Јожица), Трошт Јоже (ж. Франчишка), Саксида Срећко, Штер Алојз (ж. Марија, с. Славко, к. Љубица), Кошутник Љубо и Јермол Антон;

ГОРЊА ТРЕПЧА: Штер Франц;

МОЈСИЊЕ: Пертинач Антон (Аница и Срећко, рођен у Мојсињу 1944), Храшовец Михаел (ж. Марија), Пертот Милан (ж. Мара, с. Љубан и к. Милева), Бобнар Јосип (ж. Марија);

МИЛИЊЕВЦИ: Кос Иван (ж. Алојзија, с. Јанез, Фердинанд и Франц, к. Марија, Катарина и Јустина), Цимерман Марзин (ж. Матилда, с. Бранко и Драго);

МРЧАЈЕВЦИ: Фрас Матија (ж. Марија, к. Ванда), Кажушић Антон (ж. Марија), Самса Аугуст (ж. Розина, к. Ванда), Рапер Јосип (ж. Јосипина, с. Јоже, Петер и Франц, к. Ката, Јулијана, Алојзија и Стефанија), Карер Јоже (ж. Розалија, к. Силва);

ДОЊА ГОРЕВНИЦА: Кудер Франц (ж. Минка, с. Франц, к. Мира);

ВИДОВА: Хочевар Ана (с. Франц и Борис);

ПРЕЉИНА: Гриланц Ленард;

БАЛУГА (ПРЕЉАНСКА): Зајдела Јанко (ж. Марија);

РАКОВА: Арко Милутин (ж. Јустина, с. Милан и Борис);

ПРИСЛОНИЦА: Липовец Вид, Конгешкић А. Лазар (Милан, Миодраг, Иван и Љубица);

СТАНЧИЊИ: Сеница Винко (ж. Миња, с. Јоже).

ТАКОВСКИ СРЕЗ

ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ: Лејев М. Шотл (к. Јожица и Леандра), Пинтер Ф. Славко (ж. Марија, с. Славко, к. Ана и Елизабета), Ренчел Франц (к. Антонија, с. Јоже и Владимир), Зорко Петар (к. Марија и Драга), Кац Август (ж. Макса, к. Мојца, Нада и Мира), Кац Марија (к. Вида), Брешар Ангела, Клева Иван (ж. Ангела, к. Олга и Антонија), Лукешић Андреј (ж. Ангела, к. Анастасија), Тибет Елизабета, Поженол Доминик (ж. Аница, с. Бранко, к. Бреда), Рас Павле (ж. Јера), др Рајсман Август, Шотл Леја (к. Јожица, с. Леонард), Шебеник Алојз (ж. Марија, к. Вера, с. Станко и Цветко), Вокач Иван (ж. Леандра), др Закрајшек Борис (ж. Војка), Згомба Јосипина (к. Ангела), Кастелац Франц (ж. Ивана, с. Франц и Јоже, к. Марија), Зорман Јосип (ж. Марија, с. Јосиф), Амброж Мартин (ж. Марија, с. Владо, к. Марија и Милена), Новше Игњад (ж. Терезија), Сказа Мара (к. Нева и Метка), Зорко Петар (к. Варга и Марица) и Примец Марко (ж. Драга);

БРАЋЕВШНИЦА: Кауран Алојз (Марија, Мирко, Марија, Алојзија и Јоже), Јокан Антонија (Силва, Звонимир и Христијана);

БЕЛО ПОЉЕ: Мермоља Венчеслав (Елизабета, Миливој, Даринка и Бојан), Ферлан Јосип (ж. Јулка, к. Јулка);

ТЕОЧИН: Кухар Љубица (сродница Ленка, к. Звонка, с. Станко и Томислав);

КОШТУНИЋИ: Тисељ Петар (ж. Ангела, с. Иван, к. Силвестра, Аница и Вида);

БРЕЗНА: Кирбиш Иван (ж. Анка, к. Анка, Емерика и Терезија, с. Пепа и Ловрак), Жлебник Јернеј (с. Јанко, к. Соња);

ПРАЊАНИ: Микец Франц (ж. Марија, к. Марица и Душица, с. Фрањо), Шимек Тереза (мајка Ана, к. Душица);

САВИНАЦ: Дроч Јанко (ж. Хортензија, с. Душан, Стојан и Милан);

ТАКОВО: Крејчи Антон (ж. Елизабета, Миљка, Слободан, Радмила и Љиљана).

СРЕЗ ДРАГАЧЕВСКИ

ДУЧАЛОВИЋИ: Бертонцељ Ангела, Бертонцељ Марија, Берне Јулија (Ирма, Хрвоје, Марија и Пендика), Кропеј Алберт (ж. Ружа, к. Вида и Нада), Петровић Борислав (ж. Ружа, с. Чртомир и Симо, к. Вида), Журман Неона (к. Маријана, с. Иван);

КРСТАЦ: Тадина Антон (ж. Јулијана, к. Павлина и Романа);
ЛУЧАНИ: Лопеник Вероника (к. Вероника, Терезија и Розалија);
КОТРАЖА: Хортеш Јозеф (ж. Катарина);
ПИЛАТОВИЋИ: Зарич А. Франц (Станко, Франц, Розалија и
Мајда).

У Драгачеву су још били: Витез Антон, Петровић Никола,
Журман Агнеза, Зарич Рожа и Јурца Ирма, али у списковима, са
којима располаже Историјски архив у Чачку, не каже се у ком месту.

СРЕЗ МОРАВИЧКИ

ИВАЊИЦА: Лебингер Јанко (ж. Катарина, с. Тони, к. Хина и
Маријелица), Стрман Јосип (ж. Јосипина, с. Божићар), Балох Франц
(брат Алојз, ж. Зора, к. Адела и Зорица), Ферјан Ивана, Поточник
Албин (ж. Франчешка, с. Бојан), Трелц Јелица, Миклавић Ферди-
нанд (ж. Паула, с. Марјан, к. Брана);

ПРИЛИКЕ: Гомајер Алберт (ж. Аница, к. Олгица, с. Алберт).

СРЕЗ КАЧЕРСКИ

ГУКОШИ: Катић Иван (ж. Јожефа, к. Јожефа);
ЉБИГ: Карнер Едмунд (ж. Марија);
ШТАВИЦА: Видмар Лудвиг (ж. Залиха, с. Лудвиг);
ДАВИДОВИЦА: Хвала Алфред (ж. Анка, с. Борут), Хвала Јо-
сип (мајка Франа);
ЗАГРАЂЕ: Томажић Љубивоје (ж. Марица, к. Видица);
УГРИНОВЦИ: Верк Милош (ж. Марта, с. Милош и Радован,
к. Фаника), Чурић Алфонс (ж. Даница);
ЈАРМЕНОВЦИ: Шајна Фрањо (ж. Мара);
ШУТЦИ: Олфацијус Славко и Олфацијус Ангела.

ГРАД ЧАЧАК

У Чачку су дочекали слободу: Бандељ Јоже (ж. Марија, к.
Даница и Драгица), Бајт Станислав (ж. Марија), Чернелч Јосип (ж.
Марија, с. Милан), Класинц Антон (ж. Мерима, к. Марушка, с. Ан-
тон), Зајц Фрања, Сила Терезија, Медвеливек Нада, Зеи Херман (ж.

Розалија), Коренц Антон (ж. Звонимира, с. Антон, к. Хелена и ташта Јелена Кершић), Цибиц Драго (ж. Христина, к. Мојца), Бервар Мирко (ж. Розалија, к. Марија, рођена у Чачку 1942. године), Бервар Јосип (ж. Франтишка, к. Берта), Милан Земљић је умро у Чачку, а слободу је дочекала његова супруга Зорица, Братуш Ангун (ж. Олга, к. Душанка, с. Божићар), Пушар Макс (ж. Ана, к. Бреда, с. Јарослав), Ровшек Иван (ж. Ангела, к. Иванка, Соња и Злата), Моњац Рудолф (ж. Иванка, к. Бранка, с. Борис), Сикошек Катарина (с. Рајко и Борис, к. Власта и Божана), Пожар Барбара, Фикфак Милан (ж. Олга, с. Драгутин и Рајко, к. Милена), Лесковар Давид (ж. Станислава, с. Јанез), Гнус Амалија, Шкриба Зофка, Наранцић Милан (ж. Павлина, с. Миломир), Зидарић Даница, Говц Цецилија, Паушић Марија, Кокољ Јелица, Логар Мартин (ж. Катарина, к. Марија и Алојзија, с. Петар).

Уочљиво је да су и спискови ове врсте различито вођени у појединим срезовима. За нека лица, отуда, нема одредница о сродништву, већ се само набрајају имена чланова породице.

НАПОМЕНЕ

1. Мирослав-Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, „СВЕДОЧАНСТВА“ (Текст Т. Ференца „Окупаторско прогањање Словенаца у Србију“), Чачак, 1973, стр. 15. Упореди и: Fran Roš, „SLOVENSKI IZGNANCI V SRBIJI 1941—1945“, Марибор, 1967, и Tone Ferenc, „NACISTIČKA RAZNARODOVALNA POLITIKA V SLOVENIJI V LETIH 1941—1945“, Марибор, 1968.
2. Ференчев текст у Спомен-монографији „СВЕДОЧАНСТВА“, стр. 15.
3. Било је то у Цељу, како пише др Тоне Ференц у Спомен-монографији „СВЕДОЧАНСТВА“, стр. 17.
4. Изгањање није вршено само у Србију. (Упореди: Tone Ferenc, „NACISTIČNA RAZNARODOVALNA POLITIKA V SLOVENIJI V LETIH 1941—1945“, Марибор, 1968).
5. Мирослав-Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, наведено дело, текст Т. Ференца, стр. 20.
6. Исто, стр. 19.
7. Исто, стр. 20.
8. Документ се чува у Народном музеју у Чачку.
9. Мирослав-Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, наведено дело, Рајсманов дневник „Шумадија у пламену“, стр. 42-53.
10. Димитрије Митја Хрибовшек, „СЛОВЕНАЦ МЕЂУ ДРАГАЧЕВСКИМ ПАРТИЗАНИМА“, фељтон, „Чачански глас“, Чачак, од броја 44 (17. новембар 1972) до бр. 4 (26. јануар 1973).
11. Мирослав-Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, наведено дело, одломак из романа „Јесен без лета“ Наде Габоровић, стр. 25.
12. Фран Рош, наведено дело, стр. 119.
13. Нада Симовић, ДНЕВНИК, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, стр. 206. Вероватно је овај догађај Нада Симовић накнадно описала у свом дневнику, па је забележила да су Словенци стигли у Мојсиње тек 20. јула 1941. године.
14. Добривоје Секуловић-Малиша, „СЛОВЕНЦИ ПРОГНАНИ У СРБИЈУ 1941—1945“, фељтон, НИН од 3. јуна 1973. године, стр. 57. Секуловић је затим објавио још неколико наставака свог фељтона о изгнаним Словенцима у Србији за време последњег рата.
15. Подаци из Рајсмановог дневника „Шумадија у пламену“, наведене Рошове књиге, Секуловићевог фељтона у НИН-у и из казивања Димитрија Митје Хрибовшека.
16. Подаци из Рајсмановог дневника „Шумадија у пламену“, наведене књиге Франа Роша, Спомен-књиге палих бораца и жртава фашистичког терора са подручја на коме је деловао Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић“ (у рукопису) и казивања савременика која су забележили аутори овог рада и делимично објавили у „Чачанском гласу“ крајем 1974. године.
17. У хронологији „ЧАЧАНСКИ КРАЈ У НОВ“, Чачак, 1968, на страни 136, забележено је да је у борбама на Краљеви 31. октобра 1941. године партизанским тенком управљао Словенац Фрањо Черпиншек, изгнаник, тенковски официр БЈВ.
18. У својој књизи „ПАРТИЗАНСКИ ВИДАРИ“ Младен Стефановић (Чачак, 1973) расветлио је и улогу словеначких изгнанника у развоју санитетске службе НОП-а. Исти аутор, „Устанички борци их памте“, „Чачански глас“ од 12. октобра 1974. године, стр. 7.
19. Подаци из Спомен-монографије „СВЕДОЧАНСТВА“, Рајсмановог дневника и Секуловићевог фељтона у НИН-у, као и из већ поменутих књиге Франа Роша.
- 19а. Личне белешке аутора овог рада.
20. У хронологији „ЧАЧАНСКИ КРАЈ У НОВ“ забележено је, на страни 132, следеће: „ЧАЧАК. У кући сарадника НОП-а Николе и Петра-Перице Марковића поправљена је и монтирана једна радио-станица БЈВ јачине 75 вати, коју су негде запленили партизани. На овој радио-станици радили су радио-техничари Бруно Грахек и Лукман, Словенци које је капитулација затекла у Војнотехничком заводу, и Душан Азањац, који је, као рањеник, за време

лечења, пружао помоћ поменутиим друговима. Крајем октобра ова радио-станица је пренета из Чачка у неко друго место“.

21. Мирослав-Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, наведено дело, текст Радована М. Маринковића, стр. 112.

22. Исто, исти аутор, текст „Балада о шест хиљада стрељаних“, стр. 82—91.

23. Мирослав-Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, наведено дело, текст Ђорђа Пилчевића „Словенци у ужичком крају“, стр. 59—72. Проглас „Словенци, домовина кличе“ лист „Борба“ објавио је 21. октобра 1941. године.

24. Исти, наведено дело, Рајсманов дневник „Шумадија у пламену“, стр. 49—51.

25. Исти, текст Ђорђа Пилчевића „Словенци у ужичком крају“, стр. 59—72.

26. Борба у Прањанима вођена је између партизанских снага и четника 19. новембра 1941. године. Уп: „ЧАЧАНСКИ КРАЈ У НОБ“, Чачак, 1968, стр. 164, и Мирослав-Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, наведено дело, текст Ђорђа Пилчевића „Словенци у ужичком крају“, сећања Павела Жауцера и Миленка Шобера, стр. 63—68.

27. Рајсманов дневник „Шумадија у пламену“ у Спомен-монографији „СВЕДОЧАНСТВА“, стр. 52—53. Исто и у поменутој књизи Франа Роша.

28. Личне белешке аутора овог рада.

29. Фран Рош, наведено дело, стр. 408. О страдању Франчишке Новак писао је и Радован М. Маринковић у Спомен-монографији „СВЕДОЧАНСТВА“, стр. 115—117.

30. Мирослав-Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, наведено дело, текст Миодрага Јаћимовића „Сличице из Бреснице“, стр. 55—57.

31. О приредбама говоре и сачувани плакати, које објављујемо. Фран Рош је објавио, у поменутој књизи „Slovenski izgnanci v Srbiji 1941—1945“, сведочење Драга Цибица, који каже да је одмах по ослобођењу Чачка у овом месту отворена и словеначка школа, у чијем саставу је деловао и мешовити певачки хор. Хоровођа је био баш Драго Цибиц, који је, такође, држао и јавна предавања за грађанство о Словеначком Приморју, Корушкој и Францу Прешерну.

LES SLOVÈNES EXILÉS DANS LA REGION DE ČAČAK (1941—1945)

Selon les plans de l'Allemagne fasciste, qui furent établis bien avant 1941, l'envahisseur commence dès les premiers jours de l'occupation de la Yougoslavie, avec la persécution de la population en Koruška, Štajerska et Gorenjska, en même temps que ces provinces ont été annexées au Troisième Reich.

Un grand nombre de familles slovènes furent alors déportées en Serbie. La déportation durait deux mois — juin et juillet 1941. Les transports des exilés arrivaient en Šumadija et autres régions de la Serbie de l'ouest de la direction de Zagreb, Sarajevo et Čačak. Quelques uns de ces transports se sont arrêtés dans la région de Čačak.

Suivant les directives de l'occupant allemand, les autorités collaborationnistes locales s'occupaient de la disposition des familles slovènes exilées. Le peuple de la région de Čačak avait bien compris les intentions de l'ennemi. Expriment un sentiment profond de fraternité, nos gens prêtèrent aux familles déportées toute aide et protection dans leur situation difficile.

Du début de l'insurrection nationale en 1941, un grand nombre de ces exilés slovènes prennent part à la lutte de libération, et une partie s'engage dans le détachement des partisans »Dr Dragiša Mišović«.

Plus tard, les combattants slovènes seront inclus au détachement »Ivan Cankar« — c'était une unité des partisans qu'on a formé à Užice.

Du premier jour de leur exil jusqu'à la libération définitive de notre pays, les exilés de Slovénie vivaient, souffraient, luttèrent et mouraient ensemble avec le peuple serbe partageant le même sort avec tous les peuples yougoslaves — peuples que l'envahisseur nazi a pu seulement occuper mais jamais asservir.

RADOVAN M. MARINKOVIĆ
MIROSLAV-MILE MOJSILOVIĆ

1 Штаб за изгањање Словенаца у
Брестаници 1941. године

2 Довођење изгнаника у сабиралиште у Марибору 1941. године

840

ZERNSECHERBONNEN
 Dringend! Sofort vorlegen!

Am 2. Juli 41 um 16.45 Uhr hat Transportzug
 in Richtung ~~Wiesbaden~~ ~~Frankfurt~~ ~~Frankfurt~~
 in Richtung Wiesbaden abgefahren. Dem Transportzug
 613 Slowenen. Dem Transportzug
 14 Kroaten beigefolgt, die in Adria angediehen
 sind und für die eine entsprechende Transportliste angefertigt
 wurde.

Transportführer hat Patzschke, der die
 Transportlisten für Slowenen und Kroaten
 mitgeführt hat.

Der Transport führt zur Verpflegung mit:
 1200 kg Brot
 200 kg Zohann

Die Slowenen haben 188,436,-
 die Kroaten " 2.740,- mit.
 Die Slowenen, die Transportliste SS-Stab. Dr. Patzschke vor
 dem SS-Stab O. Transportlisten zu unterbreiten.

SS-Standardführer.
 SS-Standardführer.

Handwritten: 2.7.41, 20 Uhr
 Unterschrift: [Signature]

3. Факсимил насловне стране транспортне листе из 1941. године

(4)

2

-8-

Liste 9, Blatt 7.

Gröbnik	Karl, 29.9.1904, Gastwirt, Marburg, Herrnh. Nr. 26
"	Angela, Geb. Kolumann,
Görnd	Josef, 13.3.1903, Beamter, Marburg, Gerickestr. hofgasse 30
"	Anna, Geb. Ogorelec, 11.11.1907,
"	Broda, 3.5.1934
"	Franz, 14.11.1871,
"	Luka, 12.7.1904,
"	Ljubic, 4.3.1919,
Hertig	Josef, 13.2.1905, Metallateur, Marburg, Schick- lerstr. 14,
"	Katharina, Geb. Patlitz, 30.10.1906,
Derndin	Stanislaus, 28.5.1909, Schlossermeister, Marburg, Mühlgasse 34,
"	Karoline, Geb. Mohorko, 7.11.1912,
"	Bušan, 7.9.1938,
"	Miran, 25.6.1940,
Dolner	Johann, 28.11.1911, Privatbeamter, Marburg, Burggasse 9,
"	Maria, Geb. Kendl, 13.11.1917,
Dolensky	Franz, 30.1.1881, Webermeister, Marburg, Melz- Stein, 63
"	Steliana, Geb. 27.12.1827,
Filipich	Josef, 26.11.1905, Maschinist, Marburg, Spinn- reißgasse 3,
"	Paula, Geb. Majstler, 28.4.1911,
"	Peter, 20.12.1856
"	Gottlieb, 1.3.1941,
Florin	Anton, 9.5.1908, Schneidermeister, Marburg, Schillerstr. 3,
"	Josefine, Geb. Kramer, 18.3.1915,
"	Vladimir, 10.12.1940,
Gantar	Felix, 24.5.1902, Spongler, Marburg, Kärntnerstr. Nr. 43,
"	Vojin, 14.11.1917,
"	Nikolai, 12.5.1905,
"	Milco, 24.4.1913,
"	Viktor, 11.4.1881, Schulleiter, Marburg, Döbel. Nr. 11,
"	Emilie, Geb. Gabrielich, 16.2.1887,
"	Andreas, 19.7.1923,
"	Peter, 27.6.1892, Holzhändler, Vinischer-Feis- tritz Nr. 128,
"	Vlad, 20.8.1920,
"	Peter, 19.2.1924,
"	Savo, 14.1.1926,
"	Milod, 2.5.1920,
"	Paula, 26.1.1884,
"	Oliga, 13.9.1889,
Dolensky	Paula, Geb. Koren, 7.1.1895, Marburg, Kollin- str. 63,

4. Факсимил једне стране транспортне листе

Ime i prezime	broj i starost pojed. u porodici	zvanje			
Bovšek Ivan	1912	nikar			
" Angela	1909	supr.			
" Ivana	1931	hči			
" Sonja	1954	"			
" Zlatica	1940	5			
Kovnar Ludvik	1899	tehn.škol.			
" Paula	1908	supr.			
" Petra	1937	3 hči			
Bavšek Jakob	1921	1 stojar			
Bedlaček Marija	1876	1 trafikant.			
Šiškošek Katarina	1889	pensioner.			
" Rajko	1918	jurist			
" Vlasta	1920	stud.fil.			
" Boris	1922	stud.			
" Božena	1925	5 stud.			
Stojković Karmen	1897	1 šinovn.			
Šterman Vladimír	1912	tkal.m.			
" Marija	1920	2 supr.			
Šonvald Anton	1901	1 kuvarica			
Šajna Vladimir	1905	bravar			
" Rozalija	1910	supr.			
" Silva	1929	učenica			
" Vladimír	1931	"			
" Jožef	1932	5 "			
Šepec Marko	1869	urgo. ac			
" Antonija	1874	supr.			
Šepec Milica	1912	1 šćer v. tr.			
Škriba Zofka	1897	1 drš. šin.			
Šegula Terezija	1908	1 učiteljica			
Šimnić Nikola					
Šlibar Mara	1920	1 šinovn.			
Šofant Anton	1920	1 kanik			
" Draga	1922	2 supr.			
Šrebe Anton	1885	3 v. p.			
Terezija	1878	2 supr.			
Šreček Feliks	1911	1 drvod. šć.			
Štribnik dr. Drago	1912	1 su. prav.			
Ivanka					
Blanka					

5. Факсимил једне стране списка Драга Цибица

6. Кухиња у Чачку за изгнанике из Словеније и избеглице из других крајева Југославије (1941. година)

СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИ ОДБОР
МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ
НИШ

Важи само за личну
легитимацију

Избегличка легитимација

Г. Хрен Јулијослав жел. лин
стар 48 год. избеглица из Марибора среза
Марибора бановине дравске настањен
е у Краљево среза жичка
бановине Моравске.

Бр. 1334
8. IX 1941 год.

Срески начелник а,
деп. за ун.

Без одобрења Социјално-економског одбора у Нишу не може се преселити у други срез.

7. Факсимил избегличке легитимације

8. Др Август Рајсман, аутор дневника „Шумадија у пламену“, са породицом у Горњем Милановцу 1941. године

9. Породица Мирка Левника у Негришорима 1941. године

СЛОВЕНАЧКО КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНО ДРУШТВО „ФРАНЦЕ РОЗМАН“
 МЕСНИ ОДБОР ЈНОФ-а ЗА СЛОВЕНЦЕ — ЧАЧАК

9 Јуна
 1945 год.

П Р И Р Е Љ У Ј Е
 ОПРОШТАЈНО ВЕЧЕ

сала
 „КРЕН“

П Р О Г Р А М :

1) Поздравна реч.		8) а) Гоунод: Прелудиј виолина — клавир	
2) Хеј Словени — мешовити хор		б) Дворшак: Хумореска Рајко — Власта Сикошек	
3) а) А. Хајдрих: Од Урала до Триглава } мешовити	хор	9) а) М. Хубад: Шкрјанчек поје	} мешовити
б) Ј. Флајшман: Луна оије		б) * * * * Ан' ма баш кај рада имела	
в) О. Дев: Јаз имам коњича		в) * * * * Је па дави оланца пала	
4) Јожа Мотнишки: Испод Овчара — трио: Рајко — Власта
Сикошек — Мирко Бервар		10) Рајање — изводе деца	
б) а) Ј. Флајшман: Метуљчек } сопран—соло—клавир	} хор	11) „Радио-ревија Лубљана“ — соло Ина Класинц уз прагњу
„Радио ансамбла“ Ј. Томц — В. Сикошек—Мојца	
б) Ј. Зајц: Песма		Ј. Јоштова—Ј. Мотнишки	
6) а) Поље, б) Партизанска — мушки хор		12) а) Д. Цибиц: Моје декле је пошто послала	} мешовити
7) Жетелице — ритмичка вежба		б) М. Хубад: Пришла је мишка...	
		в) * * * * Песма о Волги	

Хоровођа: ЦИБИЦ ДРАГО.

Штампа „ОСЛОВОЂЕЊЕ“, Чачак Пинарска 5.

10. Факсимил плаката из Чачка (1945. година)

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

**СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НО РАТА
ТАКОВСКОГ КРАЈА**

Настављајући обраду споменика и спомен-обележја народно-ослободилачког рата и револуције чачанског краја, у овом броју Зборника дајемо споменике постављене на територији општине Горњи Милановац и то по азбучном реду. Због великог броја обележја, овога пута биће објављена само половина од укупног броја споменика. За сваки споменик дат је опис, димензије и најнеопходнији подаци, а текст је пренет у изворном облику.

ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Брдо мира

1. — Споменик, подигнут на Брду мира, југословенским интернирцима у логорима Норвешке у време рата. Постављен је у облику хумке, на чијем се врху уздиже споменик висине шест метара. Базис, облика квадрата (50×160 см) изграђен је од црног мермера, са

уклесаним државним грбом на предњој страни. На базис налаже мермерно постоље у облику жрвња (пречник 120 см), изнад кога се уздиже део споменика изливен у бронзи (висине 5 м). Споменик симболизује логор са бодљикавом жицом и мучењима заточеника. Завршава се са више трновитих копаља, која симболизују тежак пут логораша до слободе. У средњем делу споменика дата су два штита са текстовима, симболи пријатељства југословенских и норвешких народа. Испред споменика постављене су две плоче: прва плоча (59×91 см) изливена је у бронзи, са рељефним словима текста, а друга (39×50 см) од шареног мермера са уклесаним словима текста обојеним црном бојом. Аутор споменика је Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. Садржај текстова:

Štit I — Ne! Nad grobljem našim
 niko nek ne tuži.
 Uz huk lavina,
 tu, gde studen vlada
 neka samo vihor
 iznad mrtvih kruži
 u polarnoj noći
 što sumorno pada.

Štit II — Ingen nevnt, niko imenovan, ingen glemt, niko zaboravljen.

Ploča I — Od 1941. do 1945. godine nemački okupator oterao je u logore u Norveškoj 4.500 zarobljenih i ranjenih partizana i pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.

Bili su iz Šumadije, zapadne Srbije, Beograda, Zagreba, Leskovca, Niša, Toplice i Pomoravlja, sa Kozare, Majevice, Korduna, Banije, Like, iz Slavonije, Bačke, Banata, Srema, Štajerske, Pohorja, Zete, sa Zvečana, Povardarja...

U dvadeset i četiri logora od Bergena do Karasjoka, nemački fašisti streljaše, obesiše, umoriše glađu i ropskim radom u kamenolomima 3.000 nepokornih Jugoslavena.

Ploča II — Et stykke av norges fjell, fra norske venner — Komad norveške zemlje od prijatelja iz Norveške.»

2. — Спомен-костурница, подигнута на Брду мира, у коју су сахрањени пали борци Чачанског партизанског одреда и Друге пролетерске бригаде из таковског краја и борци и официри Црвене армије пали у борбама за ослобођење чачанског краја 1944. године. Костурница (9×30 м) је оивичена гранитним квадерицама у два реда

(висина 60 см). Подељена је на три једнака дела, засађена разнобојним цвећем. У горњем делу костурнице постављена су два споменика исте величине (317×75×130 см), изграђена од рустично обрађених квадера гранита црвене боје са благо засведеним горњим делом. На споменицима су уграђене плоче исте величине (160×60 см) од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима текста. Изнад плоча аплициране су петокраке, уклесане у белом мермеру, са српом и чекићем. Аутор спомен-костурнице је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Садржај текстова:

Плоча I — „Борцима и официрима херојске Црвене армије који су пали октобра и новембра 1944. године у заједничким борбама против фашистичког агресора, сахрањено 408.

Плоча II — 1941—1945. У току народноослободилачке борбе и народне револуције погинуло је са територије општине Горњи Милановац 842 борца и стрељано 295 жртава фашистичког терора.

Овде су сахрањени погинули првоборци из славне II пролетерске бригаде и Чачанског партизанског одреда.

Поповић Светозар, Народни херој из Гор. Милановца, Дражовић Драгомир, Народни херој из Гор. Милановца, Јанићијевић Радисав, Народни херој из Белог поља, Матијевић Тихомир, Народни херој из Луњевице, Белајац Јово из Босанске крајине, Басарић Милосав из Горњег Милановца, Васиљевић Огњан из Белог поља, Вукић Синиша из Горњег Милановца, Грковић Радомир из Невада, Дражовић Бранко из Горњег Милановца, Ђорђевић Борисав из Доње Врбаве, Илић Дмитар из Сврачковаца, Јевтић Мирко из Заграђа, Јевтовић Петар из Горњег Милановца, Јојић Љубомир из Београда, Катић Никола из Босанске крајине, Лазић Владимир из Горњег Милановца, Матијевић Светолик из Луњевице, Миловановић Миливоје из Велеречи, Милић Миливоје из Велеречи, Миловановић Љубиша из Луњевице, Миловановић Рајко из Горњег Милановца, Павловић Миливоје из Велеречи, Павлов Љубомир из Горњег Милановца, Петровић Радован из Дренове, Радовановић Момчило из Горњег Милановца, Ракић Јово из Сврачковаца, Рашић Данило из Заграђа, Станковић Стојан из Босанске крајине, Тодоровић Милутин из Сврачковаца, Царевевић Бошко из Горњег Милановца, Џоковић Велисав из Мајдана, Феђа Фучуђи Бесарабија СССР.

Новембра 1956 године

Одбор савеза бораца
народно-ослободилачког рата
Горњи Милановац“

3. — Споменик, подигнут на Брду мира, посвећен интернирцима таковског краја изгнаним у Норвешку у време рата. Изграђен је од бетона и састоји се из два дела: доњег у облику трапеза (41×60×90 см) и горњег у облику правоугаоника (89×130×35 см), на коме се налази плоча (58×88 см) изливена у бронзи, са рељефним словима текста. Аутор споменика је Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. Текст на плочи:

„Одгнани из отаџбине и свог родног таковског краја падоше у фашистичким логорима по Норвешкој.

Бранковић Тодор, Глишић Драгомир, Ђоровић Дионисије, Ђорђевић Радомир, Еровић Милутин, Јевтовић Милош, Јевтовић Милун, Јевтовић Радојко, Јевтовић Радомир, Малетковић Ратко, Мандић Миодраг, Маринковић Властимир, Марушић Владан, Марушић Милета, Миланковић Лазар, Миланковић Милан, Миливојевић Радивоје, Нешовић Драгослав, Остојић Миломир, Пауновић Срећко, Петковић Миливоје, Продановић Добривоје, Радовановић Миодраг, Радојевић Милан, Ристановић Милорад, Стефановић Добросав, Стојчев Панта, Тешић Радомир, Трифуновић Милета, Трифуновић Милојко, Ђурчић Дарије, Ђурчић Миливоје, Џоковић Бранко

СУБ НОР

Г. Милановац“

4. — Карађорђева ул. бр. 29

Спомен-плоча постављена на фасади куће у којој је рођен народни херој Предраг Јевтић. Плоча (60×65 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком са српом и чекићем изнад текста:

„У овој кући родио се Народни херој Драган Јевтић-Шкепо, командант XV дивизије народноослободилачке војске Југославије који је погинуо 1943. године

Општински одбор
Савеза бораца.“

5. — Карађорђева ул. бр. 2

Спомен-плоча на фасади зграде кројачке задруге, посвећена палим занатлијама и занатским радницима у народноослободилачкој борби и жртвама фашистичког терора. Плоча (80×100 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком оивиченом ловоровом гранчицом изнад текста:

„1941 — 1945 Ову спомен плочу подиже средња занатска комора у Гор. Милановцу борцима и жртвама рата, занатлијама и занатским радницима палим у Народној револуцији

Народни херој Дражовић Драгомир

Жунић Драгомир, Миловановић Радисав, Леловић Марко, Радовановић Миодраг, Недић Ранко, Максимовић Рајко, Глишић Драгомир, Симић Љубомир, Миливојевић Радивој, Ђурчић Дарје, Ђировић Милисав, Грковић Драган, Јовановић Миливоје, Мариновић Никола, Тешић Радомир, Лончаревић Момчило, Вукић Сениша, Кнежевић Бранислав, Јајић Саво, Басарић Милисав, Радовановић Милић, Димитров Стеван, Костадинов Риста, Матић Младен, Поњавић Живомир, Ђорђевић Живомир, Ђорђевић Милош, Дражовић Бранко, Дражовић Милош, Мијаиловић Милић, Вучковић Вукосав, Николић Драгиша, Овчаревић Драгослав, Огњановић Живко, Маринковић Власто, Миланковић Иван, Радовановић Драгутин

ЖРТВЕ

Ерић Драгослав, Атанацковић Ацо, Лучић Драгољуб, Лучић Драгослав, Лучић Милутин, Мајсторовић Милош, Штуловић Чедомир, Штуловић Радоје, Филиповић Мијаило.“

6. — Карађорђева ул. бр. 21

Спомен-плоча постављена на фасади зграде „Дечјих новина“, у којој је 1941. године заседао први Месни народноослободилачки одбор у срезу таковском. Плоча (42,5×70,5 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком са српом и чекињем изнад текста:

„У овој згради је заседавао и радио 1941 год. први М.Н.О.О. у срезу таковском

Ср. нар. одбор.“

7. — Љубићска ул бб

Споменик на улазу у Горњи Милановац, постављен на месту где је априла 1938. године формирана ћелија КПЈ. Споменик је неправилног облика, изграђен од белог гранита и стоји на правоугаоном постољу (30×70 см) од бетона. На споменику је уграђена плоча

(40×30 см) изливена у бронзи, са рељефним словима и петокраком са српом и чекићем изнад текста:

„На овом месту априла 1938 формирана је ћелија КПЈ у Г. Милановцу.“

8. — Љубићска ул. бб

Спомен-биста народног хероја Тихомира Матијевића, борца Друге пролетерске бригаде, постављена у кругу ПИК „Таково“. Биста (75×50 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (109×40×40 см) од црног мермера, која се ослања на двоструки базис. На постољу су уклесана и позлаћена слова текста:

„Народни херој Тихомир Матијевић“.

Аутор бисте је Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка.

9. — Љубићска ул.

Спомен-плоча, постављена на фасади Болнице, у којој су 1941. године четници заробили 360 партизана и предали Немцима, који су их стрељали у Ваљеву. Плоча (65,5×45 см) је од црног мермера, са уклесаним словима обојеним сребрном бронзом и петокраком изнад текста:

„Подлим нападом четника Д. М. у овој згради заробљено је 8. XI. 1941. год. 360 бораца П. О. Ј-а који су потом предати немцима и стрељани у Ваљеву

Обновио Општински одбор
Н.О.Р-а Гор. Милановац
1970.“

10. — Маршала Тита ул. бб

Споменик, постављен на тргу у центру града, посвећен палим борцима таковског краја у народноослободилачкој борби. Изграђен је од белог мермера облика две правоугаоне плоче (203×400×25 см) које су у угловима састављене. Обе плоче рељефно су обрађене. На једној је приказана борба партизанског борца са немачким војником, док друга приказује мајку која се са дететом у наручју брани од окупаторске авети. Лево од споменика постављен је обелиск изливен у бронзи, који се састоји из два међусобно повезана дела. Аутор споменика је Ратомир Стојадиновић, академски вајар из Београда.

11. — Маршала Тита ул.

Спомен-биста народног хероја Предрага Јевтића, команданта 15. словеначке дивизије, постављена у кругу касарне. Биста (95×60 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (151×63,5×54 см) правоугаоног облика од шареног мермера, са уклесаним словима текста: „Народни херој Јевтић Предраг.“

12. — Маршала Тита ул.

Спомен-биста народног хероја Тадије Андрића, командира Прве таковске чете 1941. године, постављена испред зграде Основне школе „Др Иван Рибар“. Биста (70×55 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (92×61,5×30,5 см) правоугаоног облика од црног мермера. Аутор бисте је Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. На постољу су уклесана слова текста:

„Народни херој Тадија Андрић.“

13. — Маршала Тита ул.

Спомен-плоча постављена на месту где се налазила зграда у којој је био смештен Штаб Таковског партизанског батаљона 1941. године. Плоча (80×60 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„У згради која је постојала на овом месту био је смештен штаб Таковског партизанског батаљона у ослобођеном Горњем Милановцу све до паљевине града октобра 1941. године.

Општински одбор
Савеза бораца.“

14. — Милоша Великог ул.

Спомен-биста народног хероја Светозара Поповића, шпанског борца и начелника Главног штаба НОП одреда за Србију, постављена испред зграде Гимназије „Таковски устанак“. Биста (90×70 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (130×64×37 см) од штокованог гранита, на коме су уклесана слова текста:

„Народни херој Светозар Поповић.“

15. — Милоша Великог ул.

Спомен-плоча у ходнику зграде Гимназије „Таковски устанак“, посвећена палим учесницима и наставницима у народноослободилачком рату. Плоча (120×80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„1941 — 1945 ученици и наставници милановачке гимназије погинули у народноослободилачкој борби

Адамовић Братислав, Аксић Видосав, Аксић Милутин, Алексић Миодраг, Бојковић Петар, проф. Божовић Драгољуб, н. херој, Вуковић Мирослав, Даниловић Јован, Драгићевић Младен, Живковић Станимир, Илић Дмитар, Илић Милутин, Јеремић Радисав, Јовановић Миливоје, Јовановић Радојко, Караулић Радојица, Костић Крунислав, Лабудовић Милорад проф. Марковић Милан, Марковић Тодор, Марцел Шнајдер, др филоз. Мерсов Зија, Милићевић Милан, Миловановић Момчило, Мрвић Бранивоје, Николић Радојица, Остојић Тихомир, Оташевић Миодраг, Павлов Љубомир, Петровић Радован, Поповић Зоран, Радаковић Јованка проф. Радовановић Миодраг, Радовановић Момчило, Радуловић Миодраг, Рајковић Љубомир, Рашић Данило, Солујић Гвозден, Спасић Божидар, Стефановић Милојко, Тешић Мирослав, Тодоровић Стојанка наст. Тодоровић Милутин, Тресачевић Миливоје, Царевић Бошко, Шкоро Радомир, Шутић Рајко

Ученици и наставници
гимназије
Горњи Милановац.“

16. — Раскрсница

Спомен-тенк, постављен на раскрсници пута према Београду и Крагујевцу у знак сећања на борбу Таковског партизанског батаљона против окупатора октобра 1941, када су заробљена два немачка тенка. Постављен је на бетонском постолу, испред кога је уграђена плоча (44×61 см), изливена у бронзи, са рељефним словима текста:

„У Мајдану и овде на реци Деспотовици, 6 и 15 октобра 1941. године борци Таковског батаљона партизанског одреда „Др. Драгиша Мишовић“ заробили су два немачка тенка.

Као први устанички тенкови учествовали су у борбама на Рапај брду и Краљеву 1941. године.“

17. — Стадион

Спомен-чесма на стадиону ФК „Таково“ посвећена палим спортистима и спортским радницима у народноослободилачком рату. Чесма је изграђена од гранита са основом (80×156×40 см) од грубо обрађених и неједнаких квадера. Чесма је правоугаоног облика (98×116 см) са лучно засведеним горњим делом и два полустуба са стране. На врху чесме је постављена фудбалска лопта обрађена у камену. Између два полустуба постављена је плоча (98×80 см) од белог мер-

мера са уклесаним словима текста обојеним црном бојом и петокраком, на којој је уклесана глава борца овенчана ловоровом гранчицом. Аутор спомен-чесме је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочи:

„1941 — 1951 У част десетогодишњице Народне револуције а поводом прославе четрдесетогодишњице свога оснивања синдикално спортско друштво „Таково“ подиже ову спомен чесму у знак сећања и захвалности својим палим члановима и истакнутим спортским радницима — првоборцима Народне револуције

Народни хероји

Предраг Јевтић и Тихомир Матијевић

Басарић Милосав, Божовић Драгољуб, Вучковић Вукосав, Дражовић Милош, Дражовић Бранко, Димитров Стефан, Ђорђевић Жиговомир, Ђорђевић Милош, Илић Дмитар, Илић Милутин, Јевтић Слободан, Јевтовић Перо, Лончаревић Момчило, Максимовић Рајко, Мариновић Никола, Марковић Милосав, Миловановић Рајко, Николић Воја, Николић Драгиша, Лазић Миша, Овчаревић Драгослав, Павловић Љубомир, Петковић Миле, Петровић Радован, Петронијевић Никола, Радовановић Драгутин, Чивовић Коста, Радосављевић Васо, Радовановић Мија, Радуловић Момчило, Поповић Пера, Поповић Мико, Спасојевић Добривоје, Танасковић Андрија, Тешкић Радомир, Тодоровић Милутин, Ђурчић Дарије, Филиповић Драгослав, Јајић Саво, Шешовић Живојин

Управа“

18. — Таковска ул. бр. 2

Спомен-плоча на фасади штампарије „Дечјих новина“, постављена у знак сећања на време када су окупатори запалили Горњи Милановац октобра 1941. године. Плоча (60×80 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Почетком октобра 1941. године у свом злочиначком бесу, окупатори и домаћи издајници, запалили су и уништили наш слободни град али је он до краја 1941. године остао пркосна тврђава слободе читаве западне Србије.

Општински одбор
савеза бораца.“

19. — Хероја Дражевића ул. бр. 1

Спомен-биста народног хероја Радисава Јанићијевића, заменика команданта Другог батаљона Друге пролетерске бригаде, постављена испред Основне школе „Таковски партизански батаљон“.

Биста (70×50 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (99×37×32 см) од црног мермера које лежи на квадратном базису. На постољу су уклесана и позлаћена слова текста:

„Народни херој Радисав Јанићијевић „Бомба“.

Аутор бисте је Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка.

20. — Хероја Дражевића ул. бр. 1

Спомен-плоча постављена на фасади зграде Основне школе „Таковски партизански батаљон“ у знак сећања на време када су делови Таковског и Љубићког партизанског батаљона заробили све припаднике окупаторских војника стационираних у овој згради и ослободили Горњи Милановац. Плоча (70×100 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Јединице Таковског и Љубићког партизанског батаљона у саставу Чачанског партизанског одреда заробиле су у овој згради после дуже борбе све припаднике немачког окупаторског гарнизона септембра 1941. године. На тај начин ослобођен је Горњи Милановац

Општински одбор
савеза бораца.“

21. — Хероја Дражевића ул. бр. 2

Спомен-плоча на фасади Поште, у којој је једно време био смештен Срески комитет СКОЈ-а и Команда места. Плоча (41×80 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„У овој згради новембра 1941 године био је једно време смештен Срески комитет СКОЈ-а и Команда места

Општински одбор
савеза бораца.“

БЕЛО ПОЉЕ

22. — Спомен-чесма постављена у дворишту Основне школе у знак сећања на пале борце у народној револуцији. Изграђена је од фино тесаног камена, са засведеним горњим делом (150×166 см), на чијем врху је уграђена метална петокрака. Постоље чесме је изгра-

Ђено од правилно тесаних камених блокова неједнаке величине. Чесма је ограђена са осам бетонских стубића, који су међусобно повезани металним цевима у три реда. На предњој страни чесме уграђене су две плоче од белог мермера. На првој плочи (35×60 см) у рељефу су приказана два мушка попрсја, између којих је урезана петокрака са српом и чекићем и текстом:

„Народни хероји Тадија Андрић и Радисав Јанићијевић“.

Друга плоча (80×118 см) је са уклесаним и позлаћним словима текста и петокраком са српом и чекићем, испод које је у рељефу дата глава борца, овенчана лоровом гранчицом. Аутор спомен-чесме је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца.

Текст на плочи:

„У знак сећања и захвалности грађани Белог Поља својим палим члановима К. П. Ј. и осталим борцима

првоборцима наше

НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Лазаревић Милош члан КПЈ од 1938 г. погинуо у Пријепољу 1943 г. Јанићијевић Радисав члан КПЈ од 1941 г. погинуо у Фочи 1943 г. Андрић Тадија члан КПЈ од 1941 г. погинуо у Сјеници 1941 г. Васиљевић Живко члан КПЈ од 1938 г. стрељан у Крагујевцу 1943 г. Луковић Драгомир погинуо 1941 г. Лазаревић Живадин премлаћен, умро 1945 г. Рајковић Миливоје погинуо у Босни 1944 г. Јаковљевић Миодраг члан КПЈ од 1938 г. стрељан у Немачкој 1944 г. Васиљевић Огњан члан КПЈ од 1942 г. погинуо у Босни 1943 г. Луковић Драгић члан КПЈ од 1942 г. погинуо у Црној Гори 1943 г. Лазаревић Добривоје члан СКОЈ-а стрељан од четника Д. М. 1943 г. Андрић Богољуб стрељан 1943 г. Поповић Милован погинуо у Босни 1944 г. Милошевић Љубиша премлаћен, умро 1942 г.

Ову спомен-чесму подижу њихове породице и остали родољуби и ср. одбор сав. бораца 1952 године“

БЕРШИЋИ

23. — Спомен-чесма на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (70×67 см) је од црног мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Палим борцима и жртвама фашистичког терора у II светском рату од 1941 до 1945. г. Радовановић Миодраг (Корчагин), Брковић Милета, Јовичић М. Момчило, Јаковљевић Крсман, Николић Д. Михаило, Павловић П. Милун, Симовић Драган, Солујић Гвозден, Солујић Милан, Солујић Љубомир, Солујић Д. Драгојле, Танасковић Љубиша, Тадић Радоица.

Жртве фашистичког терора Брковић Родољуб, Брковић Љубиша, Николић Милош, Николић М. Живота, Радовановић Срећко, Стоковић Божидар.

Месни одбор савеза бораца
БЕРШИЋИ“.

7. јула 1961. године

БОГДАНИЦА

24. — Споменик постављен у близини Задружног дома, посвећен палим борцима у народноослободилачком рату. Изграђен је од црног мермера, правоугаоног облика (63×30 см), чија је десна страна у горњем делу заобљена. Ограђен је дрвеном оградом. На споменику су урезана и позлаћена слова са петокраком изнад текста:

„Палим друговима за ослобођење. Споменик подигоше чланови Савеза комуниста из Богданице 1955 год.“

25. — Спомен-плоча, постављена на фасади зграде Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (75×80 см) је од црног мермера у горњем делу полукружно засведена, са уклесаним словима обојеним сребрном бронзом и петокраком изнад текста:

„Палим за слободу, независност и социјализам
1941 — 1945

борци

Богданице и Мршеља

Матијевић Милан, Петковић Станиша, Павловић Божо, Терзић Миленко, Јовковић Вентислав, Марковић Миломир, Николић Станоје, Петровић Милојко.

Жртве фашистичког терора

Вукашиновић Добрило, Маринковић Превислав, Милетић Душан, Милетић Радовин, Продановић Војо, Сретеновић Станиша, Сретеновић Радован, Стјепановић Милош, Стјепановић Миљко, Чоловић Дра-

гутин, Колаковић Миливоје, Матијевић Милун, Милетић Радоје, Милетић Љубинко, Продановић Радојле, Стојковић Милан, Стојковић Лука, Томић Светолик, Томић Јордан, Трнавац Јевто.

4 јула 1959 г.

Савез бораца НОР-а
Богданица“

БОЉКОВЦИ

26. — Спомен-чесма, постављена у центру села, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора села Бољковци, Штавица, Крива Река, Ручићи, Лалинци и Угриновци. Чесма (280×210×83 см) је грађена од фино обрађеног гранита, са засведеним горњим делом, на коме је уграђена петокрака. Постоље чесме изграђено је од правилно тесаних камених блокова неједнаке величине. Изнад плоче урезана је петокрака са српом и чекићем. На предњој страни чесме уграђена је плоча од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима текста. Аутор спомен-чесме је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочи:

„1941 — 1945 Савез бораца НОР општ. Бољевачке палим борцима и жртвама фаш. терора

Бољковци

Свето Милићевић, Раденко Вербић, Милан Вербић, Петар Гргић, Димитрије С. Илић, Михаило Рељић, Милутин Еровић, Чедомир Каровић, Владан Рељић, Јерослав Еровић, Владан Недељковић, Радојко Недељковић, Милица Недељковић, Милијан Вербић, Живојин Обрадовић, Јован Рељић, Драгољуб Рељић, Радосав Аксентијевић, Димитрије Ж. Илић, Грујица Пантић, Милољуб Аксентијевић, Чедомир Илић, Михаило А. Рељић, Љубисав Јеремић

Штавица

Предраг Новичић, Миломир Мајсторовић, Александар Којић, Жарко Којић

Крива Река

Срећко Војовић, Милојко Милошевић, Милан А. Миличић, Радомир Николић, Гојко Николић

Ручићи

Јеврем Жижовић, Гвозден Илић, Драгослав Илић, Драгослав Томић, Жижа Жижовић — Живота, Предраг Ристовић, Радивоје Лазаревић, Драгиша Павловић, Славиша Симовић, Живорад Стевановић, Живка Жижовић, Милица Жижовић, Рожалија Жауцер

Лалинци

Миодраг Вуксановић, Љубиша Милошевић, Гојко Милошевић, Славиша Милошевић, Живорад Весић, Гојко Арсовић, Момчило Весић, Миодраг Сарић, Драгослав Сарић, Душан Петковић, Славко Старчевић, Божидар Пантић, Јован Николић

Угриновци

Радоје Радојичић, Пантелија Сретеновић, Василије Радојичић, Родољуб Тодоровић, Радојица Дмитровић, Светолик Тодоровић, Драгомир Тодоровић.

29 — XI — 1956 год.

Писо Драгиша — Мијослав“

БРАЈИЋИ

27. — Спомен-плоча, постављена на фасади зграде у којој је 1941. године био четнички затвор у коме су мучени и стрељани партизански борци. Плоча (43×67 см) је од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„У подруму ове зграде и на Дреновом врху четници су 1941. године зверски мучили, стрељали и маљевима убили неколико стотина бораца партизанских одреда Југославије

Јули 1966. године

Општински одбор
савеза бораца Н.О. Рата
Горњи Милановац.“

28. — Споменик подигнут у центру села у знак сећања на партизанске борце које су у овом селу стрељали четници Драже Михаиловића новембра 1941. године. Изграђен је од камена пирамидалног облика (365×200 см) и састоји се из четири дела који су различито обрађени: основа квадратног облика изграђена је од грубо тесаних

камених квадара, на чијој је предњој страни уграђена плоча (25×60 см) од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима текста. На основу налаже квадратни део од фино обрађеног камена са уграђеним рељефом (56×70 см) од белог мермера. Рељеф приказује тренутак стрељања: четири фигуре међусобно везане конопцима, од којих су крајње две са високо уздигнутим песницама. У њих су уперене четири пушчане цеви. У доњем десном углу представљена је фигура стрељане жене. Трећи део облика зарубљене пирамиде од фино обрађеног камена има уклесану петокраку са лоровом гранчицом и годином 1941. Завршни део споменика је, такође, пирамидалног облика, са металном петокраком на врху. На квадратном постољу од бетона постављена је ограда, која се састоји од осам металних стубића међусобно повезаних масивним ланцима. Аутор споменика је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочи:

„Новембра 1941 г. подлом издајом четника Д. М. стрељано је у овом селу из читаве Шумадије више десетина мучки заробљених истакнутих првобораца наше Народне револуције чије су мученичке кости узидане у темеље ове спомен-костурнице.

Срески одбор сав. бораца

1951 г.“

БРЂАНИ

29. — Споменик постављен испред зграде Основне школе, посвећен палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Изграђен је од фино обрађених камених квадара (340×140×100 см). У доњем делу је ужи (100 см), а према врху се шири (140 см). Испред споменика је пространи поплочани плато (620×705×310 см) са две саксије на угловима и клупом од камена на средини. На споменику је уграђена плоча (120×85 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста. Аутор споменика је Жика Милошевић, директор Основне школе у Брђанима.

Текст на плочи:

„Спомен палим борцима НОР-а и жртвама фашистичког терора од 1941 до 1945 године

Борци

Тешић Мирослав, Шенчевић Јанко, Шенчевић Мирослав, Ђурчић Миливоје, Глишић Станоје, Кићановић Божидар, Тешић Милорад, Бошњаковић Игњат, Бошњаковић Миодраг, Дакић Гојко, Дакић Рајица, Ангелов Ангел, Бошњаковић Слободан, Божовић Милутин, Гли-

шић Миодраг, Гујаница Станоје, Достанић Милољуб, Јелић Божићдар, Кнежевић Богдан, Марковић Милета, Поњавић Радојко, Стризовић Миодраг, Стризовић Милорад, Савић Ивко, Спасојевић Вељко, Тодоровић Марко, Тешкић Александар, Топаловић Радосав.

Жртве фашистичког терора

Вићентијевић Станислав, Достанић Радомир, Јовановић Сретен, Кољајић Војислав, Костић Мојсило, Кнежевић Николија, Стризовић Радомир, Топаловић Велимир, Ђурчић Гроздана

Спомен подижу грађани
села Брђана“

25. V. 1966. године

БРЕЗНА

30. — Споменик постављен на месту где су четници 1941. године стрељали два непозната партизана. Саграђен је од бетона (92×60 см) у основи квадратног облика, док је горњи део косо засечен и на њему је уграђена плоча (43×48 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„На овом месту четници су 1941 године стрељали два непозната партизана

јули 1966 године

Грађани
Брезне“

31. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома, постављена у знак сећања на формирање прве Таковске партизанске чете јула 1941. Плоча (60×80 см) је од белог мермера, са уклесаним словима, обојеним црном бојом и петокраком изнад текста:

„У овом селу на месту званом „Јоковића поток“ формирана је јула 1941. године прва Таковска Партизанска чета

Срески одбор
савеза бораца“

32. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора и палим ратницима у првом светском рату. Обе плоче (55×90 см и 81×104 см) су од црног мермера, са уклесаним словима. Текст на плочи на левој страни:

„Изгинули у народно-ослободилачком рату 1941—1945
Драгутин Боровњак, Богдан Јоковић, Вукосав Козодер, Љубинко Козодер, Срећко Козодер, Рајко Ломовић, Цветко Мијатовић, Радоје

Радојевић, Радмила Радојевић, Драгутин Таловић, Сретен Таловић,
Крста Филиповић, Петар Филиповић

Жртве фашистичког терора

Душан Вуковић, Михаило Козодер, Милан Милошевић, Свето Пе-
ровић, Благоје Таловић

7 јули 1958 г.

Организација
Савеза бораца
Брезна“

„Изгинулим у првом светском рату

Војин Боровњак редов, Драгомир Боровњак редов, Љубисав Боров-
њак редов, Милорад Боровњак наредн. Танаско Боровњак редов,
Димитрије Брајовић поднаред. Милан Брајовић редов, Миладин Бра-
јовић редов, Михаило Брајовић наредник, Рајко Брајовић редов, Бу-
димир Васиљевић редов, Симо Васиљевић кап. I кл. Милија Врцало-
вић редов, Љубисав Јовановић редов, Душан Козодер редов, Живога
Козодер редов, Драгутин Ковачевић редов, Живко Ковачевић редов,
Љубивоје Ковачевић редов, Милош Ковачевић редов, Милутин Ко-
вачевић редов, Живојин Лазаревић редов, Игњат Ломовић редов,
Љубивоје Ломовић редов, Божидар Матовић редов, Михаило Мило-
шевић наредник, Младен Повремовић кап. I кл. Илија Проковић
редов, Ратко Симовић наредн. Живан Таловић редов, Миладин Та-
ловић редов, Милош Таловић редов, Радомир Таловић редов, Радован
Таловић редов, Димитрије Трифуновић редов, Живојин Трифуновић
редов, Милорад Филиповић редов, Божидар Филиповић редов, Ни-
кола Филиповић редов.

7 јули 1958

Организација Савеза бораца
Брезне“

БРУСНИЦА

33. — Спомен-чесма посвећена палим борцима у народносло-
бодилачком рату и жртвама фашистичког терора. Чесма (155×180
×35 см) је грађена од фино обрађеног гранита, са засведеним гор-
њим делом и два обрађена полустуба са стране. Основа чесме изгра-
ђена је од рустично обрађених камених квадара неједнаке величине.
На врху чесме постављена је метална петокрака, испод које су укле-
сане године: „1941—1945.“ Чесма је укопана у земљу за 105 см и
прилази се преко три степеника. На предњој страни чесме постав-
љена је плоча (100×80 см) од белог мермера, са уклесаним и позла-

њеним словима и петокраком са рељефном главом борца, овенчаном ловоровом гранчицом. Аутор споменика је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочи:

„Грађани села Бруснице својим палим борцима и жртвама Народне Револуције

Борци

Јевтовић Петар, Васовић Љубинко, Жижовић Ратко, Жижовић Драгиша, Жижовић Михаило, Јевтовић Драгослав, Ковачевић Миливоје, Маријановић Миломир, Маријановић Гвозден, Маринковић Милан, Миљановић Анте, Мартиновић Милан, Миливојевић Младен, Нешковић Станимир, Поповић Радослав, Поњавић Живомир, Поњавић Радослав, Поњавић Драгиша, Поњавић Андрија, Стругаревић Властимир, Стругаревић Љубиша, Стојановић Милош, Тришић Миодраг, Чоловић Живорад, Марјановић Милић

Жртве

Андријевић Светомир, Вујић Стојан, Дробњак Љубивоје, Јевтовић Светомир, Јевтовић Андрија, Ковачевић Војо, Ковачевић Велисав, Лучић Милош, Миливојевић Сретен, Нешковић Драгиша, Нешковић Миодраг, Нешковић Боривоје, Нешковић Милован, Поњавић Милић, Поњавић Чедомир, Поњавић Драгић, Стојановић Милорад, Стојановић Илија, Тројанчевић Недељко
Брусница 1952 г.“

ВЕЛЕРЕЧ

34. — Спомен-плоча на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (160×86 см) је од црног мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Палим борцима и жртвама фашистичког терора у борби за слободу и социјализам у току народне револуције 1941—1945

Борци

Николић М. Драгиша, Бркић С. Велизар, Видић Д. Мијодраг, Вељковић М. Вера, Вељковић М. Алекса, Димитријевић Д. Милован, Ђоковић Ж. Добросав, Ђоковић Ж. Славиша, Илић Р. Милутин, Јовановић С. Милосав, Јовановић Г. Мирко, Јанићијевић В. Радосав, Лазаревић Д. Богољуб, Лазаревић Д. Милутин, Миловановић Д. Миливоје, Миловановић М. Будимир, Милић Б. Миливоје, Милић Б. Милорад, Павловић Ј. Миливоје, Павловић Ј. Милинко, Милановић Д.

Добрица, Николић М. Војимир, Пауновић М. Срећко, Пауновић Т. Станимир, Пауновић М. Боривоје, Петровић Ј. Наталија, Срећковић С. Миливоје, Стефановић Б. Драгослав, Ћировић С. Момир, Ћировић А. Милош, Царевић М. Радоња, Царевић М. Жарко, Николић М. Добросав, Петровић Д. Славољуб, Минић М. Милун.

Жртве фашистичког терора

Глишовић А. Милорад, Миловановић Рајко, Милић В. Ангелина, Царевић Јулијана, Марковић С. Љубиша, Недељковић К. Милош, Петровић О. Бранко, Срећковић С. Драгољуб, Туловић В. Миливоје, Ћировић М. Савка, Царевић С. Наталија

Основна организација савеза бораца села Велеречи.“

1 мај 1961 године

35. — Споменик подигнут на месту зв. „Турско брдо“, где су децембра 1944. четници стрељали групу партизанских бораца и припадника НОП-а. Изграђен је од црвеног пешчара (163×100×20 см), са нешто ширим горњим делом и плочом на врху. Споменик је ограђен металним цевима постављеним у три реда. На споменику је уграђена плоча (75×44 см) од црног мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Осуђени на смрт у Такову а стрељани на овом месту од стране четника 17. VIII. 1944. године:

Гида Милић из Велеречи, Будимир Миловановић из Велеречи, Милун Минић из Велеречи, Радиша Продановић из Леушића, Александар Милосављевић из Коштунића, Станика Стефановић из Теочина

Општински одбор савеза бораца
Горњи Милановац
29. XI. 1966. године

36. — Спомен-плоча постављена на фасади куће у којој је рођена Наталија Петровић, борац Шесте источnobосанске бригаде. Плоча (47×63 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима текста. У горњем делу плоче уграђена је фотографија у порцулану, оивичена са две ловорове гранчице и две петокраке са српом и чекићем. Текст на плочи:

„Наталија Ј. Петровић

О. О. Савеза бораца
и грађани засеока „Ивовик“
7. VII. 1974.“

БРАЋЕВШНИЦА

37. — Спомен-биста Сретена Живковића, политичког комесара Јабланичког партизанског одреда, постављена испред зграде Основне школе која носи његово име. Биста (75×30 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (105×35×30 см) од белог гранита, на коме су уклесана и позлаћена слова:

„Сретен Живковић 1911 — 1943.“

38. — Спомен-чесма, подигнута у дворишту Основне школе „Сретен Живковић“, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Чесма је изграђена од обрађених квадара гранита и састоји се из два дела међусобно повезана. Први део је правоугаоног облика (230×60 см), са уграђеном плочом (103×82 см) од црног мермера и уклесаним словима текста. Други је нешто већи (260×60 см), са косом ивицом и аплицираном петокраком при врху. Са бочних страна чесма је ограђена ниским зидом од грубо тесаног камена. Аутор чесме је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочи:

„Палим борцима и жртвама фашистичког терора који дадоше своје животе у народноослободилачком рату 1941—1945

Пали борци

Живковић Сретен, Д. Црнућа, Живковић Добрана, Д. Црнућа, Алексић Алекса, Г. Црнућа, Ђоновић Љубисав, Д. Црнућа, Ђорђевић Душан, Г. Црнућа, Живковић Бранко, Д. Црнућа, Кајмаковић Драгослав, Липовац, Казаковић Живомир, Г. Црнућа, Краснојевић Боривоје, Г. Црнућа, Крушковић Светислав, Г. Црнућа, Лаловић Милан, Прњавор, Луковић Велисав, Липовац, Луковић Владислав, Липовац, Луковић Мирко, Липовац, Луковић Саво, Липовац, Матић Младен, Д. Црнућа, Маринковић Миодраг, Г. Црнућа, Маринковић Властимир, Г. Црнућа, Маринковић Драгољуб, Г. Црнућа, Матић Мирослав, Г. Црнућа, Максимовић Живота, Д. Црнућа, Огњановић Живко, Г. Црнућа, Огњановић Драгиша, Липовац, Павловић Тадија, Прњавор, Прекић Милоје, Липовац, Радосављевић Љубиша, Д. Црнућа, Стевановић Добросав, Липовац, Стевановић Драгиша, Липовац, Стевановић Петар, Прњавор, Стевановић Драган, Д. Црнућа, Стевановић Милован, Прњавор, Топаловић Војимир, Липовац, Урошевић Милан, Липовац.

Жртве фашистичког терора

Алексић Живан, Г. Црнућа, Ђорђевић Милић, Браћевшница, Ерић Радомир, Браћевшница, Жиловић Витор, Липовац, Ивовић Јован, Браћевшница, Јевтовић Бранко, Д. Црнућа, Марковић Ђурђе, Липовац, Марковић Милорад, Д. Црнућа, Нешовић Светозар, Липовац, Пајовић Драгутин, Липовац, Прекић Љубомир, Липовац, Петровић Љубисав, Липовац, Павловић Јеремија, Прњавор, Пантелић Анахије, Д. Црнућа, Стевановић Светомир, Липовац, Стевановић Никола, Прњавор, Трифуновић Чедомир, Липовац, Трифуновић Велимир, Липовац, Радојичић Драгомир, Липовац.

Ову спомен-чесму подиже
29 новембар 1966 Основна организација Савеза бораца
Н.О.Р. Браћевшница.“

ВРЧАНИ

39. — Спомен-плоча на фасади зграде Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (80×70 см) је од црног мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком са српом и чекићем изнад текста:

„Борећи се против окупатора и његових помагача у току рата од 1941—1945 из села Врчана дали су своје животе

Првоборци

Пурић Војимир, Пурић Драгиша, Марјановић Предраг, Гавриловић Милош, Ристивојевић Драган

Борци

Ковачевић Војислав, Станковић Жико, Миланковић Немања, Јовановић Будимир, Јовановић Милорад, Адамовић Периша

Жртве

Адамовић Милутин, Адамовић Радомир, Адамовић Радојко, Филиповић Драгиша, Филиповић Борисав, Србовић Душан, Милановић Милинко, Сретеновић Тиосав, Сретеновић Радисав, Миловановић Душан, Лазовић Живорад, Адамовић Драгојле

27 — IV — 1964. Грађани с. Врчана.“

ГОЈНА ГОРА

40. — Спомен-плоча на фасади зграде Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату, жртвама фашистичког терора и ратницима палим у првом светском рату. Плоча (66 × 99 см) је од црног мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком између два реда текста:

„Палим борцима у току народно-ослободилачког рата од 1941 до 1945 г.

Марић Милољуб, Марић Милош, Марић Радован, Петровић Маринко, Јаћимовић Душан

Борци I свт. рата

Лазовић В. Видосав, Трифуновић Д. Велимир, Трифуновић Ј. Стојан, Бабовић Јован, Маџаревић Тодор, Маџаревић Никола, Шишовић Вујадин, Трифуновић Б. Радојица, Радојевић П. Недељко, Трнавац Саво

Жртве фаш. терора

Бабовић Адам, Марић Милан, Марић Јован, Милошевић Николија, Стјепановић Милорад, Стјепановић Милојко, Савић Стојана, Трифуновић Војимир, Тимотијевић Алекса, Тимотијевић Драган, Урошевић Митар, Урошевић Милета, Урошевић Крста, Урошевић Љубивоје, Томовић Милија, Гавриловић Миливоје

7-VII-1961 г.

Савез бораца Н.О.Р. Гојна Гора.”

ГОРЊА ВРБАВА

41. — Спомен-плоча на фасади зграде Основне школе „Сретен Живковић“, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Плоча (58×80 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Палима за слободу, независност и социјализам 1941—1945

Борци:

Ђоковић П. Драган, Кочовић Р. Милан, Лукић Д. Миливоје, Лукић В. Милутин, Лукић Ж. Драгутин, Лукић Т. Милан, Малетковић (име нечитко), Неранџић С. Милован, Павловић М. Миломир

Жртве фашист. терора:

Лукић Ж. Борисав, Лукић П. Александар, Малетковић П. Ратко, (презиме нечитко) Ж. Рајко, Нешовић В. Остоја, Нешовић С. Радосав

4 јула 1959

Савез бораца НОР-а
и мештани Г. Врбаве.“

ГОРЊИ БАЊАНИ

42. — Спомен-чесма у дворишту Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Чесма је правоугаоног облика (235×142×82 см) и изграђена од бетона, са засведеним горњим делом и четири кугле на угловима. На предњој страни чесме уграђена је плоча (77×60 см) од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком са српом и чекићем изнад текста:

„Палим борцима и жртвама фашистичког терора у борби за слободу и социјализам у току народне револуције 1941—1945

Борци

Полом

Василијевић Војимир, Деспотовић Милун, Драшковић Јездимир, Драшковић Радојица, Ђуровић Александар, Милошевић Љубиша, Петровић Војин, Петровић Велизар

Бањани

Ерић Миодраг, Игњатовић Радич, Николић Радиша, Сретеновић Драгослав

Жртве

Алимпијевић Светозар, Г. Бањани, Дмитровић Борка, Полом, Драшкић Милојка, Полом, Николић Мијодраг, Г. Бањ. Ивановић Радвинка, Полом, Ивановић Миливоје, Полом, Николић Милорад, Г. Бањани, Петровић Добросав, Полом, Весовић Радиша

Удружење бораца Н.О.Р.

22. XII 1963 год.

села: Полома, Г. Бањана и Лозња.“

ГОРЊИ БРАНЕТИЋИ

43. — Споменик подигнут на месту зв. „Липовита“, где су четници стрељали групу бораца из Озрема, Горњих и Доњих Бранетића. Изграђен је од белог гранита у облику правоугаоне плоче (195×66

×15 см), са металном петокраком на врху. На споменику је уграђена плоча (100×70 см) од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком испод које је рељефна глава борца овенчана лоровом гранчицом. Аутор споменика је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочи:

„1943 године 30 и 31 маја у Гор. Бранетићима на Липовити четници Д. М. мучки су стрељали истакнуте првоборце Народне Револуције из села Озрема, Горњих и Доњих Бранетића и то: Глишић Мирка, Јоксић Мирка, Јововић Радовина, Лазаревић Љубисава, Лазаревић Михаила, Лазаревић Драгослава, Новаковић Јездимира, Раковић Тиосава, Танасковић Драгишу исте године 15 — VIII стрељани су Лазаревић Живорад и Василијевић Драгић и Тодоровић Миломир

Милан и Стојан Гачановић стрељани 1944 г

Срески одбор Савеза бораца.“

44. — Спомен-чесма испред Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату, жртвама фашистичког терора и ратницима палим у првом светском рату. Чесма је изграђена од гранита и има облик калије (267×175×50 см), са металном петокраком на врху. Са бочних страна уздиже се ниска камена ограда (56×52×35 см), са чије су спољне стране постављене металне клупе у целој дужини ограде. На левој и десној страни чесме уграђене су две плоче (130×40 см) од црног мермера, са уклесаним словима, док средишни део заузима плоча (100×70 см) од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком оивиченом са две лорове гранчице. Аутор чесме је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочама:

„Изгинулим ратницима 1912 — 1918 села Гор. Бранетића Лазаревић Младен мајор, Аксентијевић Аксентије, Аксентијевић Павле, Аксентијевић Тихомир, Аксентијевић Радован, Аксентијевић Милош, Благојевић Вујадин, Благојевић Милосав, Васовић Стојадин, Васовић Добривоје, Васовић Драгомир, Васовић Михаило, Василијевић Александар, Василијевић Михаило, Вуксановић Милорад, Вуксановић Крсман, Вуксановић Војимир, Вуксановић Радомир, Вуксановић Светислав, Вуксановић Радомир, Глишовић Тихомир, Глишовић Милан, Глишовић Владимир, Глишовић Милутин, Дамњановић Јеротије, Дамњановић Драгомир, Дамњановић Драгољуб, Дамњановић Драгомир, Ђорђевић Драгић, Ђорђевић Драгутин, Ђурђевић Михаило,

Ђурђевић Миленко, Жижовић Драгољуб, Жижовић Грујица, Жижовић Лука, Жижовић Будимир, Жижовић Љубисав, Жижовић Алексеје, Жижовић Милутин, Жижовић Живојин, Жижовић Владимир, Жижовић Велисав, Жижовић Александар, Живковић Стојадин, Ивовић Будимир, Ивовић Владисав, Ивовић Љубинко, Ивовић Миленко, Ивовић Рајко, Јеличић Стојан, Васовић Драгомир кап-І-кл. Јеличић Будимир, Јеличић Драгиша, Јеличић Костадин, Јестровић Војислав, Јестровић Миливоје, Јестровић Петар, Јестровић Светозар, Јестровић Алекса, Јовановић Чедомир, Лазаревић Милан, Лазаревић Светозар, Лазаревић Ђорђе, не-к-звезде, Лазаревић Милош, Луковић Милинко, Лучић Живорад, Лучић Добросав, Лучић Велисав, Марић Милинко, Марић Божо, Марић Драгољуб, Миленковић Живота не-к-звезде, Миленковић Љубомир, Миленковић Светозар, Миленковић Панто, Милошевић Стојан, Милошевић Раденко, Мијатовић Благоје, Мијатовић Милоје, Матовић Марко, Матијевић Јован, Трнавац Живојин, Трнавац Рајко, Трнавац Милић, Трнавац Живан, Трнавац Миленко, Трнавац Вељко, Радовановић Милорад, Радовановић Илија, Радовановић Драгић, Станојевић Божићдар, Стевовић Милан, Стевовић Добросав, Стевовић Радојица, Стевовић Милорад, Старчевић Милосав, Старчевић Радисав, Филиповић Чедомир, Филиповић Љубо, Мијатовић Светолик.

Савез бораца и грађана
рад. Васовић.“

„1941 — 1945 Они су јуначки пали да би ми боље живели

Борци

Ђурђевић Радомир, Ђурђевић Обрад, Глишић Драгомир, Дамљановић Божићдар, Тодоровић Миломир, Трнавац Милојко, Жижовић Милинко, Стевановић Миломир, Лучић Божићдар, Радоњић Милисав, Величковић Радовин, Старчевић Будимир, Дамњановић Гвозден, Јестровић Љубиша, Јестровић Радован, Глишковић Драгиша, Марић Славољуб, Марић Радовин, Жижовић Лазар, Жижовић Будимир, Васовић Миломир, Васиљевић Милутин, Милошевић Недељко, Милошевић Станимир, Стевановић Драгомир

Жртве

Жижовић Милојко, Лазаревић Живорад, Ђурђевић Зорка, Вуксановић Здравко, Вуксановић Славко, Василијевић Драгић, Ђурђевић Нада, Филиповић Миодраг, Миленковић Владимир, Лучић А. Милорад

Слава им!“

ГРАБОВИЦА

45. — Спомен-плоча постављена на фасади куће Илића, у којој је погинуо Миодраг Радовановић „Корчагин“, члан Окружног комитета КПЈ за округ чачански, са групом бораца Чачанског партизанског одреда, марта 1944. године. Плоча (42×80 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„У овој кући је 9 марта 1944 године јуначком смрћу погинуо Миодраг Радовановић „Корчагин“, члан Окружног комитета Комунистичке партије Србије, са групом бораца Чачанског партизанског одреда.

Ср. одб. сав. бораца.“

46. — Спомен-чесма подигнута у шуми зв. „Ждребан“ у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату и жртве фашистичког терора. Средњи део чесме (255×150 см) изграђен је од блокова гранита рустично обрађених. Са обе стране постављен је зид од истог материјала, који се напред степенасто спушта. Чесма је са предње стране ограђена са два стубића и металним цевима у два реда. На средњем делу чесме постављена је плоча (90×60 см) од црног мермера, са уклесаним словима текста обојеним сребрном бронзом. У левом горњем углу плоче уклесана је петокрака са пушком и лаворовом гранчицом. Аутор спомен-чесме је Десимир Жижовић Буин из Горњег Милановца. Текст на плочи:

„Барјак слободе над нама лепрша
преко поља, река, крша
за живот бољи живот смо дали
у борбама нисмо застајали
дали смо славу, срећу и слободу
своме поробљеном народу.

Миловановић Љ. Рајко, Дмитровић К. Драгослав, Калојевић М. Светомир, Мијаиловић М. Милић, Ђокановић М. Бранко, Ђокановић М. Станимир, Туловић Љ. Милорад, Дмитровић Д. Раденко, Ђоковић М. Властимир, Исаиловић М. Радомир, Мијаиловић Д. Милорад, Мијаиловић М. Светолик, Марић Д. Спасоје, Капетановић М. Часлав, Ђоковић К. Душан, Илић В. Радован, Лазовић М. Страхиња, Обрадовић Р. Миломир, Симић Ч. Славко, Марић Д. Милош, Ђоковић М. Здравко, Илић Б. Војислав, Илић Д. Христивоје, Мијатовић

СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НОР-а ТАКОВСКОГ КРАЈА

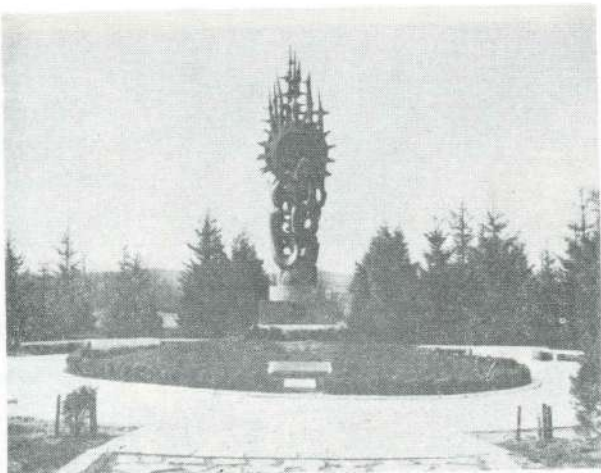
М. Срећко, Мијаиловић Т. Милан, Туловић В. Миливоје, Ристановић Г. Милорад, Ристановић Љ. Градимир, Ристановић Љ. Миливоје, Ристановић Д. Миодраг, Радовић М. Обрен, Симић В. Богдан, Радовић Т. Тихомир, Мијушковић С. Ратко, Павићевић С. Драган.

У знак сећања и захвалност. Палим борцима и жртвама Народне револуције ову спомен плочу подиглоше

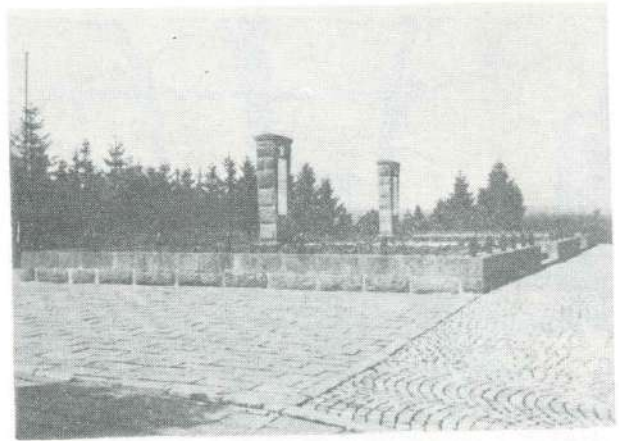
7. јули 1955 године

Народ села Грабовице.

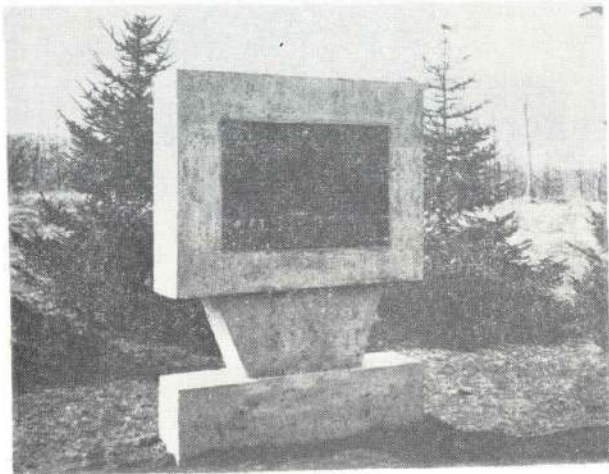
Плочу обнови општински одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата Горњи Милановац 1971.“

1

2

3

4

5

6

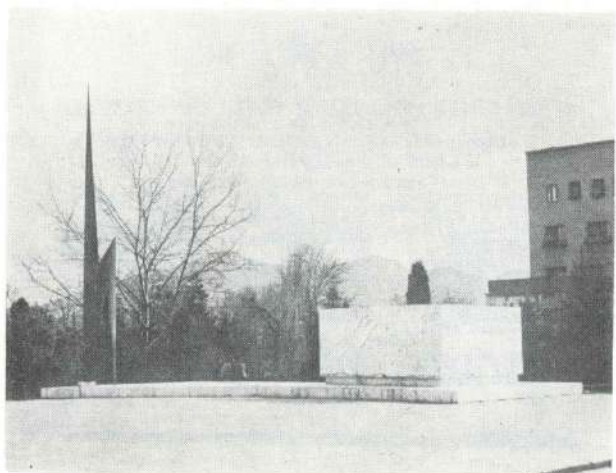
7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

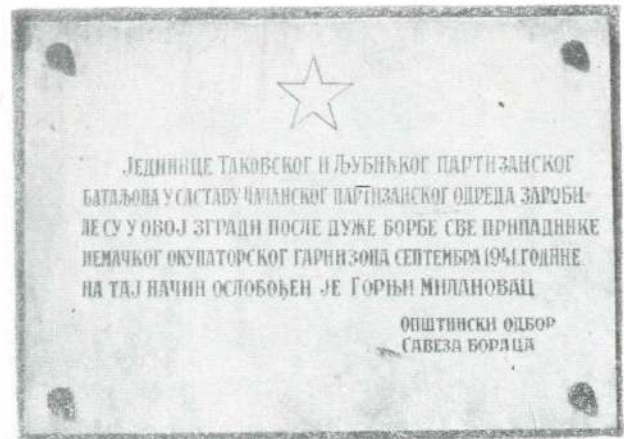
17

18

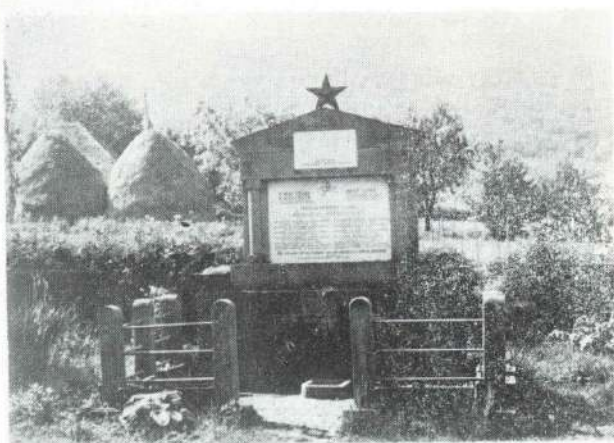
19

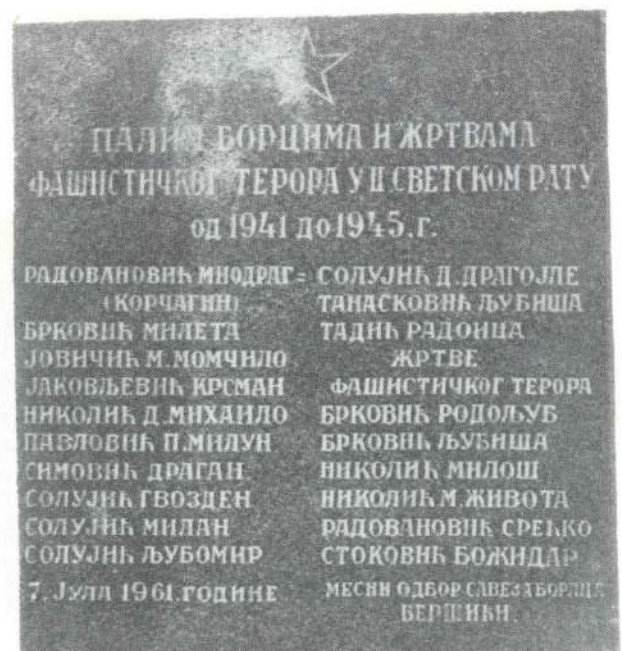
20

21

22

23

24

26

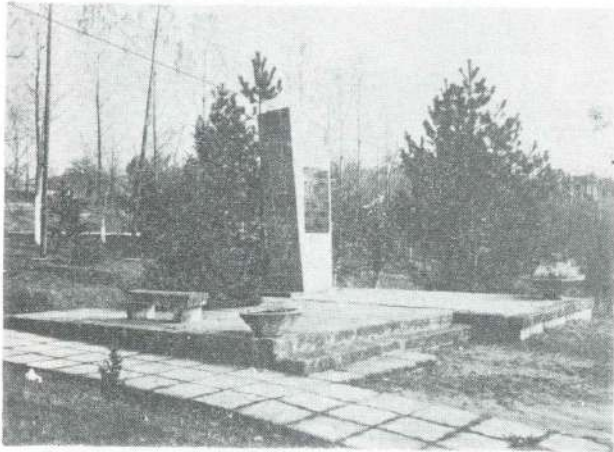
27

25

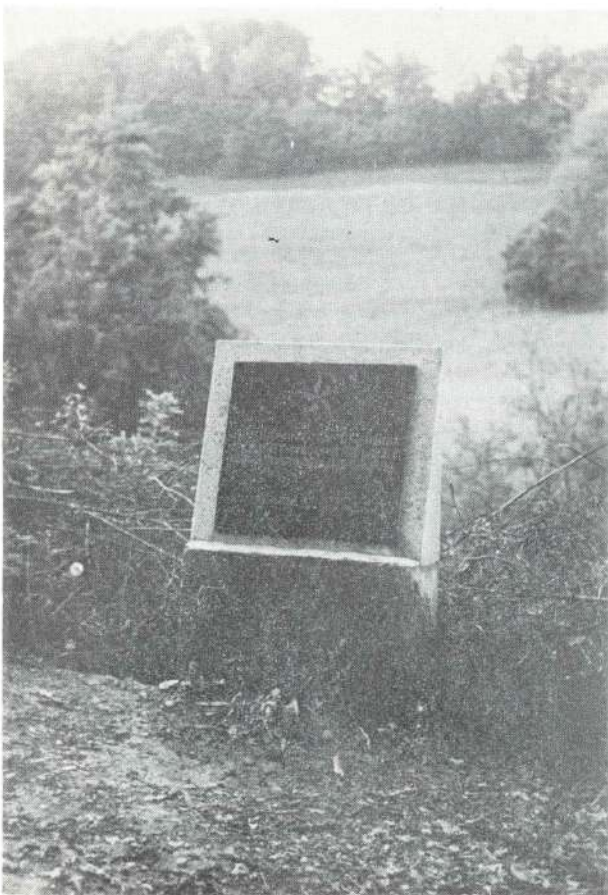
28

29

31

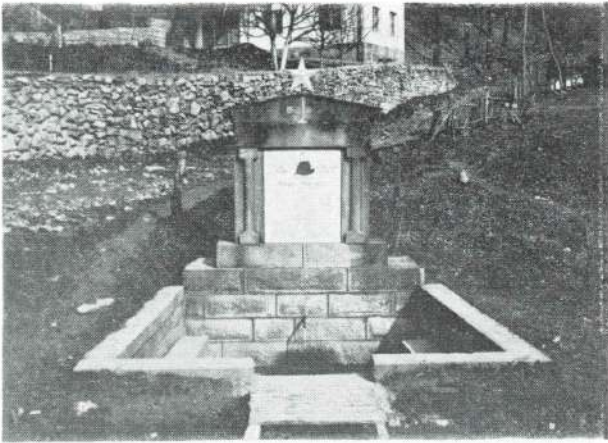
30

32

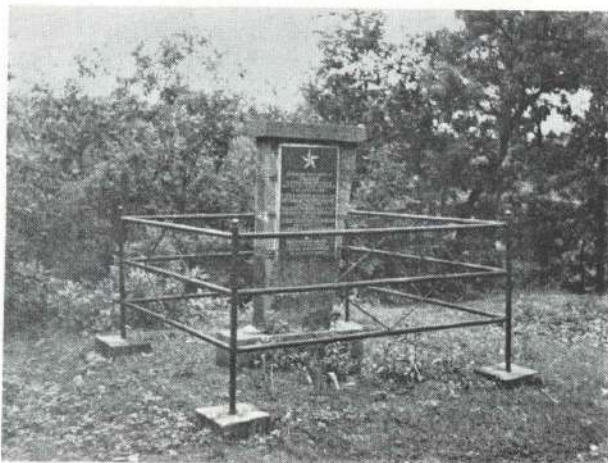
32а

33

34

35

36

37

38

39

40

41

44

42

45

43

46

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 1974. ГОДИНУ

ОПШТИ ЗАДАЦИ

Предвиђени Програм рада за 1974. годину морао је да претрпи знатне измене услед ангажовања свих чланова колектива на реализацији нове поставе Музеја. Тако су неке акције на истраживачком плану морале бити одложене за наредну годину. Од акција које нису планиране Програмом рада а изведене су, треба истаћи поставу Спомен-музеја прве партизанске болнице у Доњој Горевници.

Током прве половине године све стручне службе радиле су на реализацији нове поставе Музеја. Пошто је коначно издвојен материјал за излагање, приступило се изради синопсиса за свако одељење посебно. Сав материјал предвиђен за експозицију стручно је обрађен, фотографисан и конзервиран. Конзервација материјала обављена је у радионицама матичних музеја у Београду. После обављених свих припремних радова, започео је рад на самој реализацији поставе. И поред непредвиђених тешкоћа, захваљујући великом ангажовању целог колектива, нова постава Музеја свечано је отворена 6. јула ове године. Присутне госте поздравио је у име града Миломир Петровић, секретар Заједнице културе, а Музеј је отворио Предраг Војиновић, секретар Општинског комитета СКС у Чачку.

Нова постава садржи три теме: прва обухвата раздобље од неолита до краја XVII века, друга време I и II српског устанка и трећа раднички покрет и НОБ.

Прва тема заузима подрум и хол зграде Конака. Излагање почиње са најранијим остацима материјалне културе у нашем крају, коју презентују неолитска керамика, оруђе и пластика млађе винчанске групе. Бронзано доба приказују остаци насеља градинског типа, као и гробни налази под хумкама западне варијанте ватинске групе. Посебно место у експозицији заузима илирска кнежевска некропола у Атеници, са богатим налазом накита (злато, сребро, ћилибар, стакло), делова коњске и колске опреме, оружја, бронзаних и керамичких судова развијеног твозденог доба. Римска доминација заступљена је материјалом са римских терми и случајним налазима. Развој стваралаштва старих Словена прати се преко ретких налаза керамике, оружја и накита. Период од формирања српске државе до краја XVII века заступљен је накитом, оруђем, оружјем, керамиком, рукописним и штампаним књигама, иконама и каменом пластиком. Услед недостатка простора, само је делимично наглашена и улога овчарско-кабларских манастира као жаришта културе током XVI и XVII века.

Друга тема заузима две просторије у приземљу зграде и обухвата време борби за ослобођење од Турака почетком XIX века. Посебна пажња у излагању посвећена је другом српском устанку и боју на Љубићу 1815. године, као прворазредном историјском догађају у Србији XIX века.

Раднички покрет и народноослободилачка борба, као трећа тема, презентовани су на спрату Конака. Изменом досадашњег реда излагања омогућено је посетиоцу да континуирано прати развој, улогу и значај народне револуције у нашем крају. Почетак излагања припада социјалдемократском периоду и радничком покрету, са посебним освртом на живот и рад Филипа Филиповића, Косте Новаковића и др Драгише Мишовића, најзначајнијих партијских личности овога краја. Наставак излагања обухвата период устанка, борбе за ослобођење и очување слободне територије 1941. године, као и формирање народне власти и рад Народноослободилачког одбора у ослобођеном Чачку. Период од 1942. до 1944. године приказује борбе Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“ и делатност Окружног комитета КПЈ. Посебна пажња посвећена је Другом (чачанском) батаљону Друге пролетерске бригаде и његовим борбама за ослобођење наше земље. Излагање се завршава борбама за ослобођење Чачка 1944. године.

На реализацији нове поставе радили су: Милена Икодиновић, археолог; Душанка Ранковић, историчар уметности; Теодосије Вуко-сављевић, историчар; Милован Вуловић, историчар уметности; Сло-бодан Марковић, фотограф; Миша Хуђеџ, препаратор, као и Драго-слав Петровић, сликар из Београда, сарадник у техничкој постави Музеја.

И поред великог ангажовања свих стручњака на реализацији нове поставе, посебна пажња била је посвећена прикупљању и струч-ној обради музејског материјала. Археолошко одељење извршило је снимање 235 предмета и обрадило 60 картона за фототеку. Одељење ликовне и примењене уметности снимило је 178 и обрадило 40 картона за фототеку. У Етнолошком одељењу стручно је обрађено 138, а сни-мљено 85 предмета. Историјско одељење обрадило је 331 фотогра-фију, од тога 247 из периода раније историје, а 84 из периода раднич-ког покрета и НОБ-а. Извршена је стручна обрада и снимање 64 пред-мета раније историје. Употпуњена је и комплетирана документација споменика и спомен-обележја са територије Драгачева.

Музеј је, у протеклој години, археолошким ископавањем, от-купом и поклонима обогатио своје збирке за 134 предмета (60 архе-олошких, пет уметничких, 40 етнографских, 26 историјских и три предмета из НОБ-а), као и већи број фотографија из разних вре-менских периода. Од укупног броја нових предмета, откупљено је само 13. Из ових података се види да Музеј у наредној години мора далеко већу пажњу посветити прикупљању музејских предмета и комплетирању појединих збирки.

Стручна библиотека увећана је за 186 књига, од којих је 57 купљено, а 129 добијено разменом и поклонима. Наведени подаци јасно указују да је набавка стручне литературе недовољна, што, сва-како, успорава развој стручног рада установе.

Фото-лабораторија је успешно сарађивала са стручном служ-бом Музеја у раду на снимању материјала у установи, као и снимању споменика културе на терену. Нарочито треба истаћи удео фото-лабо-раторије на изради фотографија, легенди и докумената у новој пос-тави Музеја. У току протекле године фото-лабораторија је извршила 1.490 снимања и израдила 3.610 фотографија разног формата за кар-тотеку, изложбе, нову поставу, институције у области културе у граду и повременим корисницима.

После усвајања Статута и регистравања установе као органи-је удруженог рада, урађена су и усвојена на Збору радних људи сва потребна нормативна акта: Самоуправни споразум о јединственим на-

челима самоуправне радничке контроле, Самоуправни споразум о утврђивању и расподели личних доходака, Пословник о раду Збора радника, Самоуправни споразум о организовању и остваривању самозаштите, Самоуправни споразум о систематизацији радних места и Самоуправни споразум о међусобним односима радника у удруженом раду.

ПРОСВЕТНО-ПЕДАГОШКИ РАД

Просветно-педагошки рад у протеклој години није дао очекиване резултате. Чланови колектива ангажовани на стручном раду унутар установе и истраживањима на терену нису били у могућности да у пуној мери посвете пажњу овом послу. Осећа се и недостатак педагога, који би се искључиво посветио просветно-васпитном раду, чиме би се, уз помоћ осталих стручњака, несумњиво постигли далеко већи резултати. Једино на тај начин Музеј може да испуни задатке који се на овом плану од њега очекују. Овде је неопходно истаћи озбиљан проблем недостатка изложбеног простора за повремене изложбе и одржавање предавања, што, свакако, доприноси смањењу могућности планског ангажовања на просветно-васпитном раду.

У сарадњи са Војним музејом из Београда организована је изложба „Буне сељака на територији Југославије у XVI веку“. Изложба је помоћу фотографија, докумената, легенди, карата и уметничких слика, веома прегледно, приказала борбу сељака — кметова против домаћих и страних властелина и феудализиране цркве у Словенији и Хрватској. Ради целине приказа сељачких антифеудалних покрета код нас, овом изложбом су обухваћене локалне буне и у другим крајевима Југославије. Овом изложбом Музеј се укључио у прославу 500. годишњице сељачке буне у Хрватској. Изложба је била постављена у холу Дома културе.

Поводом прославе 35. годишњице уметничког рада Драгољуба Јовашевића, Музеј је организовао изложбу посвећену овом познатом педагогу и музикологу из Чачка. Изложба је посредством фотографија, колажа докумената и легенди приказала допринос Драгољуба Јовашевића музичком животу Титовог Ужица и Чачка. Изложба је била постављена у холу Дома културе у време одржавања свечане академије.

У оквиру прославе 30. годишњице ослобођења нашег краја у Доњој Горевници постављен је Спомен-музеј прве партизанске болнице. Зграда у којој је била смештена прва партизанска болница 1941. годи-

не била је запуштена и доста руинирана. Месно удружење СУБНОР-а села Доње Горевнице извршило је пресељење и реконструкцију зграде у дворишту Основне школе. Стручна служба Музеја израдила је концепцију и извршила поставу овог спомен — музеја. Сама збирка садржи реконструкцију ентеријера из времена када је зграда служила као болница, а дат је тематски приказ развоја партизанског санитета у чачанском крају 1941. године. Вредно је поменути да је ово први спомен-музеј посвећен санитету у нашој републици. Спомен-музеј свечано је отворен 1. октобра ове године.

Музеј Драгачева у Гучи био је затворен за посетиоце почетком ове године, јер је већи део експоната повучен због конзервације и нове поставе Музеја у Чачку. После отварања Музеја, обновљена је и постава у Гучи из расположивог фонда и отворена у време Драгачевског сабора.

ТЕРЕНСКО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАД

Неколико година уназад посебна пажња била је посвећена рекогносцирању терена који Музеј покрива својом делатношћу. Ове године започета су рекогносцирања на територији чачанске општине. Рекогносцирањем су обухваћена три села: Бањица, Виљуша и делом Трнава. Екипа од четири кустоса (археолог, етнолог, историчар и историчар уметности) констатовала је осам локалитета, од којих су четири средњовековна, два из турског периода и два савремена гробља, чији зачеци падају у XVIII, односно XVII век. Поред тога, евидентирана су и два етнографска објекта споменичке вредности. Према усвојеном програму, рекогносцирање је требало обавити у два дела (пролеће — јесен) по 15 дана. Међутим, због рада на постави Музеја, рекогносцирање у пролећном периоду није могло бити реализовано, док су непогоде омеле завршетак започетог рада у јесењем периоду.

У другој половини августа организовано је систематско ископавање праисторијских хумки и средњовековне некрополе на локалитету Гушавац у Мрчајевцима. Ова испитивања су отпочела још 1970. године и том приликом је откопана једна хумка. Ове године у потпуности је испитана једна хумка, а друга само делимично. Показало се да су све три хумке у знатној мери оштећене укопавањем средњовековних гробова. Међутим, и поред оштећења, ископавања су дала доста значајних података и гробних налаза, који указују на културну и хронолошку блискост са илирском некрополом у Атеници.

Досадашња испитивања средњовековне некрополе углавном су се одвијала парцијално, односно испитивани су само делови обухваћени праисторијским хумкама. Ипак се дошло до занимљивих података који говоре о старини и континуитету насеља у Мрчајевцима од XII до XVII века. Ове године је испитано 98 гробова. Ископавањем су добијена 53 предмета. Радови су обављени у времену од 23. августа до 18. септембра. Ископавањем је руководила Милена Икодиновић, археолог, у сарадњи са Душанком Ранковић, историчарем уметности. У екипи су још учествовали: Лидија Марковић, студент археологије, и Миша Хуђеџ, препаратор.

Предвиђени сондажни радови у првој половини године у Риђагама и Пријевору нису обављени услед ангажовања на постави Музеја. Систематско истраживање тумула на локалитету Ивково брдо у Крстацу није реализовано услед временских неприлика у току јесени. Извршено је само геодетско снимање локалитета и урађен ситуациони план некрополе.

Теренским истраживањима за Етнографски атлас Југославије прикупљени су подаци за Придворицу, Рти, Вујетинце и Брајиће. Прикупљени подаци се односе на најбитније етнолошке карактеристике материјалне и духовне културе села.

У оквиру теме на проучавању вашара у Чачку, обављено је снимање вашара који се одржава 14. јуна. На вашару је спроведена анкета међу учесницима, а прикупљени подаци биће обрађени у наредном периоду.

Истраживачки рад историјског одељења углавном је био усредсређен на прикупљање и обраду грађе из периода првог светског рата и о развоју железничког саобраћаја у нашем крају. Рад на терену састајао се у посети преживелим ратницима. На тај начин прикупљен је велики број фотографија (247), предмета (37), а бележена су и казивања учесника у ратовима из нашег краја (71).

Рад на терену службе заштите споменика културе састојао се у интервенцијама на спомен-обележјима НОП-а. Обиђена су сва спомен-обележја НОП-а и ранијих ратова на територији Чачка и констатовано њихово стање. После извршеног прегледа одређени су најугроженији споменици, на којима треба извршити хитне интервенције: спомен-костурница палим ратницима од 1912. до 1918. године, споменик Милану Радосављевићу Абазу, споменик погинулим борцима у Другој пролетерској бригади и споменик др Драгиши Мишовићу. За захвате превентивне заштите на овим споменицима Музеј је, преко Заједнице културе, ангажовао Градско зеленило из Чачка,

које је предвиђене послове делом обавило (споменик Милану Радовсављевићу Абазу) у овој години, а завршиће почетком следеће године када то временске прилике буду дозвољавале.

Спомен-чесма у Међувршју, посвећена палим борцима у НОП-у, већим делом је оштећена саобраћајним удесом који је изазвао камион „Шпедтранса“ из Марибора. Музеј је предузео мере да средства за поправку обезбеди предузеће. Добијена је сагласност од осигуравајућих друштава да ће сносити све трошкове поправке. Како радови треба да трају дуже, биће изведени у наредној години.

У оквиру прославе Дана устанка и 30. годишњице ослобођења нашег краја, обновљен је споменик палим борцима за ослобођење из 1944. године у Доњој Трепчи. Према претходно усвојеном пројекту академског вајара Живорада Максимовића, дограђена је гробница и оквир од трепчанског камена и уређен простор око споменика. Изведене радове је у целости финансирало Месно удружење СУВНОР-а.

Половином године Музеј је примио у службу водича. Отварањем овог радног места омогућено је да Музеј буде отворен целога дана, што је допринело знатном повећању броја посетилаца и пружању потребних обавештења.

План издавачке делатности, као и протеклих година, састојао се у објављивању четврте свеске Зборника радова. Прилози обухватају све области културно-политичке историје нашег краја. Зборник садржи 15 стручних радова од 13 аутора на 300 страна и четири табака прилога. Штампан је у тиражу од 1.000 примерака. Вредно је истаћи да се сваке године проширује број сарадника за Зборник, што, свакако, доприноси систематском расветљавању до сада непознатих момената из културне и политичке историје чачанског краја.

НАРОДНИ МУЗЕЈ — Ч А Ч А К

С А Д Р Ж А Ј

1. Радомир Станић — КОНЗЕРВАТОРСКЕ БЕЛЕШКЕ — — — — —	5
2. Вукица Поповић — СРПСКИ ПОСЕДИ У РУМУНИЈИ У XIX ВЕКУ	29
3. Радојко Николић — ЗАПИСИ О ПОЛИТИЧКИМ ПАРТИЈАМА И ДОГАЂАЈИМА — — — — —	53
4. Драгомир С. Поповић — ИЗ ЛАТИФ-АГИНОГ ВРЕМЕНА — — —	79
5. Радивоје Бојовић — БИТКА НА ЧАЧКУ 1815. ГОДИНЕ — — — —	87
6. Др Штефка Цобелъ — ОБРЕДНА ЈЕЛА И ХЛЕБОВИ У ГОДИШЊИМ ОБИЧАЈИМА — — — — —	113
7. Радован М. Маринковић — БОРБА ПРОТИВ ГРАДА У ДРАГАЧЕВУ	145
8. Душанка Ранковић и Милена Икодиновић — ИЗВЕШТАЈ СИСТЕМАТСКОГ ИСТРАЖИВАЊА ГОРЊЕГ ДРАГАЧЕВА — — — —	177
9. Новак Живковић — ЖАЛБА ОПШТИНА МОРАВИЧКОГ СРЕЗА КНЕЗУ МИЛОШУ 1859. ГОДИНЕ — — — — —	197
10. Љубодраг Поповић — ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ 1852.—1870. ГОДИНЕ — — — — —	217
11. Драгољуб Д. Јовашевић — НАЗИВИ НАРОДНИХ ИГАРА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ — — — — —	231
12. Драгољуб Д. Јовашевић — ЗАБАВЕ У ЧАЧКУ — — — — —	243
13. Радован М. Маринковић и Мирослав-Миле Мојсиловић — ИЗГНАНИ СЛОВЕНЦИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ (1941—1945.) — — — — —	253
14. Милован Вуловић — СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОВЕЛЕЖЈА НОР-а ТАКОВСКОГ КРАЈА — — — — —	283
15. ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 1974. ГОДИНУ — — — — —	309

C O M M A I R E

1. Radomir Stanić — NOTES SUR LA CONSERVATION — — — — —	5
2. Vukica Popović — LES PROPRIETES SERBES EN ROUMANIE AU XIX SIECLE — — — — —	29
3. Radojko Nikolić — NOTES SUR PARTIS POLITIQUES ET EVENEMENTS HISTORIQUES — — — — —	53
4. Dragomir S. Popović — DE TEMPS LATIF-AGHA — — — — —	79
5. Radivoje Bojović — LA BATAILLE DE ČAČAK 1815 — — — — —	87
6. Dr Štefka Cobelj — LES METS ET LES PAINS RITUELS SELON LES COUTUMES PRATIQUES A L'OCCASION DES FETES DANS L'ANNEE	113
7. Radovan M. Marinković — MESURES DE PROTECTION CONTRE LA GRELE A DRAGAČEVO — — — — —	145
8. Dušanka Ranković et Milena Ikodinović — LA RAPPORT SYSTEMATIQUE DES RECHERCHES DU NAS DRAGAČEVO — — — — —	177
9. Novak Živković — LA PLAINTÉ DES COMMUNES DE LA REGION MORA- VICA AU PRINCE MILOŠ 1859 ANNEE — — — — —	197
10. Ljubodrag Popović — LE SCHEMATISME DU DEPARTMENT DE ČAČAK DE 1852 a 1870 — — — — —	217
11. Dragoljub D. Jovašević — NOMS DES DANSES POPULAIRES DANS LA REGION DE ČAČAK — — — — —	231
12. Dragoljub D. Jovašević — AMUSEMENTS ET DIVERTISSEMENTS A ČAČAK	243
13. Radovan M. Marinković et Miroslav-Mile Mojsilović — LES SLOVENS EXILES DANS LA REGION DE ČAČAK (1941—1945) — — — — —	253
14. Milovan Vulović — MONUMENTS MEMORIAUX DES LA GUERRE DE LIBERATION DANS LA REGION DE TAKOVO — — — — —	283
15. DE BULLETIN SUR L'ACTIVITE DU MUSEE POPULAIRE POUR 1974 —	309

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

1. РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности, директор Завода за заштиту споменика културе у Краљеву
2. ВУКИЦА ПОПОВИЋ, историчар уметности, виши кустос Народног музеја у Зрењанину
3. РАДОЈКО НИКОЛИЋ, професор књижевности из Чачка
4. ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ, професор књижевности у пензији из Чачка
5. РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ, студент историје из Чачка
6. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“ из Чачка
7. ДУШАНКА РАНКОВИЋ, историчар уметности, кустос Народног музеја у Чачку
8. МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ, археолог, кустос Народног музеја у Чачку
9. НОВАК ЖИВКОВИЋ, директор музеја у пензији из Београда
10. ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАСHEВИЋ, диригент и музиколог из Чачка
11. МИРОСЛАВ МОЈСИЛОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“ из Чачка
12. МИЛОВАН ВУЛОВИЋ, историчар уметности, директор Народног музеја у Чачку

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. V, 1974.

Тираж 1.000 примерака

Рукопис дат у штампу априла 1975.

Опсег 20 табака и пет и по табака прилога

Штампање завршено августа 1975.

•